

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NEIL SMITH • EŞİTSİZ GELİŞİM

KENSEL

NEIL SMITH

EŞİTSİZ GELİŞİM*

DOĞA, SERMAYE VE
MEKÂNIN ÜRETİMİ

TÜRKÇESİ: ESİN SOĞANCILAR

*SEL

EŞİTSİZ GELİŞİM*

Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi

NEIL SMITH, 18 Haziran 1954'te doğdu. Doktorasını Johns Hopkins Üniversitesi'nde Marksist coğrafyacı David Harvey'in danışmanlığında tamamladı. İskoçyalı akademisyen Columbia ve Rutgers üniversitelerinde uzun yıllar çalıştıktan sonra New York Şehir Üniversitesi'ne geçerek burada Antropoloji ve Coğrafya dersleri verdi. Kentsel süreçler üzerine çalışmak üzere başladığı doktora tezi *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi* olarak yayınlandı.

Coğrafya, mekân, doğa, sosyal teori ve tarih alanlarında çalışmalar yürüten Smith kentler, dünya ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi araştırarak ve "doğanın üretimi" tezini savunarak coğrafyaya yeni bir boyut kazandırdı.

Eleştirel coğrafyanın önde gelen isimlerinden olan ve Marksist teoriye coğrafya alanında önemli katkılarda bulunan Smith 29 Eylül 2012'de hayatını kaybetti.

***SEL YAYINCILIK**

Piyerloti Cad. 11 / 3 Çemberlitaş - İstanbul
Tel. (0212) 516 96 85

<http://www.selyayincilik.com>

E-mail: halklailiskiler@selyayincilik.com

SATIŞ - DAĞITIM:

Çatalçeşme Sokak, No: 19, Giriş Kat
Cağaloğlu - İstanbul

E-mail: siparis@selyayincilik.com

Tel. (0212) 522 96 72 Faks: (0212) 516 97 26

***SEL YAYINCILIK: 882**

KENTSEL: 11

ISBN 978-975-570-890-4

EŞİTSİZ GELİŞİM

Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi
Neil Smith

Türkçesi: Esin Soğanlar

Özgün Adı:

Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space

© Neil Smith, 1984, 1990

© The University of Georgia Press Athens, Georgia aracılığıyla Sel Yayıncılık, 2013

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sanıcı

Dizi Editörü: Bilge Sanıcı

Editör: Cihan Özpınar

Kapak tasarımı ve teknik hazırlık: Gülay Tunç

Birinci Baskı: Ekim, 2017

Baskı ve Cilt: Yayıncılık Matbaası

Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203

Topkapı-İstanbul, 567 80 03

Sertifika No: 11931

Neil Smith

EŞİTSİZ GELİŞİM

Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi

Türkçesi: Esin Soğancılar

İÇİNDEKİLER

Önsöz	
David Harvey	7
İkinci Baskıya Önsöz	
Neil Smith.....	11
Birinci Baskıya Önsöz	
Neil Smith.....	15
Giriş	19
I. Bölüm	
Doğa İdeolojisi.....	27
II. Bölüm	
Doğanın Üretimi	67
III. Bölüm	
Mekânın Üretimi.....	109
IV. Bölüm	
Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru I:	
Coğrafi Farklılaşmanın ve Eşitlemenin Diyalektiği	149
V. Bölüm	
Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru II:	
Mekânsal Ölçek ve Sermayenin Tahterevalli Hareketi	191

VI. Bölüm	
Sonuç: Sermayenin Yeniden Yapılandırılması?	221
İkinci Baskıya Sonsöz	
Coğrafyanın Başlangıcı	227
Üçüncü Baskıya Sonsöz	255
NOTLAR	285
KAYNAKÇA.....	311
DİZİN.....	323

Önsöz

David Harvey

Neil Smith'in *Eşitsiz Gelişim* adlı kitabının yeniden yayınlanması iki yönden kutlanmaya değer. Öncelikle kitap, Marksçı teorizasyon ile coğrafi düşünme tarzı arasındaki çatışmanın ilk ama en verimli ve aydınlatıcı evresinde olduğu tarihsel bir dönemeçte eşitsiz coğrafi gelişme konusuna yepyeni bir yaklaşımın öncülüğünü yapmıştı. Bu çok farklı iki düşünce tarzını böylesine kavrayışlı ve cesur bir şekilde birleştirmeyi, hem Marksçı teori hem de coğrafi teori konusundaki derin bilgisi ve bu teorilere tutkulu bağlılığı olan Smith gibi biri başarabilirdi. Smith neticede Lefebvre'in kapitalizmin 20. yüzyıl başından itibaren büyük ölçüde mekânın üretimi sayesinde ayakta kaldığı iddiasını ciddiye almış (ve neden böyle olduğunu ve böyle olmak zorunda olduğunu teorik olarak göstermiş) ve Alfred North Whitehead'in "doğanın anlamının" –insan doğası da dahil olmak üzere– "belirlenmesi esas olarak zamanın ve mekânın karakterinin tartışılmasına indirgenir" şeklindeki görüşünü kabullenmek suretiyle Lefebvre'in bu iddiasının daha derin ve çeşitli düşünsel ve siyasi anlamlarını irdelemişti. Smith bu önermelerden yola çıkmamıştı. Ama sermaye, mekân, ve doğa kavramlarına ilişkin bir yığın rakip fikri dikkatlice ve eleştirel olarak inceledikten sonra bu noktaya ulaştığı da su götürmez. Pek çoğumuz onun bu hayati kavrayışına hürmeten o zamandan bu yana bu tema üzerinde duruyoruz. Dolayısıyla *Eşitsiz Gelişim* büyük tarihi önem taşıyan, sürekli yeniden değerlendirilmeyi hak eden temel nitelikte bir metindi ve öyle olmayı sürdürüyor. Edward Said'in *Kültür ve Emperyalizm* adlı kitabında belirttiği gibi, bu kitap "tarihsel kapitalizmde belli türde bir doğa ve mekân üretiminin yoksulluğu zenginlikle, endüstriyel kentleşmeyi tarımsal gerilemeyle birleştiren bir peyzaj için nasıl vazgeçilmez olduğu konusunda dahiyane bir formülasyon" sunar.

Ancak Said'in yorumu bizi doğrudan, *Eşitsiz Gelişim*'in yeniden basılmasını alkışlamak için ikinci bir nedene götürür. Refah ve yoksulluk kutuplarının büyüdüğü, kentleşme ve çevresel bozulmanın şaşırtıcı bir hızla ilerlediği küresel ekonomideki eşitsiz gelişim bu kitabın ilk baskısından sonraki çeyrek yüzyılda azalmak şöyle dursun, ivme kazandı. Bu kitabın politik mesajı bu koşullar altında sırf yaşamakta olduğumuz badirelerin incelenmesi açısından her zamankinden daha çok anlamlı olduğu için daha da sıcak karşılanmalı. Ne var ki Marksçı teorizasyonun, siyasal-iktisadi analizin ve politik hedefli eleştirel coğrafi teorinin saygınlığı yalnızca (komünizmin sonlanması gibi) olaylar nedeniyle değil, kimlik politikasının ve kültürel teorizasyonun soğuk duşu altında da azaldığı için akademi dünyasında sert eleştiri iştahı yıllar geçtikçe zayıfladı. Bu sözde radikal düşünme tarzı ya hiçbir şey yapmamak için pek de gizlenip saklanmayan özür dileme tavırlarına ya da dişleri sökülmüş toplulukçu muhalefetlere veya, daha da kötüsü, örtük bir neoliberalizme ılımlı destek sunmaya varır.

Yaygın olarak benimsenen (ve kısmen, kendileri de neoliberal baskılara ve piyasanın belirlemelerine maruz kalan medya ve üniversiteler gibi hegemonyacı kurumlarda geliştirilip tanıtılan) anlayış, yani küresel yoksulluğun ve çevresel bozulmanın çözümünün (gülünç derecede etkisiz ve eşitliksizci karbon ticareti düzenlemelerinden yoksulları arsızca haraca kesen mikrokredi kurumlarına kadar uzanan) piyasa mantığının ve özel mülkiyet düzenlemelerinin daha da yaygınlaştırılmasında yattığı inancı kökleştiği zaman, küresel çapta daha adil bir düzen kurma mücadelesi için geriye pek az değerli eleştiri temeli kalıyor. Neoliberal küreselleşmenin ve emperyalizmin en berbat suiistimallerini insan hakları aktivizmiyle giderme azmi en iyi ihtimalle durumu biraz daha iyileştirebilir, en kötü ihtimalle ise yaşadığımız güçlüklerin köklerinde yatan neoliberal bireycilik ve kişisel sorumluluk ideallerini daha da teşvik etmeye varır.

Neyse ki dünyanın her yanında "başka bir dünya mümkün" diye ısrar eden toplumsal hareketler var. Üstelik bu başka dünyayı inşa etme kararlılıklarını da açıkça gösteriyorlar. Ne var ki bu noktada da

yapıcı siyasetin karşısına, pek çok geleneksel sol hareketin dogmatik iddialarını ve artık mazide kalmış bir dönemle yüzleşmek için vaktiyle inşa ettikleri analizlerini terk edemeyişinden kaynaklanan başka bir engel daha çıkıyor. Daha iyi bir dünya kurmayı dert eden bizler bugünkü karmaşık coğrafi ve tarihi durumumuza uygun siyaset ve bilme yöntemleri hakkında yeniden düşünmek zorundayız ama Marksçı teorizasyonun doğurduğu güçlükler bir yana, düşünsel soyutlamanın tüm formlarına böylesine güvensizliğin duyulduğu bir ortamda bunu başarmak zor. Ne yazık ki aktivistler büyük coğrafyacı Élisée Reclus'nün mücadeleye geçen hayatının sonlarına doğru anarşist yoldaşlarına vaktiyle verdiği şu tavsiyeyi kendi zararları pahasına unutuyorlar: “Hayatını tehlikeye atacak düzeyde büyük tutku ve adanma bir davaya hizmetin yegâne yolu değildir... Bilinçli devrimci yalnızca duygu insanı değil, aynı zamanda adaleti ve dayanışmayı geliştirme yönündeki her çabanın kesin bilgiye dayanması gerektiğini düşünen akıl insanıdır... Böyle bir kimse kişisel fikirlerini insan bilimlerinin daha geniş çerçevesine oturtabilir ve geniş bilgisi sayesinde edindiği müthiş gücüyle beslenerek mücadeleye cesaret edebilir.”

Neil Smith'in *Eşitsiz Gelişim*'i entelektüel ve siyasi açıdan bir güç kazanma denemesi, insanlık durumunun hayati yönlerini dogmatik olmayan ve geniş kapsamlı bir çerçevede ele alan bir araştırma, gerçekten mümkün olan o başka dünya hakkında bize hâlâ ilham verip çok şey öğretebilen bir çalışmadır. Özenli okumayı ve tekrar okumayı hak ediyor. Pişman olmayacaksınız.

David Harvey

İkinci Baskıya Önsöz

Neil Smith

20. yüzyıl başlarında Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi öğrencileri boykot yapmışlardı. Bu hiç de ilerici bir hareket değildi; aşırı yenilikçi ve yerleşik geleneğe açık bir tehdit olduğu gerekçesiyle coğrafya bilimine isyan ediyorlardı. Korkuları gerçekte belki, ama nihayetinde dayanakları yanlıştı. 20. yüzyıl boyunca, “coğrafya bilimi” farklı ulusal ve uluslararası bağlamlarda egemen sınıfların gündemine girdi, ama 1970’lerin sonlarına gelindiğinde küresel siyasetin sağa meyiletmesiyle birlikte coğrafya sola kaydı. 1980’lerin sonlarında Doğu Avrupa’da isyanlar büyürken ABD’li yüksek bürokratlarından biri iflah olmaz bir iyimserlik içinde “tarihin sonuna” geldiğimizi, yani Amerikan kapitalizminin kazandığını ilan ederek manşetlere yerleşti. Amerika’ya ilişkin olmayan olaylardan ideolojik olarak yalıtılmışlığıyla bu vizyon coğrafyanın da sonuna geldiğini varsayar. Dünyanın dört bir yanındaki ezilenler ve sömürülenler için değil, fakat Amerikan İmparatorluğu için zamanın ve mekânın donduğuna ilişkin bu haber tam zamanında ortaya çıkmış olabilir. Çünkü durum gerçekten böyleyse, sonlanmakta olan Amerikan asrının ve yerkürenin her yanında yaşama elverişli koşullar bakımından gittikçe daha çok insanın yaşadığı ve giderek derinleşen krizin nedenleri ve sonuçlarıyla ciddi biçimde yüzleşmek gereksizleşir.

Washington dışında bir yerden bakıldığında 1980’lerin olayları farklı bir perspektif sunar. Tarihin sonlanması şöyle dursun, “coğrafyanın başlangıcına” tanıklık ediyor bile olabiliriz. Nispeten istikrarlı savaş-sonrası kapitalizmin tekel ve devlet kapitalizmi kılıklarıyla çözülmesi ve ilaveten doğurduğu sosyal, politik ve ekonomik yeniden yapılanmalar mekânsal ölçekteki tüm yerlerde ve olgularda öylesine parçalanmaları, kopmaları ve yeniden birleşmeleri tetikle-

di ki günümüzde yeni peyzajların üretimi mekânı ve doğayı –coğrafi araştırmanın ana temalarını– siyasi gündeme kararlı biçimde yerleştiriyor. Coğrafya etkin bir politik süreç olarak ilan ediliyor. Bu durum, Ed Soja’nın isabetli deyişiyle, “eleştirel sosyal teoride mekânın yeniden öne çıkışı”nın yaşandığı akademik çevrelerde de gözlenmektedir.

Birinci baskıya önsözü şimdilerde popüler olan “katı olan her şey buharlaşıyor” serzenişiyle sonlandırmıştım. Marshall Berman’ın bu başlığı taşıyan kitabının yayınlanmasıyla, Marx ve Engels’ten alınan bu aforizma pek çok kişiyi çeşitli yerelcilikler lehine Marksizmin küresel vizyonunu reddetmeye yönelten 1980’lerdeki parçalanma deneyimini sembolleştirmeye başladı. Ama şu giderek açıklık kazanıyor ki geride kalan on yıl ve daha öncesinin buharlaşan coğrafyaları 1990’larda tekrar yapılandırılan toplumsal ilişki kümelerinin yeni ifadeleri olarak yeniden kalıba dökülüyor, yeniden katılaştırılıyor, yeniden yoğruluyor. Bu kitapta kapitalizmin eşitsiz gelişiminin en iyi şekilde gelişme düzeyleri ve koşullarındaki farklılaşma ve eşitleme yönündeki çelişkili eğilimlerin sonucu olarak kavranabileceğini savunuyorum. Farklılaşma süreçleri yakın geçmişte çoğumuzun zihnini anlaşılabilir nedenlerle daha fazla meşgul etmiş olabilir, ama farklılaşma ve eşitlenmenin birbirinden ayrılamayacağı, birbirine dolanmış olduğu anlaşılmadıkça eşitsiz gelişimin coğrafyasını kavramayı başaramayız. “Coğrafya biliminin” El-Ezher Üniversitesi öğrencilerini böylesine rencide eden yenilikçi, ilerici, isyankâr potansiyeli de işte bu sayede gerçekleşebilir.

Son yıllarda pek çok meslektaşım eşitsiz gelişim hakkındaki fikirlerimi geliştirmeme yardımcı oldu. Onların yorumları ve eleştirilerini bu metne tümüyle katmamış olsam da, yardımları için hepsine teşekkür etmek isterim. David Harvey, Cindi Katz ve Ed Soja bana bambaşka şekillerde yeni görme biçimleri öneren, gayet hassas ve kışkırtıcı eleştirmenlerim oldular. Bir öğrenci olarak, yazarların öğrencilerine “teşvik edici” etkileri için teşekkür etmelerini genellikle patronluk taslamak diye yorumlarım, ama Rutgers’a geçtiğimden beri istisnai bir grup insanın yarattığı entelektüel heye-

candan kayda değer ölçüde güç alıyorum: Laura Reid, Leyla Vural, Tanya Steinberg, Andy Herod, Don Mitchell, Tamar Rothenberg ve Julie Tuason çeşitli şekillerde fikirleriyle ve zaman ayırarak bana katkıda bulundu. Umarım bu kitap benim açımdan olduğu kadar onlar açısından da zahmete değmiştir.

Neil Smith
Mayıs, 1990

Birinci Baskıya Önsöz

Neil Smith

Bu kitap iki tür entelektüel sorgulamayı ortak bir zeminde buluşturuyor. Bunlardan birincisi, içinde yaşadığımız gerçekliği daha doğru tahlil etmenin bir yolu olarak kavramların teorik ve felsefi irdelenmesi ve eleştirisi. Dolayısıyla ilk iki bölüm Batı düşüncesine egemen olan korkunç denecek kadar demode doğa kavramının tazelenmesine ayrıldı. İşin bu yönüyle ilgilenmeye 1979'da başladım. İkinci tür sorgulama ise Kuzey Amerika şehirlerinin büyümesine kapılmamdan kaynaklandı. 1970'lerin ortalarında kentsel mekânsal yapının tüm geleneksel kent modellerine meydan okuduğunu, ama yine de dinamik de olsa gayet uyumlu bir modeli koruduğunu sanıyordum. Başlangıçta, çok yüzeysel bir bakışla, toplumun sosyal yapısının büyük ölçüde bu yapının kentsel coğrafi mekâna işlenmiş haline bakılarak kavranabileceğine ikna olmuştum. Özellikle mutenalaştırma sürecine derin bir ilgi duyuyordum ve bu konuyu araştırmaya başladım. Araştırmalarım ilerledikçe ve giderek Marksist teori ve kavramlara ilişkin kavrayışım güçlendikçe şuna ikna oldum ki, mutenalaştırmanın kendisi de, gayet özgül ama mekânsal olarak evrensel, farklı ölçeklerde işleyen kuvvetlerin ürünüydü: bu genel süreç bir *eşitsiz gelişim* süreciydi.

Mekânsal yapı araştırması genişleyerek bir teorik sorgulamaya dönüşünce daha felsefi incelemeyle bağlantıları netleşti. Bu nedenle mekân hakkındaki 3. bölüm, doğa hakkındaki daha soyut araştırmayı 4. ve 5. bölümlerde yürütülen eşitsiz gelişim hakkındaki teorik incelemeyle ilişkilendiriyor. Öyle umuyorum ki sonuçta felsefi bir araştırmadan çok, kavramlara ilişkin felsefi incelemeden, yeni teorik perspektifler arayışında kavramların uygulanmasına atılan bir köprü ortaya çıkmıştır. Çünkü Marx'ın ısrarla belirttiği gibi, tatbikî

bilimden kopuk bir felsefe olamaz. Bu elbette, felsefenin ötesine geçme girişimidir.

Entelektüel zenginlik borçların birikimiyle oluşur. Umarım benim durumumda ortaya çıkan zenginlik alınan borçları dengeleyordur. David Harvey bu çalışmaya kelimeler ve dipnotlarla ifade edilemeyecek kadar çok katkıda bulundu. Teşviklerini ve kışkırtıcı eleştirilerini yemek ikramları ve dostluğuyla birleştirdi. Projenin önemine hep inandı ve o benzersiz tavrıyla, bir yandan inisiyatifi tamamen bana bırakarak cesaretlendirirken, diğer yandan çalışmalarıma aktif bir biçimde müdahil oldu. Onun çalışmaları Baltimore'a gitmeden önce de bana esin veriyordu ve hâlâ veriyor. Harvey taslak metni de okuyup eleştirilerini sundu.

Ama felsefi düşüncüyü gerçeklik karşısında sorumlu kılmaya beni ilk teşvik eden kişi olan St. Andrews'daki Joe Doherty olmasaydı Baltimore'a hiçbir zaman gitmeyebilirdim. Sabırla ve sükûnetle en belalı konularla uğraşmam konusunda ısrar edip dururdu. Onun içten desteği olmasaydı bu çalışmayı, hatta nüvesini bile asla hayal edemezdim. Baltimore'a vardıktan sonra Reds Wolman hiç ummadığım bir düzeyde sürekli destek verdi. Bazen ne yaptığımı tam olarak anlamasa da çabalarını teşvik etti.

Çalışmamın ilk evrelerinde Nancy Gish birçok yönden bana destek oldu ama yazacaksam anlaşılır biçimde yazmam konusunda ısrarlı oldu. Daha sonraları pek çok kişi katkı yaptı ama en fazla desteği çalışmam hakkındaki konuşmalarımı dinleyen ve yürekten dostluğuyla desteğini sunan Kathy Ogren verdi. Diğerleri ise, herkes sosyalleştiği zamanlarda çalışmak istememi hoşgörüyü karşılayan ve buna rağmen benimle konuşan, beni teşvik eden meslektaşlarım ve arkadaşlarımdı: Beatriz Nofal, Michele LeFaivre, Barri Brown, Phil O'Keefe, Barbara Koepfel, Donna Haraway, Jerry MacDonald ve Lydia Herman. Birkaç kişi (genellikle sıkışık evrelerinde) metni yazma işine yardımcı oldu: Karen Pekala, Jean Kelley, Katie Reininger, Peggy Newfield ve Liza Cluggish. Leon gece yarısından sonra hiç aksatmadan ilk taslağı acımasızca eleştirmeye koyuldu, Penon ise bu sorumluluğu ikinci taslak için memnuniyetle devraldı.

“Katı olan her şey buharlaşıyor” demişti Marx bir zamanlar. Bu yalnızca kapitalizmin coğrafyası için değil, böyle bir dönemde sömürü ve baskılara karşı yürütülen politik mücadeleler açısından da geçerli. Nihayet Cal ve Barbara Winsow’dan aldığım ilham için de teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Onlarla birlikte yeniden katı bir şeylere sahip olacağımız günleri heyecanla bekliyorum.

Neil Smith

Elinizdeki kitap siyasetin coğrafyasını ve coğrafyanın siyasetini konu ediniyor. Dolayısıyla yakın zamana kadar aralarında ciddi anlamda yararlı alışveriş gerçekleştirememiş iki düşünsel geleneği birleştirmeye çalışıyor. Bu çalışma özü ve sergilenmesi açısından teorik olsa da motivasyonu açısından oldukça güncel bir karaktere sahip. Çünkü sermayenin egemenliğinde coğrafi mekânın son yirmi yıllık dönemde daha önce görülmedik ölçüde yeniden yapılandırıldığı kavranmaksızın dünyayı gözlemlemek mümkün değildir. Sanayisizleşme ve bölgesel gerileme, mutenalaştırma ve metropollelerin olağanüstü büyümesi, Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesi ve yeni uluslararası işbölümü, artan milliyetçilik ve yeni savaş jeopolitiği: işte tüm bunlar kapitalizmin coğrafyasından bağımsız gelişmeler değil, bu coğrafyadaki çok daha derin bir dönüşümün belirtileridir. Bu çalışmanın temel amacı coğrafi mekânın yeniden yapılandırılmasını motive eden teorik mantığı açığa çıkarmaktır.

Sözünü ettiğimiz düşünce geleneklerinden ilki, yani akademik coğrafya, bize coğrafi mekâna ve çevreye ilişkin ortodoks kavramların yanı sıra yerkürenin yüzeyindeki mekânsal ilişkilerin analizini sunar. Uzun süre neo-Kantçı tarihselciliğin tuhaf bir damarının cazibesine kapılan akademik coğrafya 1960'lı yıllarda 18. yüzyıldaki kisvesinden sıyrılarak tamamen tarihsellik karşıtı bir pozitivizm halini aldı. Meydan okumalardan kurtulamamış olsa da, soyut bir mutlak mekân anlayışı şimdilerde bu geleneğe egemen olmuş durumda; (zamanın yanı sıra) mekân, gerçekliğin temel bir koordinatı, içinde en maddi olayların vuku bulduğu sonsuz, evrensel ve değişmez bir alan, bir mahfaza niteliğini taşıyor. Yani bu geleneğe göre, mekânın yeniden yapılanması evrensel fiziksel kuvvetlerin ve kanunların ürünü olmanın dışında hiçbir anlam taşımaz: insan etkinliği mekânı yeniden yapılandırmaz; yalnızca nesneleri mekânda

yeniden düzenler. Böyle bir felsefi mercekten bakıldığında mekânsal yeniden yapılanmanın semptomları çok farklı nedenlere ve açıklamalara sahip, farklı ölçeklerde ayrı süreçler olarak görünür. Mercekler çok kalın olduğundan gerçek örüntü kırılıp parçalara yansır.

İkinci gelenek ise kapitalist toplumun siyasi analizidir. Coğrafi geleneğin aksine Marksist teori bariz biçimde tarihsel karakterlidir ve bu onun en önemli üstünlüklerinden biridir. Marksist teori toplumun belli bir dönemdeki özgül ekonomik, politik ve toplumsal yapısını sözde evrensel kuvvetlerin (örneğin insan tabiatının) ürünü olarak değil, tarihsel olarak özgül ve olumsal süreçlerin ürünü olarak açıklamaya çalışır. Mesele yalnızca rekabetin ve piyasanın, ekonomik büyüme ve kâr motifinin tarihsel olarak olumsal olması değil, bunların büründükleri biçimin bizatihi kapitalizmin tarihi çerçevesinde değişerek gelişmesidir. Marksist teorinin bir başka üstünlüğü kapitalist toplumu parçalar yığını olarak değil, (her zaman uyumlu olmasa da) kaynaşmış bir bütün olarak ele alan ilişkisel perspektifidir. Onun bu üstün nitelikleri bu geleneği kapitalist toplumun güncel yeniden yapılanmasına özellikle duyarlı kılar. Ne var ki Marksist teori tarihsel duyarlılık açısından edindiği üstünlükleri coğrafi duyarlılık yönünden yitirir. Bunun nedeni bütünsel yaklaşımlarına karşın Marksistlerin mekân konusundaki geleneksel burjuva anlayışı, yani mekânı toplumdan çok ayrı bir şey olarak gören anlayışı kabul etmeye eğilim göstermiş olmasıdır belki de. Marksist gelenek yalnızca kentin ve kırsalın ayrılması analizinde ve enternasyonalizmin zorunluluğu hususunda bu burjuva mekân anlayışını aşar. Dolayısıyla bu gelenek günümüzde coğrafi mekânın yeniden yapılanışını kavramak için gerekli teorik araçlara sahip olsa da vazgeçilmez coğrafi duyarlılığı ihmal etme eğilimindedir.

Coğrafi mekânın yeniden yapılandırılması olgusunu tam anlamıyla anlama girişiminde bazı araştırmacılar coğrafi gelenek ile Marksist gelenek arasındaki kesişimi incelemeye başladılar.¹ Kaba- ca şu soru üzerinde yoğunlaşmakta: kapitalizmin coğrafyası nedir? Kapitalist topluma hangi özgül örüntüler ve süreçler damgasını vuruyor ve bunlar kapitalizmin daha da gelişmesiyle nasıl değişiyor?

Bunlar her iki gelenek açısından da başlı başına önemli bir ilerlemeyi temsil eder. Coğrafya açısından felsefi merceği tarihsel odağa yerleştirme olanağı sağlar, böylece insan toplumlarının kendi coğrafyalarını yarattığı, tamamen yeni bir dünyaya açılma imkânı sunar. Marksizm açısından, hem Marksist teorinin nüfuzunu coğrafyanın alanına yayma fırsatı hem de bunu derinleştirme imkânı sağlar ve bu sayede sosyal tablonun doğal ve mekânsal altyapısı da Marksist teori bünyesinde kavranabilir.

Kapitalizmin coğrafyası hakkında yapılmakta olan çalışmaların çoğu geride bıraktığımız on yılda gözde, hatta moda bir fikir haline gelen eşitsiz gelişim sürecini belli bir ayrıntıda incelemektedir. Bu kavram gerçekten o kadar moda oldu ki, moda haline gelen her şey gibi çabucak önemsizleşti. Örneğin coğrafyacıların eşitsiz gelişimi nasıl tarih-dışı ve evrensel bir süreç olarak, *eşit* gelişmenin ezeli imkânsızlığının neredeyse kaçınılmaz sonucu olarak nasıl ele alabileceği görülebilir: “her şey eşitsiz gelişir.” Bundan çok daha rahatsız edici olan şu ki, Marksistler teorilerinin tarihsel bakımdan keskin görüş niteliğine karşın, aynı değersizleştirmeye teslim oluyorlar. Eşitsiz gelişim kapitalizmin yayılması için sıradan bir şey olarak görülüp geçilemeyecek, yalnızca üzerinde durmaya değer süreçlerden biriymiş gibi yapıp bir kenara bırakılamayacak kadar temel nitelikte bir olgudur. Mesele şu ki eşitsiz gelişim kapitalizmin coğrafyasının alametifarikasıdır. Kapitalizm yalnızca dengeli gelişmeyi başaramamakla kalmaz, kapitalizmin coğrafi gelişimi tesadüfi faktörler nedeniyle genelde dengeli olan bir süreçten rastgele sapmalar da gösterir. Kapitalizmin eşitsiz gelişimi istatistiki değil yapısalıdır. Bunun sonucunda doğan coğrafi örüntüler kesinlikle [koşullarca] belirlenmiştir ([mutlak olarak] “belirlenimci” olmanın aksine). Göstermeye çalışacağım gibi, en temel düzeyde eşitsiz gelişim sermayenin bünyesinde ve karakterinde var olan çelişkilerin sistemli coğrafi dışavurumudur.

Coğrafi ve siyasi gelenekler arasındaki ortak zeminde yer alan eşitsiz gelişim teorisi, kapitalizmin özgül coğrafyasını karakterize eden unsurun belirlenmesi için çok mühim bir anahtar sunar. Bu

şekilde ifade edildiğinde sorun özünde *coğrafi* niteliktedir. Ama çok daha temel nitelikte bir şeyin varlığı fark edilmeksizin eşitsiz gelişim mantığına çok fazla nüfuz etmek imkânsızdır. Mesele yalnızca kapitalizmin coğrafyaya yaptıkları değil, daha ziyade coğrafyanın kapitalizm için neler yapabileceğidir. Dolayısıyla eşitsiz gelişim teorisi, özünde coğrafi olan soruna ek olarak, *siyasi* soruna da yönelir: sahnenin coğrafi düzenlenişi kapitalizmin ayakta kalmasına nasıl yardımcı olur? Bu nedenle, Marksist bakış açısından sorun yalnızca Marksist teoriyi derinleştirmek ve yetki alanını genişletmek değil, kapitalizmin 20. yüzyılda ayakta kalışının açıklanmasında tümüyle yeni bir sayfayı açmaktır. Günümüzde özellikle ABD’de tüm girişimcilik fırsatlarını idrak eden coğrafi gelenek açısından sonuç daha az dramatik değil. Yaygın coğrafi akla göre işler şöyle dönüyor: küçülmekte olan bir dünyada yaşıyoruz, ucuz ve gelişkin ulaştırma sistemleri coğrafi mekânın ve coğrafi farklılaşmanın önemini azalttı, geleneksel bölgesel kimlikler aynılaştırılıyor, kısacası coğrafyanın bir ölçüde ötesine geçmiş durumdayız. Eşitsiz gelişim teorisinden çıkarsayarak savunduğum görüş doğrultusunda, gözde mantığın yaydığı kısmi gerçekler ne olursa olsun, bunların tam tersinin geçerli olduğunu iddia ediyorum. Coğrafi mekân ekonomik ve siyasi gündemde her zamankinden daha fazla yer tutuyor. “Tarihin coğrafi mihveri” tezi Mackinder’in düşünebileceğinden daha modern ve daha köklü bir anlam kazanıyor.²

Eşitsiz gelişim fikrinin Marksist teoride köklü bir yeri var ve hedefimize doğru ilerlemeden önce bu fikrin güncel analizin eşitsiz gelişim yasası denen yasa çerçevesinde nereye oturduğunu netleştirmek gerekiyor. Eşitsiz (ve bileşik) gelişme teorisi için tamamen Marksizme has bir soyağacı ortaya atan Ernest Mandel, Marx’ın kendi eseri dışında, açıkça Marksist kökenlere sahip hiçbir fikrin burjuva çevrelerde böylesine etkili ve yaygın olmadığını söyleyecek kadar ileri gitti.³ Abartı eğilimi taşısa da bu çizgi gerçeklik payı içeriyor. Fakat Marksist geleneğin kendisinde bu kavram fazla geliştirilmedi. Ağırlıklı olarak Troçki ile Stalin arasındaki 1920’lerde yaşanan politik mücadelede, özellikle de enternasyonalizm ve “tek ülkede sosya-

lizm” tartışmalarında şekillendi. Bu bağlamda sınıf mücadelesinin ve dünya kapitalizmine meydan okumanın eşitsiz gelişimiyle ilgili siyasi bir kavramdı. 20. yüzyıl Marksist düşüncesinin pek çok veçhesinde olduğu gibi, doğmakta olan bu Stalinizm döneminde yerleşen tepki modeli sürecin daha sonraki ele alınış tarzına egemen oldu.

Aslında ayrı bir süreç olarak eşitsiz gelişim belli bir derinlikte ilk olarak bu sürecin ekonomik ve coğrafi bazı ana hatlarını çizmeye çalışan Lenin tarafından incelenmişti. Sonraki analizlerinde zaman zaman gönderme yaptığı bu ilk fikir verici çalışma hiçbir zaman tamamlanmadı.⁴ 1905 devriminden sonra eşitsiz gelişim kavramı acil politik sorun bağlamında, yani köylülüğün işçi sınıfını sayıca aştığı ve doğmakta olan burjuvazinin zayıf olduğu ekonomik olarak az gelişmiş ülkelerde sosyalist devrimin mümkün olup olmadığı sorunu çerçevesinde yorumlanmaya başladı. Stalin ile mücadelesinde Troçki’nin yeniden ele alıp geliştirdiği bir yaklaşımdı bu; bu nedenle günümüzde “eşitsiz ve bileşik gelişme yasası” açıkça Troçkist gelenekle ilişkilendirilir. Troçki’nin yenilmesiyle bu kavram karanlığa gömüldü, ama zaten daha öncesinde ekonomik ve coğrafi içeriği tamamen boşaltılmıştı. Troçki’nin sürekli devrim teorisiyle ilişkili olan bu kavram sınıfsal ilişkilerin gelişimi ve devrimin anatomisiyle ilgili bir politik terim olarak Troçkist harekette varlığını sürdürdü.⁵

Geride bıraktığımız yaklaşık on yılda eşitsiz gelişime gösterilen ilgi bu klasik Marksist mirastan bir şeyler aldı almasına, ama 1960’lar sonrasında Marksizme yönelik yükselen genel ilgiye ve güncel sürecin olağanüstü coğrafi önemine çok daha fazlasını borçludur. Sürecin önemi ve yapısı seksen yıl önce kavranamadıysa bunun nedeni sermaye birikiminin coğrafi örüntülerinin o zamandan beri kökten değişmiş olmasıdır. Elinizdeki kitapta dar anlamıyla ifade edilen eşitsiz gelişim tamamen bir yirminci yüzyıl olgusudur. Bu nedenle (bir eşitsiz gelişim yasasından farklı olarak) bir eşitsiz gelişim teorisinin türetilmesi, coğrafi ve politik gelenekler arasındaki diyalogun ötesinde, ikinci bir diyalogu gerektirir. Böyle bir girişim 19. yüzyılda geliştirilmiş teorik kapitalizm tahlili ile 20. yüzyıl sonlarındaki kapitalizm gerçekliği arasında bir tarihsel diyalogu da kapsar.

Eşitsiz gelişimin mantığı özellikle sermayenin yapısında mevcut zıt yönlü eğilimlerden, yani üretim seviyeleri ile üretimin koşullarının farklılaşması, ama aynı zamanda bunların eşitlenmesi eğilimlerinden kaynaklanır. Artı değer üretmek ve sermayenin tabanını genişletmek için sermaye sürekli olarak yapılı çevreye yatırılır. Ama aynı şekilde sermaye, başka alanlara akabilmek ve daha yüksek kâr oranlarından yararlanabilmek için, sürekli olarak yapılı çevreden çekilir. Maddi biçimiyle üretken sermayenin mekânsal hareketsizliği değer olarak sermayenin kesintisiz dolaşımından daha az ya da daha çok zorunlu değildir. Dolayısıyla kapitalizmin eşitsiz gelişimini kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki daha temel çelişkinin coğrafi dışavurumu olarak görmek mümkündür.

Tabloda sonuç olarak ortaya çıkan örüntü iyi bilinir: bir kuttupta gelişmişlik, diğer kuttupta ise az gelişmişlik. Bu durum birkaç mekânsal ölçekte oluşur. Bağımlılık teorisi, merkez-çevre teorisi ve çeşitli az gelişme teorileri bu sürecin bir kısmını kavrar. Ama bu teoriler yalnızca küresel ölçeğe odaklanma eğilimindedir. Eşitsiz gelişimin coğrafi boyutları yeterince incelenmemiştir. Kısacası bunlar kapitalizmin coğrafyasının anlaşılması için gelişkin teorik çerçeveler sunmaz. Şaşırtıcı olan şu ki, bu coğrafyanın kavranmasının önündeki en önemli engel sermayenin nasıl işlediğinden bihaber olmamızdan ziyade mekâna ilişkin yaygın ve kökleşmiş önyargılarımızdan kaynaklanıyor belki de. Eşitsiz gelişime ilişkin herhangi bir teori mekânı ve sosyal süreci bazı düzlemlerde mutlaka birleştirmek zorundadır; ama bir etkinlik alanı veya mahfaza olarak mekâna ilişkin basmakalıp görüşlerimiz, mekân ve toplumun mekanik bir biçimde bütünleşmesinin ötesine geçmemizi zorlaştırır; mekânın toplumu “yansıttığı” düşünülür. Bu noktada köklü bir perspektif değişikliğine gerek var. Çünkü teorisyenler olarak bizler mekân ve toplum arasında bütünleştirmeyi sağlamakta ciddi kavramsal problemlerle karşılaşabiliriz ama sermaye bu bütünleştirme işini pratikte her gün gerçekleştiriyor. Aslında sermayenin başardığı şey kendi suretinde *mekânın üretimidir*; işte bu fikir üzerinde sistemli biçimde kafa yormak eşitsiz gelişim teorisinde mekân ve toplumun daha ileri düzeyde

bütünleşmesini sağlayacaktır. Çünkü sermaye genel olarak mekân üretmekle kalmaz, aynı zamanda eşitsiz gelişime kararlılık kazandıran hakiki mekânsal ölçekler de üretir.

Aslında mekân üretimi gerçeklikle daha da uyumsuz olan ve şimdiye kadar apaçık görünen bir olguya ilişkin geleneksel kabulümüzü sarsan daha temel bir üretim sürecinin üzerinde kurulur. *Doğanın üretimi* yalnızca kapitalizmin eşitsiz gelişiminin tartışılması için oldukça felsefi bir temel sunmakla kalmaz, aynı zamanda bu üretim tarzının gelişmesinin hakiki sonucudur da. Doğanın üretimi düşüncesinde bizi böylesine sarsan şey doğayı ve toplumu birbirinden ayırıştıran o geleneksel, mukaddesatçı yaklaşıma kafa tutması ve bunu son derece fütursuzca ve çekinmeden yapmasıdır. Doğayı toplumun dışında, el değmemiş, insan-öncesi bir şey olarak algılamaya ya da içinde insanların küçük ve basit elemanlar halinde yer aldığı muazzam bir evren şeklinde kavramaya alıştık. Ama burada da kavramlarımız gerçekliği yakalamayı yine başaramıyor. Doğa ve toplum arasındaki geçmişten miras alınan ayrıma şiddetle karşı çıkan ve bunu utançla değil gururla yapan kapitalizmin ta kendisidir.

Hep daha fazla sosyal zenginliği denetimi altına alma yönündeki dinmeyen dürtüsüyle sermaye tüm dünyanın biçimini değiştirir. Tanrı'nın bağışladığı tek bir taş kalmaz altına bakılmadık, doğa ile kurulmuş hiçbir özgün ilişki aynı bırakılmaz, hiçbir canlı onun etkisinden kurtulamaz. Doğanın, mekânın ve eşitsiz gelişimin problemleri bizzat sermaye tarafından birbirine bağlanır. Eşitsiz gelişim kapitalist düzende doğanın somut üretim süreci ve modelidir. Bu durum bazı yönlerden kullanım değeri, değer ve mübadele değeri tartışmasına indirgenen doğa üretimi tartışmasında daha da bariz hale gelecektir. Bu perspektifteki insanbiçimcilik için hiçbir mazeret bulunamaz: kapitalizmin gelişmesiyle birlikte insan toplumu kendini doğanın merkezine yerleştirdi; bu durumun yarattığı sorunlarla mücadelenin tek yolu bu gerçekliği kabullenmektir.

Elinizdeki kitap dolambaçsız bir yol izliyor. Doğa ideolojisini ele aldıktan (1. bölüm) sonra, doğa üretimine odaklanarak doğayla kurulacak alternatif bir ilişki anlayışının temellerini ortaya koymaya

çalışıyorum (2. bölüm). Bu ilk iki bölüm biraz soyut ve ana temayla biraz ilgisiz görünebilir ama bu kısmen bizim geleneksel doğa-toplum ikiliğimizden kaynaklanıyor; bu durumun okuru yıldırmayacağını umarım. 3. bölümde doğa ile mekân arasındaki ilişkiyi tartışıyorum ve sermayenin doğasında mekân üretimine yönelik güçlü bir dürtü olduğu sonucuna varıyorum. 4. bölümde, temel eşitlenme ve farklılaşma süreçlerine ve bunların sermaye birikimi ve dolaşımı ile ilişkilerine odaklanıyorum. Bu bölüm eşitsiz gelişimin genel teorisini sunan 5. bölüm için nihai temeli oluşturuyor. Bu bölümde büyük ölçüde önceki bölümlere dayanan mekân ve doğa ile ilgili sonuçları esas alıyorum ama Marx'ın kapitalizm analizini de kullanıyorum. Çünkü Marx'ın analizinin, özellikle de *Kapital*'dekinin mekânsal içerimleri ve boyutları kullanıldığında, eşitsiz gelişim teorisinin temeli de elde edilmiş olur. Dolayısıyla analiz, mevcut eşitsiz gelişim analizi oluşturulmadan önce yenilenmesi gereken daha genel felsefi kategorilerle başlıyor.

Eşitsiz gelişim teorisini geliştirirken Marx'ın kullandığı mantıksal-tarihsel yöntemi uygulayacağım. Marx *Kapital*'de "kapitalist üretim tarzının yasalarının saf halleriyle geliştikleri[ni] varsay[mıştı]". Gerçek yaşamda her zaman yalnızca yaklaşıklık söz konusu olur; ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişmişse (...) bu yaklaşıklık o kadar fazladır." Başka bir deyişle, bu saf form varsayımı keyfi bir soyutlama değil, tarihsel olarak gerçekten de var olmuş bir soyutlamadır; bu varsayım "[sürecin] sınırını ifade eder ve (...) dolayısıyla sürekli olarak gerçekliğin kesin temsiline yaklaşır."⁶ İster feodalizmin karmakarışık tarihsel mirasından, isterse varsayımsal ideal bir düzlemde kalkarak ilerliyor olsun, kapitalizmin eşitsiz gelişimi hem coğrafi peyzajda hem de sermayenin bünyevi bir zorunluluğu olarak gitgide keskinleşir. Elinizdeki çalışma bu sonucu yaratan süreçlerin teorik analizi girişimidir.

I. Bölüm

Doğa İdeolojisi

Tanımlanabilir başka her türlü deneyime nazaran, sanayi kapitalizmi doğa hakkındaki güncel görüş ve algıların oluşturulmasında çok daha fazla sorumludur. Sanayi kapitalizminin doğayı küresel çapta dönüştürmesi kapitalizm destekçisi ya da muhalifi herkes açısından doğanın hem fiziksel hem de düşünsel tüketimine egemen durumdadır. Bu deneyim eski, uyumsuz doğa anlayışlarını saf dışı bırakır ve yenilerini devreye sokar. İster insani ilerlemenin bir ölçüsü olarak hayretle izlensin, isterse hemen gerçekleşecek bir felaketin trajik uyarısı olarak algılansın, doğanın tahakküm altına alınması genelde benimsenen bir gerçekliktir. Bazıları “çok uzak olmayan bir gelecekte doğanın tam olarak denetim altına alınabileceğini” beklerken, bazıları da insan toplumunun doğada “büyük bir hengâmeden” ibaret bir duruma geleceğini düşünerek kederleniyor.¹ Ancak, sürecin çapı tartışma konusu olsa da ve ahlaki yönü üzerinde şiddetli mücadeleler sürse de, toplumun doğa üzerindeki egemenliği herkes için kabullenilmiş bir durumdur.

Bu deneyimin gündelik bireysel hayatta ve bir bütün olarak toplumun hayatında taşıdığı hayati öneme rağmen, güncel doğa anlayışımız ne basittir ne de bu görece yeni toplumsal doğa deneyiminin salt kavramsal yansımasından ibarettir. Nasıl ki gelişme sürecindeki bir ağaç her yıl yeni bir halka oluştuyorsa, doğaya ilişkin toplumsal anlayış da tarihin akışı boyunca sayısız anlam katmanları biriktirmiştir. Kereste insan yapıtına dönüştürülmek üzere fabrikaya gönderilmeden önce kesilen ağacın halkaları nasıl açığa çıkıyorsa, sanayi kapitalizmi de tabiatın birikmiş anlamlarını altüst ederek çağımıza uygun tabiat kavramları olarak biçimlendirilmelerini sağlamıştır. Tabiata ilişkin daha önceki kavramlar saf dışı edilmek yerine çağımızın amaçlarına uyumlu hale getirilmiştir. Dolayısıyla

doğa tecrübesindeki ortak zemine karşın doğa kavramı aşırı derecede karmaşık ve genellikle çelişkilidir. Doğa maddidir ve ruhanidir, verilidir ve imal edilmiştir, saftır ve lekelenmemiştir; doğa düzen ve düzensizliktir, aşkın ve dünyevidir, hükmedilen ve muzaffer olandır; bir bütünlüktür ve parçalar setidir, kadın ve nesne, organizma ve makinedir. Doğa Tanrı'nın armağanı ve kendi evriminin ürünüdür; tarihin dışında evrensel bir şey ve aynı zamanda tarihin bir ürünü, rastlantısal ve tasarlanmış, yaban ve bahçedir. Elimizdeki doğa kavramları arasında bütün bu anlamlar bugün varlığını sürdürüyor, ama bütün karmaşıklıklarına rağmen hepsi de doğa anlayışına egemen olan temel bir düalizm üzerinde yükseliyor.

Bir yanda doğa *dışsaldır*, bir şeydir, insan dışı nesneler ve süreçler âlemdir. Dış doğa el değmemiş, Tanrı'nın bağışladığı, özerk bir varlıktır; toplumun inşa edilmesinde kullanılan hammaddedir, sanayi kapitalizminin durmadan geriye doğru ittiği sınırdır. Ağaçlar ve kayalar, nehirler ve yağmur fırtınaları olarak toplumsal üretim sürecinde içselleştirilmeyi bekleyen dış doğadır. Diğer yanda, doğa aynı zamanda kesinlikle *evrensel* olarak tasavvur edilir. Çünkü dış doğanın yanı sıra bir de insan doğası vardır, bunun örtük anlamı ise insanların ve onların sosyal davranışlarının doğanın dışsal yönleri kadar doğal olduğudur. Böylece insan toplumuna dair ekolojik değerlendirmeler insan türünü doğanın bütünlüğü içindeki pek çok türden biri olarak ele alır. Evrensel doğa kavramı, dış doğa kavramının aksine, insanı doğadaki insan olmayanlarla birlikte ele alır. Dışsal ve evrensel doğa tamamen bağdaşır nitelikte değildir, çünkü doğa insani varoluşun dışında tutulurken kendisi aynı zamanda dışsal ve içsel nitelik taşır.

Bu kavramsal doğa düalizmi mutlak değildir. Bu doğa anlayışları, ne kadar çelişkili olurlarsa olsunlar, pratikte çoğu kez karıştırılır ve birbirlerinden hiçbir zaman net olarak ayrılmazlar. Yahudi-Hristiyan geleneğinde bölük pörçük açığa çıksa da bu düalizmin tarihsel kökleri en dolaysız biçimde Kant'a dayandırılabilir. Kant bazı farklı "doğalar" arasında ayrım yapmıştı, ama (amaçlarımız açısından en önemlisi ve belki tarihsel olarak en kalıcısı olarak) özellikle

de iç ve dış doğa arasındaki ayırmada karar kıldı. İnsanların iç doğaları kaba ilkel tutkularından oluşurken, dış doğa insanların içinde yaşadığı sosyal ve fiziksel çevreydi. Kant bu ayrımı, bir bakıma, savunduğu epistemolojik sistemin gereği olarak kabullenmek zorunda kalmıştı; bu düalizmde insan aklının kendisinin hiç öne çıkmaması manidardır. Kant açısından akıl bu ikiciliğin üstesinden gelmesini sağlayacak kesin araçtı: bireyin bilen akıllı doğayı akılda bir bütün olarak tecrübe ediyordu ve tür düzeyinde içteki hayvan ile dış doğa arasındaki bu düalizmi alt etmek kültürün işiydi.² Dolayısıyla baştaki düalizm bugün hâlâ tanıdık gelen diğerlerini tetikler ya da en azından ima eder: akıl ve doğa, kültür ve doğa. Çağımızdaki burjuva doğa ideolojisi Kant'ın geliştirdiği bu felsefi dikotomiler üzerinde kuruludur. Onun iç-dış doğa dikotomisi bize bugün de sezgisel olarak hâlâ doğru görünüyor. En azından bu dikotomi, sezgisel olarak, dış ve evrensel doğa düalizmine kıyasla doğrudan daha çekici gelir.

Hem gerçek hem de kavramsal doğa konusu Batı düşüncesinin bütün dokularına işlemiştir. Kant'a kadar gelen başlıca doğa kavramlarının gelişimini özetlemek devasa bir iştir³ ama aynı işi geride kalan iki yüzyıl için yapmak da bir o kadar muazzam bir uğraştır. Çünkü bu iki yüzyıl boyunca toplum-doğa ilişkisi daha önce görülmedik ölçüde değişim geçirdi. Buna paralel olarak, eski doğa kavramlarından pek çoğu fosilleşerek müzeliğe olurken, nispeten karanlıkta kalmış diğer kavramlar hızla öne çıktı. Kant felsefesinin ana unsurlarından biri olan bu düalizm işte bu kısa dönemde burjuva doğa ideolojisinin bel kemiği olarak kristalleşti. Bu görevin muazzamlığı göz önüne alındığında söz konusu ideolojinin ayrıntılı tarihsel gelişimini bu bölümde inceleyemeyiz. Bunun yerine bu ideolojiyi doğayı deneyimlemenin ve kavramlaştırmanın iki somut tarzını inceleyerek sergileyeceğiz: bilimsel tarz ve şimdilik daha iyi bir tanım olmadığından “şiirsel” diyeceğimiz tarz. Hiçbir mükemmellik iddiası gütmüyoruz; her bir tarzda çok seçici bir yaklaşım izliyoruz çünkü maksat burjuva doğa ideolojisini kesin olarak kanıtlamak değil, onu örneklerle açıklamak. Son olarak, burjuva doğa kavrayışının başlıca alternatifini olarak Marksist doğa yaklaşımını inceleyeceğiz.

I. Bilimde Doğa

Modern bilimin doğuşunu 17. yüzyıl başlarına ve Francis Bacon'a dayandırmak gelenekselleşmiştir. Bacon en çok tabiat üzerindeki egemenliği tutkuyla savunmasıyla bilinir. Ona göre tabiat üzerindeki egemenlik Tanrı'nın onayladığı ve Cennet Bahçesi'nden Kovulma'nın zorunlu kıldığı ilahi bir yolculuktur. Masumiyet bir daha sahip olunamayacak şekilde yitirilmişti ama insanın tabiat üzerindeki lütufkâr egemenliği sayesinde "insan ve tabiat" arasında yeniden ahenkli bir denge kurulabilirdi. Tabiat üzerindeki egemenlik "doğanın araştırılmasıyla" geliştirilen "mekanik uzmanlıkların" uygulanmasıyla gerçekleşir. İnsan ancak "tabiat bilgisinin özüne gitgide daha fazla nüfuz ederek" tabiat üzerinde egemenlik kurmanın araçlarını geliştirebilir; insan "ona" itaat ederek tabiatı yönetir. Bacon böylece hayatını sistemli bilimsel araştırma için kurumsal araçlar geliştirmeye adanmış – *Yeni Atlantis*'te ölümsüzleştirilmiş ama Bacon'ın zamanında pratiğe hiç geçirilmemiş bir görüştü bu.⁴

Bacon'ın muhayyilesinin ve bu muhayyilede ifade bulan fikirlerin o kadar büyük bölümü dilimize ve bilimsel kavrayışımıza aktarıldı ki, geriye baktığımızda onun özgünlüğünü algılamak zorlaşıyor. Böyle olmasına karşın, Bacon'ın ifade ettiği doğa kavrayışı kesinlikle insan toplumunun dışında bir şeydir; buna göre doğa, üzerinde egemenlik kurulacak ve manipüle edilecek bir nesnedir. En azından daha önceki kavrayışlarla kıyaslandığında Bacon'ın aklında doğa ile ilişkiye dair organik değil mekanik bir tasavvur vardır. Toplum, öngörülü yönetim uygulanarak insanın doğa üzerindeki hakimiyeti yönünde kullanılabilecek, insana ait bir alan olarak doğadan ayrılmıştır. İngiltere Başyargıci Bacon doğaya hükmetmenin siyasi faydalarının elbette ayırdındaydı; bu bakımdan kendisi yalnızca doğanın dışsallığını onaylamakla kalmaz, bilime içkin olan toplumsal kontrol potansiyelini fark etmek suretiyle Kant'ın dış ve iç doğa ayrımını da önceler:

Öğrenmenin diğer meziyeti insandan insana yayılan sıkıntıların bastırılmasında, ilkinden, yani doğadan kaynaklanan zorunlu-

lukların giderilmesi meziyetinden daha aşağı değildir... [Çünkü insanlar] vahşi ve asla ehlileştirilemeyen kâr, şehvet ve intikam arzularıyla doludur; bunlar kaidelere, yasalara, dine kulak verdiği, etkili ve güzel konuşma sanatıyla ve kitapların, vaazların, tumturaklı konuşmaların ikna gücüyle nazikçe temasa sokulduğu sürece toplum ve huzur idame ettirilebilir; lakin bu araçlar sessiz kalırsa, veya fesatlık ve kargaşa işitilmelerine mani olursa, her şey anarşi ve keşmekeş içinde kaybolur gider.⁵

Bilimsel araştırma insanın tutkularının, hırsının ve arzularının zararlı sonuçlarını baskılayarak insan doğasına hükmetme aracı da olabilir.

Bacon'dan itibaren bilimsel yöntemin, incelemeye alınan olayların ve nesnelerin toplumsal bağlamından ve bizatihi bilimsel etkinliğin toplumsal bağlamından mutlak soyutlamayı dayatması anlamında, bilimin doğayı dışsal olarak ele alması olağanlaşmıştır. Newton'un mekaniği Tanrı'ya doğal evrende bir yer verse de, toplum ve birey insan bu dünyadan kovulmuştu. Newton, elmanın düşüşünü izlerken, elma ağacının dikilmesine ve elmanın düştüğü yerin kesinliğini belirleyen, bahçe tasarımına yol açan toplumsal güçleri ve olguları sorgulamıyordu. Ne de elmaya biçim kazandıran meyve ağaçlarının evcilleştirilmesini sual etmekteydi. Bunların yerine toplumsal bağlamından soyutlanarak tanımlanan "doğal" olayı irdeledi. Benzer şekilde Einstein'ın görelilik teorisinin birincil konusu uzay-zamanda atom ve atom-altı devinim dünyasıydı; doğrudan insan deneyimi ölçeğinde hiç var olmayan bir dünyaydı. Kuşkusuz sonuçlar toplumsal ölçekteki maddi olgulara yayılabilir nitelikteydi, tıpkı Newton'un yerçekimi kanununun elma için olduğu kadar insan vücudu için de geçerli olması gibi; ancak her iki durumda da toplumsal ürünler ve olgular, bilimsel ilkeyi toplumsal değil doğal olgular olarak açıklar. Düşen vücudun (insan vücudunun) toplumsal tanımı ve bağlamı kütle çekimi ya da görelilik teorisinin anlatılmasında kullanıldığında tümüyle önemsizdir.

Doğanın haricî bir nesne olarak konumlanması ne keyfi ne de rastlantısaldır. Sanayi ile bilimsel yöntem arasındaki ilişki gü-

nümüzde biraz belirsizleşmiş olsa da, Bacon açısından gayet görünür durumdaydı. Emek sürecinde insanlar doğal maddelere, meta olarak işlenecek haricî emek nesneleri gözüyle bakarlar. Üreticiler emek sürecinin üretkenliğini artırmak amacıyla kendileri ile emek nesneleri arasına “mekanik sanatları” yerleştirirler, dolayısıyla bilim bu “mekanik sanatları” geliştirmenin aracı olarak işlev görecektse o da doğaya harici nesne gözüyle bakmalıdır. Protestan dininin ahlaki mantığı üzerine kurulu bir “bilim” bazı faydalar sağlayabilir, ama böyle bir ahlaki mantığın mekanik sanatların geliştirilmesinde hiç katkısı olmaz. Yaklaşık bir asır sonra, Newton bilim ile “mekanik pratik” arasında aynı dolaysız ilişkiyi doğruladı.⁶ Günümüzde bilimin hepsi üretici etkinliğe bu kadar doğrudan bağlanmış değil; artık ilk evresinde bir uğraş olmaktan çıkmış olan bilim kendi hayatı ve mantığı olan, önemi giderek artan bir sosyal kuruma dönüştü. Çok sayıda sanayi laboratuvarı aracılığıyla bilim daha önce görülmedik ölçüde sanayi kapitalizminin hizmetine koşulmuş durumda olsa da, salt araştırmaya adanmış merkezler aracılığıyla doğrudan üretkenlik gereklerinden bir ölçüde bağımsızlaşmıştır. Ancak bu noktada vurgulanması gereken husus, günümüzde sanayiyle ne kadar yakından bağlantılı olsa da, tıpkı pratikte emek sürecinde olduğu gibi teoride de nesneleştirilen bir haricî doğa bulunduğu yönündeki epistemolojik varsayımı bilimin Bacon ve Newton ile hâlâ paylaşıyor olmasıdır.

Ne var ki, modern bilim geleneğinde doğa yalnızca haricî olmakla kalmaz, aynı zamanda evrenseldir de. Kadim gelenekte birlik ve evrensellik dinden kaynaklanırken, günümüzde bu kaynak seküler niteliktedir. Bacon bilime giydirdiği dinsel giysileri tercihe bağlı bir ekstra olarak görmüyordu, ona göre bunlar bilimsel uğraşıyla bütünleşmişti. Bacon İncil’deki yaratılış versiyonunu kabullenmişti; doğanın uyumlu bütünlüğü insanın Cennet’ten kovuluşuyla bozulmuştu, ama parçalanma kısmi ve geçiciydi. İnsanlar bilim ve doğayı tahakküm altına alarak doğanın ahengini yeniden kurup Tanrı’nın iradesini uyguladığı ölçüde bilim tanrısal bir uğraş sayılıyordu. Dış doğayı toplumsal dünyadan ne kadar ayırırsa ayırsın, Bacon “doğal” ve “yapay” nesnelerin aynı form ve öze sahip olduklarını ve yalnızca

dolaysız nedenlerinde farklılaştıklarını ısrarla savunuyordu.⁷ Doğa ve form eşitliği kalıcı olmadı ama doğa ve öz eşitliği çağımızın lisanının ve düşüncesinin kilit taşı oldu. Bazı nesne veya olayların “doğası” dediğimizde bunların özünü, görünüşlerinin altında var olanları kastederiz. Sosyal ya da doğal tüm olgular bir öze sahiptir; doğa bu anlamda evrenseldir.

Newton’da doğanın evrenselliği onun doğal yasalarının evrenselliğinde net bir fiziksel yorum da içeriyordu ama Bacon gibi Newton’un evrensel doğa görüşü de dinsel kaidelere dayalıydı. Newton daha önceki mekân ve madde anlayışlarına karşı çıktı; günümüze kadar mekân anlayışlarımız üzerindeki en önemli etki olarak gelen mutlak mekân kavramıyla Newton doğanın temel unsurunun madde değil, mekân ve zamanın olabileceğini gündeme getirdi. Dini ve felsefi eleştirilerin baskısı altında Newton mutlak mekânı gitgide Tanrı ile özdeşleştirdi ve hayatının sonuna doğru fizikte yaptığı tüm keşiflerin mutlak mekâna ilişkin kendi felsefi anlayışına tabi olduğunda ısrar etti. Nesnelerin hareketi tamamen fiziksel yasalar tarafından belirleniyorsa, içinde hareket ettikleri mekân da Tanrı’nın heryerdeliğinin tezahürüydü. Dolayısıyla doğa ideolojisiyle bağlantılı olanın bir mekân ideolojisi olacağı şeklinde akıl yürütebiliriz.⁸

Çağdaş bilim de evrensel doğa kavramını kullanır ama bu artık dinsel karakter taşımaz. Darwin’den bu yana biyolojiye kazara değil sistemli bir şekilde tarihsel olarak yaklaşmak gelenek haline gelmiştir. İnsan biyolojisi bu sistemin bir parçasıydı yalnızca. Dolayısıyla Darwin bazı sosyal olguların kimyasal ve nihayetinde fiziksel olgularla aynı çerçevede ele alınması için bilimsel temeli hazırladı. Hatırlamamız gerekir ki Darwin’in temel biyolojik görüşlerinden bazıları 19. yüzyıl siyasal iktisadından alınmadır. Darwin’i kullananlar, ve çoğu kez de kötüye kullananlar Darwin’in görüşlerini toplumsal dünyaya yayma girişiminde bulundular. Bu yöndeki en son ve en gelişkin girişim sosyo-biyolojiden geliyor; bu girişimi başlatanlar bireysel ve sosyal davranışın karmaşıklıklarını biyolojiye atıfta bulunarak açıklama iddiasındalar ve bu gözle bakıldığında toplum

biyolojik bir insan yapıtı oluyor.⁹ Mesele bu biyolojik indirgemeciliğin biyologların büyük bölümü tarafından onaylanmaması değil. Söz konusu bakış hayati dayanak noktasının biyoloji olduğu evrensel bir karakter taşıyor; insan doğası sadece biyolojik karakterli bir altküme olarak görülüyor.

Evrensel doğaya dayalı fizik teorisi bilimcilerin çoğunluğu tarafından daha fazla itibar görüyor. Bu yaklaşıma göre doğanın temelinde biyolojik değil fiziksel dünya yer alır. Einstein'ın Newton'u reddetmesi ve kuantum teorisinin ortaya çıkışıyla birlikte fiziksel olguların temel unsurlarının mekân ve zaman mı yoksa madde mi olduğu tartışması yürütülmektedir. Ancak bu soruya vereceğimiz yanıt ne olursa olsun, bu yaklaşım biyolojik olguları ya doğrudan ya da kimya aracılığıyla fizikalist bir nitelik taşıyor. Fiziksel doğanın evrenselliğine dair bu görüşün en geniş kabul gören yaklaşım olduğu söylenebilir belki. Doğanın temel malzemesi maddedir; "karakter olarak" doğa maddidir. Psikolojik davranışlara fizyolojik açıklamalar bulma çabası bu görüşü ima eder. Fizikçi Carl Friedrich von Weizsäcker "doğanın bütünlüğü" tezi için program niteliğinde iyimser bir tarif geliştirmişti. Ona göre fizik "doğanın bütünlüğünü ifade etmesi gereken bilimdir." Doğanın bütünlüğünün kavranmasında üç temel adım vardır. Birincisi, organik ve inorganik doğa alanlarının ikisi de fiziğe indirgenmelidir, bu da fizikselci bir biyoloji teorisini gerektirir; ikincisi, "insan evrimi teorisi aracılığıyla insanlar doğaya genetik olarak yerleştirilmiş olmalı"; ve üçüncüsü, sibernetiğin öncülüğünde "fizikalist bir teori" geliştirilmeli.¹⁰ Weizsäcker şahsen pozitivist değildir ama bu görüşüyle çoğu kez sözü edilmese de yeni ve daha kapsamlı bir pozitivist bilim projesini dile getirir. Zira bir yandan doğanın bütünlüğünü savunur ama diğer yandan ikinci aşamayı tasvir ederken insan ile doğayı karşılaştırdığı sırada doğanın bölünmüşlüğüne de kabul eder. Doğa bir şekilde insanın dışındadır, insan olmayandır, aynı zamanda hem insan hem doğadır. Bu durumda Weizsäcker'e göre de iki doğa vardır: biri insanların dışında, diğeri onları içeren iki doğa.

II. Şiirsel Doğa – Amerikan Peyzajı

Sembol ve mit olarak Amerikan peyzajına ilişkin etkileyici çalışmasının sonuç bölümünde Henry Nash Smith şunları yazmıştı: “Amerikan toprak reformu geleneğinin en büyük zorluğu doğaya ve uygarlığa ilişkin ikili ama çelişkili fikirleri tarihi ve toplumu yorumlamanın genel ilkesi olarak benimsemiş olmasıdır.” Tabiat, özellikle de coğrafi peyzajda deneyimlenen tabiat, Smith’in 19. yüzyıl Amerika’sında ana sembol ya da imge adını verdiği şeydi. Bakir doğa veya bahçe, özgün haliyle ya da kırsal olarak peyzaj imgesi Amerikan geleceğinin umudunu ve vaadini somutlaştırıyordu. Fiziksel coğrafyanın kültürel mit ile bu şiirsel bileşimi Leo Marx’ın 19. yüzyıl Amerika’sının ahlaki coğrafyası dediği şeydir. Bu ahlaki coğrafya kısmen yalnızca Amerika’ya özgüdür, çünkü orada doğa ile “uygarlık” arasındaki çelişki Eski Dünya’dakinden daha sert ve haşındı. Erken kapitalizmin beslediği ilerici özlemler önceki sosyal formlar tarafından görece serbest bırakılmıştı ama çökmekte olan feodalizmden çok daha dehşetli bir coğrafi doğayla doğrudan karşı karşıya kalmıştı. Yerleşik kurumların kılığıyla Amerika’da “insan türü ile fiziksel çevre arasındaki ilişki hemen her zaman belirleyici niteliktedir.”¹¹ Eski Dünya’nın başat toplumsal sembolleri gücünü ve meşruiyetini tarihten alırken, Yeni Dünya sembolleri daha ziyade doğaya dayanacaktı.

Dolayısıyla doğa daha keskin bir toplumsal semboldü ve Amerikan geleneğini daha iyi sergiliyordu, ama bu durumun onun basitliğini gösterdiği düşünülmemelidir. Bütün o sembolik gücüne karşın doğa imgesi tarif edilemeyecek kadar karmaşıktır. Yine de Amerikalıların yabani doğa serüvenlerinin sonucunda ortaya çıkan doğa anlayışı hakkında bazı genellemeler yapılabilir. Çünkü bilimsel doğa deneyiminin yanı sıra, bu şiirsel doğa deneyimi bugün kanıksamış olduğumuz doğa kavramı üzerinde en etkili olanıdır. Bu durum yalnızca jeolojik ya da kültürel olarak tanımlanmış Amerika için değil, Eski Dünya için de geçerlidir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, çok ani olsa da, doğa ile karşılaşma benzersiz şekilde Amerikalılara özgü değildi, yükselmekte olan sanayi kapitalizminin

sonucuydu. Yani bu deneyimin içeriği büyük ölçüde ulusal sınırlar arasında paylaşılıyordu. İkincisi, bizatihi Amerikan kültürel deneyimi içinden çıkıp geliştiği Eski Dünya'yı etkiledi. Amerikan doğa imgesine yüklenen milliyetçilik kuşku götürmez, ama gelecekte toprağın kendisi gibi özel mülkiyet konusu olabilecek bir imge değildi bu. En başından, kuşkusuz Shakespeare döneminden itibaren, Amerikan doğa imgesi kısmen bir Avrupa yapıtıydı. "*Fırtına*'daki [The Tempest] topografi" der Leo Marx, "Amerikan hayal gücünün ahlaki coğrafyasını önceden görmüştür." Daha genel minvalde, Roderick Nash "Batı düşüncesinde bir kavram olarak bakir doğanın derin yankısı olduğuna" değinir.¹² Bu "doğa" yaklaşımını kısaca inceledikten sonra, bilimsel doğa vizyonunda gördüğümüz dış doğa-evrensel doğa şeklindeki aynı kavramsal düalizmi sergilemek mümkün olacaktır. Daha önce de yaptığımız gibi, dış doğa ile başlayalım.

Avrupa'dan Amerika'ya yaptığı yolculuk sırasında Temmuz 1831'de Michigan Bölgesi'nin bakir doğasını gören genç Alexis de Tocqueville Amerikan doğa vizyonu hakkında şunları söyleme gereğini duymuştu:

Amerikalıların hiç şairi olmadığını kolayca kabul etsem de şiirsel düşünceleri olmadığı görüşüne asla katılamam. Avrupa'da insanlar Amerika'nın yaban doğası hakkında konuşup duruyorlar ama Amerikalıların kendileri bu konuda hiç kafa yormuyor; onlar cansız doğanın harikalarına duyarsızlar ve denebilir ki baltayı indirene kadar kendilerini çevreleyen gür ormanların farkına varmıyorlar. Gözlerini başka bir manzaraya dikmiş durumdalar: Amerikan halkı bu yaban doğadaki yürüyüşünü, kuruttuğu bataklıkları, yönünü değiştirdiği nehir yataklarını, ıssız alanlara insan yerleştirmesini ve doğayı boyunduruğu altına almasını seyrediyor. Kendileri hakkındaki bu görkemli imge Amerikalıların akıllarında yalnızca ara sıra belirmiyor; bu imgenin, gerek en önemsiz gerekse en önemli eylemlerinde, hiç birinin aklından çıkmadığı ve zihinlerinde daima dolanıp durduğu söylenebilir.¹³

Fetthe ilişkin yazılı kaynaklarda aynı konular püriten dönemlerden 19. yüzyılın epey ileri dönemlerine kadar çok canlı biçimde

tekrarlanır. Cotton Mather'in tasvir ettiği Massachusetts ormanları canavarlar, şeytanlar, cadılar, "ateş saçan uçan yılanlar" gibi efsanevi yaratıkların ilk barınaklarıydı, ama saf hayal gücünün değil gerçek olgular karşısında serbest bırakılmış Püriten hayal gücünün ürünüydü. Öte yandan dil incelikli, hayal gücü daha az etkin ve vurgu fethedilenden ziyade fetih üzerinde olmasına karşın, 19. yüzyıl fetih literatürü yaban doğaya karşı aynı antipatiyi yansıtır.¹⁴ Bakir doğa medeniyetin antitezidir; çıplaktır, korkunçtur, hatta uğursuzdur; vahşi insanların yalnızca evi olmakla kalmaz, aynı zamanda onların *doğal* evidir. Bakir doğa ve vahşiler bir bütündü; ilerleme ve medeniyet yürüyüşünde aşılması gereken engellerdi.

Bu tikslenme geleneği doğanın dışsallığının en yoğun hissedildiği, yerleşilen yerlerle bakir doğa arasındaki sınırdan doğar. Nash'in sözleriyle, bugün kullandığımız "kentten keşmekeşi" ve "kentsel sınır" tabirlerinin kasıtlı ya da kasıtsız olarak aynı tiksinti tonlarını taşıması bu geleneğin etkisinin pekâlâ devam ettiğinin göstergesidir.¹⁵ Fakat yaban doğa ehlileştirildikçe dış doğa daha az tehlikeli bir görünüm almıştır. Doğanın kıyılıp doğranması bilimin ellerinde daha titizce teşrih edilmesinin yolunu açtı; korkunun yerini büyülenme aldı. Doğanın sanatsal temsili bağlamında bu geçiş doğa ressamlığının özel bir türünün doğuşunda görülebilir – belli bitki ve hayvan türlerinin yakından, ayrıntılı şekilde incelenmesinin ya da doğa çalışmaları denilen alanın doğuşunda. Bilimciler ve sanatçılar –Alexander Humboldt, Frederic Edwin Church ve J.J. Audubon gibi kişiler– bitkilerin, çiçeklerin ve kuşların çizimleri, eskizleri ve resimleriyle bu geleneğe katkıda bulundular.¹⁶ Doğal nesneleri konu alan bu uzmanlık çalışmaları da özünde tam karşıt yönde olsa da, bakir doğa deneyimi kadar etkili olan kapsamlı bir toplumsal harekete katkı yaptı. Hudut bölgesindeki yabanıllık düşmancaydı, 19. yüzyıl sonlarındaki "doğaya dönüş" hareketi tarafından yüceltilen insanileştirilmiş doğa ise tamamen dostaneydi. İster düşmanca ister dostça olsun, doğa dışsal bir şeydi; fethedilecek bir dünya ya da geri dönülecek bir yerdi.

"Doğaya dönüş" hareketi yeni boş topraklara yerleşen öncülerin değil kentlilerin tepkisiydi: "Yabanıllığın kıymetinin bilinmesi şehir-

lerde başladı. Güçlü antipati dalgalarına karşı ilk direniş hareketlerini elinde baltasıyla öncü yerleşimci değil, kalemini kullanan fikir adamı gerçekleştirdi.”¹⁷ *House and Garden*, *Ladies Home Journal*, *Nature-Study Review*, *Good Housekeeping* ve bunlar gibi pek çok popüler dergide yazan bu “kalem erbabı” 19. yüzyıl sonlarına doğru doğayı banliyö evlerinin misafir odalarına taşıdı. Evcilleştirilen, sterilize edilen ve sehpların üzerine yayılan doğa, tıpkı evin kedisi gibi, sahip olunan bir şey haline geldi. Doğaya tapınma, büyük ölçüde çocuklara yönelik muhtelif etkinliklerle, önce orta sınıf, sonra da daha sınırlı yollarla, Amerikalı kentlilerin geri kalanı için vazgeçilmez oldu. Bilhassa fotoğraf sayesinde manzara gerçekçi şekilde tasvir edilebilir olduktan sonra, yabancı doğada geçirilen tatiller moda oldu; ormanlık bölgelerde avlanmak popülerleşti ve yaz kamplarıyla kentteki okul çocukları bakir doğanın temiz olduğu düşünülen ortamına taşındı. Okullarda doğa araştırmaları başlatıldı, yoksul mahalle çocukları için günübirlik geziler düzenlemek amacıyla sosyal reformcular açık hava yardım fonları oluşturdu; orman deneyimiyle yoldaşlığı ve bireyselliği sadelikle birleştiren izciler yurttaşlık değerlerini aşılamanın araçlarından biri oldu.¹⁸ Bugün Amerikan kırsalının şehirler için bir oyun alanına dönüşümü daha da ilerledi, ama yaz kampları, izciler ve avlanma mevsimi varlığını sürdürüyor; “doğaya dönüş” hareketine içkin doğa vizyonu, bunlarda ve yaygınlaşan hafta sonu şehirden “kaçış” olayında çağdaş ifadesini buluyor.

Yüzyıl sonunda popüler kültüre ve etkinliklere sızmış olan şeyler daha önceki kapalı entelektüel çevrelerde zaten görünür haldeydi. Bir örnek vermek gerekirse, 19. yüzyıl ortalarında manzara ressamları arasında “doğa ile medeniyet arasında temel bir karşıtlık olduğu” görüşü yaygındı; “medeniyetin çirkinliğine, pisliğine ve kargaşasına karşı her türlü erdemin, huzurun ve izzetin “Doğa”nın tarafında bulunduğu varsayımı bu görüşe eşlik ediyordu – bu arada, medeniyet cinsiyetsiz bir zamir olarak yalnızca “o” ile nitelenirken, tabiat büyük harfle ve dişli olarak (“Doğa Ana”) niteleniyordu. 19. yüzyıl ortalarında Tocqueville’in gezdiği sınır kesimleri balta darbelerine daha fazla maruz kalır ve demiryolları sayesinde giderek daha kolay

erişilebilir hale gelirken, doğa-medeniyet ayrımının bu versiyonu kuşkusuz yaygındı. Ne var ki, hasmane bir yabancılık varsayımı nasıl toplumsal işlevini yerine getirerek doğaya saldırıları meşrulaştırmışsa, erdemli doğa görüşünün de bir işlevi olmuştu. Muhafazakâr tarihçi George Mowry'ye göre, tabiata ve dış dünyaya duyulan tutku "Amerika'nın egemen ekonomik sınıfları açısından (...) kırsal erdemleri teşvik etmek için siyaseten elverişli" bir ekolojik nostaljiyi temsil ediyordu.¹⁹

Bu düşmanlık ve tapma gelenekleri dış doğa görüşünü paylaşırsa da, sınır bölgesi yerleşimcisinin kaba faydacılığından bakir doğaya dönüş hareketinin zarif idealizmi yönünde basit bir doğrusal gelişme yoktur. Bakir doğaya dönüş fikrine kendilerini adanmış kentli kalem erbabı baylar, 19. yüzyıl romantik geleneğini yaratan bir önceki kuşağın kalem erbabı baylarına ve sanatçılara çok şey borçluydu. Doğanın dışsallığı değil de evrenselliği işte bu gelenek sayesinde en belirgin haline büründü. Romantizm hakkında bu tür yetkin yazarlar o kadar farklı bakış açılarıyla yazdılar ki bu metinde bunların tümünü kapsamak hatta yansıtmak bile olanaksız. Dolaşısıyla burada evrensel doğa hakkında fikir veren bir tablo çizmek amacıyla yalnızca belli başlı birkaç temayı saptayacağız.

Her biri başlı başına birer nesne olarak ele alınan tek tek kuşların ve bitkilerin doğa-stüdyo eskizlerini salt gerçekçilik olarak, romantik manzara ressamlığının ürünlerinden çok doğanın daha az yorumsal birer temsili olarak görmek yalnızca çağımıza özgü bir önyargıdır. Botanikle ilgili bir çizimde bağlamı veya arka planı ihmal etmek ya da önemsizleştirmek bir sanatçının ruhani varlığı yansıtmak üzere ışığı kullanması ve güçlü ve görkemli bir doğada küçük insan figürlerinin gölgede bırakılmış, bazen neredeyse tamamen kaybolmuş halde tasvir edilmesi kadar yorumlayıcı bir edimdir. Bu ikinci türdeki teamüller Cole, Church, Durand ve çok sayıda başka sanatçının romantik manzara resimlerine damgasını vuran en yaygın yöntemlerden yalnızca ikisidir. Bu eserlerin ortak teması doğadaki Tanrı'dır. Doğa tanrısal kökeninin izlerini her yerinde taşıyan kutsal bir metindir, insan türü de bu doğanın bir parçası-

dır. Kısacası, bir “Tanrı, İnsan ve Doğa Üçlüsü” vardı. Tanrı doğada yer alıyorsa, doğanın dokusunun 19. yüzyıl romantik sanatçılarının manzaraya doğrudan resmedecekleri her türlü ahlaki hakikati içerdiği düşünülecekti. Bu “Hiristiyanlaştırılmış natüralizmde” Tanrı ve doğa ayrımı son buluyordu; doğa yalnızca Tanrı’nın metni değil Tanrı’nın kendisi olmaya başlamıştı: “Doğanın birliği Tanrı’nın birliğinin göstergesiydi.” Zaman zaman, özellikle de Amerika’da, bu Hiristiyanlaştırılmış natüralizm güçlü bir milliyetçi ton da kazanmakla birlikte, bir bütün olarak insanların Tanrı ve doğa ile birlik içinde olduğunu ima ediyordu. Milliyetçilik ile dinsel evrenselliği muğlak bir biçimde harmanlayan kaçınılmaz kader [*manifest destiny*] ideolojisi tam da bu temel üzerine kurulmuştu.²⁰

Doğanın birliğine ilişkin benzer bir görüş çağımızın pek çok yazarı tarafından dile getirilir. Bariz bir örnek vermek gerekirse, Emerson doğayı yalnızca derin ruhani bir mesajın olgusal formu olarak alır. “Her doğal olgu bir ruhani olgunun sembolüdür. Doğadaki her tezahür belli bir haletiruhiyeye tekabül eder ve bu haletiruhiye ancak bu tabii tezahürün resim olarak temsili ile tasvir edilebilir, (...) her doğal süreç ahlaki bir hükmün bir versiyonudur.” “Doğanın birliği” o kadar mahremdir ki, “doğanın en derindeki örtülerinin altında uzanır ve kaynağını Evrensel Ruh’ta ele verir. Doğanın en asil hizmetkârı tanrının heyulası şeklinde ayağa kalkacaktır. O, evrensel ruhun bireye hitap ederken kullandığı ve bireyi kendisine geri döndürmeye çalıştığı organdır.” “İnsan” doğanın “kafası ve yüreğidir, gözlemin ya da analizin açığa çıkardığı her küçük ve büyük şeyde, her dağ katmanında, her yeni renk yasasında, astronomi olayında ya da atmosfer etkisinde kendinden bir şeyler bulur.”²¹

Tanrı her ikisi için vazgeçilmez olsa da, doğanın bu idealist birliği Newton’cu bilimin materyalist birliğinden açıkça farklıdır. Yine de, Leo Marx’ın aşağıdaki gayet ikna edici pasajında ileri sürüldüğü gibi, hepten farklı da değildir:

Bilimsel bilgi bazı dinsel gelenekleri ikna ediciliğinden ve gücünden yoksun bıraksa da ve bunun sonunda Tekvin’i eskisi gibi okumak

mümkün olmaktan çıksa da, aynı bilgi sanatçıların doğal dünyayı taze bir mit oluşturunca değerle donatmalarını mümkün kullar. Göksel varlıkların hareketleri, uzay (uzayın huşu uyandıran, akıl almaz sonsuzluğu) ve peyzajın kendileri evvelce görkemli bir Tanrı'ya adanmış duyguların biriktiği ambarlar olacaktı. Bu yeni keşfedilmiş dünyaya güzel demek yeterli değildi; o ulviydi.²²

Dolayısıyla kimi aşkınsalcılar için bile endüstriyel gelişme ile doğanın ulvililiği arasında zorunlu bir çelişki yoktu. Thoreau gibi insanlar sanayinin kırsal alanlara doğru ilerlemesine karşı çıkıyordu, Emerson ise demiryolu gibi icatları daha mükemmel ve daha kusursuz bir doğa vizyonu geliştirmek üzere kullanılabilecek araçlar olarak hoş karşılıyordu. Tanrı'nın merkezinde olduğu Cennet şeklindeki doğa vizyonunun yerini günden güne daha insan-merkezli bir vizyon aldı. Baştaki yaban doğa Tanrı'nın bağışladığı bir bahçeydi; insanileştirilmiş yeni bahçe ise, bazıları için, doğanın haşinliklerini yumuşatıp onu daha ahenkli bir birliğe dönüştürmeyi amaçlayan insanın girişimiydi. Doğanın evrenselliği pastoral idealde korunmuştu; ilahi ışık kısılrken, tabloda insan figürleri ve onların yapıtları büyütülerek gösteriliyordu.

Ne var ki potansiyel çelişki yok olmadı. Sorun şuydu: bilimsel ve endüstriyel ilerleme giderek doğayı boyunduruğu altına alıyorsa, bu ilerleyiş zorunlu olarak doğadaki Tanrı'ya da boyun eğdiriyordu – kabul edilemez bir küfürdü bu. Novak'a göre “Tanrı olarak doğayı bozmaksızın doğanın ‘insanlaştırılabilirliğini’ kuvvetle akla getiren” şey “menfaate uygunluktu.”²³ Sonunda doğa insanlaştırıldı. İmgelere yeni boyutlar kazandırıldı. Amerikalılar kendi kaderleri hakkında yaygın bir görüşü paylaştıkları ölçüde “bahçe suretinde bir toplum yarattıkları” kanısındaydılar. Makine bahçeye girince “teknolojik yücelik retoriği” doğdu.²⁴ Makine teknolojisi tablonun uygun bir parçası olarak görüldü. Tıpkı Mowry'nin erdemli olarak resmedilen dış doğanın ideolojik işlevini belirtmesi gibi, Leo Marx da bahçe peyzajı formunun sınıf temeline işaret eder. Önce 18. yüzyıl İngiliz bahçesini kastederek şöyle der: “[Addison'ın] reddettiği bahçenin biçimsel stili tam bir aristokratik aylak sınıfın gösteriş-

çi israf idealini vücuda getirir. Güzelliği faydadan ve işten ayırır.” Marx, Addison’ın da benzer bir şey yaptığını ileri sürerek, “bu analizi kırsal sahnenin tamamına” yaymayı önerir.²⁵

Bu ölçüde yayılmasından dolayı, çelişki balonu ister istemez patlayacaktı. Doğa romantizminin hızlı çöküşü geleneksel olarak Darwin’e dayandırılır, ama bu tek bir yalıtılmış vakadan ziyade bir tetikleme niteliğindeydi. Ne var ki romantizmin sona ermesi evrensel doğanın da sonu anlamına gelmedi. Bu görüş bilimde, zamanımızın “doğaya dönüş” idealizminde, ya da her ikisinin karışımı olarak ekoloji hareketinin nostaljik kanadında yaşamaya devam ediyor. Endüstriyel üretim realitesi en sonunda bireysel romantik geleneği değilse de sanatsal ve entelektüel bir gelenek olarak doğa romantizmini yenilgiye uğrattı.

Burada ileri sürülen doğa düalizmi –dış doğa ile evrensel doğa karşıtlığı– felsefi literatürde açık ilgi görmedi; buna ancak zaman zaman, dolaylı olarak yer verildi. Nitekim Joshua Taylor *America as Art* adlı çalışmasında şunları söyler: “Doğadaki gerçeklikle aşkın birlik olarak vahşi doğa, ve medeniyetin kısıtlamalarından kaçış olarak vahşilik, aralarındaki büyük farklılıklara rağmen, bazı muğlak benzerlikler içeren görüşlerdir.” Makalesinin sunuşunda da Emerson, evrensel ve dış doğa kavramlarıyla belirli bir benzerlik içerecek şekilde, “Doğa”nın iki anlamı arasında ayırım yapar.²⁶ Düalizmi bariz hale getirirken bu iki kavramı ayırmıştık, ama gerçeklikte bunlar sıkı sıkıya ilişkilidir. Bu durum en kolay biçimde romantik doğa ile endüstriyel ilerleyişin yarattığı tahribatın hedefi olarak doğa arasındaki ilişkide görülür. 19. yüzyıl Amerika’sının romantizmi doğanın emek sürecinde başarıyla nesneleştirilmesine verilen doğrudan bir tepkiydi. Bu iki anlamda doğrudur. Birincisi, doğanın romantikleştirilmesi zaten doğaya ciddi ölçüde boyun eğdirilmeden önce mümkün bile olamazdı, çünkü Amerikalıların büyük bölümü doğayla hayatta kalabilmek için savaştığı müddetçe, romantizm akıldışı bir şey, hatta intihar olurdu. Kimse çingiraklı yılanı zehirli dişini sökmeden evcil hayvan olarak beslemez; insan onu işte ancak o zaman, herkesi doğal güzelliğiyle büyülemesi için yola çıkarır.

İkincisi, romantizm yalnızca bir imkân değil, ideolojik bir zorunluluktur. Yabani dünyanın fethi, hiçbir yerde, hızla ilerleyen Amerikan hudut bölgesinde olduğu kadar süratli, zalim ya da arsızca olmadı. Medeniyetin Tanrı'nın ve doğanın bedeninde açtığı yara ne kadar derinse, bunu meşrulaştırma girişimleri de o kadar aşırıya kaçıyordu. "Tarihin bildiği en faydacı fetih, yükselen toprak fiyatları ve yatırım hesaplamalarının tetiklediği bir olay olarak değil, (spekülasyon çılgınlıklarına rağmen) bir şekilde muazzam bir manevi uğraş olarak görülmeliydi." Ya da, sanat tarihçisi Novak'ın savunduğu gibi, romantik geleneğin "dinsel, ahlaki ve sıklıkla milliyetçi doğa kavramı" taşranın saldırganca fethedilebilmesini sağlayan retorik paravanı güçlendirdi.²⁷

Yukarıda da değindiğimiz üzere, doğanın çoğunlukla dişi olarak düşünülmesi yaygındır. Doğa kavramı kadar karmaşık ve metafora bulanmış olan başka hiçbir metafor doğanın dişiliği kadar yaygın veya derinlere kök salmış değildir. Kapitalist toplumda kadına muamelelerin doğaya reva görülen muameleyle paralel olması çarpıcı bir durumdur. Dış doğa gibi kadınlar da erkek cinsinin tahakküm altına alıp ezmeye, mahvetmeye ve romantikleştirmeye çalıştığı nesnelerdir; kadınlar fethedilecek, nüfuz edilecek, aynı zamanda putlaştırılıp tapılacak nesnelerdir. Kullanılan dil kesinlikle aynıdır. Kadınlar yere göğe sığdırılamaz, ama ancak üzerlerindeki toplumsal tahakküm sağlamlaştığı zaman yapılıp bu; tıpkı tabiatda da söz konusu olduğu üzere, bu durumda romantikleştirme bir kontrol biçimine dönüşür. Ama kadınlar asla tamamen dışsal olamazlar, çünkü bünyelerinde üretkenlik ve biyolojik yeniden-üretim araçlarını barındırırlar. Bu anlamda kadınlar evrensel doğanın unsurları, anneler ve çocuk yetiştiriciler, gizemli "annelik duygusunun" ve benzerlerinin taşıyıcıları haline getirilir. Elinizdeki metin doğaya atfedilen dişilik metaforunun tarihi hakkında yazılmadı, bu konuya dair analitik bir yaklaşımın yeri de burası değil; bu tür çalışmalar kadınların ezilmesi, doğa ideolojisi ve doğa ile kurulan toplumsal ilişkinin gelişmesiyle ilgili görüşler sunar, fakat bu konularda nispeten az sayıda çalışma yapılmıştır.²⁸ Bu metindeki amaç dişiliği doğa

açısından böyle doğal bir metafor haline getiren yaklaşım benzerliğine dikkat çekmekten ibarettir.

Nihayet, doğanın bilimsel ve şiirsel deneyimi çerçevesinde, dışsal ve evrensel doğa kavramlarının birbiriyle bağlantısını çok daha bariz hale getirebiliriz. Şehre geri dönüşle sonuçlansa da, 19. yüzyıl Amerikan peyzaj tecrübesini doğaya yolculuk şeklinde görmek gelenekselleşmiştir. Fakat nihai varış yeri seyahatin başladığı eski şehir değildi; Bernard Rosenthal'ın sözleriyle “doğa şehriydi.”²⁹ El değmemiş yabani dünyaya zihinlerde canlandırılan bir kırsal cennetten geçerek yapılan bir yolculuktu. Bu anlamda dış doğadan evrensel doğaya, doğanın kör olgusal dışsallığından hayat dolu ruhani evrenselliğine yapılmış bir yolculuk olarak görülebilir. Milli parklarda geçirdiğimiz zamanlarda, dağ inzivalarında ve kırlardaki hafta sonu tatillerimizde, şehir dolayımıyla tecrübe ettiğimiz haliyle doğanın dışsallığından içine gömülmeye çalıştığımız doğanın evrenselliğine yapılan benzer bir seyahati tecrübe ederiz. Dışsallığın yerini en azından hafta sonu için evrensellik alır. Doğaya yaptığımız bu şiirsel yolculuk, bilimsel yolculuğun son bulduğu noktada başlar. Şiirsel yolculuk evrenselleştirmeye çalıştığı doğanın dışsallığından başlar, bilimsel yolculuk ise durmaksızın harici bir emek nesnesine dönüştürmeye çabaladığı doğanın evrenselliğini –madde ya da mekân ve zaman olarak– kabullenir. Bu bakımdan doğa romantizmi endüstriyel ilerlemeye bir tepkiydi, bilimsel ve şiirsel deneyimler üretim süreci aracılığıyla birbiriyle bağlantılıdır, dış ve evrensel doğa kavramları da tam olarak burada ortak bir temel bulur.

O halde, özetle, doğa kavramı dışsallık ve evrensellik arasında asli bir düalizm barındırır. Doğaya ilişkin bu iki kavramsal yaklaşım hem karşılıklı ilişki hem de çelişki içindedir. Hatta, dış doğa olmaksızın doğanın evrenselliğini vurgulamanın gereksizliği anlamında, her birinin diğerine bağımlı olduğunu bile ileri sürebiliriz. Dış doğa kavramı doğanın üretim sürecinde nesneleştirilmesinin doğrudan sonucudur. Yine de, bu üretim sürecinin ne kadar verimli olduğundan ve doğayı dışsallaştırmayı tamamen başarıp başarmadığından bağımsız olarak –kısacası, insan toplumunu doğadan ne kadar öz-

gürleştirdiğinden bağımsız olarak- insanlar, onların oluşturduğu toplum ve vücuda getirdiği yapıtlar “doğal” kanunlara ve süreçlere tabi olmaya devam eder. Dolayısıyla, dış doğa kavramı bize yalnızca doğanın kısmi bir resmini sunar; doğadaki insan toplumlarının açıklanmasını sağlayan bir doğa kavramı da gereklidir.

Bu kavramsal doğa düalizmi sorunludur. Gerçeklikte sahiden iki doğa mı var? Yoksa, düalizmin ontolojik değil yalnızca epistemolojik olduğu söyleniyorsa, tek bir gerçekliğe dair ikili bir kavrayışla yetinebilir miyiz? Bunun felsefi açıdan tatmin edici olmayışı tek sorun, hatta en önemli sorun değil. Doğa kavramı toplumsal bir üründür, ve Amerika’da yerleşim bölgelerinin sınırında doğaya reva görülen muameleyle bağlantılı olarak gördüğümüz üzere, bu kavramın net bir toplumsal ve siyasal işlevi vardır. Dış doğa düşmanlığı doğanın tahakküm altına alınışını meşrulaştırdı ve evrensel doğanın manevi ahlakı toplumsal davranış için bir model oluşturdu. Doğa “ideolojisi” ile kastedilen budur. İdeolojiyi “gerçekliğin ters çevrilmiş, budanmış, saptırılmış yansıması” olarak anlıyorum. İdeoloji yalnızca bir yanlış fikirler dizisi değil, pratik deneyimde kök salmış bir fikirler öbeğidir – her ne kadar bu pratik deneyim gerçekliği kendi perspektifinden, dolayısıyla ancak kısmen gören verili bir toplumsal sınıfın pratik deneyimi olsa da. Bu bakımdan gerçekliğin kısmi yansıması olmasına karşın, söz konusu sınıf kendi dünya algısını evrenselleştirmeye çalışır.³⁰

Bu ideoloji tanımına katılıp katılmamak ya da bu çelişkili doğa düalizminin “ideolojiyle” yaftalanmasını kabul edip etmemek çok büyük bir önem taşıyor. Esas olan anlamdır ve yüz sene öncesinin Amerikan peyzajıyla ilgili olarak bugün daha belirsiz görünmesine karşın güncelleştirilmiş doğa kavramının benzer bir işlevi var. Öncelikle, günümüzde doğa yeterince ehlileştirilmiş durumda, dolayısıyla düşmanca çağrışımlar genellikle yükselen denizler, seller ve kasırgalar gibi aşırılık arz eden, çok sık gerçekleşmeyen olaylara hasrediliyor. Düşmanca olsun ya da olmasın, doğanın dışsallığı olgusu doğaya boyun eğdirmenin meşrulaştırılması için yeterli; hatta bu boyun eğdirme sürecinin kendisi “doğal” görülmekte. İkincisi ve

günümüzde daha da önemlisi, evrensel doğa kavramının ideolojik işlevidir. Bu artık ne dış doğanın fethini meşrulaştırmaya yönelik “retorik bir paravan” rolü oynuyor ne de egemen sınıfa uygun sosyal davranışı teşvik etmek için ahlaki bir vizyon işlevi görüyor. Bu işlevler bir araya gelmiş durumda. Ortaya çıkan sonuç hâlâ bir fetih –veya daha doğrusu denetim– ve hedef hâlâ sosyal davranış. Günümüzdeki evrensel yaklaşımın başat işlevi, belli sosyal davranışlara doğal olgular statüsü vererek, bu davranışların ve niteliklerin normal, Tanrı vergisi, yani değiştirilemez olduğunu göstermek. Rekabet, kâr, savaş, özel mülkiyet, cinsiyetçilik, heteroseksüellik, ırkçılık, sahip olunanların ve olunmayanların veya “şeflerin ve Kızılderililerin” varlığı –bu liste uzar gider– işte tüm bunlar doğal sayılır. Bundan insanlık tarihi değil, doğa sorumlu tutulur. Kapitalizm tarihsel olarak olumsal görülmez; bugün belki de dört başı mamur olmakla birlikte, kapitalizm temel kuralın hayatta kalmak olduğu antik Roma’da veya yağmacı maymun çeteleri arasında görülebilecek, kaçınılmaz ve evrensel bir doğa ürünü addedilir. Kapitalizm doğaldır; onunla savaşmak insan doğasıyla savaşmak demektir.

İnsan doğası argümanı burjuva portföyündeki en kazançlı yatırımlardan biridir. Evrensel doğanın tacındaki mücevherdir.³¹ Ne var ki, herhangi bir nedenle doğanın dışsallığı reddedildiğinde, insan doğası argümanının bir hiçe dönüşeceğini kavramakta fayda var. Zira “insan doğası”nın ideolojik işlevini görebilmesi için, çiğnenemez güçleriyle birlikte ayrı bir doğanın varlığı zorunludur, ne de olsa *insan* doğası argümanı dayanağını bu doğadan alır. Bütün o kırılgan çelişkisiyle bu güçlü ideolojik kavramın korunması için, doğa kavramında tuhaf ve manidarca bir şey atlanır. Tanım gereği, dış doğa insan etkinliğini dışlar, ama evrensel doğa da, emeğin zorunlu ve saygın olması şeklindeki en soyut anlamı dışında, insan etkinliğini dışlar. Leo Marx’ın “teknolojik yücelik retoriği” ve bahçedeki makine imgesi kaideyi bozmayan istisnalardır. İnsan yapıtlarının varlığına karşın insanileştirilmiş “ara peyzaj”ın ifade ettiği fikrin şu olduğunu görmüştük: makine teknolojisi peyzajla tam olarak bütünleşmiştir, ama bu bütünleşme ancak gerçek somut emek

dışlanarak ve doğaya çeşitli tarzlarda tecavüz edebilecek olan insan yapıtları doğallaştırılarak başarılmıştır.³² Somut emeğin doğanın evrenselliğinden dışlanması sadece işçi sınıfı tarihinden yoksun bırakmanın bir yolu olmadığı gibi, zenginliklerinin gerçek kaynağıyla yüzleştğinde sırf çalışma ihtimali karşısında bile düşüp bayılan aylak sınıfın hassas duyarlılıklarına gösterilen ritüel bir rızadan da ibaret değildir. Bu dışlanma, aynı derecede, dış ve evrensel doğa arasındaki çelişkiyi zayıflatmak için toplumsal etkinliğin evrensel doğadan kovulmasıdır. Evrensel doğanın sosyalleştirilme olanağı nihai olarak tarihsel deneyim temelinde değil, dış doğayla var olan çelişkiyle yadsınır. Doğa ideolojisi işte budur.

III. Marx ve Doğa

Bu doğa ideolojisi betimlemesi doğruysa, sosyal bilimlerde doğanın büyük ölçüde görmezden gelinmesi pek de şaşırtıcı olmasa gerek: doğa doğal bilimler tarafından incelenen nesnedir, *toplum* da toplum bilimlerinin nesnesidir. Ama durum hep böyle değildi. 18. yüzyıl siyasal iktisat geleneğinde, fizyokratlar “doğa”yı değer in doğrudan kaynağı konumuna yerleştirmişlerdi. Tarımsal emeği değer üretmenin yegâne aracı olarak düşünmüşlerdi. Adam Smith’in emek değer teorisiyle birlikte, tarımsal üretimin önceliği ve onunla birlikte dış doğa reddedildi. O zamandan itibaren klasik gelenek doğayı giderek ekonomik teorinin merkezi unsuru olarak değil, daha ziyade ekonomik gelişmeyi sınırlayan bir unsur veya iniş-çıkışlarıyla bir kriz nedeni olarak gördü. Ricardo’dan Malthus’a ve Mill’e kadar, doğa gitgide bir dış faktör haline getirildi. Doğanın te-oride böylesine değer yitirışı hem kırsal kesimde hem de işyerindeki gerçeklik çerçevesinde bilfiil gözden düşmeye paralellik oluşturdu. Siyasal iktisat, can sıkıcı siyasi içerimlerinden sıyrılıp salt iktisat bilimi haline geldikçe, akademik işbölümü vaktiyle siyasal iktisat şemsiyesi altında toplanmış dağınık haldeki bilgi dallarını açıklamak üzere bir dizi sosyal bilim yaratarak sahneye çıktı. Psikolojiden

antropolojiye, siyaset biliminden doğanın hesaba katıldığı coğrafyaya kadar tüm akademik dallarda ikili kavrayış tekrarlandı. Disiplinden disipline vurgu değişiyordu, ama doğa genelde ya dışsal ya da insan doğası konumundaydı.³³

Bugün düalist doğa yaklaşımına karşıt tek bir gelenek var. 19. yüzyıl ortalarında yazan Karl Marx doğa ile tarihi analitik olarak açıkça yeniden uzlaştırma girişiminde bulundu ve evrensel doğanın ideolojik öneminin kesinlikle farkındaydı. 19. yüzyıl siyasal iktisat formüllerini incelerken şu tespitte bulunur: “[Bu] formüller (...) burjuva bilinci için üretici emeğin kendisi kadar apaçık doğa tarafından dayatılan zorunluluklardır. Bundan dolayı, kilise babaları Hristiyanlık-öncesi dinlere nasıl yaklaşıyorsa, siyasal iktisat da toplumsal üretim organizmasının burjuvazi-öncesi biçimlerine öyle yaklaşıyor.”³⁴ Tarih ve doğanın birliğini kuvvetle savunan Marx insanlık-öncesine tarihlenecek herhangi bir doğanın artık var olmadığını öne sürecek kadar ileri gitti. Yine de Marx’ın kendi doğa yaklaşımını göz önünde bulundurduğumuzda, onun vizyosunda da kavramsal doğa düalizminin belirli bir versiyonu pekâlâ bulunabilir. Doğa ile ilişkiyi geniş kapsamlı bir şekilde incelediği ilk eserlerinde vurgu tamamen doğanın birliği üzerindedir, ama daha az felsefi, daha analitik, somut ve özlü olan sonraki eserlerinde doğa daha ziyade emeğin üretim sürecindeki nesnesi olarak ortaya çıkar. Tarihin ve doğanın bütünleştirilmesi vaadi daha eski eserlerinde açıkça yer almaktaydı, ama sonraki eserlerini yazmaya başladığında kendi doğa kavramını geliştirmekle artık pek ilgilenmiyordu.

Demek ki Marx düalist doğa kavrayışının sorunlarının farkındaydı, fakat eserlerini daha ayrıntılı şekilde incelemeksizin, pratikte kendisinin bu tuzağa düşüp düşmediği, dolayısıyla eserlerinde alternatif, makul bir doğa kavrayışı geliştirmeye dönük görüşler sunup sunmadığı bir bakışta açıkça anlaşılmaz. İşte şimdi bu meseleye dönüyoruz. Marx’ın doğaya farklı yaklaşımlarını ayıklamak için ilk adımda tüm eserlerini didik didik incelememiz gerekmiyor. Alfred Schmidt *The Concept of Nature in Marx* [Marx’ta Doğa Kavramı] başlıklı o zorlu, ama yetkin çalışmasında bu zahmetli ve iddialı pro-

jeyi gerçekleştirmişti. Schmidt'in eseri Frankfurt Okulu çizgisindedir ve kendisinin Marx'ın doğa kavramını açıklığa kavuşturmak için sonraki Marksist kuşaklardan çok daha fazla uğraştığını söylemek yerinde olur. Bir bakıma Marx'ın doğa kavramı gibi Schmidt'in çalışması da Marksistler tarafından coşkuyla ama eleştiri süzgecinden geçirilmeden karşılanmıştır, fakat aslında tıpkı Marx'ın doğa kavramı gibi daha iyi bir muameleyi hak ediyor. Bu nedenle Schmidt'le ve onun sunduğu bakış açısıyla işe başlayalım. Schmidt'in kuşkusuz "Marx'ın felsefi yorumuna katkı"³⁵ mahiyetinde olan ve tamamen Frankfurt Okulu geleneğinde yer alan tefsiri olgun Marx'ın daha az felsefi nitelikteki eserleri (*Kapital* ve *Grundrisse*) üzerinde bile isteye odaklanması bakımından da istisnai niteliktedir.

Doğa ve Toplum

Schmidt Marx'ın doğa kavramını yorumlarken isabetli biçimde doğanın kendisine değil doğa ve toplum arasındaki ilişkiye odaklanır. Marx'tan aktararak işaret ettiği üzere, toplumdan ayrı bir doğanın anlamı yoktur, çünkü "insanlık tarihinin başlamasından önceki doğa (...) bugün artık hiçbir yerde mevcut değildir" (s. 33). Doğayla kurulan ilişki tarihsel bir üründür ve doğayı toplumun dışında konumlandırmak bile (örneğin bu pozitivist "bilimin" temel metodolojik aksiyomlarından biridir) düpedüz saçmadır, çünkü doğayı konumlandırma ediminin kendisi doğayla belli bir ilişkiye girmeyi gerektirir. Bu ilişki ne denli ideal olursa olsun, yine de doğa ile kurulmuş bir ilişkidir. Çalışması boyunca Schmidt dış doğaya verilen önceliğin eleştirilmeden bırakıldığını iddia eder, ama önceden var olan ve önceden var olmayan (yani "toplumsal olarak dolayımlanan") doğa ayrımının ancak insanlarla doğa arasında daha önce bir ayrımın yapılması halinde anlam taşıyacağını vurgular. Ama Schmidt'e göre bu ayrım doğanın içinde gerçekleşen bir ayrımdır. Schmidt bu kavrayıştan kaynaklanan farklılaşmış doğa-toplum birliğini ifade etmek için Özne ve Nesne terimleri üzerinden felsefi bir

lisanı benimser ve Marx'ın doğa kavramının Özne ve Nesne diyalektiği olarak meselenin temelinde görülmesi gerektiğini öne sürer.

Marx doğayı (insan etkinliğinin malzemesini) Özneye özgü olmayan şey olarak tanımladı... İnsanın dışındaki bu gerçekliğin dolayimsız bir nesnelcilik anlamında ontolojik olarak anlaşılması gerektiğini kastetmedi... Bir bütün olarak doğa Feuerbach için tarihsel olmayan, homojen bir alt katmandı, oysa Marksist eleştirinin özü homojenliğin çözülüp bir Özne ve Nesne diyalektiğine dönüşmesiydi. Marx için doğa hem insan pratiğinin bir unsuru, hem de var olan her şeyin toplamıydı. (s. 27)

Genel tabloyu bu şekilde belirledikten sonra, Schmidt Marx'ın doğa kavramının iç diyalektiğini oluşturan özgül ilişkilerin bazılarını açığa çıkarmak üzere ilerler. "Birinci doğa" ve "ikinci doğa" arasında faydalı bir ayırım yapar. Bunlar Hegel tarafından kullanılmış kavramlardır ve bu noktada Schmidt bir yandan Marx'ın Hegel'e borçluluğunu sergilerken diğer yandan onu Hegel'den ayırmakta sıkıntı yaşar: "Hegel birinci doğayı, insanların dışında var olan şeyler dünyasını kör, kavramsız bir oluş şeklinde tanımladı. Devlette, hukukta, toplumda ve ekonomide şekillenen haliyle insanların dünyası onun için 'ikinci doğa'dır, ifşa edilen akıl, nesnel Ruh'tur." Marksist analiz, diye devam eder Schmidt, "Hegel'in 'ikinci doğa'sının daha ziyade birinci doğaya uyguladığı terimlerle açıklanması gerektiğini belirterek bu görüşe karşı çıkar: yani kör zorunlulukla kör şansın buluştuğu kavramsızlık alanı olarak tanımlanması gerektiğini söyler. 'İkinci doğa' hâlâ 'birinci'dir. İnsanlık hâlâ doğa tarihinin ötesine geçmemiştir" (s. 42-43). Schmidt açıklamasını şöyle sürdürür: zira, Marx'a göre, "toplumun kendisi [ikinci doğa] doğal bir ortamdı," çünkü tam da "insanlar doğa karşısında kendi üretici güçlerini hâlâ kontrol edememekteler" (s.16).

Schmidt'in de vurguladığı üzere, toplum doğaya içseldir, fakat bunlar asla özdeş değildir. Doğa toplum aracılığıyla dolayımlanır, toplum da doğa aracılığıyla. Marx bu dolayımı daha doğru bir ifadeyle bir metabolizma ya da metabolik etkileşim diye adlandırır

– Schmidt bu kavramın Marx’ın doğa mefhumu açısından hayati olduğunu düşünür. “‘Metabolizma’ kavramıyla, Marx insanın doğayla ilişkisine yepyeni bir anlayış getirdi [ve] Aydınlanma’nın sunduğu tüm burjuva doğa teorilerinin çok ötesine geçti” (s.78-79). Schmidt Marx’ın tarihsel özgünlüğünün kaynağını saptamada bilhassa isabetlidir, çünkü yeni olan şey metabolizma kavramının kendisi değil, Marx’ın onu hangi bağlamda kullandığıdır. Spesifik olarak, Marx emek sürecini metabolik etkileşimin itici gücü olarak görmüştü. İş yaparken, diye açıklar Schmidt, “insanlar kendi öz güçlerini doğal nesnelerle birleştirirler [ve] doğal şeyler kullanım değerleri olarak yeni bir toplumsal nitelik kazanır.” Böylece “doğa insanlaştırmak insanları da doğallaştırır” (s.78). Bu metabolik etkileşimde, doğa emeğe hem Öznesini hem de Nesnesini sağlar – bir tarafta (doğal yetenekleri ve amacıyla) emekçi, diğer yandaysa emeğin nesnesi (dönüştürülecek malzeme) vardır.

Bilginin temellükü insanlar ve doğa arasındaki bu metabolizmanın aynı ölçüde bir parçasıdır. Bu nedenle Schmidt “materyalist Marx”’a göre “doğa ve yasalarının tüm insan bilinci ve iradesinden bağımsız olarak varlıklarını sürdürdüklerini” vurgular, ama bu yasalar ancak “toplumsal kategorilerin yardımıyla” formüle edilebilir. “Doğa yasası kavramı insanların doğanın efendisi olma çabaları olmadan düşünülemez” (s.70). Tıpkı bilginin nesnesinin birinci ve ikinci doğanın birliği olması gibi, bilim (bilgiyi temellük etme süreci) de bütünleştirilmiş bir çabadır. Marx’ın metodolojisinin ana unsuru diyalektik olduğundan, ama Marx kendini bir toplum bilimiyle sınırladığından, gündeme hemen doğanın diyalektiği sorusu gelir: doğanın diyalektik bilimi nasıl bir şey olabilir? Engels bu soruyu doğal süreçlerin kendilerini diyalektik süreçler olarak görerek cevaplamaya çalışmıştı; sonuçta ortaya çıkan “doğanın diyalektiği” konusunda Schmidt’in yönelttiği eleştiri kesin ve isabetlidir. Stalin yönetiminde doğanın diyalektiği resmi Sovyet doktrini olarak düzenlenip metafizik mertebesine çıkarıldı. Schmidt haklı olarak bu durumu Engels’in kavramının asli teorik konumu bakımından semptomatik olarak görür. Çünkü nihayetinde, “Engels’in geliştir-

diği doğanın diyalektiği kaçınılmaz olarak konusunun haricinde kalıyordu” (s.52). Doğaya diyalektiği enjekte etmeye çalışmak zaten doğanın insan toplumunun dışında sayılması, Öznesinden ayrı bir Nesne sayılması demekti, ve bu suretle tam da diyalektiğin işlemini mümkün kılacak koşulun yadsınması anlamına geliyordu. “İnsandan bağımsız bir dış doğa diyalektiği söz konusu olamaz, çünkü o zaman bir diyalektiğin tüm hayati anları [Nesneyle ilişkili olarak Özne] namevcut olacaktır” (s.59). Bilakis, “doğanın diyalektiği”nin insan toplumlarının doğa ile metabolik etkileşiminden başka bir kaynağı yoktur:

Doğa insanları doğanın güçleri olarak, doğanın kendisiyle karşı karşıya gelen, dönüştüren, bilinçli hareket eden Özneler olarak üretmek suretiyle diyalektik hale gelir. İnsan emeğin aleti ile emeğin nesnesi arasındaki bağlantıyı oluşturur. Doğa emeğin Özne-Nesnesidir. Doğanın diyalektiği şöyle oluşur: insanlar gitgide dış doğayı yabancılığından ve dışsallığından arındırırken, doğayı kendileri aracılığıyla dolaylımlarken ve doğayı kendi amaçları doğrultusunda işler hale getirirken kendi doğalarını da değiştirirler. (s.61)

Doğa ve Ütopya

Bu ana taslağı çizdikten sonra, Schmidt doğa-tarih ilişkisini daha somut kılmak amacıyla Marx’ın doğa kavramına bir yorum geliştirir. Ona göre insanların doğayla metabolik ilişkisi Marx’ta mutlak olarak verilidir; bu metabolizma “dönüştürülebilir ama ilga edilemez” (s.76). “Marx metabolizma kavramıyla toplumsal emek sürecini bir doğa süreci olarak resmettiği” için, temel maddi yönleriyle emek sürecinin değişmediğini, “doğanın dayattığı sonsuz bir zorunluluk” olduğunu da göstermek istemişti (s. 91-92). Bununla birlikte bu metabolizmanın aldığı somut *form* tarihsel olarak değişebilmektedir, ve Schmidt doğayla kurulan ilişki bağlamında “burjuva-öncesi” ve “burjuva” dönemi ayrımını yapar. Burjuva-öncesi dönemde “insan, bedeninin olduğu kadar doğal varoluşunun da boyunduruğu altındadır” ve dolayısıyla “sahih (...) soyut bir doğa-

insan özdeşliği” vardır. Burjuva üretim koşullarının ortaya çıkışıyla bu özdeşlik aynı ölçüde soyut karşısına dönüşür: emek nesnel doğal koşullarından radikal biçimde kopar (s. 81-82). Schmidt, toplumsal ve gerçekten tarihsel olan burjuva toplumunun aksine, burjuva-öncesi toplumu “doğa-benzeri ve tarihsel olmayan” bir toplum olarak görür (s.171). Bu dönemleri dünya tarihinde “insanın doğa üzerindeki tahakkümünün” iki evresi şeklinde tanımlayan Schmidt erken dönemlerde doğanın tarih üzerindeki ve Nesnenin Özne üzerindeki tahakkümünün burjuva toplumunda tersine döndüğünü belirtir; kapitalizmle birlikte tarih doğayı tahakkümü altına alır, Özne de Nesne üzerinde egemenlik kurar (s. 121, 177). Dolayısıyla Schmidt açısından, “Marksist teoriye göre, sahiden tarihsel olan yalnızca iki diyalektik vardır: klasik-feodal aşamadan burjuva aşamasına geçiş diyalektiği (...) ve burjuva aşamasından sosyalizm aşamasına sarsıcı ve özgürleştirici geçiş diyalektiği” (s. 180).

Metabolik etkileşimin bir parçası olarak bilginin temellükü metabolizmanın tarihsel olarak değişen formlarını olduğu kadar onun soyut tarihdışılığı da bünyesinde somutlaştırmak zorundadır ve bu ayrım Marx’ın epistemolojisine de yansır. Nitekim Schmidt Marx’taki “ekonomik kategorileri”, “mantıksal-epistemolojik kategorilerden” ayırır. Ekonomik kategoriler tarihsel olarak olumsal iken, Marx’ın mantıksal-epistemolojik kategorileri “daha genel ve kapsayıcı bir geçerliliğe sahiptir” (s. 123-24). Marx’ın “epistemolojisi” hakkındaki bu hüküm ve dayandığı “metabolizma” tezi Schmidt’in Marx’ın ütopyacılığı iddiasını ortaya atmasını sağlayan zemini oluşturur. “Marx, tam da soyut Ütopyaların inşasını reddetme hususunda Hegel ile uzlaştığı için, belki de felsefe tarihindeki en büyük Ütopyacı oldu” (s. 127).

Schmidt Marx’ın metabolizma kavramında, kendi deyişiyle, bir “negatif ontoloji” tespit eder. Bu negatif ontoloji Marx’taki metabolizmanın “doğanın dayattığı sonsuz bir zorunluluk” olduğu inancından kaynaklanır ve bu nedenle “doğa-spekülasyonu” fikrine kapılır, çünkü onun negatif ontolojisi doğa ile ilişkinin geleceği hakkında belli bir beklenti veya spekülasyonu ima eder (s. 80, 127).

Ne var ki Marx alışlagelmiş anlamda ideolojik değildi, ama “bir materyalist olarak kendisini Hegel’in deyişiyle ‘sonu olan-ideolojik bakış açısı’ ile sınırladı.” Bu bakış açısına göre, insanlar doğadaki pratik etkinliklerini “amaçlı irade” ile dolayimler; nitekim *Kapital*’de, der Schmidt, “Marx insanın ‘amaçlı iradesinin’ doğa üzerindeki zaferini nasıl kazandığını enine boyuna tartışır” (s. 100). Bu amaçlı irade tüm metabolik etkileşimlerin aktif bileşenine katkıda bulunduğundan, Schmidt “Marx’ın görüşüne göre (Nietzsche’de de olduğu gibi), insanın şeyler ve hemcinsleri üzerindeki ‘güç istenci’ düşünsel etkinliğinin asıl temelini oluşturur” sonucuna varır (s. 111).

O halde Marx’ın ütopyacılığı “insan ve tabiatın” çatışma değil ahenk içinde yaşadığı, Özne ve Nesnenin insanla doğa arasındaki tam olarak gelişmiş bir metabolizmaya dayalı “daha yüksek bir sentezde” yeniden uzlaştığı bir gelecek olarak kendisinin “gelecek vizyosunda” (komünizmde) oluştu. Bu “itiraf edilmemiş Ütopyacı bilinç” Marx’ın erken dönem çalışmalarında çok belirgindir ve Schmidt’e göre Marx bunu bizzat eserinden silmeye çalışmıştır. Ama Schmidt bu bilincin yine de onun sonraki çalışmalarında varlığını koruduğunu söyler ve Marx’ı ideolojinin son bulacağını tahmin etmekle, özgürlük sorununu serbest zamana indirgemekle ve böylece kültürü “maddi emeğin tam bir antitezi” haline getirmekle itham eder (s. 142-44). Daha da önemlisi, Schmidt Marx’ın teknolojik gelişmeye yönelik tavrının esas olarak olumlu olduğunu, yani teknolojiyi özgürleştirici bir güç olarak gördüğünü ileri sürer. Marx’ın zihninde “sanayinin *tam otomasyonu* fikri vardı, ki bu işçinin rolünü gitgide teknik bir *nezaretçi ve düzenleyiciye* dönüştürecek. Dolayısıyla kapitalist düzende “makinenin daha ileri gelişiminin” emek sürecinin insanileştirilmesiyle sonuçlanacağını (s. 146-47) ve en sonunda sosyalizme varacağını umuyordu; “doğanın sanayideki” aynı “kesintisiz dönüşümü sosyalist koşullarda da devam eder” (s. 147).

Bu aleni ütopyaya karşı, Schmidt doğa ile olan zaruri metabolizmanın parçası olarak teknolojik gelişmenin özgürleşme değil de tahakkümün kaynağı olduğunu ortaya koyar. İnsanlar arasında daha yeni kurulmuş dayanışmasıyla sınıfsız toplumda bile “*zapturapt al-*

tına alınması gereken bir nesne olarak doğa sorunu varlığını sürdürür” (s. 136, italikler bana ait). Doğayla mücadele sosyalizm dahil tüm toplum formlarında vardır ve insan toplumu bir sınıfın diğeri üzerindeki tahakkümümü ortadan kaldırarak kendi iç doğasını öz-gürleştirmeyi başarsa bile, dış doğayı tahakkümü altına almaktan kaçınamaz. “Yeni toplum yalnızca insana fayda sağlayacaktır, bunun dış doğanın aleyhine gerçekleşeceğinden hiç kuşku duyulamaz (...), sahiden insanca bir dünyada bile Özne ile Nesne arasında tam bir uzlaşının gerçekleşmesi söz konusu değildir” (s. 155-58). Schmidt teknolojinin doğa üzerindeki tahribatının Marx’ın tasavvur ettiğinden daha köklü olacağını öngörür:

İnsanlığın teknik imkânlarının eski Ütopyacıların hayallerini katbekat aştığı günümüzde, negatif olarak gerçekleşen bu imkânların tahrip güçlerine dönüştüğü; dolayısıyla, insani olarak daima sınırlı da olsa selamet yaratmak yerine topyekûn imhaya, Marx’ın arzula-dığı dönüşümün tatsız bir parodisine, yani Özne ile Nesnenin uzlaşmak yerine yok olmasına sebep olduğu görülüyor. (s. 163)

Felsefe ve Siyaset: Schmidt’in Eleştirisi

Schmidt’in yorumları inceden inceye muhakeme edilerek sunulmuştur; özgün kaynaklardan yapılan alıntılar ve aktarmalar her sayfaya serpiştirilmiş durumdadır. Kapsayıcılığı ve ansiklopedik ayrıntılar bakımından, Schmidt’in Marx’taki doğa kavramına ilişkin açıklaması hem etkileyici bir eser, hem de var olanlar içinde konuyu en etraflı ele alan çalışmadır. Bu eseri daha yaygın ve eleştirel ilgi görseydi, elinizdeki kitapta onun argümanlarının böylesine ayrıntılı bir özetine girişmemiz gerekmebilirdi, ama böyle bir ilgi olmayınca, Schmidt’in tefsirinin önemli noktalarını, ana mantığını ve aynı zamanda verdiği tadı sunmak kaçınılmaz hale geldi. Çünkü nihayetinde, Schmidt’in mükemmel felsefi titizliğinin neticesi Marx’ın sonraki çalışmalarının ruhuna ve pratik niyetine epey zıt olan bir doğa vizyonudur. Dolayısıyla Schmidt’in eserini okuyanlarda metnin bağdaşık iki anlam önerisi içerdiği ve tefsir ilerledikçe

bunların birbirinden farklılaştığı şeklinde rahatsız edici bir his doğar. Bir yandan Marx ve Schmidt'in özünde ayrı olmadıkları şeklinde yüzeysel bir tavırla karşılaşırız; bir şekilde Marx'ın ütopyacı olduğu noktaya varana kadar analiz tümüyle mantıklı görünür. Ama bunlara dolanmış olarak, metin ilerledikçe inşa edilen ve tek tek ilginç yorumlar şeklinde birikerek Marx'inkinden esaslı biçimde farklı bir vizyona varan daha derin ikinci bir Marx okuması sunulur bize. Marx'ın sonraki çalışmalarında bir ölçüde ütöpik bir doğa kavramının kökleşmiş olarak varlığını koruduğu açıkça ihtimal dahilindedir, hatta bu makul bir iddiadır. Fakat Schmidt'in kendi projesi yalnızca Marx'ın 1850-sonrası eserlerinin "felsefi içeriğine" (ya da en azından konuyla felsefi olarak ilgili içeriğine) dikkat çektiğinden (s. 9-10), söz konusu ütopyacılığın kaynağının Marx değil Schmidt olduğu da aynı derecede akla yatkındır.

Şahsen, tam da böyle olduğunu iddia edeceğim. Ütopyacılık ithamları hiç de keyfi değildir, bilakis Schmidt'in tasvir ettiği doğa-felsefesinin, tamamen Schmidti olan bir doğa-felsefesinin mantıksal sonucudur. Schmidt'in düşüncesinde bir değil, iki doğa kavramı vardır ve tıpkı burjuva kavramının çelişkili ikiliği gibi, dizginsiz romantizme ve ütopyacılığa kapıyı aralayan da bu ikiliktir. Daha sonra anlaşılacağı üzere, bu ikilik Schmidt'in Marx'ı yorumlamakta kullandığı özel felsefi mercekleşmelerin ürünüdür. Bu felsefi merceklerin onun Marx'a bakışını öylesine derinden etkilemiştir ki, inanılmaz gibi görünse de, Schmidt en sonunda *burjuva* doğa kavramına ilişkin en gelişkin açıklamalardan birini üretir. Schmidt'in düşüncesinde de dış doğa (emeğin nesnesi olarak toplumun dışındaki doğa) ve evrensel doğa (toplum-doğa birliği olarak doğa) kavramı vardır. Bu kavramlar arasında bir "diyalektiğin" olduğunu kanıtlamaya yönelik tüm girişimlere ve Schmidt'in bunların birliği hakkındaki tüm felsefi iddialarına rağmen, onun açıklamasında bu kavramlar *pratikte* birbirinden ayrı kalır.

Schmidt'ten onun ikili doğa kavramını sergileyen birçok alıntı yapılabilir. Bunlardan üç tanesi yeterlidir: "İnsanlardan bağımsız doğal süreçler [dış doğa kavramı] esas olarak madde ve enerji dö-

nüşümleriyken, insanın üretimi doğal âlemin dışında değildir [evrensel doğa kavramı]” (s. 77); “doğa [dış doğa kavramı] ile toplum arasındaki iç içe geçiş (...) doğa [evrensel doğa kavramı] dahilinde gerçekleşir” (s. 16); “toplumun damgasını taşıyan doğanın [evrensel doğa kavramı] niteliği ve doğanın özerk rolü [dış doğa kavramı] bir birlik oluşturur” (p. 70); ve dahası. Kısacası, Schmidt bu farklı kavrayışlar ya da “durumlar” arasındaki “somut diyalektiği açığa çıkarma” gereğini kabul etse de (s. 67), bu görevi hiçbir zaman yerine getirmez. Söz konusu kavrayışların birliğini her zaman vurgulamak ama bunu hiçbir yerde kanıtlamamak suretiyle, o bize, (farklı bir bağlamda) kendi ifadesiyle, “yanlış bir formda ifade edilmiş hakikati” sunar (s. 27). Bu ikili kavrayış Schmidt’in doğa kavramında bazı başka ikiliklere de zemin hazırlar ve bunlar açığa çıktıkça söz konusu düalizmin, başka yönlerden doğru olan bir açıklamadaki felsefi bir kusurdan ibaret olmadığı giderek netleşir. Örneğin Schmidt’in dünya tarihini iki evreye bölme ve iki tarihsel diyalektik belirleme yoluyla doğa ile metabolizmayı tarihselleştirme girişimini ele alalım. Burjuva-öncesi dönemde “doğa tarım aracılığıyla temellük edilir ve dolayısıyla insanlardan mutlak surette bağımsızdır” diye iddia eder Schmidt, ve “insanlar” bu nedenle “soyutlanmış bir şekilde doğa ile özdeşirler. Deyim yerindeyse doğal varoluşun dibine vurmuşlardır.” Gelgelelim burjuva dönemde, diye devam eder Schmidt, “insanlar doğayı bir makineler âlemine dönüştürerek onun üzerinde evrensel çapta teknik, ekonomik ve bilimsel tahakküm kurmayı başardılar, ama doğa, karakteri gereği, insana dışsal olan bir soyutluğa dönüşüp pıhtılaştı” (s. 82). Yani, evrensel doğa kavramı burjuva-öncesi dönem için uygunken, dış doğa kavramı en iyi şekilde “burjuva evresini” anlatır.

Bu tarihsel ayrım Schmidt’in doğa üzerindeki tahakküm konusundaki nihai tartışmasının önemli bir girizgâhıdır. Ama yine de teorik açıdan basitleştirici ve mekaniktir. Bu noktada ve çalışmasının bütünü boyunca Schmidt’in *erkeklerden* söz etmesi tesadüf değildir, zira kadınları dert edip etmediği başta hiç açık değildir. Burjuva-öncesi tarihi “doğa-benzeri ve tarihsel olmayan” şeklinde

görür ve (toplumsal cinsiyet ve yaş temelindeki) fizyolojik işbölümünü, kapitalist sistemde gelişen toplumsal işbölümünün aksine, doğal bir işbölümü olarak niteler (s. 170-71). Tarihsel kategorileri düalist doğa kavramının içine sıkıştırmanın siyasi sonuçları ortadadır. Kadın *halleriyle* kadınların ezilmesi “burjuva dönem” öncesindeki işbölümünden kaynaklandığından, Schmidt açısından “doğal” hale gelir. Fizyolojik işbölümünün gerçek toplumsal niteliğinden soyutlar.³⁶ Schmidt’in çalışmasında şöyle çarpıcı bir husus vardır: erkekler ile kadınlar arasındaki ayırım netleştirilip geliştirilse, onun felsefesi ancak kadınların doğanın bir parçası olarak görülmesi halinde bir anlam ifade ederdi. Tıpkı dış ve evrensel doğa kavramına sahip olması gibi, Schmidt’in kâh kadınları ve erkekleri birlikte kâh yalnızca erkekleri kastettiği bir “insan” kavramı vardır.

Bu noktada iki bağlantı kurmak gerek: birincisi, ikili doğa kavramını üreten özel felsefi projeyi belirlemek; ikincisi, Schmidt’in yanlış doğa kavrayışına yol açan hatalı Marx yorumunu tespit etmek ve bunun sonucunda ortaya çıkan siyasi sonuçları ortaya koymak. Marx’ın Hegel’e olan borcu üzerinde çok durulmuştur –Schmidt de bu borcu teslim eder ve ele alır– ama Marx’ın Kant’a olan borcu pek dikkate alınmaz. Schmidt’in eseri bu ihmali telafi etmeyi amaçlamıştı.³⁷ Bu nedenle Marx’ın Kant ile Hegel arasında “bir ara konum” benimsediğini öne sürer ve, bu kitapta ancak “kabataslak” yer alsa da, Schmidt’in hedefi bu ara konumu daha net olarak belirlemektir (s. 12). Kant Özne ile Nesne’nin katı şekilde ayrılmasına karşı mücadele etmiş, “kendi başına” var olan Nesne ile etkin yaratıcı Özne’yi uzlaştırmaya çalışmış ama bunda başarısızlığa uğramıştı. Kant’ı izleyen Hegel bunu başardı ama ancak Nesne’yi Özne’ye, doğayı nihai olarak tarihe, kendi kavramının tarihine dönüştürerek başardı.³⁸ Diyalektiği yeniden inşa etme işi Marx’a kalmıştı: Hegel’in nihai Özne ve Nesne özdeşliğini zorlayıp açmak, ama aynı zamanda bunları Kant’taki gibi uzlaşmaz kılmamak.

Yine de Schmidt, diyalektiğin yeniden inşası konusunda, Marx’ın başarmaya çalıştığından farklı bir şey yapar. Schmidt’e göre, Marx’ta mevcut olan

Hegel'in kurduğu Özne-Nesne özdeşliğine yönelik materyalist eleştiri *onu Kant'a geri götürdü*; gerçi bu geri dönüş düşünceyle özdeş olmayışıyla varlığın bilinemez bir "kendinde şey" olarak ortaya çıkması anlamına gelmiyordu. (...) Marx hem Kant'ın Özne ile Nesne'nin özdeş olmadığı tezini korudu, hem de artık tarihi dışlamayan, Özne ile Nesne'nin değişen pozisyonlar aldığı yolundaki post-Kantçı görüşü benimsedi. (s. 121; italikler bana ait)

Özne ile Nesne'nin bu "değişen pozisyonları" kuşkusuz Schmidt'in doğa ile metabolik ilişkiye dair tarihsel açıklamasıyla anlatmaya çalıştığı şeydir – doğanın tarih üzerinde, Nesne'ninse Özne üzerinde tahakküm kurduğu bir burjuva-öncesi dönem ve bunların tersinin yaşandığı bir burjuva dönemi. Gelgelelim, doğa ile metabolik ilişki tarihdışı biçimde verili olduğu ve yalnızca formu değişebildiği için, Schmidt'te işlev gören ikili bir Özne-Nesne ilişkisi kavramı vardır. Bu onun ikili doğa kavrayışının *felsefi* can evidir. Bir yandan, Özne-Nesne birliğini görür, diğer yandansa bunların aralarında "imha edilemez bir sınırın" var olduğunu vurgular (s. 159). Kant'a karşı Özne-Nesne birliğini, Hegel'e karşı bunların mutlak gayrı-özdeşliğini savunur. Bu iki yaklaşım hiçbir zaman tek bir yaklaşımda kemikleşmeyip iki ayrı yaklaşım olarak kalır. Dolayısıyla Schmidt'in "Marksist materyalizmin" diyalektik birlik değil, "diyalektik *ikilik*" içerdiğini söylemesi (s. 136) tesadüf değildir. Felsefi olarak önyargılı bu diyalektik mefhumu onun ikili doğa anlayışının gerisinde yatar. Doğa farklılaşmış bir birlikten ziyade, hem farklılık hem de birliktir.³⁹ Marx'ın doğa kavramını gerek Kant'a gerekse Hegel'e karşıt olarak tanımlama girişiminde, Schmidt Hegel ile Kant arasında durmaksızın mekik dokur. Sıkı sıkıya onların sorunsalı dahilinde kalır. Böylece biri daha Kantçı diğeri daha Hegelci olan iki doğa kavrayışı oluşur: "İnsan ve işlenecek malzeme olmak üzere iki parçaya bölünen doğa bu ayrımda kendine daima mevcuttur" (s. 79). Schmidt tam olarak niyetlendiği şeyi yapar: Marx'ı tamamen Kant ile Hegel'in arasına yerleştirir, ötesine değil. Sonuçta ortaya bir yığın Kant, neredeyse onun kadar çok Hegel, ama Marx'ın tarzında çok az şey çıkar.⁴⁰

Felsefi soyutlamanın toplumsal işlevi ve kökeni konusundaki teşvik edici ve kavrayışlı çalışmasında, Alfred Sohn-Rethel kavramsal düalizmin felsefenin kendisi kadar eski olduğunu ama böyle düalizmlerin kapitalizmde özel bir anlam taşıdığını söyler; bunlar dolaysız kökleri Kant'ta olan bir burjuva felsefesinin alametifarikasıdır. "Çünkü bu felsefenin inatçı düalizmi kendilerini bundan kurtarmaya çalışan ünlü post-Kantçıların çabalarına kıyasla kapitalizmin gerçeklerini daha doğru yansıtır. (...) Burjuva dünyasının hakikati kendini ikilik dışında başka nasıl ortaya koyabilir?"⁴¹ Bu değerlendirme her ne kadar özgül olarak doğa kavramını ve Schmidt'i hedef almamış olsa da (Sohn-Rethel aslında Schmidt'in çalışmasını "olağanüstü" bulur), hem Schmidt'le hem de burjuva doğa kavrayışıyla uyuşur.

Schmidt'in Marx'ı yanlış yorumlamasına gelince, Schmidt bu noktada da somut bir şey yakalar, ne var ki kapsamlı projesini yürütmeye çalışırken hakikati yarı-hakikate, düzmeceye saptırır. Değerlendirmesine herhangi bir doğa incelemesinin mübadele değerlerinden kesin olarak bizzat ayırdığı kullanım değerleri alanına odaklanması gerektiğini vurgulayarak başlar. Marx'ın *Kapital*'in ilk bölümünde kullanım değerinden uzaklaşması gibi Schmidt de mübadele değerinden ayrılır: "Bir malın mübadele değeri hiçbir doğal içerik taşımaz" (s. 65). Bu mutlak ayırım ilk bakışta akla yatkın, hatta ustaca görünür, ama sonuçları ortaya çıktıkça bu niteliğini yitirir. Mesela Schmidt'e göre emek süreci tarihsel olarak değişmez niteliktedir, ama ancak en soyut, maddi (kullanım değeri) yönleriyle böyledir. Kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ilişkiyi incelediğimiz anda, tarihsel olarak ayrı üretim tarzları hemen belirlenebilir – hatta bunlar *ancak* mübadele değeri ilişkileri dikkate alınarak belirlenebilir. Fakat Schmidt doğa üzerindeki tahakkümü tarihsel bir zorunluluk olarak görmekten, sosyalizmde de "doğanın tahakküm altına alınacağını" beyan etmekten (s.155), ve Marx'ı bunları fark etmemekle ve dolayısıyla ütopyacı olmakla itham etmekten hiç çekinmez – Schmidt bütün bunları saf kullanım değerinin soyut dünyasını terk etmeden yapabiliyor. Marx bu tür felsefi

soyutlamanın kurbanı olmadı. *Kapital* boyunca ekonomik argümanını beslemesini gerektiren her durumda kullanım değerlerine gönderme yapar. Schmidt bunu bilmez, çünkü *Kapital*'in hiçbir yerinde ona bunları söyleyecek, kullanım değerlerine dair belirli bir yaklaşımın *Kapital*'deki ekonomik argümanların ayrılmaz bir unsuru olarak örtük biçimde nasıl geliştirildiğini ona anlatacak hiçbir pasaj yoktur. Oysa *Grundrisse*'de Marx açıkça belirtir:

İçinde değeri taşıyan ya da şimdi sermayenin gövdesi olarak ortaya çıkan *kullanım değerinin* özgül karakteri burada bizzatı sermayenin *formunun* ve eyleminin *belirleyicisi* olarak ortaya çıkar; (...) dolayısıyla kullanım değeri ile mübadele değeri arasında yer alan ve basit dolaşımda tipik ekonomik formun dışında kalan ayrımın (...) genel düzeyde de onun dışında kaldığını ileri sürmek kadar yanlış bir şey olamaz.⁴²

Schmidt doğa ile tarihsel ilişkinin belirlenmesinde mübadele değerinin önemini kavramış olsaydı, haklı olarak Marx'ın doğa yaklaşımını yorumlarken merkezi bir düzleme koyduğu emek sürecine ilişkin görüşü çarpıcı biçimde farklı olurdu. Marx'ın eserindeki ruhu kendi "doğa kavramı" işte ancak o zaman yansıtmaya başlardı. Kullanım değerini mübadele değerinden ayırmak, yalnızca birincisine odaklanmak ve kendisini Marksizm-öncesi felsefi düzleme (Kant ve Hegel) yerleştirmek suretiyle, Schmidt Marx hakkındaki yorumundan tamı tamına burjuva doğa kavrayışının yeniden üretilmesine zemin hazırlar. Doğayı kullanım değeriyle eşitlemenin sonucu olan şeyleştirme ve gizemlileştirme bileşimi burjuva anlayışının alametifarikalarıdır.

Schmidt'in doğa kavramının siyasi içerimleri, tıpkı içinden ortaya çıktığı çalışmalar gibi, kesinlikle çeşitli ve kapsamlıdır. Devrimci feminizmin Schmidt'in gözde hareketleri arasında yer almasının pek muhtemel olmadığını zaten görmüştük. Aynı durum devrimci sosyalizm için de geçerli, çünkü Schmidt sınıfsal farklılıklardan tümüyle soyutlamak marifetiyle⁴³ bunların önemli olmadıkları şeklinde pratik bir izlenim verir. Dolayısıyla sosyalizmin kapitalizme çok

benzediğini, hatta ondan da beter olduğunu düşünmesinde şaşırtıcı bir yön yok: doğanın tahakküm altına alınması sosyalizmde de kaçınılmazdır; ideoloji ve işbölümü devam edecektir; ayrıca kapitalizm gibi sosyalizmde de “iki hayat alanı”, yani “çalışma alanı ve çalışma dışı alan” olacaktır.⁴⁴ Aslında Schmidt siyaseti pek dert etmez; aksi halde, insan etkinliğinin ardındaki pratik niyeti (Nietzsche’nin ifadesiyle) “güç istenci” olarak açıklaması nasıl mümkün olabilirdi? Bertrand Russell bile güç istencini “siyaseten Naziler ve Faşistler tarafından temsil edilen” bir felsefe olarak tanımlamakta hiç tereddüt etmez.⁴⁵ Farkında olsun ya da olmasın, Schmidt’in felsefesinin siyasi içerimleri geniş bir yelpazeye yayılır. İnsanca bir toplum inşa etme girişimini onun umutsuzluk siyaseti kadar güçsüzleştiren başka hiçbir şey yoktur. Bu noktada hüsnükuruntunun, ütopyacılığın ve doğa üzerine spekülasyonun hakiki kaynağını da buluruz:

Şunu sormamız gerekir: geleceğin toplumu devasa bir makine, (...) “doğadaki muazzam bir hengâme” olacak mıdır? En iyi ihtimalle, geriye, Schopenhauer felsefesindeki anlamıyla, birbirleriyle uzlaşmış insanların ezilen hayvan dünyasıyla çok daha ileri boyutta dayanışmayı öğreneceğine dair belli belirsiz bir umut kalıyor. (s. 156)

IV. Doğaya Hükmetmek?

“Doğa üzerindeki tahakküm” Frankfurt Okulu’nun hep üzerinde durduğu bir tema olmuştur. Bu argümana göre, insanlar teknolojik kapasitelerini geliştirerek doğa üzerindeki tahakkümlerini amansızca genişletmiştir. Ne var ki doğa intikamını alır, çünkü “dış doğa” üzerindeki tahakkümün artışına “iç doğanın” (insanların kendileri) üzerindeki tahakkümün artışı ve insani varoluşun büyüyen kırılganlığı eşlik eder. Bu argüman Horkheimer, Adorno ve diğerlerinin ilk eserlerinde ortaya öne sürülmüş, ama Hiroşima’dan sonra daha temel bir ilgi konusu haline gelmişti. Marcuse bu argümanın en ısrarcı ve belki de en gelişkin savunucusu olmuştur. Fakat gördüğümüz gibi, bu argüman nihayetinde sinsi bir fetişiz-

me varan düalist ve çelişkili bir doğa anlayışına dayanır. Frankfurt Okulu toplumun doğayla bazı ilişkilerini ebedi ve kaçınılmaz oldukları anlamıyla doğal ilişkiler olarak değerlendirir. Teknolojiye yaklaşımları bu kasıtsız fetişizmin en iyi tasvirini sunar. Teknolojiyi toplumsal bir ürün olarak gören Marcuse bile insan-doğa ilişkilerinin aracısı olarak teknolojinin soyut felsefi zorunluluğu üzerinde durmayı tercih etmiştir. Doğa üzerindeki tahakküm böylece içinde teknolojinin üretildiği ve kullanıldığı özgül toplumsal ve tarihsel ilişkilerden değil, bu soyut zorunluluktan doğmuş görünüyordu. Kuşkusuz Marcuse yeni bir teknoloji, doğanın üzerinde baskıya değil özgürleşmeye adanmış iyicil bir egemenlik umudunu korudu, ama bu büyük ölçüde bir umut olarak kaldı. Bu cılız umudu reddetmek ve kategorik olarak şu beyanda bulunmak (Schmidt ile birlikte Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşağının en önemli şahsiyeti olan) Habermas için çok kolay olmuştu: "Zerre kadar da olsa bir projeye dayanıyorsa eğer, teknolojinin kökeni tarihsel olarak aşılabilecek bir projeye değil, ancak *bir bütün olarak* insan türü 'projesine' dayandırılabilir."⁴⁶ Olası en dar anlamında, içerik ve biçim açısından, teknoloji doğal bir şey olarak görülür.

Marx'ın saptadığı meta fetişizmi gibi, Frankfurt Okulu'nun doğa fetişizmi de kullanım değerinin mübadele değerinden katı biçimde ayrılmasından kaynaklanır. Bu durum özellikle Schmidt'te belirgindir ama o bu konuda hiç de yalnız değildir. Frankfurt Okulu geleneği kaba ekonomizme tepki olarak gelişmişti; en başından beri "iktisadın önceliği" varsayımına itiraz edilmişti, ve Okul'un üyeleri kendilerini kültürel, psikolojik, toplumsal ve geniş kapsamlı siyasi çalışmalara vermişlerdi. Fakat mübadele değerinden bu kaçış ve bundan kaynaklanan doğa fetişizmi en sonunda gayet determinist bir bilim ve teknoloji analizine yol açtı. Bu determinizm en çok ikinci kuşak teorisyenlerde belirgindir. Nitekim Schmidt'in şu felsefi determinizm cevherine sarıldığını görürüz: "Hegel diyalektiğinde olduğu gibi Marksist diyalektikte de, Özne ile özdeş olmayan şey adım adım aşılır. Giderek daha fazla doğal alan insanın denetimi altına alınır" (s.136). Schmidt'in Marx'taki "tahakkümden" kurtu-

luşun *olası* olduğu inancını bile ütöpik bulmasında pek şaşılacak bir yön yok. Bu determinizmin temelindeki umutsuzluk siyaseti en başından beri aşikârdı. Erken dönem teorisyenler arasında neredeyse yalnız kalan Marcuse besbelli bazı ciddi endişeler taşımakla birlikte devrim umudunu asla tümüyle yitirmedi. Sonraki kuşak en başından itibaren güçlü bir karşı-devrimci geleneği miras aldı; devrime inanmak düpedüz samimiyetsizlikti.

Etkileyici teorisiyle Martin Jay 1945-sonrası döneme ilişkin şu gözlemi yapar: “Frankfurt Okulu ortodoks Marksizmden uzaklaşarak girdiği uzun yürüyüşün son etabını kat etti. Bu değişimin en açık ifadesi Enstitü’nün gerçekten Marksist nitelikli her teorinin temel taşı olan sınıf çatışmasının yerine tarihin yeni motorunu geçirmesiydi. Artık odak noktası insanlar ile doğa arasındaki daha büyük çatışmaydı.”⁴⁷ Dolayısıyla, doğa üzerinde yürütülen mücadele çerçevesinde, kapitalizmde doğa ile kurulan toplumsal ilişki ikincil önem taşımaya başladı; siyasi mücadelenin hedefinde doğanın kapitalist kullanımı ve üretimi değil, doğanın insan türü tarafından yaygın yanlış kullanımı ve tahakküm altına alınışı vardır. Artık baş düşman ve siyasi hedef kapitalizm değil, “insanlık durumu”dur. Böylece Frankfurt Okulu 1960’larda çevreci hareketin sol kanadına kusurlu ve düalist bir doğa anlayışı getirmekle kalmadı. Dolaysız ya da dolaylı olarak, insanlık için umudun –o da artık ne kadar varsa– mevcut sistemde reformlar yapmakta yattığı (çünkü ne de olsa hatalı olan kapitalizmin kendisi değildi) şeklinde şizofrenik bir siyaset de sundu. Eğer hiçbir umut yoksa –insanlık durumu gerçekten belirleyici faktörse– o zaman belli bir noktada oldukça umutsuz ve mistik bir biçimde bireye sığınmak tek seçenek gibi görünüyordu.

Yakın geçmişte Raymond Williams Marksizmde “insanın doğayı fethinin muzaffer bir versiyonunu” saptadığını ileri sürmüştü. Bu bölümün ilk kısmında değindiğimiz zafer saplantısının tüm burjuva düşüncesi dönemine özgü olduğunu ve bunun ancak doğanın ve toplumun en başından itibaren birbirinden ayrı değerlendirilmesi halinde doğa ve topluma ilişkin tutarlı bir görüş olacağını isabetle gözlemler.⁴⁸ Bu, açıkçası, doğa üzerindeki kaçınılmaz ve önlenemez

insan tahakkümünü bir kutlama değil umutsuzluk nedeni olarak görsele de, Frankfurt Okulu için de geçerli olan bir eleştiridir. En iyi ihtimalle bu negatif bir zafer saplantısıdır. Bu zafer saplantısı 20. yüzyıl Rusya'sındaki doğa yaklaşımı ideolojisinde de açıkça görülür.⁴⁹

Batı Marksistleri olarak adlandırılan başka kimseler de doğa kavramıyla sıkıntı yaşamıştı. Doğa kavramı, yol açtığı güçlükler nedeniyle, Louis Althusser'in epistemolojik sistemlerinden tamamen dışlanır. Güçlüklerle hiç değilse boğuşmaya hazır olan Sebastiano Timpanaro insanlığın "biyolojik durumunun" Marksistlerce yeterince önemsenmediğini ileri sürerek, doğanın biyolojik önceliğini yeniden yerleştirmeye çalışır. "Doğanın insan üzerinde uyguladığı baskıyı" vurgulayarak biraz geri adım atmaya çalışır.⁵⁰ Ne var ki, sonunda Timpanaro dış ve evrensel doğa ideolojisinin biyolojik versiyonunun ötesine pek geçemez – sosyo-biyolojinin bazı yönleriyle muğlak benzerliklere kapıyı açık tutan bir versiyondur bu. Bu da negatif bir zafer saplantısıdır.

Bununla beraber, Williams'ın bizi inandırmak istediği gibi bu zafer saplantısının köklerinin Marksizmin özünde bulunabileceği düşüncesi doğru değildir. Bu bölümde sunulan eleştirinin özü bu ideolojide doğanın toplumsal önceliğinin yer aldığını düşünmemiz gerektiği şeklindedir; toplumsal değilse doğa bir hiçtir. Schmidt'in yer yer yaptığı gibi, yalnızca bu sonucu ileri sürmek doğaya düalist yaklaşımın ötesine geçmemizi sağlamaz. Yapılması gereken doğanın bu toplumsal öncelikle donatılmasını sağlayan somut ilişkiyi göstermektir. Marx'ta en azından bu doğa görüşünün başlangıcı vardır. Williams'ın zafer saplantısından çok daha gelişkin ve diyalektik açıdan daha karmaşık bir doğa görüşüdür bu. Zafer saplantısında olduğu gibi, "doğa üzerindeki tahakküm" fikrinin negatif zafer saplantısı da iki ayrı alan olarak doğa ve toplum ile başlar ve onları birleştirmeye çalışır. Marx'ta ise bunun tersini görürüz. Marx bir birlik olarak doğa ile kurulan ilişkiyle başlar ve aralarında nasıl bir ayrılık olursa olsun hem tarihsel hem de mantıksal olan bir sonuç türetir. Bu durumda doğanın toplumsal önceliği dışarıdan aşılacak zorunda olan bir şey değil, doğayla kurulan toplumsal ilişkide zaten var

olan bir şeydir. Dolayısıyla doğanın üzerindeki tahakküm yerine, çok daha karmaşık bir süreç olan *doğanın üretimi* süreci üzerinde durmamız gerekir. “Doğa üzerinde tahakküm” fikri kasvetli, tek-boyutlu, çelişkiden arınmış bir gelecek ima ederken, doğanın üretimi fikri teknik bir zorunlulukla değil, yine siyasi olaylar ve kuvvetlerle belirlenecek tarihsel bir gelecek ima eder. Ama siyasi olaylar ve kuvvetler tam da kapitalist üretim tarzının niteliğini ve yapısını belirleyen faktörlerdir. Marx’ın eserinde bu doğa görüşü yalnızca bir anlığına ışıldar gibi olur ama hemen kaybolur. Bir sonraki bölüm, düalist doğa ideolojisine bir alternatif sunmak ve kapitalist gelişme sürecinde doğaya yapılan çok çelişkili değilse de özgül muamelenin incelenmesine böylece yeni bir teorik temel sağlamak amacıyla, bu doğanın üretimi fikrinin geliştirilmesine ayrıldı.

II. Bölüm

Doğanın Üretimi

“Bilimsel hakikat,” der ünlü bir ifadesinde Marx, “yalnızca şeylerin yanıltıcı görünümlerini yakalayan gündelik deneyim üzerinden değerlendirilirse daima bir paradokstur.”¹ Doğanın üretimi fikri, doğanın kapitalist toplumda bile yüzeysel görünümüne dayanarak değerlendirildiği takdirde, gerçekten de saçmalık derecesinde paradoksaldır. Doğa çoğu kez üretilemeyecek bir şey olarak görülür; insanın üretici etkinliğinin antitezidir. En dolaysız görünümünde doğal manzara bize kendisini gündelik hayatın maddi alt katmanı olarak, mübadele değerlerinin değil kullanım değerlerinin dünyası olarak sunar. Bu haliyle pek çok eksen de ileri derecede farklılaşmıştır. Ama sermaye birikiminin ve ekonomik gelişimin ilerlemesiyle bu maddi alt katman giderek toplumsal üretimin ürünü haline gelir, baskın farklılaşma eksenleri gittikçe toplumsal kaynaklı olur. Kısacası, doğanın bu dolaysız görünümü tarihsel bağlama yerleştirildiğinde, maddi peyzajın gelişmesi kendini doğanın üretilmesi süreci şeklinde ortaya koyar. Doğanın üretilmesi sürecinin farklılaşmış sonuçları eşitsiz gelişimin maddi semptomlarıdır. Dolayısıyla en soyut düzlemde kullanım değeri ile mübadele değeri, mekân ile toplum doğanın üretilmesinde kaynaşır. İşte bu yüzden bu bölümün işlevi doğa anlayışımızı yenilemek ve böylece burjuva ideolojisinin düalist dünyasının tam bir bütün olarak yeniden oluşturulabilmesini sağlamaktır. Bu adım eşitsiz gelişim sürecini körü körüne toplum ve doğa şeklindeki yanlış ideolojik düalizme yerleştirmek yerine, sürecin gerçek örüntülerini sermayenin bütünlüğünün ürünleri olarak değerlendirme imkânını bize verecek. Sorun, doğanın üretimi sürecinin hayati anlarını bu sürecin çeşitli tezahürlerinden ayırmak olacak.

Marx hiçbir yerde doğanın üretiminden açıkça söz etmez. Ama eserlerinde bu yönde dosdoğru ilerleyen bir doğa kavrayışı ima edilir.

Aslında Marx'ta tutarlı biçimde geliştirilmiş tek bir doğa kavramı yoktur. Marx "doğa" kavramını çeşitli şekillerde kullanır. Ne var ki kavramın bu farklı kullanımları gelişigüzel değildir ve Marx'ın dikkatlice okunması doğayı ele alışındaki rasyonel devamlılığı ortaya koyar. En sonunda eksiksiz inşa edilmiş bir kavram değil, Marx'ın kapitalist üretim tarzına dair analizi ve eleştirisinde ima edilen doğa anlayışının kabataslak bir çerçevesi çıkar karşımıza.

Genç Marx ile olgun Marx arasında hesapta köklü bir kırılma olduğu görüşüne katılmıyorum;² bilakis, Marx'ın düşüncesinde zengin ve karmaşık bir gelişim söz konusudur ve bu onun doğayı değerlendirişine yansır. Marx tüm eserlerinde doğayı farklılaşmış bir birlik olarak ele alır, ama farklı dönemlerde birlik ve farklılaşma üzerindeki vurgu değişir. Erken dönem eserlerinde, özellikle de *1844 El Yazmaları*'nda (Marx, 1975 baskısı içinde) "insan ile doğa"nın birliğini vurgular. Bu noktada büyük ölçüde idealist Hegelci gelenekten ve Kant'tan yararlanır. Marx daha materyalist bir doğa vizyonuna ancak (Engels'le birlikte yazdığı) *Alman İdeolojisi*'nde yaklaşır. "İnsan ile doğa"nın varsayılan birliğinin felsefi yönlerini tartışmak yerine Marx daha ziyade bu birliği sağlayabilecek fiili süreçlerle ilgilenmekteydi. Bu durum onun insan emeğinin işlevini ele alarak, insan emeğini insanlarla doğa arasındaki ilişkinin merkezine yerleştirmesine yol açtı. Dahası, tüm sorunu soyut felsefi bir bilmece olarak değil tarihsel bir sorun olarak ele almaya başladı. *Grundrisse*'de bu görüşlerin çoğu genişletilmiş ve bunlara özellikle de insanın doğayla ilişkisinin tarihsel boyutlarıyla ilgili başkaları ilave edilmişti. *Kapital*'de, özellikle de Marx'ın tamamlayarak basıma hazır hale getirdiği birinci ciltte hâlâ derli toplu bir doğa yaklaşımı yoktur, ama bu ciltte farklı doğa yaklaşımlarında ilk kez tutarlı bir mantıksal bir ilerleme görürüz. Doğa tartışması yalnızca kesitler halinde belirir, çünkü *Kapital*'in spesifik amacı kapitalizmde doğayı tahlil etmek değildi. Amaç kapitalist üretimin eleştirisiydi ve bu bakımdan Marx'ın kendi doğa anlayışını en azından kısmen geliştirmesi gerekiyordu. Ne var ki asıl hedefine ulaşmaya çalışması eksiksiz bir doğa anlayışı sunmasını, hatta geliştirmesini gerektir-

medi. Ama birinci ciltteki analiz Marx'ın eleştirisinin oluşumundaki kavramların ve fikirlerin mantıksal ilerleyişini sunduğu ölçüde, doğa anlayışı da burada kendine bir yer bulur.

Kapital'deki ilk doğa tartışması daha önceki eserlerinin soyut felsefi tonunu kısmen tekrarlar, ama fazladan bir şey de başarır; aynı zamanda kapitalizmde doğa ile kurulan ilişkinin daha somut ve daha gelişkin biçimde ele alınması için gerekli temeli hazırlar. Böylece işbölümü, imalat ve modern sanayiye dair daha sonraki tartışmalarda Marx kapitalizmin fiili koşullarında doğanın tam olarak ne hale geldiğini göstermek üzere bu konuyu açıkça yeniden ele alır. *Kapital*'in başka bölümlerinde, örneğin rant tartışmasında, daha somut, materyalist bir doğa anlayışına ilişkin kısa betimlemeler vardır, ama bunlar hiçbir yerde bir araya getirilmez, hatta açıkça ele alınmaz. Burada işte bunu yapmaya çalışacağız. Bu girişim doğaya yapılan göndermeleri derlemek ve bunlara içsel bir felsefi tutarlılık dayatma amacı gütmeyi, Marx'ın eserinin yönelimini ve niyetini cidden anlama ve bu niyeti en azından kısmen yansıtan doğa anlayışını genişletme ve yorumlamaya çalışma amacı güder. Bu açıdan bu girişim felsefi değil, siyasi ve teorik bir denemedir.

Marx *Kapital*'in birinci cildinde “soyuttan somuta yükselmek” şeklindeki kendi düsturunun bilimsel açıdan doğru olan yöntem olduğunu ortaya koyar. Somut meta ile başlayarak bir dizi teorik soyutlama türetir: mübadele değeri, kullanım değeri, artı değer, soyut emek, toplumsal olarak gerekli emek zamanı. Analiz ilerledikçe bu kavramlar düşüncede somutu doğrulukla yeniden üretilene kadar geliştirilir. Marx'ın doğayla kurulan ilişki incelemesi de bu prosedürü izler. Fakat metinde bu mantıksal gelişime tarihsel bir gelişim dahil edilir; Marx'ın argümanının mantığı (genel olarak da olsa) gerçekleşmiş fiili tarihsel gelişimi yansıtır.³ Dolayısıyla doğa anlayışının gelişimi metnin hiçbir yerinde, örneğin paranın analizi için yapıldığı gibi tam haliyle veya özlü olarak ortaya konmasa ve doğaya ilişkin bölük pörçük tartışmalardan hareketle derlenmek zorunda olsa bile, işte bu “mantıksal-tarihsel” metodolojiyi ifade eder. Nitekim *Alman İdeolojisi*'nin ilk bölümünde, *Grundrisse*'nin

bazı pasajlarında ve o kadar belirgin olmasa da daha sistemli olarak *Kapital*'de, doğayla kurulan toplumsal ilişkinin mantıksal-tarihsel türevlerini zaman zaman bir an için görür gibi oluruz. İlk büyük görev bu ipuçlarını yakalamaktır; ikincisi ise bunları ortaya sermek ve yapboz bilmesecisini tamamlamaktır. Marx bize dört köşeyi ve kenarların çoğunu verdi; resmi tamamlamak için gerekli sıradan parçaların büyük bölümünü de sağlamlaştırdı, ama bu parçalar tümüyle farklı analizler çerçevesinde sunuluyor. Bunların önemini fark etmek için yapılması gereken şey bu parçaları ters çevirmek ve deyim yerindeyse doğa-yüzlerini ifşa etmektir.

Başlama noktası genel olarak üretimdir, çünkü insanlarla doğa arasındaki en temel maddi ilişki budur. “*Genel olarak üretim bir soyutlamadır,*” ama üretimin tüm evrelerindeki “ortak unsuru ortaya çıkarıp sabitlediği ölçüde rasyonel bir soyutlamadır. (...) Bazı belirlemeler tüm evrelerde bulunur, diğerleri ancak birkaçında yer alır. [Bazı] belirlemeler en modern ve en eski çağlarda ortaktır.” Dolayısıyla “genel ve ortak nitelik taşımayan unsurlar üretimin kendisi için geçerli belirlemelerden mutlaka ayrılmalıdır ki, bunların –halihazırda özne durumundaki insanlık ile nesne durumundaki doğa özdeşliğinden doğan– birliği nedeniyle aralarındaki esasa ilişkin fark unutulmasın.”⁴ Mübadele için üretimin başlamasıyla birlikte insan toplumları ile doğa arasındaki ilişkinin genel belirleyicileri geçerliliğini korur, ama Schmidt’in eleştirisinde gördüğümüz üzere, kullanım değeri ile mübadele değeri diyalektiği doğayla kurulan ilişkiye yeni bir boyut ilave eder. Genel olarak üretime değil mübadele için üretime özgü bir boyuttur bu. Nihayet, piyasa mübadelesine dayalı birçok üretim tarzı var olmuştur, ama sermayenin dünya piyasası üzerindeki zaferiyle birlikte gayet özel yepyeni belirleyiciler sahneye çıkar. Böylece doğayla kurulan ilişkide bir kez daha devrim gerçekleşir.

Genel olarak üretimden mübadele için üretime ve kapitalist üretime kadar, argümanın mantıksal ve tarihsel dalları somut olarak gözlemlenebilen aynı sonucu ima eder ve bu sonuca ulaşır: doğanın üretimi. Doğanın üretimi gerçekliğini dile getiren belki de en net ifadesinde, Marx Feuerbach’ın idealizmine yönelik eleştirisinin bir

parçası olarak şunları yazmıştı: “Bu etkinlik, bitmek bilmeyen bu hırslı çaba ve yaratma, bu üretim, mevcut haliyle bütün bu haz dünyasının temeli o kadar büyük çaplıdır ki, yalnızca bir yıllığına durdurulsaydı, Feuerbach doğal alemde muazzam bir değişiklikle karşılaşmakla kalmaz, çok geçmeden insanların tüm dünyasının ve kendi algı yetisinin, hatta kendi varoluşunun bile kaybolduğunu görürdü.”⁵ İnsan toplumları halihazırda doğayı öyle eksiksizce üretiyor ki, üretici emekteki bir duraklama doğada insan doğasının yok oluşunu da içeren muazzam değişikliklere yol açabilir.

I. Genel Olarak Üretim

Metanın soyut durumlarına ilişkin başlangıç niteliğindeki çıkar-samalarında, Marx üretimi doğanın formunu değiştiren bir süreç olarak tanımlar. Üretici “ancak doğanın kendisi gibi hareket edebilir, yani maddelerin yalnızca formunu değiştirebilir. Dahası var. Bu form kazandırma işinde sürekli olarak doğa güçleri tarafından desteklenir.” Üretici kendi çabasıyla “doğadaki maddelerin formlarını kendisi için yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açık bir şeydir. Örneğin, ahşaptan bir masa yapıldığında, ahşabın formu değiştirilmiş olur. Ama masa yine bir ahşap, sıradan doğal bir şey olarak kalır.” Emek insan ihtiyaçlarını karşılayan faydalı şeyler ürettiği ölçüde, “insan ile doğa arasındaki madde alışverişini ve dolayısıyla insan hayatını mümkün kılan ezeli ve ebedi bir doğal zorunluluktur.”⁶ Gelgelelim emek maddenin biçimindeki basit bir değişiklikten fazlasını yaratır; işçi üzerinde eşzamanlı bir etkiye de yol açar. “Emek, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanabileceği biçimde temellük etmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi

öz doğasını da değiştirir.”⁷ İnsanların doğayla olan metabolizmaları insanların kendi ihtiyaçlarını giderecek araçları elde ettikleri ve başka kullanım değerlerini doğaya geri verdikleri bir süreçtir. Açık ki bu soyut düzeyde doğa ile ilişki (maddi mübadele) bir kullanım değeri ilişkisidir; doğa insanlarla ilişkiye saf kullanım değeri olarak girer. İşte bu, Marx’ın daha önceki “*Sanayi* doğa ile insan arasındaki gerçek tarihsel ilişkidir” şeklindeki daha soyut iddiasının güçlendirilmiş ve somut olarak geliştirilmiş versiyonudur.”⁸

İnsanlar belli doğal gereksinimlerle dünyaya gelirler –besin, cinsellik, şefkat, toplumsal etkileşim– ve doğanın dolaylı ya da dolaysız olarak bu gereksinimleri karşılayacak araçları sağladığı bir dünyaya doğarlar. Geçim araçları doğal gereksinimleri karşılamak üzere doğadan dolaysız olarak sağlanarak tüketilen zorunlu ihtiyaç maddeleridir. Geçim araçlarının yeterli nicelik ve nitelikte doğal olarak bulunmadığı durumlarda, üretim araçları –işlenecek üretim nesneleri ve çalışmayı sağlayan aletler– doğadan sağlanır ve tüketilebilir ürünler üretmek üzere canlı emek tarafından kullanılır. İnsanlar ihtiyaçlarını giderecek araçları üreterek kendi maddi hayatlarını kolektif olarak üretir ve bu süreçte, giderilmesi daha fazla üretici etkinlik gereken yeni insan ihtiyaçları yaratırlar. Bu ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların karşılanma tarzları, en genel düzeyde, *insan* doğasının belirleyicileridir, çünkü bütün bu süreçlerde insanlar doğal varlıklardır; üretim nesneleri ve araçları üzerinde ve bunlar aracılığıyla kullandıkları (fiziksel ve zihinsel) doğal yeteneklerini üretim sürecine taşırlar. Dolayısıyla insanın toplumsal varlığıyla doğanın soyut özdeşliği vardır: “İnsan doğrudan doğal bir varlıktır, (...) doğal yeteneklerle donanmıştır [ve] varlığının ve yaşamsal ifadesinin nesnesi olarak gerçek, duyuşal nesneler vardır. (...) Kendi dışında kendi doğasına sahip olmayan varlık doğal varlık değildir ve doğa sisteminde hiçbir rol oynamaz.”⁹

Bilincin üretimi maddi hayatın bu genel üretiminin ayrılmaz bir parçasıdır. En genel anlamında bilinç insan pratiğinin bilincidir:

Fikirlerin, kavramların, bilincin üretimi öncelikle doğrudan, insanların maddi etkinliği ve maddi etkileşimiyle gerçek hayatın diliyle

örülür. Kavrama, düşünme, insanların zihinsel etkileşimi, bu evrede onların maddi davranışının dolaysız akışı olarak sahneye çıkar. (...) İnsanlar kendi kavrayışlarının, fikirlerinin, vb. üreticisidir – üretici güçlerinin ulaştığı belli gelişim düzeyi ve onlara tekabül eden etkileşimle koşullanan gerçek, faal insanlardır.¹⁰

İhtiyaçların, bunları giderecek araçların ve hem ihtiyaçları hem de onları giderecek araçları etkileyen kuvvetlerin (örneğin bilim, erken dönemlerdeki doğal din) bilincinde olmak – işte bunlar insan bilincinin oluşumunun merkezi öğeleridir. Böylece bilinç aslında üretici insan etkinliğinin ve üretmek için insanların birbirleriyle girdikleri toplumsal ilişkilerin *doğal* ürünüdür.

Burada çizilen tablo doğanın toplumla genel birliği fikrini akla getiriyor. Bu birlik doğayla toplumun oluşturduğu, “insanların doğayla olan sınırlı ilişkisinin kendilerinin [“insanların”] birbirleriyle sınırlı ilişkilerini belirlediği ve birbirleriyle sınırlı ilişkilerinin doğayla sınırlı ilişkilerini belirlediği” bir birliktir.¹¹ Fizikçinin zihnini meşgul eden ya da çevreci hareketin “doğaya dönüş” kanadının idoleştirdiği birlik değildir. Fizikçi açısından doğanın birliği ileri düzeyde kavramsal soyutlamanın ürünüdür; “doğaya dönüş” tutkunu için doğanın birliği bir hüsnükuruntunun ürünüdür. Her ikisi de ideal soyutlamalardır. Marx’ın çalışmalarında ima edilen doğanın birliği doğal varlıkların somut etkinliğinden doğar ve pratikte emek aracılığıyla üretilir. Doğal varlıkların emeği doğanın farklı cephelerine ulaşarak onları bir bütün halinde birleştirir. İnsanlar toplumsal varlıklar olarak doğayla işbirliği içinde çalışarak hayatta kalır ve gelişirler. Fakat bu doğal birlik farklılaşmamış değildir; bu soyut bir özdeşlik değil, birliktir, ve insanın üretici etkinliğinin doğanın farklılaşmasında oynadığı rolü idrak etmek gerekir.

Öncelikle insanlar ve hayvanlar arasında hayati önemde bir ayrım vardır ve bu noktada da emek merkezi rol oynar. Marx’ın işaret ettiği gibi insanlar “hayvanlardan bilinç, din ya da herhangi bir şeyle ayrılabilirler. Yaşamalarını sağlayan araçları üretmeye başladıkları anda kendilerini hayvanlardan ayırmaya başlarlar.”¹² İnsanları hayvanlardan farklılaştıran şey genel kavram olarak değil, yaşama

araçlarını yaratmak üzere tasarlanmış somut tarihsel eylem olarak insanın üretici etkinliğidir. Engels bu hususu “Maymundan İnsana Geçişte Emegin Oynadığı Rol” başlıklı tamamlanmamış makalesinde daha net olarak açıklar. Emek der, Engels, “tüm insani varoluşun ana koşuludur, o kadar ki, bir anlamda, emegin bizatihi insanı yarattığını söylememiz gerekir.” En başından itibaren insan doğası insanın kendi ürünüydü ve bu durum yalnızca bilinç için değil insan fizyolojisi için bile geçerlidir. Elin bir hareket aracından alet üretip kullanabilen gelişkin bir uzva dönüşmesi binlerce yıllık emek sayesinde adım adım gerçekleşti. Ya da Donna Haraway’ın yazdığı gibi: “İnsan türü kelimenin tam anlamıyla kendini yaratmış bir türdür. Bedenlerimiz *Homo* türü öncesindeki alet kullanan adaptasyonun ürünleridir. Bizler fiilen insanın doğayla girdiği etkileşime aracılık eden aletler aracılığıyla kendi tasarımıımızı belirledik.”¹³

İnsan fizyolojisi, insan bilinci ve maddi geçim araçlarına ilaveten, maddi hayatın üretimi ve yeniden-üretimi de işçilerin üretimini, yani emek gücünün yeniden-üretimini gerektirir. Toplumsal ilişkilerin bazı formları bu yeniden-üretim sürecinde yer alır, bunlar arasında en temel olanı ise cinsiyetler arasındaki işbölümüdür. Hakikaten ilk toplumsal işbölümü budur ama kökleri insan-öncesi toplumsal örgütlenmeye kadar uzanır. İnsan toplumu tarafından miras olarak alındığı için hem doğal hem de toplumsal bir işbölümüdür ve yine doğanın birliğini gözler önüne serer. Doğadaki biyolojik farklılaşma toplumsal işbölümü olarak yeniden üretilir. Bu toplumsal işbölümü yeniden-üretim sürecinin temelidir ama üretim cephesine de yayılır. Cinsiyete dayalı işbölümü böylece toplumun her yanına yayılarak genelleşir ve bu sayede, yine amaçlı insan etkinliği aracılığıyla, bizatihi insan doğası da farklılaşmaya başlar. İşbölümü toplumsal deneyimlerin sistemli olarak bölünmesine neden olur ve insan doğası bu bölünmüş deneyimler temelinde durmaksızın yeniden biçimlenir.

Genel anlamda üretime ilişkin bu görüş doğaya dair bazı tespitler sunmakla birlikte oldukça sınırlı bir görüştür. Birtakım varsayımlar ima edilir, bilhassa merkezinde kullanım değerlerinin üretimi ile

tüketimi arasında tam ve sürekli bir dengenin bulunduğu ahenkli bir ekolojik ve toplumsal denge varsayımında bulunulur. Ama üretim ve tüketimin bir önceki yıl düzeyiyle denkleşmemesi veya kıtlığın ya da toplumsal artığın ortaya çıkması her zaman varlığını koruyan bir olasılıktır. Başlangıçta bu denksizlik ya tamamen tesadüfidir ya da kötü hava koşulları veya çok verimli topraklar gibi doğal nedenlerin ürünüdür, ama her toplum tüketim karşısında üretim yetersizliğine bağlı yıkıcı etkileri engellemek için “yıllık hasadı tehdit edebilecek doğal felaketlere karşı toplumsal güvence fonu oluşturmak” üzere büyür. Başlangıçta artık sadece doğal bir ihtimal iken, bundan böyle toplumsal zorunluluk haline gelir. Bu sürekli toplumsal artığın yaratılması toplumun en temel yaşama araçlarını sağlamakla kalmaz, işbölümünün daha da artmasını ve hatta nüfus artışını da mümkün kılar;¹⁴ söz konusu bu artık toplumsal krizin en temel düzeyinde onunla mücadele etme aracı olarak zorunlu hale gelir.

Ne var ki, sürekli toplumsal artık yaratılması artığın mümkün oluşunun kendiliğinden sonucu değildir, bilakis bireyin yalnızca acil olarak gerekli yaşama araçlarından daha fazlasını üretmesiyle uyumlu olan belirli toplumsal ve ekonomik örgütlenmeleri gerekli kılar. Gelgelelim bu üretim artışı ve ona eşlik eden işbölümündeki artış da yeni olanaklar sunar. Kısacası, sürekli artık toplumun sınıflara bölünmesinin temeli haline gelir. Bu artık, yine, önce toplumun bir bölümünün kısmen ya da tamamen üretken emek icra etmekten çıkmasını ve nüfusun geriye kalan çalışan kesiminin aleyhine serbest zaman edinmesini sağlayan bir imkân olarak ortaya çıkar. “Başlangıçta gönüllü ve ara sıra gerçekleşen bir şey daha sonra mecburi ve düzenli olur.” Engels’e göre artığa el koyma ile şekillenen topluma dönüşme sürecine zorunlu olarak devletin ve köleliğin ortaya çıkması ve artığı üretenler ile tüketenler arasındaki bu ayrılığın toplumsal sınıflara bölünmeye dönüşerek pekişmesi eşlik eder: “İlk büyük toplumsal işbölümünün, hüküm sürmekte olan genel tarihsel koşullarda, peşinden köleliği getirmesi kaçınılmazdı. İlk büyük toplumsal işbölümü efendiler ile köleler, sömürücüler ile sömürülenler olarak iki sınıflı ilk büyük toplumsal yarılmaya sebep oldu.” Ama bu ge-

lişim de “eşitlikçi ilkel toplumu parçalayan toplumsal devrime ve bu devrimin sınıflara bölünmüş bir toplum yaratmasına” bağlıdır.¹⁵ Toplumsal gelişim doğanın ahenkli dengesini bozar. Bu artık şu ya da bu şekilde doğadan temellük edilir ve düzenli bir şekilde üretilmesini ve dağıtılmasını kolaylaştırmak için belirli toplumsal kurumların ve örgütlenme biçimlerinin oluşturulması gerekir. Bu da doğayla kurulan toplumsal ilişkiyi değiştirir. Artık soyut doğal birey (“insan”) aynı derecede doğal olan çevreye uymaz, çünkü doğayla olan ilişki toplumsal kurumlar üzerinden dolaylıdır.

Dolayısıyla sürekli bir toplumsal artığın üretilmesi görünüşte çelişkili bir etki yaratır. İnsanlar doğayla ilişkilerinde daha fazla denetim kurmalarını sağlayacak araçlara sahip olurlar, böylece kendi doğal gereksinimlerini karşılamak üzere kullanım değerlerini zorunlu bir şekilde arz etme işinde daha verimli düzenleme yapabilirler. Kısacası, sürekli toplumsal artığın üretimi insan toplumunun kendini doğanın sınırlamalarından kurtarmasını sağlayacak o uzun süreci başlatmasını mümkün kılar. Ama öte yandan bu artan denetim kaçınılmaz olarak toplumsal denetimdir ve bir bütün olarak insan toplumunun doğadan kurtuluşuna yardımcı olsa da, bunu ancak toplum içindeki farklılaşmaları geliştirerek ve nüfusun büyük bölümünü köleleştirerek gerçekleştirir. Bu çelişkili ilişkinin aldığı kesin form ortaya çıkan toplumun özgül türüne bağlıdır ve işte şimdi bu daha somut incelemeye dönmemiz gerekiyor. Marx’ın da belirttiği üzere:

Emek süreci, sadece insan ile doğa arasındaki bir süreç olduğu müddetçe, onun basit ögeleri bu sürecin tüm toplumsal gelişme formlarının ortak ögeleri olarak kalır. Ama bu sürecin her bir belirli tarihsel formu onun maddi temellerini ve toplumsal formlarını daha fazla geliştirir. Belirli bir olgunluk aşamasına ulaşıldığında, belirli tarihsel form kaldırılır ve yerini daha yüksek bir forma bırakır.¹⁶

II. Mübadele İçin Üretim

Kısmen doğal koşulların imkân verdiği ya da kolaylaştırdığı gıda rezervlerine, nüfus artışına, üretken olmayan etkinliklere, vb. bağlı olarak, artık birçok form alabilir. Bazı formlarında kullanışlı, bazılarındaysa değildir. Kullanışsız bir maddi formdaysa (örneğin tüketilebilir ya da kullanışlı bir şekilde depolanabilir miktarın üzerinde buğday arzi söz konusuysa) artık-ürün başka kullanım değerleriyle mübadele edilebilir. Artığın üretilmesi kullanım değerlerinin düzenli bir şekilde mübadele edilebilmesi için yeterli değilse de zorunlu bir koşuldur. Mübadele için üretimin başlamasıyla doğayla ilişki bundan böyle yalnızca kullanım değeri ilişkisi olmaktan çıkar; kullanım değerleri doğrudan kullanım için değil, mübadele için üretilir. Belli kullanım değerleri birbirleriyle belli miktarlarda mübadele edilirken toplumsal olarak dönüştürülerek emtia haline gelir, aynı anda hem mübadele değerleri hem de kullanım değerleri olarak var olur. Bir metanın mübadele değeri diğer metalarla mübadele edilebileceği niceliksel oranı ifade eder; mübadele için üretimle birlikte üretimin doğrudan nedeni kullanım değeri yerine mübadele değeri olur. Hatta, metanın sahibi için arz ettiği doğrudan kullanım değeri, mübadele değeri deposu olması olur. Dolayısıyla maddi hayatın üretimi emeğin öznesini, nesnesini ve aracını doğanın sağladığı doğal bir etkinlik değildir yalnızca. Bir mübadele ekonomisinde doğanın temellükü gitgide toplumsal formlar ve kurumlar tarafından yönetilir ve bu yolla insanlar kendi varoluşlarının dolaysız doğasından daha fazlasını üretmeye başlar.

Bütün bu söylenenler işbölümünün geliştirilip genişletildiğini varsayar; böyle bir işbölümü olmadığında mübadele için üretim ancak tesadüfen devam edebilir. Öncelikle toprağa bağlı olan ve olmayan etkinlikler arasındaki işbölümü vardır – tarım ile ticaret arasındaki ayrım. Meta üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte, ürünlerin mübadelesini gerçekleştirecek çeşitli ticari etkinlikler ve kurumlara ihtiyaç doğar. Üretimden ayrı olduğu ölçüde, piyasa işlevi ortaya çıkan karmaşık mübadele işlemlerini basitleştirmek ve merkezileştirmek üzere gelişir. Bu mübadeleler kompleksini daha da kolaylaş-

tırmak için para-meta geliştirilir. Bunun kullanım değeri tam olarak “saf mübadele değerini” temsil edebilme yetisidir.¹⁷ Bir piyasanın ve bunun gibi diğer kurumların yaratılması merkezi yerlerin ve en sonunda şehirlerin geliştirilmesi demektir. Çok sayıda yan etkinlik de şehirlerde toplanmaya başlar ve şehirlerin gelişmesine katkı yapar. Bu yolla tarım ile ticaret arasındaki bölünme kent ve kır ayrımını da beraberinde getirir ki bu da “her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği işbölümünün temelidir.”¹⁸

Sürekli bir artığın üretilmesi ve işbölümünün gelişmesi (genel toplumsal koşullar elverişliyse) toplumsal sınıfların oluşması için gerekli ekonomik temeli sağlar. Bu noktadaki temel fark toplam toplumsal emeği sarf eden sınıf ile hiçbir emek sarf etmediği halde toplumsal artığa el koyan sınıf ya da sınıflar arasındadır. Bu sınıfsal farklılaşma üretken olan ve olmayan emek arasındaki daha önceki farklılaşmadan kaynaklanır, ama ille de onunla eşanlamlı kalmaz. Egemen sınıfların çoğu hiç emek harcamaz, diğerleri ise her ne kadar gerekli olsa da toplumsal değer açısından üretken olmayan toplumsal işlevler görebilirler. Mesele şu ki, toplumsal sınıfların ortaya çıkışıyla birlikte doğaya erişim sınıflar arasında (hem nitelik hem de nicelik olarak) eşitsiz olarak dağıtılır. Toplumsal üretim araçlarının doğrudan denetimini elinde bulundursun ya da bulundurmasın, egemen sınıf muhakkak ki diğer sınıflardaki insanların emeğiyle doğadan temellük edilen artığı kontrol eder, işçi sınıfı ise üretim araçlarını çalıştırır. Toprak mülkiyetiyle birlikte doğaya erişimdeki eşitsizlik iyice bariz hale gelir ve kır ile kent arasındaki ayrımla birlikte hemen göze çarpan mekânsal bir boyut kazanır.

Toplumun sınıflara bölünmesiyle birlikte bir siyasi kontrol aracı olarak devlet tarihsel bir dönüm noktası olarak ortaya çıkışını gerçekleştirir. Engels’in belirttiği gibi, “toplumun kaçınılmaz olarak sınıflara bölündüğü belli bir ekonomik gelişim aşamasında, bu bölünme devleti zorunluluk haline getirdi.”¹⁹ Devletin işlevi sınıflı toplumu egemen sınıfın çıkarları yönünde idare etmektir ve bunu elindeki çeşitli askeri, hukuki, ideolojik ve ekonomik organlarla gerçekleştirir. Devlet kadınların baskılanmasını yönetme işini de üstlenir, çünkü

özel mülkiyetin ve mübadele için üretimin başlamasıyla birlikte cinsiyetler arasındaki işbölümü bambaşka bir toplumsal ilişkiye dönüşür. Beraberinde ortaya çıkan olgular yalnızca sınıfsal sömürü ve özel mülkiyet değil, bunlarla birlikte kölelik ve kadınların ezilişidir.

Aile içindeki işbölümü artık sınıfsal yapıda ve üretim sürecinde iyice kök salmış bulunan genel toplumsal işbölümüne tabidir. Başlangıçta aile içinde “örtük kölelik formundan” ibaret olan durum kadının ve çocuğun koca/babanın mülkü haline geldiği tam köleliğe dönüşür. Daha önce cinsiyetler arasındaki ilişkilere atfedilen soyut birlik tam karşısına dönüşür. Kadınların üretim üzerinde etkili denetim sahibi olduğu alanlar –en belirgin olarak tarımda– erkeklerin eline geçer. Meta mübadelesine dayalı üretim tarzlarının gelişmesiyle birlikte, daha önce toplumsal yeniden-üretim sorumluluğunun paylaşıldığı alanlarda kadınlar giderek bütün yükü üstlenmeye zorlanır. Çalışmayı da bırakmış değildirler. Kadınlar çocuk yetiştirmeye ilgili tüm ev işlerini ve bir kısım meta üretimini yüklenmeye zorlanırken, erkekler gitgide yalnızca mübadele için meta üretiminde uzmanlaşır. Bu gelişmenin gerekçesi özel mülkiyetin kökenleriyle sıkıca bağlantılıdır. Özel mülkiyetin miras edinilmesi ancak ve ancak babasoylu aile ilişkileri aracılığıyla güvenceye alınabilirdi ve Engels’in dünya tarihinde kadın cinsinin yenilgisi dediği şeyin son bölümünün yazılmasını sağlayan da bunun dayatılması olmuştur: “Anne hakkının ortadan kaldırılması *kadın cinsinin dünya-tarihsel yenilgisiydi*. Erkek evde de yönetimi ele aldı; kadının konumu düşürülerek kulluğa mahkûm edildi; erkeğin şehvetinin kölesi ve basit bir çocuk üretme aracı haline getirildi.”²⁰ Engels erkekler ile kadınlar arasında gelişmekte olan toplumsal, siyasi ve ekonomik ilişkilere karşılık olarak özelleşmiş ailenin nasıl bir gelişim gösterdiğini de sergiler. Başlıca aile türleri olarak grup evliliğinden ikili evliliklere ve tekeşliliğe doğru gelişmeyi izler ve daima yalnızca kadınlar için geçerli olan tekeşliliğin kadınların ezilmesi için inceliklerle ayarlanmış tarihsel bir mekanizma olduğu sonucuna varır.

İlk olarak cinsiyet ve sınıf üzerine kurulu bu toplumsal bölünmelerin oluşturulmasıyla insan toplulukları insan doğasında bir başka dönüşümü daha tetikler. Çünkü Marx’ın Feuerbach hakkındaki altın-

cı tezde belirttiği üzere, “insan özü her bireye içkin bir soyutlama değildir. Kendi gerçekliğinde bu öz toplumsal ilişkilerin bütünüdür.”²¹ Toplumsal ilişkiler bütünü değiştikçe, insan doğası da değişir.

Özel olarak mübadele amaçlı yapılan üretimin yanı sıra gelişen işbölümlerinden biri kafa ve kol emeği arasındaki bölünmedir. Bu bölünme insan bilincinin üretimi için muazzam yeni ufuklar açar, çünkü bu bölünmenin ardından doğanın belli yönleri bazı sınıflar için iş sürecindeki fiziksel ortak ya da hasım olarak değil, yalnızca kavramsal soyutlama olarak erişilebilir olur. Nasıl ki pratikte mübadele süreci mübadele edilen metaların kullanım değerinden soyutlanırsa, insan bilinci de kendini varoluşun dolaysız maddi koşullarından soyutlayabilir. Bu soyut düşünce potansiyeli, mübadele sürecine eşlik eden pratikteki soyutlamanın bir sonucu olarak ortaya çıkar; başka bir deyişle, bilincin maddi davranıştan kendi olumsuzlanmasına varacak şekilde “doğrudan dışa akışıdır”. Yani, soyut düşünce ve kavramsallaştırma oluştuğu ve kafa emeği-kol emeği ayrımıyla birlikte toplumsal olarak kurumsallaştığı anda, bilincin “doğrudan” maddi davranıştan “kaynaklandığını” düşünmek yeterli değildir. Şimdi bilinç, ilk kez, “mevcut pratiğin bilincinden başka bir şey olduğu iddiasıyla böbürlenebilir.”²² Kafa emeği yeni emek nesneleri bulma, yeni emek aletleri geliştirme ve emek öznelerinin iş alışkanlıklarını yeniden örgütleme görevine elbette bağlı kalabilir. Ama kafa “emeğinin” bazı formları üretken ya da üretken olmayan emek olma özelliğini tümüyle yitirebilir, çünkü doğa bu evrede bazı bireyler, hatta tüm sınıflar için emek harcanmaksızın, “salt tefekkür” aracılığıyla erişilebilir olur.

Doğrudan kullanımdan ziyade mübadele için üretimle birlikte, önce ihtimal sonra da gereklilik olarak bireyin yabancılaşması ortaya çıkar. Artığın üretimi ve bunun sonucunda toplumsal servetin artması, ortaya çıkan sınıf farklılıkları dikkate alındığında, daha varlıklı bir işçi sınıfının garantisi değildir, dolayısıyla tamamen niceliksel bir iş yabancılaşması söz konusu olur. İşçi sınıfının artık-emeğine egemen sınıf tarafından el konulur. Ama işçi sınıfının doğa ile ilişkisi niteliksel olarak da değişir, çünkü işçiler doğayla emek güçlerini kul-

lanarak doğrudan ilişki kuruyor olsalar da, kendi ürünlerine yabancılaştırılmış durumdadır. Diğer yandan, ürünün sahibi doğayla her türlü doğrudan, pratik ilişkiden koparılmıştır, çünkü kendi emeğinden yoksun bırakılmıştır. Bu durumda işçi yalnızca ürüne değil, emeğin uzmanlaşmasındaki artışa bağlı olarak işçi kardeşlerine ve kendisine de yabancılaşmıştır. Yine de öngörülebilir bir durum olarak, bu yabancılaşma kendi karşıtını da beraberinde getirir; iş sürecinde (hatta iş süreci üzerindeki denetimde bile) artan rekabet ve uzmanlaşma işbirliğinin doğal kuvvetlerini geliştirme zorunluluğunu doğurur. Yabancılaşmanın yıkıcı etkileri telafisiz biçimde işçi sınıfına yönelirken, işbirliğinin faydaları nadiren onların payına düşer. İşçiler artırılan işbirliğinin mübadele değerine dönüştürülen artık-emek formundaki niceliksel kazançlarından vazgeçerler, işbirliğinin maddi faydaları da büyük ölçüde çalışan bireyden ziyade üretici güçler seviyesinde gerçekleşir. Kısacası, mübadele için üretimin başlamasıyla birlikte tekil insan toplumsal ürün haline gelir:

Fiyatlara ve fiyatların dolaşımına ilişkin bu tablo yüzeydeki süreç olarak ortaya çıkar, ancak bunun altında derinlerde bu görünürdeki bireysel eşitlik ve serbestliğin kaybolduğu tümüyle farklı süreçler gerçekleşir. Bir tarafta, bütün bir üretim sisteminin nesnel temeli olarak mübadele değeri şeklindeki ön *kabulün* zaten kendi başına birey üzerinde zorlama demek olduğu, çünkü bireyin doğrudan ürününün onun için bir ürün olmayıp yalnızca toplumsal süreç içinde *bu hale geldiği* ve çünkü bu harici ama genel formu almasının *zorunlu* olduğu; ve bireyin ancak ve ancak bir mübadele değeri üreticisi olarak var olduğu, bu nedenle doğal varoluşunun tümüyle olumsuzlanmasının zaten ima edildiği; ve böylece onun tamamen toplum tarafından belirlendiği; bireyin halihazırda yalnızca *mübadele yapan kişi* olarak kurduklarının dışında kalan ilişkilerde konumlandığı bir işbölümünün bu durumla birlikte varsayıldığı unutulur. Dolayısıyla bu varsayımın hiçbir şekilde bireyin iradesinden ya da bireyin doğrudan doğasından kaynaklanmadığı, aksine *tarihsel* olduğu ve bireyin toplum tarafından önceden belirlendiğini kabul ettiği hatırlanmaz.²³

İşçinin yabancılaşması, dar anlamda maddi yabancılaşmanın yanı sıra, bilinçte de belli bir yabancılaşma anlamı taşır. Bunlar birlikte gelişir. Soyut düşünce az sayıda insanın ayrıcalığı olarak doğsa da hızla herkese mal olur. Bilincin dolaysız insan pratiğinden böylece özgürleşmesi, ideolojik bilincin doğması imkânını yaratan olgudur. Dolaysız öz bilinç toplumsal ideolojiyle ikame edilebilir. “Her çağda yöneten konumunda olan fikirler daima o çağın yönetici sınıfının fikirleri olmuştur,” diye yazmıştı Marx ve Engels *Komünist Manifesto*’da.²⁴ Hangi üretim tarzında olursa olsun, işçi sınıfı için gerek bireysel gerekse sınıfsal düzeyde, gündelik iş deneyiminin kendiliğinden bilinci ile yönetici sınıfın yaydığı, ne kadar başarılı ve dolaysız deneyimde ne kadar kök salmış görünürse görünsün daima soyut ideoloji olarak aşılana yöneten konumundaki fikirler arasında bitmeyen bir mücadele söz konusudur. Feodal köylü malikânenin efendisi için kadın-erkek haftada üç gün bedelsiz çalışmayı anlayabiliyordu, ama bu durumu aynı zamanda Tanrı’nın dünyasında ona hakkaniyetle uygun görülen yerin gereği olarak yorumlamış da olabilirdi.

Mücadele için üretimin başlamasıyla birlikte doğanın üretimi genişletilmiş ölçekte gerçekleşir. İnsanlar yalnızca kendi varoluşlarının dolaysız doğasını üretmekle kalmazlar, varoluşlarının bütün toplumsal doğasını da üretirler. Doğayla, yani cinsiyete ve sınıfa, zihinsel ve bedensel etkinliğe, üretim ve dağıtım etkinliklerine, vb. göre farklılaşmış bir toplumsal doğayla kurdukları ilişkide karmaşık bir farklılaşma geliştirirler. Üretim dahilinde daha da karmaşık işbölümü yer alır. Ancak daha önce doğa ile ilişkiyi karakterize eden birlik bozulup rastgele kaosa dönüşmez. Birlik daha gelişkin formda yeniden üretilir. Çünkü meta üretiminin ve mücadele ilişkilerinin genelleşmesiyle birlikte, daha önceki yalıtılmış yerel insan grupları somut bir toplumsal bütünde birbirine kenetlenir. Artık toplumsal bireylerin genel birliği aracılığıyla değil, kaçınılmaz olarak piyasa ve devlet, para ve sınıf, özel mülkiyet ve aile şeklinde gelişen toplumsal kurumlar aracılığıyla birleşirler. Doğadan belirgin biçimde ayırt edilebilen toplum ortaya çıkar. İnsan faaliyeti aracılı-

ğıyla, doğa ile toplum, birinci doğa ile ikinci doğa arasında yarılma oluşur. İkinci doğa tamamen metaların mübadelesini hem dolaylı hem de dolaysız yoldan sağlayıp düzenleyen toplumsal kurumları kapsar. Yalıtılmış yerel birlik yerini daha geniş çaplı bir toplumsal birliğe bırakır. İkinci doğa birinci doğadan yaratılır.

Peki bu “ikinci doğa” ile kastedilen tam olarak nedir? Mübadele ekonomileri devlet kurumlarını ortaya çıkarana kadar ikinci doğa fikri belirmeye başlamamıştı. Antik Yunanlar arasında, Platon insan etkinliğinin yerkürenin yüzeyini nasıl değiştirdiğinin açıkça farkındaydı. Gelgelelim Cicero’ya kadar ikinci doğa kavramının bilfiil türetilmediği kesindir; Cicero ile birlikte ikinci doğa miras alınan insan-dışı doğaya karşıt olarak açıkça insan etkinliğiyle üretilen doğa anlamını kazandı. İki bin yıl sonra bile hâlâ modern denebilecek tonunu koruyan *Tanrıların Doğası* adlı eserinde, Cicero, Stoacı Balbus’un şu gözlemine yer verir:

Böylece duyularımızın bildirdiklerinin nasıl zihni buluşlara yol açtığını, bu buluşların da tüm ihtiyaçlarımızı gidermek ve güvenli biçimde bize barınak ve giysi, şehirler, surlar, evler ve tapınaklar tedarik etmek üzere zanaatkârın ellerinde nasıl gerçekleştirildiğini görürüz. El becerilerimiz sayesinde bol bol ve çeşit çeşit yiyecek temin ederiz. Toprak, araştıran ele bulunduğu yerde yenebilecek ya da daha sonra tüketilmek üzere saklanabilecek pek çok meyve ve sunar. Avladığımız ya da yetiştirdiğimiz toprak, deniz ve hava yaratıklarıyla da besleniriz. Dört ayaklı hayvanları terbiye ederek onlara binebiliriz ve onların hızlarını ve güçlerini sahipleniriz. Bazılarına boyunduruk takar, bazılarını yük hayvanı olarak kullanırız. Filin keskin sezgilerini ve köpeğin uyanıklığını kendi amaçlarımız için kullanırız. Toprağın derinliklerinden onun işlenebilmesi için son derece gerekli olan demiri çıkarırız. Kullanmak ya da süs eşyası yapmak için derinlerde gömülü bakır, gümüş ve altın damarlarını araştırırız. Isınmak, yemeğimizi pişirmek ve inşaat için ağaçları keseriz, her türlü yabani ve yetiştirilmiş bitkileri kullanırız, bu sayede başımızın üstünde bizi sıcaktan ve soğuktan koruyacak bir çatı olur. Bu malzemeleri yaşam için gerekli her şeyi bize ulaştıracak, her yönde giden gemiler yapmak için de kullanırız. Doğanın en vahşi güçlerini, denizi ve rüzgârları bilgimiz ve denizcilik be-

cerimizle yalnızca bizler ehlileştirilebilir ve denetleyebiliriz, böylece denizin tüm zenginliğinden yararlanabiliriz. Toprağın tüm meyvelerine de sahip olduk. Dağların ve ovaların sahipleri de bizleriz. Nehirler ve göller de bizim. Mısır eker, ağaç dikeriz. Toprağı sulayarak gübreleriz. Nehirlere barajlar kurarak onları istediğimiz yöne çeviririz. Deyim yerindeyse, insan eliyle doğal dünyada ikinci bir doğa yaratmaya çalışırız.²⁵

Bu ikinci doğa kavrayışı neredeyse hiç değişmeden 18. yüzyıla kadar taşınır. Başlıca ilgi alanları arasında doğanın insanlar tarafından dönüştürülmesinin de yer aldığı ünlü Fransız bilimci Kont Buffon “yeni doğayı kendi ellerimizle yaratabiliriz” diye yazmıştı. Bu sürece “doğanın desteklenmesi” adını veriyordu.²⁶ Ne var ki, 18. yüzyıla gelindiğinde ikinci doğanın yalnızca insan emeğinin maddi eserlerinden değil, toplumun işleyişini yönlendiren hukuki, ekonomik ve siyasi kurallardan da oluştuğu açıkça ortaya çıkmıştı.

Dolayısıyla, doğayla ilişkide “mübadele değeri (...) kullanım değerine eşlik eden bir rol oynar.”²⁷ Bunu iki anlamda yapar: birincisi, doğal malzemenin kullanımı bu kullanımın sağlayacağı mübadele değerinin miktarıyla belirlenir ve bu durum emek piyasasında olduğu kadar hammadde piyasasında da geçerlidir. Ama aynı zamanda, ikinci doğanın maddi yönleri meta olarak üretilmiş olduğundan, doğa mübadele değeri unsurunu haiz olarak üretilmiş olur. (Bu durumda, insanlar üzerinde baskıcı kontrol uygulayan şey soyut dış doğa değil, cansız emeğin ağırlığıdır.) Doğanın kullanım değeri önemini korur kuşkusuz; bir kasap bir ayakkabı tamircisinin işini bir marangozun aletlerini ve malzemelerini kullanarak ancak zorlukla (ve büyük maliyetlere girme pahasına) yapabilir. Artık doğanın nasıl kullanılacağını belirleyen şey üretimin soyut olabilirliği ya da olanaksızlığı değil, çeşitli kullanım değerlerini kullanmanın görece ucuzluğu ya da pahalılığıdır. Kullanım değeri üretim sürecinde mübadele değerine dönüşür (hesaplama düzeyinde olduğu gibi pratikte de). Dolayısıyla “kullanım değeri modern üretim ilişkileri tarafından dönüştürüldüğü anda veya bu ilişkileri dönüştürmek üzere müdahale ettiğinde nasıl siyasal iktisadın alanına dahil

oluyorsa,”²⁸ aynısı mübadele değeri ve doğa için de geçerlidir. Meta üretimi kanalıyla ikinci doğa birincisinden üretildiği anda, mübadele değeri doğanın alanına dahil olur. Doğayla ilişki mübadele değeri ve kullanım değeri belirlenimleriyle dolayımlanır.

Mübadele değeri doğa alanına dahil edilmedikçe birinci ve ikinci doğa arasındaki ilişki somut olarak kavranamaz. Bir yandan doğanın toplumsal olduğu, diğer yandansa toplumun doğal olduğu şeklindeki sınırlı, muğlak ve potansiyel olarak ideolojik iddianın ötesine geçmek zorlaşacaktır. Bunların “birbirleriyle ilişkili” ve “etkileşim halinde” olduğu iddiası da aynı ölçüde sınırlı ve sorunludur, zira etkileşim, anahtar üretim sürecinde yer alan diyalektiğin yerine geçirilebilecek bir şey değildir. Birinci doğanın daha önce insan etkinliğiyle değiştirilmemiş unsurları emek sürecine tabi olur ve ikinci doğanın toplumsal malzemesi olmak üzere yeniden ortaya çıkar. Bu konumda, formları insan etkinliği tarafından değiştirilmiş olsa da, şimdi bir ölçüde insan dışı güçlere ve süreçlere –yerçekimi, fiziksel baskı, kimyasal dönüşüm, biyolojik etkileşim– karşı bir şekilde bağışık olduklarından doğal olmaya devam ederler. Ama kaynağını toplumdan alan yeni güçler ve süreçlere de tabi kalırlar. Dolayısıyla, doğayla ilişki toplumsal ilişkilerin gelişmesiyle birlikte gelişir ve bu ikinci unsurun çelişkili olması ölçüsünde doğayla ilişki de çelişkili hale gelir.

Artık-emek esas olarak tarımsal emtiada açığa çıktığı müddetçe, ekonomik ve siyasi güç toprak sahipliğine sıkıca bağlıdır. Tarımsal emek doğrudan ya da hemen hemen doğrudan tüketim için üretir; buna az sayıda aracı süreçler müdahale eder. Ama işbölümü ilerledikçe müdahale eden süreçlerin sayısı artar. Hiçbiri toprağa doğrudan bağlı olmayan bir grup işçi ve tüccar kendini göstermeye başlar. İkinci doğanın yaratılması toplumun birinci doğadan bağımsızlaşmasını hızlandırmıştır ve bu süreçte tarımsal arazinin ilkel ikinci doğasına doğrudan bağlı bir egemen sınıf ile siyasi temeli piyasanın ve kentin denetimine dayanan yükselen bir burjuvazi arasındaki, tümüyle ikinci doğaya içkin çelişkiyi keskinleştirmiştir. Bu çelişki gelişirken, burjuvazi için kontrolü yalnızca mübadele sürecini değil,

üretim sürecini de kapsayacak şekilde genişletmek kaçınılmaz olur. Bunun amacı mübadele için meta arzının sürekliliğini güvenceye almaktır. Üretim ve dağıtım üzerindeki bu bileşik kontrol aracılığıyla burjuvazi toplumsal servetin kesintisiz üretimini daha sağlam şekilde garanti altına alabilir; genel olarak, mübadele için üretim özgül olarak kapitalist üretimin yolunu açar. Ama mübadele için üretimin ilk ortaya çıkışından farklı olarak bu, aşamalı, durdurulamaz, “doğal” bir dönüşüm değildir. İkinci doğanın ürünü olarak bu durum burjuva devrimiyle taçlanan siyasi mücadeleyi doğurur. Yani bu dönüşüm bir egemen sınıfın düşüşünü ve diğerinin yükselişini içerir ve böylece yeni, daha özel bir doğa ilişkisi başlar.

III. Kapitalist Üretim

Çağımızda doğayla ilişki kendine özgü karakterini kapitalizmin toplumsal ilişkilerinden alır. Kapitalizm diğer mübadele ekonomilerinden şu noktada ayrılır: bir tarafta hiç emek sarf etmediği halde tüm toplum adına üretim araçlarına sahip olan bir sınıf yaratırken, diğer tarafta hayatta kalabilmek için satmak zorunda olduğu emek gücünden başka bir şeye sahip olmayan bir sınıf ortaya çıkarır. “[D]oğa insanları bir yanda para ve meta sahipleri, diğer yanda emek güçlerinden başka bir şeyleri olmayan kimseler olarak yaratmaz,” der Marx. “Bu ilişkinin doğal bir temeli de, bütün tarih dönemleri için ortak bir toplumsal temeli de yoktur. Bunun geçmişteki bir tarihsel gelişimin sonucu, birçok köklü iktisadi dönüşümün, toplumsal üretimin bir dizi eski biçiminin tarihe karışmasının ürünü olduğu açıktır.”²⁹

Kapitalizmde işçi sınıfı yalnızca ürettiği metallerden değil, üretim için gerekli nesnelerden ve aletlerden de yoksun bırakılmıştır. Mübadele değeri ancak bu ücretli emek ilişkisinin genelleşmesi sayesinde temelinde yatan şeyin –*değerin*– uygun ifadesi haline gelir. Bir metanın mübadele işleminde mübadele değeri olarak ifade edilen değeri, o metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının ölçüsüdür. Bir meta olarak emek gücü de istisna değildir; işçinin ücreti işçinin yeniden-üretimi için toplumsal olarak gereken emek

zamanının ölçüsüdür. Dolayısıyla, kapitalist sistemde artık-ürün *artı değer* formunda ortaya çıkar. İşçinin emek gücünün değeri bir günlük işte üretilen değerın yalnızca bir kısmını temsil eder. İşçiler, üretim araçlarından tarihsel nitelikteki kopuşlarıyla birlikte, tamamen kendi emek güçlerini satmaya bağımlı olmuşlardır. Öte yandan çalışma zorunluluğundan kurtulmuş olan kapitalist daha fazlasını yaratmak için artı değerın belli bir bölümünü yeniden yatırıma sokmaya tamamen mecbur hale gelir. Artı değerın gerçekleşmesi ve yeniden yatırıma sokulması üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin doğurduğu rekabet koşullarında cereyan eder ve bu durum tek tek sermayeleri kendilerini yeniden üretmek için hep daha geniş ölçekte yeniden yatırıma zorlar. Dolayısıyla kapitalizmin kendine has sınıfsal yapısı sermaye birikimini maddi hayatın yeniden-üretimi için zorunlu koşul haline getirir. “Birikim için birikim,” ilk kez, toplumsal olarak dayatılan bir zorunluluk olur. Birikim süreci “burada sadece iç yasa olarak, tek tek yürütücülerin karşısındaki kör doğa yasası olarak bireysel aktörler karşısında yalnızca bir iç yasa olarak, doğanın kör yasası olarak” işleyen değer yasası uyarınca düzenlenir.³⁰

Kapitalizmin kendine özgü sınıf ilişkilerinden türeyen bu ekonomik ilişkiler yapısı kapitalizme özgüdür ve doğayla keskin biçimde farklı bir ilişkinin varlığını gösterir. Doğayla ilişkinin toplumsal olarak dolayımlanması bakımından, kapitalizm daha önceki hiçbir üretim tarzından farklı değildir. Fakat söz konusu toplumsal dolayımın özü ve doğayla ilişkinin karmaşıklığı açısından belirgin biçimde farklılık gösterir. Toplumsal dolayımın mantığı ne doğrudan kullanım değerlerinin üretimi ve tüketimi ihtiyacından kaynaklanan basit mantıktır, ne de mübadele için üretim mantığıdır. Kapitalizmde doğayla ilişkiyi belirleyen şey toplumsal değerın yaratılmasındaki ve birikimindeki soyut mantıktır. Bu nedenle soyuttan somuta ilerleme yalnızca Marx’ın icat ettiği hoş bir kavramsal görüş değil, kapitalizmde doğayla ilişkide bilfiil gerçekleştirilen sürekli tercümedir; değer seviyesindeki soyut belirlenimler doğayla ilişkide durmaksızın somut toplumsal etkinliğe tercüme edilir. Bu durum benzersiz ama çok karmaşık bir doğa ilişkisinin –üretimin, insan doğasının,

yeniden-üretim sürecinin, insan bilincinin nesnesi olarak doğayla ilişkinin- oluşmasına yol açar. Genel olarak üretim ve mübadele amaçlı üretimde olduğu gibi, kapitalizmde doğayla kurulan ilişkiyi saydığımız bu genel yönler üzerinden inceleyeceğiz. Üretim nesnesi olarak doğa ile başlayalım.

Birikim sürecinin dayatması altında bulunan kapitalizm bir üretim tarzı olarak varlığını sürdürmek için durmaksızın genişlemek zorundadır. Maddi hayatın yeniden-üretimi tamamen artı değerın üretimine ve yeniden-üretimine bağımlıdır. Bu amacın gerçekleşmesi için, sermaye maddi kaynaklar arayışında yeryüzünün dört bir yanına sinsi sinsi sokulur; doğa *evrensel bir üretim aracına* dönüşür. Yani doğa üretimin yalnızca öznelerini, nesnelerini ve araçlarını tedarik etmekle kalmaz, kendi bütünlüğü içinde üretim sürecinin uzantısı da olur. Böylece, “[s]öz gelişi, henüz tutulmamış bir balık balıkçılık için bir üretim aracıdır demek paradoks gibi görünür. Ne var ki, balık bulunmayan sularda balık avlama sanatı henüz keşfedilmemiştir.”³¹

Kapitalizmde doğanın temellükü ve üretim aracına dönüştürülmesi ilk kez dünya ölçeğinde gerçekleşir. Hammadde arayışı, emek gücünün yeniden-üretimi, cinsiyete dayalı işbölümü ve ücretli emek ilişkisi, malların ve burjuva bilincinin üretimi, işte bunların tümü kapitalist üretim tarzı altında genelleşir. Kapitalizm hayırsever kolonyalizm bayrağı altında önüne çıkan diğer tüm üretim tarzlarını silip süpürür, onları zorla kendi mantığına tabi kılar. Coğrafi açıdan, ilerleme şiarıyla kapitalizm kırsal kentleştirmeye çalışır. “Klasik antik çağ tarihi şehirlerin tarihidir, ama toprak mülkiyeti ve tarım üzerinde kurulu şehirlerin. (...) Orta Çağlar (Cermenler dönemi) tarihin güç merkezinde toprağın bulunmasıyla başlar, bu durumun daha da gelişmesi kırsal kesimle kent arasındaki çelişkiye varmıştır; modern [çağ] kırsalın kentleşmesidir, antik çağda olduğu gibi kentin kırsallaşması değil.”³²

Kapitalizmin bu genişlemesinin asli bir parçası olarak kapitalist devlet gelişir. Daha önceki bütün devletler gibi onun da ana işlevi egemen sınıf adına toplumu yönetmektir, yani kapitalist toplumda

devlet özel sermayenin yapamadığını ya da yapmak istemediğini yapan yöneticidir. Devlet bir yandan baskıcı, ideolojik, ekonomik ve bir dizi başka toplumsal araçla ülke dışında kapitalizm-öncesi evrede bulunan toplumları ve ülke içinde işçi sınıfını sindirmeye çalışır, diğer yandan birikim için gerekli ekonomik koşulları sağlamaya çabalar. Kısacası, kapitalizmin istikrarlı bir şekilde büyümesini kolaylaştırır ve bunun hakemliğini yapar.³³ Böylece doğayla kurulan ilişkinin karmaşıklığının yanı sıra çelişkili karakteri de daha somut biçimde belirtmeye başlar. Kapitalizmde ikinci doğa gitgide birinci doğadan çekilip ayrılır, ama bu ayrılma epey zıt, aynı zamanda karşılıklı işleyen bir sürecin parçası olarak gerçekleşir: doğayla ilişkinin genelleşmesi ve pratikte tüm doğanın üretim sürecinde birleştirilmesi.

Toplumsal işbölümü ve üretici güçlerin ilerlemesi hız kazanırken, ikinci doğada da fasılasız bir iç farklılaşma gerçekleşir. Bu noktada bilimsel emek önemini giderek artırır ve ayrı bir etkinlik olarak öne çıkar. Başlıca işlevi üretici güçler formunda doğanın üretilmesini kolaylaştırmaktır: “Doğa makine, lokomotif, demiryolu, elektrikli telgraf, kendi kendine çalışan çıkırık vb. üretmez. Bunlar insan çabasının ürünleridir; insanın doğa üzerindeki iradesinin ya da insanın doğaya katılımının organlarına dönüştürülmüş doğal malzemelerdir. İnsan eliyle yaratılmış insan beyni organlarıdır; nesneleştirilmiş bilgi kuvvetidir.” Nitekim kapitalist sanayi “kendisi için uygun olan teknik temel” ancak “makineleri makinelerle” imal ederek kurulabildi.³⁴ Farklı toplumsal işbölümlerinin ve alt işbölümlerinin çoğalması, söz konusu üretim tarzı bir bütün olarak işlev göreceksa şayet, bu işbölümlerinin arasında paralel bir toplumsal işbirliğini gerektirir. Toplumsal işbirliğini sağlamak amacıyla çeşit çeşit uzmanlaşma oluşturulur, bunların en önemlisi ise bankacılıktan toplu taşımaya kadar uzanan çeşitli “hizmet faaliyetleri”dir. İnsanın üretici etkinliğine damgasını vuran doğayla yapılan soyut işbirliği kapitalizmde gayet somut bir nitelik kazanır; üretim araçlarının özel mülkiyetine dayalı rekabetin mantıksal sonucu olan “toplumsal işbölümündeki anarşinin” panzehri olarak gelişir.

Toplumsal işbölümünün yanı sıra işyerinde bir de teknik işbölümü ortaya çıkar; kapitalizmde insan doğasının üretiminin bazı temel unsurlarını işte burada görmeye başlarız. Tek bir malın üretimi çok sayıda ayrıntılı işlemlere bölünür ve böylece tek tek işçilerin etkinlikleri giderek yalnızca birkaç motor işlevle sınırlanır. Bu da işçinin “doğal işbirliği becerilerinin” kapsamlı bir şekilde kullanılmasını gerektirir; ama sermayenin denetimi altında bu işbirliği uygulaması bireyin doğal becerilerinin gelişmesine değil, bunun tam aksine yol açar. Emek sürecinin diğer doğal unsurları gibi işçinin işbirliği becerileri de yabancılaşır, bu beceriler işçinin karşısına sermayenin güçleri şeklinde çıkar. Yalnızca muazzam boyutlarda bilimsel ve bedensel yetenek yatırımını değil, işçiler arasında müthiş bir işbirliği uygulamasını da temsil eden sabit sermaye açısından durum tam olarak budur. Kapitalistin makinelerinin karşısında, “işçi maddi üretim sürecinin düşünsel güçleri” ve kendi bireysel doğasının zihinsel güçsüzlükleriyle “yüz yüze gelir.” Bedensel, düşünsel ve işbirliği konularındaki ustalığı işçinin karşısında “bir başkasının mülkü ve kendilerine hükmeden bir kudret olarak yer alır. (...) [T]oplam işçinin ve dolayısıyla da sermayenin toplumsal üretici güç bakımından zenginleşmesi, işçinin bireysel üretici güç bakımından yoksullaşmasını gerekli kılar (...)” Doğrudan tüketim için kullanım değerlerinin basit üretiminde olduğu gibi, birey kendi doğasını emek sürecinde gerçekleştirir. Ama çağımızda emeğin koşulları işçiyi Hollywood’un o romantik, saygın, kendi kendini yetiştirmiş insanına değil, “bir yığın üretken içgüdü ve eğilimini baskı altında tutma yoluyla tek bir parça-işteki hünerini seradaki gibi geliştirerek, onu bir hilkat garibesi haline sokar.” Sermayenin gelişmesine dayalı üretim tarzı, işçi açısından, “tam bir gelişmeden yoksunlu[k şeklinde] bir uzmanlaşma” üretir:

Üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar, üreticinin egemenlik altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar haline gelir, onu bir parça-insan biçiminde güdükleştirir, makinenin eklentisi durumuna indirir, katlanmak zorunda kaldığı işkence yüzünden emeğinin içeriğini yok eder; bilimin bağımsız bir güç olarak emek

sürecinin bir parçası haline gelmesi ölçüsünde onu emek sürecinin zihinsel güçlerine yabancılaştırır; içinde çalıştığı koşulları bozar, emek süresi sırasında en nefret edilecek bir despotluğa boyun eğmek zorunda bırakır, bütün ömrünü emek-zaman haline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar.³⁵

Kapitalizmde insan doğasının kaderi işte budur.

Engels meta ekonomilerinin gelişmesiyle birlikte “tek tek aileler[in] toplumun ekonomik birimi” haline geldiklerini gösterdi.³⁶ Spesifik kapitalist formu içindeki özel mülkiyetin zaferiyle birlikte, aile daha da devrimci değişime uğradı. Özellikle, aile ekonomik birim olarak kalırken ekonomik işlevi iyice uzmanlaşır ve toplumun *esas* ekonomik birimi olmaktan çıkar. Artı değer ailede değil, fabrikada ve diğer işyerlerinde üretilmektedir. Engels tek tek ailelerin ancak “üretim araçlarının ortak mülkiyete geçmesiyle” toplumun temel ekonomik birimi olmaktan çıkacağını vurgular, ama kapitalizmin kendisi gitgide daha çok kadını emek gücüne çekerek ve artı değer üretimini aileden fabrikaya ve kamusal işyerine taşıyarak müstakil ailenin parçalanma sürecini başlatır.³⁷

Ücretli emeğin evin dışında kalan kamusal etkinlik alanına devredilmesiyle birlikte, emek gücünün yeniden-üretimiyle bağlantılı bazı işlevler çekirdek aile dahilinde özelleşir. İşçi sınıfı mensubu çoğu kadın ev dışında da çalıştığı halde, çekirdek aile “kadınların çalışma” alanı haline gelir. Özel-aile tarzındaki yeniden-üretim kapitalizm için bazı avantajlar içerir: yeniden-üretim maliyetleri özel aile, bilhassa da kadın tarafından yüklenilir, çünkü emek gücünün yeniden-üretimi için kadına ödeme yapılmaz; özel aile gelecek işçiler kuşağını “doğal” otoriteyi kabullenmesi için sosyalleştirir; ayrıca, tüm ideolojik ve ekonomik sonuçlarıyla özelleşmiş tüketimi gerektirir. Ne var ki, kapitalizmin sınıfsal yapısı toplumsal yapının her yanını sarar, yeniden-üretim de buna dahildir. Burjuva ailesi işçi sınıfı ailesinden birçok yönden farklıdır. Burjuva aile ev işlerini yaptırmak için muhtemelen emek gücü (“hizmetçi”, “dadı”) satın alır, işçi sınıfı kadını ise ailesinin ev işlerini hallettiği gibi emek gü-

cünü de kocası gibi ücret karşılığında satar. Dolayısıyla işçi sınıfı kadınları “çifte yük” taşır. Tüm bu süreçte, aile özelleşmiş olsa da yeniden-üretim ancak kısmen özelleşmiştir. Devlet yeniden-üretim örgütlenmesine yoğun biçimde müdahale eder. Yalnızca eğitim gibi hayati süreçleri değil, hukuk sistemi aracılığıyla bizatihi ailenin formunu da denetler; evlenme, boşanma, kürtaj, miras vb. yasalarını kullanarak kadınlar üzerindeki baskıyı yönetir.³⁸

Başka herhangi bir meta gibi, emek gücünün üretimi de birikim döngüsündeki dönemsel dalgalanmalara maruz kalır. Diğer metaların üretiminde olduğu gibi, bu dalgalanmaları çok çeşitli teknolojik yenilikler aracılığıyla düzenlemeye yönelik girişimler yürütülür – gebeliği önleyici ilaçlar, tıbbi teknolojiler, genetik mühendisliği vb. Bu alanda da doğanın üretimi başarılmıştır. Üretilen meta, kendi formundaki haliyle, toplumsal bir üründür. Doğa üretiminde genellikle ilk adım olarak görülen tüp bebekler daha doğru biçimde gelinen son aşama olarak değerlendirilmektedir. Bir tarafta manuel amaçsız hüner, diğer tarafta gebeliği düzenlemenin en ilkel araçlarıyla başlayan şey tek bir süreçte, hayatın kendisinin üretiminde bir araya gelmiştir.

Ücretli emek ilişkisinin genelleşmesiyle birlikte bilinç hızla gelişir. İnsanın Tanrı’nın evreninde hak ettiği yeri vurgulayan dinsel ideolojiler varlığını korudu, ama ücretli emek ilişkisini meşrulaştırma açısından pek yararlı değildi. Bu nedenle de burjuva toplumunun doğuşu üretim ilişkilerinden ziyade mübadele ilişkilerine dayalı olan burjuva bilincinin doğuşuyla tamamlandı. Kapitalizmdeki üretim ilişkileri artık değer sağlanması uğruna emeğin sömürsüyle karakterize edilirken yine kapitalizmdeki mübadele ilişkileri eşitlik ve özgürlük ilkeleri üzerinde kurulmuştur. İnsanın sahip olduğu şeyi mübadeleye sokabilme özgürlüğü ve eşdeğerlerin mübadelesi mübadeleye damgasını vuran ilkelerdir. Burjuva ideolojisi de bu ilkelere dayanır. Nitekim Marx mübadele cephesiyle ilgili olarak iğneleyici biçimde şunları yazar: “Burada tek sözü geçen Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham’dır.”³⁹ Üretim sürecini belirleyen ücretli kölelik, eşitsizlikler ve mülk sahipliğinin sınıfsal temeli alıcı

ile satıcının eşitler olarak karşılaştığı piyasada gözden kaybolur. Herkes tüketicidir. Kitlesele tüketim, reklamcılık, televizyon, seyircili sporlar gibi olguların ortaya çıkışıyla birlikte burjuva ideolojisi bilincin doğrudan üretim sürecinden en başarılı ayrışmasına damgasını vurur. En başarılı olduğu yerde, mesela ABD’de, sınıfsal farklılıkların artık var olmadığı hükmüne yol açar; hemen herkes orta sınıf üyesi olmuştur.

Bilinçteki bu homojenleşme bizatihi üretim sisteminin gelişmesinden teşvik alır. Birikimini gerçekleştirmek için, sermaye durmaksızın üretimin teknik araçlarını geliştirmek zorundadır ve bu da bilimin kesintisiz ilerlemesini gerektirir. Bilim acilen üretici güçleri geliştirme görevini üstlenerek önemli bir ideolojik işlev edinir ve bu sayede neredeyse seküler bir din gibi faaliyet gösterme noktasına kadar yükselir. Ama bilinçteki bu homojenleşme nadi ren belli bir hedefe yönelir. Yalnızca bilincin doğrudan iş sürecinden ayrılması ölçüsünde oluşabilir ve bu durum artan işbölümü ve bilimsel düşüncenin soyutluğu sayesinde kolaylaşırken kapitalist üretim tarzı işçi sınıfı ile sermaye sahibi sınıf arasındaki temel ayrılığa dayalı olmaya devam eder. Bu durum tam aksi yöne, sınıfsal hatlarda kültürel farklılaşmaya ve kuşkusuz toplumsal cinsiyet ve ırk temelinde bir başka farklılaşmaya varır. İdeolojinin işlevi kabul edildiği takdirde bilinç hâlâ maddi pratiğin doğrudan yayılmasıdır, ama toplum nasıl farklılaştıysa bilinç de öyle farklılaşmıştır. Sınıf mücadelesi pratikte ne kadar yoğunlaşırsa bilincin farklılaşması da o ölçüde yoğunlaşır. “Maddi hayatın üretim tarzı toplumsal, siyasi ve düşünsel hayatın genel sürecini şekillendirir. İnsanların varoluşlarını belirleyen insanların bilinci değildir, bilinçlerini belirleyen onların toplumsal varoluşlarıdır.”⁴⁰

Doğayı üretme becerisi bakımından kapitalizm benzersiz değildir. Genel olarak üretim, doğanın üretimidir:

Doğal ürünler olarak görmeye alıştığımız hayvanlar ve bitkiler, sadece, belki geçen yılın emeğinin ürünleri değil, fakat, bugünkü biçimleriyle, kuşaklar boyunca insanın denetimi altında, insan emeği

aracılığıyla sürdürülmüş bir dönüşümün ürünleridir. Hemen her durumda emek araçları en dikkatsiz gözlemcilere bile geçmişteki emeğin izlerini gösterir.⁴¹

Kapitalizmin benzersiz olduğu nokta bu sistemde insanların doğayı ilk kez dünya ölçeğinde üretmeleridir. Marx 120 yılı aşkın süre önce şu dahice gözlemi yapmıştı: “İnsanlık tarihi öncesindeki doğa (...) bugün artık hiçbir yerde mevcut değil (belki yakın geçmişte Avustralya’da oluşmuş birkaç mercan adası hariç).”⁴² Bugün genel olarak doğanın üretimi bağlamında yorumlanmasa da bu hüküm kuşkusuz genel kabul gören coğrafi yaklaşımdır.

Ne var ki, kapitalizmin gelişmesi doğayla kurulan ilişkide yalnızca niceliksel değil, niteliksel gelişimi de beraberinde getirir. Söz konusu olan yalnızca insanın doğa üzerindeki denetiminin doğrusal genişlemesi, ikinci doğanın alanının birinci doğanın aleyhine büyümesi değildir. Doğanın dünya ölçeğinde üretilmesiyle birlikte, doğa gitgide ikinci doğanın içinde ve onun bir parçası olarak üretilir. Birinci doğa birinciliğinden, özgünlüğünden yoksun bırakılır. Doğayla ilişkideki bu niteliksel değişimin kaynağı kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ilişkinin değişmesidir. “Ekonomik ilişkilerin farklı gelişim aşamalarında, mübadele değeri ve kullanım değeri farklı ilişkilerde belirlenmişti.”⁴³ O halde kapitalizmde mübadele değerinin rolü artık sırf kullanım değerine eşlik etmek değildir. Kapitalizmin dünya çapında gelişmesi ve ücretli emek ilişkisinin genelleşmesiyle birlikte, doğayla ilişki her şeyden önce bir mübadele değeri ilişkisi olur. Doğanın kullanım değeri kuşkusuz temel unsur olmaya devam eder, ama üretici güçlerin ileri düzeyde gelişmesiyle birlikte, belli ihtiyaçlar giderek daha fazla çeşitlenen kullanım değerleriyle giderilebilir ve belli mallar giderek büyüyen bir hammadde yelpazesiyle üretilebilir. Mübadele değeri ilişkisine dönüşüm kapitalizmin pratikte gerçekleştirdiği bir şeydir. Kapitalist üretim (ve doğanın temellükü) genel olarak ihtiyaçların tatmini için değil, tek bir ihtiyacın giderilmesi için gerçekleşmiştir: kâr ihtiyacı. Kâr peşindeki sermaye dünyanın dört bir yanına sinsice so-

kulur. Gördüğü her şeye bir fiyat etiketi ilişitirir ve o andan itibaren doğanın kaderini belirleyen şey bu fiyat etiketi olur.

Doğayla ilişki mübadele değeri mantığıyla belirlenince ve birinci doğa ikinci doğadan ve ikinci doğanın parçası olarak üretilince, birinci ve ikinci doğa da yeniden belirlenmiş olur. Mübadele için üretimle birlikte, birinci ve ikinci doğa arasındaki fark insan-dışı dünya ile insan tarafından yaratılmış dünya arasındaki farktan ibaret olur. Birinci doğanın da üretilmesiyle birlikte, bu ayrım gerçek bir anlam taşımaktan çıkar artık. Ayrım şimdi somut ve maddi olan birinci doğa, genel olarak kullanım değerlerinin doğası ile mübadele değerinin özünde mevcut kullanım değerinden soyutlanmayla türetilmiş soyut ikinci doğa arasındadır. İnsan dünyası ve insan-dışı dünya arasındaki daha önceki kavramsal karşıtlık bugün köklü biçimde yerleşmiş durumdadır ve hatta 19. yüzyıla kadar hiçbir itirazla karşılaşmamıştır. İkinci doğaya ilişkin yeni anlayış eski muhalefetin hükmünü sürdürdüğü Kont Buffon'un Fransa'sında değil, istisnai felsefi geleneğiyle Hegel'in Almanya'sında en ileri düzeyde geliştirilmişti. Hegel'inki idealist ikinci doğaydı; insan eylemiyle dönüştürülen ve yaratılan maddi dünyadan ibaret değildi, modern toplumun ekonomik ve siyasi kurumları olarak bir hukuk sistemi aracılığıyla özgür iradenin tezahürüydü. Hegel'in ikinci doğasını dolduranlar inşa edilmiş yapılar değil, modern toplumun hukuk sistemi, piyasa yasaları ve etik kurallarıydı – “fiili hale getirilen özgürlük alanı, kendi içinden ikinci doğa gibi yaratılan bir zihin dünyası.”⁴⁴

Hegel'in idealist doğa anlayışına kaynaklık eden gerçeklik de Cicero ve Buffon'unkinden daha ileri ve yükselmekte olan kapitalizmin gerçekliği için daha uygun maddi bir ikinci doğa kavramı doğurmuştu. Bu ikinci doğanın en iyi tarifini Alfred Sohn-Rethel yapmıştır:

Almancada “kullanım” dünyası, genellikle, özü itibariyle maddi, “birinci ya da asli doğa” olarak adlandırılır, mübadele âlemine ise yapı itibariyle tümüyle soyut “ikinci, tamamen toplumsal doğa”

denir. (...) [Birinci doğa] somut ve maddidir, kullanım nesneleri olarak metallerden ve doğayla maddi etkileşimlerimiz olarak kendi faaliyetlerimizden oluşur; [ikinci doğa] soyut ve tamamen toplumsaldır, mübadele nesneleri olarak metalleri ve değer miktarlarını kapsar.⁴⁵

Aynı madde türü her iki doğada eşzamanlı olarak bulunur; yerçekimi ve fizik yasalarına tabi fiziksel bir meta olarak birinci doğada yer alır, ama piyasa yasalarına tabi bir mübadele değeri olarak ikinci doğada dolaşır. İnsan emeği birinci doğayı, insan ilişkileri ise ikinci doğayı üretir.

İnsan emeğinin temel niteliğinde ve kökenlerinde soyut bir potansiyel olarak bulunan şey ilk kez kapitalizmde gerçekliğe dönüşür. Kapitalizmde üretilen yalnızca insani varoluşun doğrudan ya da yerel doğası değil, bir bütünlük olarak doğadır. Sermayeye dayalı üretim tarzı “doğayı evrensel çapta temellük etmeye ve toplum üyeleri arasındaki toplumsal bağlara el koymaya [uğraşır]. İşte sermayenin büyük medenileştirici etkisi budur; ürettiği toplum evresiyle karşılaştırıldığında daha öncekiler sadece insanlığın kısmi gelişimleri ve *doğa putperestliği* olarak görünür.”⁴⁶ Maddi doğa emek sürecinde bir birlik halinde üretilir; emek süreci de ikinci doğanın gereksinimleri, mantığı ve acayiplikleriyle yönlendirilir. Yeryüzünün, atmosferin, okyanusların, jeolojik katmanların veya biyolojik üst katmanların hiçbir bölümü sermaye tarafından dönüştürülmeden kurtulamaz. Bir fiyat etiketi formunda her kullanım değeri için emek sürecine davetiye çıkarılır ve sermaye –tipik sosyal karakteriye– her davete hevesle uyar.

Bu söylenenler Marx’ın savının mantığı gibi görünebilir ama kendisi *Kapital*’de emek sürecinin hâlâ “doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan, fiziksel madde ile insan emeğinin birleşiminden meydana gelmiş olmayan birçok üretim ara[çlarını]” kullandığını açıklığa kavuşturmamış mıydı?⁴⁷ Peki bu söyledikleri doğanın üretildiği fikrini kuşkulu hale getirmez mi? Bu noktada iki tür durumu dikkate almak gerek. Öncelikle, siyasal iktisat bağlamında doğal maddenin hiçbir mübadele değeri içermemesi ama, yine de,

kullanım değeri bağlamında insan emeği tarafından doğrudan ya da dolaylı yoldan köklü biçimde değiştirilmesi pekâlâ mümkündür. Bu durum, sözgelimi, topraktaki iyileştirmelerin faydasını tamamen tükettiği ve böylece arazinin tamamen değersizleştiği ama toprağın bereketliliği ve fiziksel yapısının büyük ölçüde değiştirildiği tarımsal arazilerde meydana gelebilir.⁴⁸ Bu durum binalar gibi üretim sürecindeki kökenlerinden hiçbir ekonomik iz taşımayan, ama insan hünerinin fiziksel niteliklerini kesinlikle muhafaza eden daha aleni emek ürünlerinde de yaşanabilir. Daha yaygın olarak, doğanın bazı yönleri, toplumsal olarak gerekli emek zamanı yatırımı olmaksızın, insan etkinliği tarafından fiziksel biçimleri açısından baştan aşağı değiştirilmiş olabilir. İnsan etkinliklerinin yol açtığı iklim değişikliği kadar zehirli şok sendromu, kanser ve insanların neden olduğu diğer hastalıklar da bu durumun örneklerini oluşturur. Birinci doğanın unsurları olarak bunlar emtia olmasalar da pekâlâ üretilmiş şeylerdir.

Ancakdoğal maddenin formunun bile insan etkinliği tarafından önceden değiştirilmediği daha çetin bir durum vardır. Yeterince derine inilecek olursa, jeolojik alt tabakaların çok önemli kısımları muhtemelen böyledir. Daha da uzağa gidersek ayın, bazı gezegenlerin ve uzaya saçılan türlü türlü molozların ötesindeki güneş sistemi de böyledir. Ama özellikle de Yellowstone Parkı veya Yosemite Parkı gibi hesapta üretilmemiş daha gerçekçi doğa örneklerine bakılırsa, epey aşırı nitelikteki bu örnekler “doğanın üretilmesi” tezinin yanlışlığının kanıtı olamaz. Bunlar da her anlamda üretilmiş çevrelerdir. Yaban hayatın yönetiminden peyzajın insan işgaliyle değiştirilmesine kadar, buralardaki maddi çevre insan emeğinin damgasını taşır. Güzellik salonları, restoranları, kampçı parkları ve Ayı Yogili kartpostallarıyla Yosemite ve Yellowstone parkları her yıl önemli miktarda kâr getiren, özenle paketlenmiş çevresel kültür deneyimleridir. Burada amacımız, neye benzerse benzesin, üretilmesinden önceki doğaya yönelik nostalji yaratmak değil, doğanın insan aktörü tarafından ne ölçüde değiştirilmiş olduğunu göstermek. Doğanın yeryüzünün kilometrelerce derinlerinde ya da onun

pek çok ışık yılı uzağında el değmemiş vaziyette kalmasının tek nedeni henüz erişilebilir olmamasıdır. Mecbur kalırsak, bu erişilemeyen doğanın Cennetvari doğa tasavvurlarımızı desteklemesine izin verebiliriz, ama bu daima ideal, soyut, realitede asla göremeyeceğimiz bir doğa tahayyülü olur. İnsanlar kendileri için erişilebilir hale gelen her türden doğa üretirler.

Kapitalizmin yöneldiğı doğanın birliğı kesinlikle materyalist bir birliktir, ama doğa bilimcilerinin maddi ya da biyolojik birliğı değildir. Aksine, üretim sürecine odaklanmış toplumsal bir birliktir. Ama bu birliğın farklılaşmamış bir doğayı ima ettiğı düşünölmemelidir. Yukarıda gördüğümüz üzere, birinci ve ikinci doğa arasında bir ayırım vardır. Fakat kapitalizmin doğayı üretmesi ve bu süreci evrenselleştirme dürtüsü dikkate alındığında, doğanın birliğı karşısında bu ayırım ne kadar geçerli olabilir? Kuşkusuz ekonomik yapı kendini bir ikinci doğa şeklinde ortaya koyar: “Plansız ve örgütlenmemiş her türlü üretimde ekonomi yasaları insanların karşısına nesnel yasalar olarak çıkar, insanlar bu yasalar karşısında güçsüzdür, yani bunlar insanların karşısına *doğal yasalar biçiminde* çıkar.” Nitekim Marx *Kapital*’de görevini “modern toplumun ekonomik hareket yasasını” açıkça sergilemek olarak belirlemişti. Onun “[t]oplumun iktisadi oluşumunun gelişimini doğal bir tarihsel süreç olarak kavrayan (...) bakış açısı, bireyi, öznel olarak kendisini bunların ne kadar üzerine çıkarırsa çıkarsın toplumsal açıdan varlığını borçlu olmaya devam ettiğı ilişkilerden sorumlu tutmak konusunda, tüm diğer bakış açılarının gerisinde kalır.” İnsanlar elbette kendi tarihlerini yapar ama bunu kendi seçtikleri koşullarda değil, geçmişten veri olarak sunulup aktarılan koşullarda gerçekleştirirler.⁴⁹

Fakat ekonomi ve toplum yasalarının böyle doğalcı görünen bir çerçevede değerlendirilmesinde potansiyel bir sorun var, zira Kugelman’a yazdığı 11 Temmuz 1868 tarihli ünlü mektubunda Marx’ın da söylediğı gibi: “Hiçbir doğa yasası ortadan kaldırılamaz. Tarihsel koşullar değiştirilirken değiştirilebilen şey bu yasaların içinde işlediğı *formdur*.”⁵⁰ Kapitalizmin ekonomik yasaları gerçekten de doğal yasalar olsalardı, Marx bu yasaların ve ima yoluyla kapitaliz-

min ortadan kaldırılamayacağını söylemiş olurdu. Ama hayatını sosyalizm mücadelesine adanmış bir devrimci olan Marx'ın böyle bir beyanda bulunması da düpedüz anlamsız olurdu. Marx açısından bir dil sürçmesi, doğayı kabaca toplumun dışında yorumlama şeklinde bir ters yöne kayma da değildi bu, çünkü bu noktada doğa yasasına yapılan gönderme yer çekimi ya da fizik yasalarına değil, toplumsal emeğin dağılımına yapılan bir göndermeydi. (Bu arada, Schmidt'i Marx'ta mantıksal-epistemolojik kategorilerle ekonomik kategoriler arasında bir ayrımın mevcut olduğunu tespit etmeye ve buradan da ütopyacılık suçlamasını geliştirmeye yönelten de bu görünürdeki çelişkiydi.)

Çözüm kategoriler arasındaki felsefi ayrımlarda değil, her zamanki gibi insan pratiğinde, özellikle de insanlık tarihinde yatıyor. Çünkü tıpkı yerçekimi gibi piyasa yasalarına da itaat edebilir ya da karşı çıkabilir ve bu şekilde bu yasaların içinde işlediği ve tecrübe edildiği formu değiştirebiliriz. Ama yerçekiminden farklı olarak değer yasasında doğal hiçbir şey yoktur; yerçekiminin işleyişini tecrübe etmeyen hiçbir toplum var olmadı, ama pek çok toplum değer yasası olmadan yaşadı. Değer yasası ve piyasanın diğer yasaları doğa yasaları formunda ne kadar deneyimlenmiş olurlarsa olsunlar, yer çekimiyle aynı kefeye konamaz. Kapitalizmin yenilgisinin insanların doğal tarihini sona erdireceğini ve hakiki tarihi başlatacağını, doğa yasaları formunda tecrübe edilen toplumsal yasaların son bulmasını ve tarih üzerinde hakiki bir toplumsal kontrolün başlamasını mümkün kılacağını söylerken Marx'ın söylediği tam olarak buydu. Üretici güçleri muazzam ölçüde geliştirmesiyle kapitalizm doğanın üretimi sorununu gündeme yerleştirdi. Ne var ki bu, bizzatihi kapitalist üretim tarzının çözme yeteneğini haiz olmadığı bir sorundur. Kapitalist üretim tarzı doğayı gelecek için birleştirmiştir ama bugün için bunu beceremez.

Dolayısıyla birinci ve ikinci doğa ayrımı gitgide geçersizleşir. Bu ayrım soyut ya da ontolojik olarak denk, hatta benzer gerçeklikler arasındaki felsefi ayrım olarak, insan dünyası ile insan-dışı dünya arasındaki bölünmeyi kast etmediğinde geçersizleşmişti.

Maddilik ile soyutluk arasındaki bir ayrım olarak birinci ve ikinci doğa arasındaki ayrım toplumsal örgütlenmenin karmaşıklığını ve onun el değmemiş doğadan uzaklığını kesinlikle kavramıştı. Ama sermayenin maddi dünyayı “kendi suretinde”⁵¹ üretme becerisi bu ayrımı kendi kendinin kurbanına dönüştürdü – değişmekte olan gerçeklikle ve insanlık tarihinin potansiyeliyle temasını yitirmiş bir soyutlamaydı bu. İkinci doğanın içinden onun bir parçası olarak birinci doğanın üretilmesi, bizatihi birinci ya da ikinci doğayı değil, doğanın üretilmesini başat gerçeklik haline getirir. Fakat önemli bir ayrımın daha yapılması gerekiyor.

Engels doğa üzerindeki “efendiliğimiz (...) başka mahlûklarda olmayan bir avantajdan, doğanın yasalarını öğrenip doğru biçimde uygulama yeteneğine sahip olmamızdan kaynaklanır” derken bu ayrımın ipucunu verir.⁵² Doğanın üretimi ancak doğa yasalarının belirlenmesi ve uygulanmasıyla mümkün olur. Fakat doğal yasaların belirlenmesi kaçınılmaz biçimde bu yasaların sınırına ilişkin net bilgi, yani gerçeklikte doğal olanlar ile belli bir toplum tarzında doğal görünümlü hale getirilen yasalar arasında ayrım gerektirir. Felsefi değil pratik bir ayrımdır bu. Yerçekimi ile değer yasası arasındaki fark neyin üretilebilen ya da üretilemeyeceğiyle ilgili değildir, çünkü sırf başka doğa yasalarının belirlenmesi ve toplumsal çerçevede uygulanması sayesinde yerçekiminin etkisine pekâlâ karşı çıkmak, onu değiştirmek ve gayet zıt sonuçlar elde etmek mümkündür. Mesela bir uçağı uçurduğumuz her durumda bunu yaparız. Yapılması gereken temel ayrım *imha* edilebilen ile edilemeyen arasındadır. Bu ayrım felsefi bir spekülasyon süreci olarak değil, toplumsal tarihin pratik sürecinde gerçekleşir. Tarihte geriye baktığımızda, ne kadar direnç gösterilse ya da fiili işleyişi toplumsal olarak belirlense de, yerçekimi yasasının yok edilemediğini, ama değer “yasasının” yok edilebildiğini gösteren işaretler buluruz. Tarihte ileriye baktığımızda ise, insan doğasının temelindeki doğal yasaları nihayet ayırt edip ifşa etmeyi ancak doğa yasalarını keşfedip doğrulayarak başarabileceğimizi görürüz. Bunu başarmak ancak kendilerini doğal yasalar şeklinde ortaya koyan toplumsal piramitleri imha etme ve devirme

sürecinde mümkün olabilir. Bir toplumda insan doğasını en doğru kavrayanlar insanın ve toplumun davranışının büyük kısmının doğal (yani kaçınılmaz) olduğunu telkin eden yüksek rahipler değil, toplumsal ucubelerin yok edilebileceğini en iyi şekilde kavramış ve insanların daha insani şeyler yaratabileceğini anlamış olanlardır.⁵³

Evrensellik yönündeki denetlenemez dürtüsüyle kapitalizm kendi geleceği için yeni engeller yaratır. İhtiyaç duyulan kaynaklarda kıtlık yaratır, henüz tüketilmemiş kaynakların kalitesini düşürür, yeni hastalıklara yol açar, tüm insanlığın geleceğini tehdit eden nükleer teknolojiyi geliştirir, yeniden üretimimizi gerçekleştirebilmek için kullanmamız gereken tüm çevreyi kirletir ve gündelik iş sürecinde hayati toplumsal zenginliği üretenlerin gerçek varoluşunu tehdit eder. Ama kapitalizm kendisinin bir parçası olarak bu üretim tarzının ne kadar gayritabii ve kırılgan olduğunu ve tarihsel olarak ne kadar geçici olabileceğini ifşa edebilen gücü de üretmek zorundadır. Kapitalizmin gelip geçici olduğunu gösteren şey yalnızca onun nispeten yeni oluşu değil, geçici niteliğini kesinleştiren kendi iç çelişkilerini üretmesidir. Doğanın üretimi bu çelişkileri somutlaştıran araçtır. İlk toplumlarda doğayla kurulan çelişkili ilişki kıtlık krizleri şeklinde tezahür ediyor ve krizlerin etkileri hemen ortaya çıkıyordu. Üretim süreci kadar hayati önem taşıyan kıtlık krizleri toplumun çevresel sınırlarını da gösteriyordu; doğal kıtlık toplumsal gelişimin sınırlarını belirliyordu. Kapitalizmde toplumsal krizler hâlâ üretim sürecine odaklanır ama artık karmaşık bir toplumsal sistemin merkezine yerleşmiştir. Doğanın üretimi evrenseldir ama bu süreçteki iç çelişkiler de aynı ölçüde evrenselleşir. Günümüzde kriz toplumla dış doğa arasındaki ortak yüzeyden değil, bizatihi toplumsal üretim sürecinin merkezindeki çelişkilerden doğuyor. Bugün toplumsal krizler hâlâ doğal kıtlığa atfediliyorsa, bunun doğada yaratılmış bir kıtlık olarak görülmesi gerekir.

İster nükleer enerji ister işçi sınıfının isyanı şeklinde olsun, doğanın üretimine kazınmış olan çelişki bizatihi kapitalizmin formundan yayılır. Bu nedenle kapitalizmin “kendi doğasında engeller” yarattığını söyleyen Marx’ı asla metaforik olarak yorumlamamak

gerekir; bu engellerin en sonuncusu sermayenin ücretli köleleri olarak insanlığın geri kalanından farklılaşan işçi sınıfıdır. “Kendi doğasındaki bu engel (...) gelişimin belli bir aşamasında [kapitalizmin kendi gelişimine] bizatihi kendisinin en büyük engel olarak görülmesine yol açacak ve böylece onu kendi sonuna sürükleyecektir.”⁵⁴ Sermaye ile mücadele sürecinde insan doğasını sahididen belirleme şansını yakalayacak olan işçi sınıfıdır. Bu demek değildir ki günümüzde işçi sınıfı, tanım gereği, diğer sınıflardan bir şekilde daha doğaldır. Kendisini kullanan toplumun yönetiminden uzaklaştırılmış bir sınıf olarak işçi sınıfı her bakımdan gayritabiidir ve kapitalizmin ürünüdür. Yukarıdaki sözler sosyalizmin kaçınılmaz olduğu imasını da içermiyor. Ama isyanın kaçınılmazlığını savunuyor; doğa yasasının gereği olarak insan-hayvan, doğal ihtiyaçlarını giderme araçlarından yoksun kaldığında, bu yoksunlaştırmaya bazen şiddetle bazense toplumsal olarak örgütlü biçimde tepki gösterecektir. İsyanın biçimi hiçbir doğal yasa tarafından yönetilmez, bilakis isyan toplumsal bir üründür. Bu isyanın zaferi insanlara kendi tarihlerinin doğal kulları değil gönüllü toplumsal özneleri olmaları için tarihsel olarak benzersiz bir fırsat da sunabilir.

IV. Sonuç

Yale’de ders verdiği dönemde, büyük coğrafyacı Isaiah Bowman öğrencilerine şöyle dermiş: “Güney Kutbu’nda yüz bin kişilik bir şehir kurulabilir ve bu şehre elektrik ışığı ve opera sağlanabilir. Medeniyet bunun maliyetine katlanabilir.” Bu sözlerin söylendiği sıralarda, 1909 yılında Peary keşif grubu Kutba daha yeni varmıştı. Kentleşmiş bir Güney Kutbu mefhumu onun daha önce cazibesine kapıldığı çevresel determinizm fikrine karşı geliştirdiği uç bir düzeltici etki görevi görüyordu belki de, ama Bowman hiç kuşkusuz haklıydı. Aynı doğrultuda şunu da iddia ediyordu: “Sahra’da yağmur yağdırabilecek kadar yüksek bir dağ silsilesi de inşa edebiliriz.” Yirmi yıl sonra, daha genel bağlamda ve daha kesin olarak şunları

da söylemişti: “İnsan dağları hareket ettiremez” – yani, evvela “piyasaya bir tahvil sürmedikçe.”⁵⁵

Tahmin edilebileceği gibi doğanın üretimi fiziksel olguların son derece öngörülemez oluşundan çok, ekonomik olguların kârlılığı tarafından yönlendirilen bir çizgide ilerledi. Belki yine tahmin edilebileceği üzere, doğa üretiminin en ileri düzeydeki bazı örneklerinin gerçekleştiği yer 1918’den 1973’e kadar dünya kapitalizminin genişlemesinin öncülüğünü yapan Kuzey Amerika’dır. Nitekim Jean Gottman ezber bozan analizi *Megalopolis*’te şunları ileri sürer:

Uzun süredir sadece Avrupa halkının rüyalarıyla sınırlı kalan, anavatanlarında statükoya hapsedilen Prometheusçu uğraşlar bu bakir doğada eski sınırlarını yıktı... Hiç kimseye ait olmayan topraklar zaman içinde tükenme noktasına gelirken, daha ayrıntılı bir işbölümü, daha fazla hizmet alışverişi, daha fazla ticaret, daha çok sermaye ve nüfus birikimi, varlıklı bir toplum için sınırsız kaynak potansiyeli sayesinde Megalopolis’in büyük şehirleri oluştu.

Megapolis’in genişlemesi böyle olağanüstü Prometheusçu bir dürtü olmaksızın asla gerçekleşemezdi. Yerleşilen alanlarla vahşi bölge arasındaki sınır bölgesi daha fazla kentli niteliği kazandıkça, ehlileştirilecek olan yabani bölge alenen ormanlardan ve kırlardan kent sokaklarına ve insan kalabalıklarına kaydıkcâ, Prometheus’u tehdit eden akbabaların uzakta tutulması zorlaşabilir.⁵⁶

Bu tablodaki çelişki potansiyeli taşıyan fırsat ve kıyamet karışımı vizyon Marx’ın doğa yaklaşımından büsbütün farklı değildir. Marx ve Engels doğayla ilişkinin özünü, tek boyutlu şekilde olmasa da, geleneksel olarak doğa üzerinde kurulan efendilik ya da hâkimiyet bağlamında değerlendirmişti: “Doğa üzerindeki hâkimiyet elin gelişmesiyle, emekle başladı ve her yeni ilerlemede insanın ufkunu genişletti.”⁵⁷ Kapitalizmin üzerinde güneş yükseldikçe doğa üzerindeki efendiliğin ilerleyişi hız kazandı; tarihte ilk kez, sermaye birikimi tarzındaki ekonomik büyüme mutlak bir toplumsal zorunluluk halini aldı ve doğa üzerindeki tahakkümün durmaksızın yayılması aynı ölçüde kaçınılmaz oldu. Fakat sermaye ve onu besleyen bur-

juva toplumu doğayla ilişkide yalnızca niceliksel değil, niteliksel değişmeye de yol açar. Kapitalizm küresel bir dünya piyasasını, bir mal mübadelesi ve dolaşımı sistemini devralır. Bu sistemi dünya kapitalist sistemi olarak önce hazmeder, sonra istifra eder. Bunu başarmak için bizatihi insanın emek gücü özgül kapitalist toplumsal ilişkiler çerçevesinde üretilen herhangi bir mala dönüştürülür. Sermayenin hedefi yalnızca doğa üzerindeki “efendiliğin” güçlendirilmesi değil, doğayı küresel çapta üretmektir.

Marx’ın doğayla ilişki anlayışının ve kısmen Engels’in eserinin ifade edilmemiş olsa da mantıksal sonucu budur – gerçi “doğanın diyalektiği” düşüncesi Engels’i açıkça çok farklı ve kanımca yanlış bir yola sürüklemiştir. Burada sorulacak soru doğa üzerinde “efendilik” ve “tahakküm” dilini ve kısmen de kavrayışını neden korudukları sorusudur. Pratikte, (üzerinde efendilik kurulan) insan-öncesi birinci doğa ile insani ikinci doğa (efendi) arasındaki ayrım geçersizleştiği anda, doğayla ilişki efendilik ve tahakküm ilişkisinin ötesine geçti. “Efendilik” hiç de yeni birinci ve ikinci doğalar arasındaki ilişkiyi; daha önceki o daha basit ayrımın yerini alan maddilik ile soyutlama arasındaki ayrımı anlatmaz. Madde bir şekilde bir soyutluklar dünyasının tahakkümü ya da efendiliği altında değildir –bu hızla idealizme varırdı– ama dünyanın her yanındaki özgül madde parçaları kapitalist toplumun soyut yasaları, ihtiyaçları, kuvvetleri ve tesadüfleri doğrultusunda üretilir (yani formları değiştirilir). Doğanın üretiminin gerçekliği 20. yüzyıl sonlarında 19. yüzyıl ortalarına göre çok daha barizdir ve bu durum Marx’ın neden o demode efendilik fikrine sarılabildiğini her şeyden daha iyi açıklar. Kapitalist gelişmenin sonraki asırda devam eden göreceli artı değer üretimi peşindeki engel tanımaz koşusu doğanın üretimi fikrini ürkütücü bir klişeye dönüştürmüş olmalıydı. Dönüştürmemiş olması, bu fikrin bir klişe olmak şöyle dursun, sıra dışı, hâlâ neredeyse donkişotluk gibi çılgın bir fikir olması doğa ideolojisinin gücünün kanıtıdır.

Doğanın üretimi doğa üzerinde denetim kurmakla karıştırılmamalıdır. Gerçi belli ölçüde denetim üretim sürecine genellikle eşlik eder ama bu asla kesin değildir. Doğanın üretimi doğa üzerinde bir

şekilde tam bir efendilik kurulması değil, niteliksel olarak bundan çok farklı bir şeydir. Engels bile (“üretim”e kıyasla denetimi çok daha fazla çağrıştıran) efendilik ile denetim arasında ayrım yapmaya özen göstermişti: “Doğa üzerinde kazandığımız zaferlerle fazla böbürlenmeyelim” der, sonra da bu zaferlerin ve doğanın “intikamının” faturasını sergileyen örnekler verir. Her adımda şu sonuca varır:

doğayı asla, yabancı bir halkı egemenliği altına almış bir fatih gibi, doğanın dışında yer alan biri gibi yönetmediğimiz hatırlatılır bize – ama etimiz, kanımız ve bedenimizle doğaya ait olduğumuz, onun bağrında var olduğumuz ve üzerindeki efendiliğimizin bütünüyle, başka mahlûklarda olmayan bir avantajdan, doğanın yasalarını öğrenip doğru biçimde uygulama yeteneğine sahip olmamızdan kaynaklandığı anımsatılır.⁵⁸

Doğanın intikamı fikri “efendiliğe” içkin düalistik içerimlerden bir şeyler taşır ama yine de öz olarak bu fikir, 19. yüzyılın (Engels’in aynı eserin başka bir yerinde kendini kaptırdığı) bilimsel zafer saplantısının yarattığı coşkulu atmosfer dikkate alındığında harika bir tespittir. Sanayi faaliyetleriyle atmosfere karbondioksit ve sülfürdioksit salması hiç kontrol edilemeyen iklimsel etkiler yarattı: bu olgu hâlâ spekülasyon konusu olabiliyor, sera etkisi ihtimalini ve bunun sonucu olarak buz takkelerinin eridiğini destekleyen bilimcilerin sayısı artıyor, ama bu fikri reddedenlerin çoğu aynı ölçüde şiddetli bir soğuma bekliyor; havadaki sülfürdioksit oranının yükselmesi asit yağmurlarının nedenidir. Hatta, ya da belki bilhassa, insan elinin üretimi hiç de kontrollü bir süreç değildi. İnsanın en eksiksiz ve girift ürünü olan kapitalist sistem ise aynı zamanda en anarşik olanıdır. Nasıl ki kirleticiler üretim sürecinin doğrudan amacı olmamakla birlikte onun ayrılmaz parçalarıysa, doğa üretiminin büyük bölümü de üretimin planlı hedefi değildir. Üretim süreci gayet tasarlanmış bir süreçtir ama onun doğrudan hedefi olan kâr, kullanım değeri değil mübadele değeri çerçevesinde hesaplanır. Dolayısıyla denetim meselesi hayati önem taşır, ama yalnızca bağla-

mında değerlendirildiğinde önemlidir. Sorulacak ilk soru doğanın denetlenip denetlenmediği ya da ne ölçüde denetlendiği değildir; birinci ve ikinci doğa, doğa üzerindeki kapitalizm-öncesi efendiliğin varlığı ve yokluğu şeklindeki ikili karşıtlık lisanı çerçevesinde şekillendirilmiş bir sorudur bu. Asıl soru doğayı *nasıl* ürettiğimiz ve bu üretimi *kimin* kontrol ettiği sorusudur.

Kapitalizm üretici güçlerini doğanın birliğinin yeniden imkân dahiline girdiği noktaya kadar geliştirir. Fakat kapitalizmde bu birlik, daima, evrensellik yönündeki itkinin hep vaat ettiği bir eğilim olarak kalır yalnızca. Kapitalizm teknik araçları yaratır ama kendi başına bu vaadi yerine getiremez. Marx'ın belirttiği gibi, seçenek ya sosyalizm ya da barbarlıktır; bunların her ikisi de doğanın birliğidir. Bu seçeneğin zalim ironisi günümüzde daha keskin durumda, çünkü nükleer savaş tehdidi nedeniyle, barbarlık doğanın birliğini ancak onu tamamen yok ederek sağlar. Ne var ki, nihai barbarca yenilgi tehdidini savuran sınıflı toplum sosyalizm emelini de sunar. Sosyalizm ne bir ütopyadır ne de bir garanti. Sosyalizm, doğanın birliğinin gerçek bir imkân halini aldığı yer ve zamandır. Doğa üretimi üzerinde gerçek toplumsal denetimin geliştirileceği mücadele arenasıdır. Marx hayatının erken dönemlerinde, komünizmi “insanlar ile doğa arasındaki uyumsuzluğun gerçek çözümü” diye tasvir etmişti.⁵⁹ Bunun doğru olup olmadığı henüz belli değil ve doğruluğunun kesinleşmesi için gerçekleştirilmesi gerekiyor.

Kesin olan bu uyumsuzluk üzerinden sürdürülen mücadele, mahrumiyete karşı isyandır. Birçok bakımdan “toplumsal olarak gerekli olanı” denetleme mücadelesidir bu. Tıpkı kirlilik gibi, doğanın üretiminin büyük bölümü de üretim sürecinin amaçlanmamış, denetlenemeyen sonucudur. Bunlar emek sürecinin ayrılmaz parçaları olabilir, ama kirlilik ve doğanın üretilmiş diğer birçok kısmı, “toplumsal olarak gerekli çalışma zamanını” içermez. Sosyalizm mücadelesi toplumsal olarak gerekli olanı ve olmayanı belirleyecek toplumsal kontrol için yürütülür. Nihai olarak, neyin değer olduğuna ya da olmadığına karar verme mücadelesidir. Kapitalizmde bu karar piyasada verilir ve doğal bir sonuç olarak ortaya çıkar. Sosya-

lizm neyin gerekli olduğunu piyasaya ve onun mantığına göre değil insan ihtiyacına göre, mübadele değerine ve kâra göre değil kullanım değerine göre belirleme mücadelesidir.

Hayatının geç dönemlerinde Marx doğayla ilişki hakkında daha az spekülasyon yaptı, komünizmin nasıl bir şey olabileceği ya da olmayabileceği konusunda daha sakıngan davrandı. *Kapital*'den alınan aşağıdaki pasajda bu konuya değinir, ama daha önce yazdıklarıyla kıyaslandığında siyasi açıdan daha somut, özlü ve karardır:

Özgürlük dünyası, gerçekte, ancak, zorunlulukla ve dışsal amaca uygunlukla belirlenen çalışmanın son bulduğu yerde başlar; yani, konunun doğası gereği, gerçek maddi üretim alanının ötesinde yer alır. (...) Bu alandaki özgürlük, yalnızca, toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu en az çaba harcayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir. Ama bu, her zaman, bir zorunluluk dünyası olarak kalır. Bunun ötesine geçildiğinde, insan gücünün kendi başına bir amaç olan gelişmesi, gerçek özgürlük dünyası başlar; ama bu da, ancak, kendi temeli olarak zorunluluk dünyası üzerinde çiçeklenebilir. İş gününün kısaltılması temel koşuldur.⁶⁰

İşgününün kısaltılması, deyim yerindeyse, bir geçiş talebidir. Bu talep hâlâ mübadele değeri bağlamında oluşturulur. İşgünü kısaltıkça, kapitalist sınıf için kâr formunda üretilen artı değer kütlesi de küçülür. Nihai olarak talep edilecek şey işçilerin denetimidir, üretim süreci üzerinde ve dolayısıyla doğa üretimi üzerinde denetim kurmalarıdır; yani kapitalizmin devrilmesi ve mübadele değeri sistemi üzerindeki kontrolü aracılığıyla toplum üzerinde kurduğu denetimin yok edilmesidir. Kullanım değerleri alanının yönetimi için bu gereklidir. “Doğanın üretimi” kavramı, bu şekilde, Schmidt'teki “doğa kavramı”nın başarmak istediği ama asla başaramadığı şeyi başararak, “siyasi eylem kavramına dönüşür.”⁶¹

Bu analizi, hatta doğanın üretimi fikrinin kendisini bile doğanın içsel güzelliğine, kutsallığına ve gizemine yönelik günahkâr bir ar-

sızlık ve bunların hoyratça tahribi olarak görenler olacaktır. Bu kişiler için doğanın anlamı yalnızca kutsallık değildir, gerçek emek ve alinteriyle üretme gibi banal değerlendirmelerin de ötesine geçer. Banallik konusunda haksız değiller; yapacakları şey basit: banallikten kaçabilir ve böylece onu yok sayabilirler. Fakat bu bir hakikat. Çağımızın endüstriyel kapitalizmi ve doğurduğu tüm sonuçlar kapitalizmin banallığıdır, zorunluluktan doğan banallik değil. Mevcut gerçekliğin ürünüdür, Marksist teorinin yarattığı bir heyula değil. Bazıları o kadar banal olmasa da yukarıdaki analizin yine de bir doğa teorisi için dehşet verici ölçüde insan-merkezli olduğundan yakınacaktır. Gelgelelim, bariz biçimde romantik banallik ithamı gibi bu da nostalji ürünüdür. İnsanlar hayatta kalma araçlarını üretmeye başlayarak kendilerini hayvanlardan ayırdıkları andan itibaren doğanın kalbine giderek daha çok yakınlaştılar. İnsan emeği ve küresel çapta doğa üretimi aracılığıyla insan toplumu kendini tam olarak doğanın merkezine yerleştirdi. Bunun aksini arzulamak nostaljidir. Sermayenin doğayı fiilen denetlemeyi amaçlayan çılgın arayışını besleyen şey kesinlikle insan topluluğunun doğadaki bu merkezi konumudur, ne var ki doğa üzerinde kontrol kurmak bir rüyadır. Sermayenin ve sınıfının ertesi günkü işlere hazırlanırken her gece gördüğü rüyadır. Gelgelelim doğanın üretimi üzerinde sahidten insani, toplumsal bir denetim gerçekleşebilir sosyalizm rüyasıdır.

III. Bölüm

Mekânın Üretimi

Mekân* doğadan epeyce ayrı bir gerçeklik olarak kavramlaştırılmadıkça, mekânın üretimi doğanın üretiminin mantıksal sonucu olur. Mekânın ve mekân ile doğa arasındaki ilişkinin anlamıyla ilgili olarak bazı varsayımlar gerekebilir, ama mekânın üretimi argümanı gayet dolambaçsızdır. Kuşkusuz problem varsayımlarda yatar, zira tıpkı “doğa” kavramı gibi mekân kavramı da genelde sorgusuz sualsiz kabul edilir, anlamının sorunsuz olduğu zannedilir; oysa gerçekte mekân bazen birçok çelişkili anlam taşıyan muğlak bir kavramdır. Bu kavrama eleştirel bakışımız ne olursa olsun bazı temel mekân mefhumlarını görmezden gelmek zordur – bir alan, bir muhafaza kabı veya basit boşluk olarak mekân; günümüzün Batılı toplumlarında bu mekân görüşü günlük konuşmada adeta içgüdüsel hale gelmiştir. Ama Albert Einstein’ın açıkça mekân ve zaman kavramlarını kastederek yazdığı gibi, “bilimin çıkarları açısından (...) farkında olmadan bizi yönetir hale gelmemeleri için bu temel kavramları tekrar tekrar eleştirmemiz gerekir.”¹ O halde, bir önceki bölümden aldığımız yetkiye dayanmaktan yerine, mekânın üretimi argümanını kendi başına ele alarak geliştirmeye çalışacağız; bu argümanı sadece son aşamalarda doğa tartışmasıyla ilişkilendireceğiz. Böylece hem mekânın üretimi hakkında daha kuvvetli bir argüman sunulacak hem de mekân kavramını eleştirel olarak inceleme şansına kavuşacağız. Karşılık olarak bu da bize kapitalizmin coğrafyasını incelemek ve bilhassa doğanın üretimi ile eşitsiz kapitalist gelişim arasındaki ilişkiyi göstermek için yeterli kavramsal temeli sağlayabilir.

* Bu bölümden itibaren mekân kavramının kullanıldığı kimi yerlerde, İngilizce *space* kelimesini bir başka Türkçe karşılığı olan *uzay* kavramının da zaman zaman kastediliyor oluşu akılda tutulmalıdır. (e.n.)

Burada ilgilendiğimiz mesele, dar ölçekte mimari mekândan tüm yeryüzü ölçeğine kadar insan etkinliğinin mekânı olarak kabul edebileceğimiz en genel anlamında coğrafi mekândır. Coğrafi mekânın daha özel bir başka anlamı analiz ilerledikçe şekillenecek. Bu noktada önemli olan, coğrafi mekânı burada ele alamayacağımız başka birçok mekân yorumları ve yaklaşımlarından ayırmaktır.² 1960'lı yılların başlarından itibaren coğrafi mekânın kavramsallaştırılması ciddi tartışma konusu oldu. Özellikle iki mekân anlayışı vurgulandı: mutlak mekân ve görelî mekân. Bu tartışma 1960'ların başlarında yaşanan bir olguya, coğrafyada niceliksel devrim denilen gelişme karşısında başladı. Daha önce coğrafyacılar neredeyse tamamen mutlak mekân anlayışına dayanıyorlardı, ama "niceliksel devrimin" teknik yeniliklerinin eşliğinde konuya ilişkin daha geniş bir yaklaşım geliştirildi.³ Bu farklı mekân anlayışlarında doğayla ve maddi olgularla çok farklı ilişkiler ima edilir. Mekânın üretiminden bahsederken tartışmayı bir adım öteye taşımaya çalışıyoruz. Ama bunu yapmak için mutlak ve görelî mekân arasındaki ayrımın kökenlerini ve anlamını kavramak gerekiyor. Aslında bu kavramlar fizik bilimlerinden ve bilim felsefesinden doğdu, bu nedenle günümüzde kapitalizmin coğrafyasına ilişkin kavrayışımızın şekillenmesine yardım eden kavramların kapsamlı tarihsel ve epistemolojik kökenlerini anlamak için öncelikle mekâna ilişkin bilimsel yaklaşım konusunu ele alıyoruz.

I. Mekân ve Doğa

1920'de, genel görelilik teorisinin yayınlanmasından yalnızca birkaç yıl sonra, Alfred North Whitehead şöyle demişti: "Doğanın anlamının belirlenmesinin, esas olarak, zamanın karakterinin ve mekânın karakterinin tartışılmasına indirgendiğini söylemek asla mazur görülebilir bir abartma değildir."⁴ Mekân ile doğa arasındaki yakın ilişkinin farkında olan Whitehead görelilik teorisinin ima ettiği Newton-sonrası çizgidekinden bambaşka bir mekân kavramını gündeme getirdi. Ne var ki, mekânı bir şekilde doğadan önemli gör-

mesi bakımından, en azından Newton'dan beri toplumsal ve bilimsel dogma haline gelen bir vizyonu korudu. Tarihsel açıdan bakıldığında, mekân daima doğayla ilişkili olarak kavramsallaştırılmış ama bu ilişkinin özü farklı tarzlarda görülmüştür. Newton'un mutlak mekân anlayışı kuralı kanıtlayan bir istisnadır. Mekânı maddeden ayrı, oldukça bağımsız bir birim (mutlak mekân) olarak görmek için, Newton da ancak maddi olgularla ilişkili olarak tanımlanabilecek, ikincil de olsa paralel bir görelî mekân anlayışını teorileştirmek zorunda kalmıştı. Bizzat Newton'un açıkça belirttiği gibi, mutlak mekân tanımı, belli ölçülerde maddi olgularla karıştırılan önceki mekân kavramlarından net bir kopuşu temsil ediyordu:

Zamanı, mekânı, yeri ve hareketi herkesin bildiği şekilde tanımlamıyorum. Sadece şunu saptamak zorundayım ki, sıradan insanlar bu nicelikleri yalnızca duyumsanabilir nesnelerle aralarındaki ilişkiden kavrar. Böylece belli önyargılar doğar, bu önyargıların ortadan kaldırılması için de onları mutlak ve görelî, hakiki ve görünür, matematiksel ve sıradan şeklinde ayırmak uygun olur...

Mutlak mekân kendi doğasında, harici hiçbir şeyle ilişkisi olmadan, daima aynı ve hareketsiz kalır. Görelî mekân mutlak mekânların hareket ettirilebilen bir boyutu ya da ölçüsüdür; duyumlarımız onu bedenlerimiz karşısındaki konumuna göre belirler.⁵

Takriben üç yüzyıl sonra bugün mekânla ilgili yaygın önyargıyı dolaylı biçimde şekillendiren, muhaliflerinin kavramı değil Newton'ın kendi mutlak kavramıdır. Günümüzün ileri kapitalist dünyasında hepimiz mekânı boşluk olarak, içinde nesnelerin var olduğu ve olguların meydana geldiği evrensel bir kap, bir referans çerçevesi, (zamanın yanı sıra) tüm gerçekliği barındıran bir koordinat sistemi olarak düşünürüz. Bu mekân görüşü öylesine apaçık görünür ki, durmaksızın metafor olarak kullanılmaya zorlanması sonucunda büründüğü belirsizliğine ve muğlaklığına rağmen, gündelik kullanımda bu görüşe karşı neredeyse kimse eleştirel tavır almaz. Mekâna düpedüz evrensel bir varoluş yüklenmiştir.

Newton'dan önce ve onun hemen ardından, görelî mekân anlayışları hüküm sürmeye başladı. Görelî anlayışa göre, mekân maddeden bağımsız değildir. Mekânsal ilişkiler aslında belli madde parçaları arasındaki ilişkilerdir ve bu nedenle maddenin ve maddî olguların hareketi, davranışı ve bileşimi karşısında tamamen görelîdir. Yunan atomistleri mutlak mekân kavramını kısmen geliştirmiş olabilirler, ama mutlak ve görelî mekân ayrımı ancak Newton sayesinde kesinleşmiştir. Her ne kadar Einstein'ın görelilik teorisi mutlak mekânı yalnızca görelî mekânın özel bir durumu olarak görerek görelî mekânın önceliğini iade etmiş görünse de, 20. yüzyıl fiziğinin görelî mekânı Newton-öncesi dönemdeki mekânın görelîliğinden belirgin ölçüde farklıdır. Matematiksel fiziğin mekânsal kavramları sosyal bilime otomatik olarak tercüme edilemez, ama fizikteki görelilik coğrafyacıları mekân anlayışlarını yeniden değerlendirmeye yönelten güçlü bir etki yaptı. Ne var ki, fizik biliminde mekân kavramının tarihi mutlak ve görelî mekâna ilişkin tanımsal nitelikteki bu ilk görüşün önerdiğinden daha karmaşıktır; fizikte ve felsefede tartışma bugün de sürüyor.⁶ Şu andaki hedefimiz açısından bu tarihte uygun üç damar var; bunların her biri mekân ile doğa arasındaki ilişkinin belli bir yönüyle ilgili burada bu üç damarı da inceleyeceğiz. Birincisi, kavramın geçmişi mekânın maddeden gitgide soyutlanmasıyla damgalanmıştır. Bizim bugün yaptığımız bu ayırım eski toplumlar için geçerli değildi. Mekân ne maddeden farklılaşmıştı ne de insanın ya da başka bir faktörün baskısından veya gücünden farklılaşmıştı. Doğa tam bir birlik halindeydi; mekân, töz ve anlam birdi. Bu ilkel mekân yaklaşımı Robert Sack tarafından hoş bir biçimde tasvir edilir:

İlkel zihniyette, toprak parçalara bölünerek parsel parsel satılabilecek bir şey değildir. Toprak büyük bir mekânsal sistem dahilindeki bir mekân parçası da değildir. Aksine, toplumsal ilişkiler çerçevesinde görülür. Doğanın parçası olarak insanlar toprağa sıkıca bağlanmışlardır. Bir bölgeye ya da yere ait olmak her şeyden önce bir toplumsal birime ait olmayı gerektiren toplumsal bir kavramdır. Toprağın kendisi bir bütün olarak grubun mülkiyetindedir. Özel

olarak bölünmez ve sahip olunmaz. Dahası, toprak, ruhları ve insanların geçmişini de taşıyan canlı bir varlıktır ve üzerindeki yerler kutsaldır.⁷

Bu evrede insanlar mekânı değil yeri [*place*] deneyimler. Belli yerlerden genel olarak mekâna soyutlanma henüz gerçekleştirilmemiştir. Mekân ve onun (mitsel ve maddi) kullanımı toplumsal ve fiziksel mekân şeklinde ayırt edilebilir değildir. Mekân bilinci doğrudan pratik etkinlikten yayılır. Cassirer oldukça coğrafi bir tasvir sunar:

Etnoloji ilkel kabilelerin genellikle olağanüstü keskin bir mekân algısıyla donandığını gösterir. Bu kabilelerin her üyesi çevresinin en ince ayrıntılarını gözler. Etrafındaki sıradan nesnelerin konumundaki her değişikliğe son derece duyarlıdır. Bu sayede en zor koşullar altında bile yolunu bulabilir. Kürek çekerken ya da sal kullanırken yukarı aşağı gidip geldiği nehrin her dönemecini tam bir doğrulukla izler. Fakat daha yakından incelediğimizde şaşırarak fark ederiz ki, bu imkânına rağmen bu yerlinin mekânı kavrayışında tuhaf bir eksiklik vardır. Ondan nehrin akışını gösteren genel bir tasvir çizmesini isterseniz bunu yapamayacaktır. Nehrin ve çeşitli dönemeçlerinin haritasını çizmesini isterseniz sorunuza bile anlayamayacaktır. İşte bu noktada mekân ve mekânsal ilişkilerin somut ve soyut kavranışı arasındaki farkı çok kesin biçimde yakalarız. Yerli nehrin akışına mükemmelen aşinadır ama bu aşinalık, soyut, teorik anlamda bilgi diyebileceğimiz şeyden çok uzaktır.⁸

Başka bir yerde de belirtildiği gibi, tanımlanabilir bilinç nesnesi olarak mekân kavramı muhtemelen zaman kavramından önce oluştu.⁹ Belli mekânlardan ve yerlerden ayrı bir mekân kavramının gelişmesi insanlık tarihinde daha önemli bir dönüm noktasıyla, artık dolaysız pratik etkinliğin doğrudan akışı olmayan felsefenin, kavramsal düşüncenin kökenleriyle buluştu. İlk Yunan filozofları mekânı maddeyle karıştırmaya devam etti, ama Pisagor örneğinin de açıkça gösterdiği üzere, mekânı daha soyut kavramsal çerçevede de görebiliyorlardı. Sonraları Aristoteles ve Platon'un ve Yunan atomistlerinin teorileri mekânı maddeden daha da ayırıp onu giderek daha bağımsız bir şey olarak görebildiler. Platon'a göre, boş mekân farklılaşmamış

maddi alt-tabakadır. Bu görüş onun maddeyi mekâna indirgemesi-
nin yolunu açmıştır, ki bugün de varlığını sürdüren bir temadır bu.
Farklı bir yol izleyen Aristoteles, mekânı bir kuvvet alanına benzet-
mişti, ki bu da yine günümüzde varlığını koruyor. Fakat Platon'un
nazarında mekân bir şekilde maddeden daha temel nitelik taşı-
rken, Aristoteles açısından bunun tersi doğruymuş gibi görünüyor.
Jammer'in isabetle ortaya koyduğu gibi, Aristoteles açısından mekân
"maddenin bir arızasıydı."¹⁰ Gelgelelim bizim amaçlarımız açısından
bu noktadaki ilginç mesele bu mefhumlar ve habercisi oldukları te-
oriler arasındaki farktan ziyade, mekânın ve maddenin birbirinden
ayrılmazlığı konusunda Platon ile Aristoteles arasındaki mutaba-
kattır. Buradaki hayati bağlantı geometridir. Çünkü Platon ve Aris-
toteles ile birlikte, geometri mekânı maddeye yapıştıran tutkal olur.
Geometri hem mekânın yapısını tasvir eder, hem de gerçek fiziksel
cisimlerden apaçık bir soyutlamadır.

Bütün bunların düşündürdüğü üzere, tek değil çoğu zaman bir-
likte ve az çok birbiriyle ilişkili olarak var olan, çok sayıda Newton-
öncesi mekân kavramı vardı. Bunları mekânı kavramsallaştıracak
birleşik bir çerçeve içinde toplamak Newton'un başarısıydı. Mut-
lak mekân kavramıyla ve bunun görelî mekânla ilişkisi aracılığıyla,
Newton deyim yerindeyse soyutlamaların soyutlamasını elde etmiş-
ti. Mekân kendinde şey haline gelmişti. Ama genel çerçevede mutlak
mekân kavramıyla kazanılan şey bir bedel ödenerek satın alınmıştı.
Tek tek mekânların ayrıntıları ancak maddi olgular ve nesnelerle
bağlantılı, yani görelî mekânlar olarak ele alınabilirdi, evrensel fizik
yasalarına uymak zorunda olsalar da doğrudan fizik yasalarınca be-
lirlenmeyen birtakım süreçler ve ilişkiler tarafından oluşturulabilen
görelî mekânlar şeklinde incelenebilirdi. Daha yuvarlak ama daha
kolay anlaşılabilir bir anlatımla, fiziksel mekânın maddeden tama-
men soyutlanması diğer mekân türlerini fiziksel mekândan ayrı ola-
rak tanımlama olanağını teşvik etti; fiziksel mekân mutlaklaştığında,
arkasında nihayet "toplumsal mekân" gibi kavramlarla doldurulacak
bir kavramsal "mekân" bıraktı. Mekân ve madde bir ölçüde birbi-
riyle karıştırılmaya devam ettikçe, insanın maddi etkinliği fiziksel

mekândan soyutlanarak kavramlaştırılamazdı. Ama insan etkinliği-nin mekânı bu etkinliği oluşturan maddi nesnelerden ve olgulardan ayıramaz durumda oldukça mutlak mekân kavramı bu “toplumsal” mekânı tanımlayamazdı, zira maddi olgulardan gayet bağımsızdı. Kuşkusuz, toplumsal etkinliğin hâlâ mutlak mekânın “içinde” meydana geldiği söylenebilir, ama bu mekân kendi mutlaklığında insanın mekânsal etkinliğinin kendine özgü oluşunun temas etmediği bir şey olarak kalır. Görelî mekânın mutlak mekândan ayrılması böylelikle toplumsal bir mekânın fiziksel mekândan ayrılması imkânını sağ-ladı, toplumsal mekân da bu sayede bağımsız ve dış birinci doğay-la ilişkili olarak değil, insanın ürettiği ikinci doğaya göre belirlendi. Newton’un görelî mekânı mutlak mekânın bir alt setiyken, toplum-sal mekân fiziksel mekânın farklılaşmış bir alt seti olarak ortaya çıktı. Toplumsal mekânın ayrı bir kavram olarak ortaya çıkışı fiilen görelî mekânın alt setinin bir zamanlar içinde barındığı seti yutmasını bek-lemek zorunda kaldıysa da, bu onun bağımsızlığının kaynağı oldu.

Bu durumda görelilik teorisinin ortaya atılışının ve görelî mekânın geri dönüşünün soyutlama sürecinde bir tersine dönüşü gösterdiği sanılabilir. Mekânsal ilişkilerin yine maddi ilişkilerin ay-rılmaz parçası olarak görülmesi anlamında bu doğru da olabilirdi. Ne var ki, görelilik teorisinin ortaya atılışıyla birlikte bir başka şey daha meydana geldi. Newton teorisinde mutlak fiziksel mekânın maddeden ayrılması mekânı ve maddeyi birbirine bağlayan tutkal olarak geometrinin rolünü ortadan kaldırmadı ama doğrudan mad-di deneyimde doğrulanabilen Öklid geometrisi açısından kesinlikle sorunlar doğurdu. Mekân ve madde birbirine bağlı olduğu müddet-çe, bu dolaysız doğrulanabilirlik geometrinin zorunlu koşuluydu. Bunların birbirinden ayrılması fiziksel mekânın tasviri için artık böyle deneyimsel doğrulamalara ihtiyaç olmadığı anlamına geli-yordu. 19. yüzyıl bilhassa Riemann’la birlikte Öklid-dışı geometri-lerin geliştirilmesine tanık oldu, ama görelilik teorisine kadar bunlar maddi deneyimden kopuk, tamamen soyut matematiksel kurgular olarak kaldı. Mekân n-boyutlu bir bütünlük olarak kavramsallaştırıldı. Çalışmaları bu matematiğe dayanan Einstein’la birlikte n-boyutlu

mekân açıkça maddi bir gönderge kazandı. Doğanın anlamı kendini Whitehead'ın düşündüğü gibi mekânın ve zamanın anlamına indirgemekle kalmadı, mekân-zamanın biçimi ve yapısı da kendilerini matematiksel ilişkilere indirgemiş göründü. Üç boyutlu mekân ya da dört boyutlu mekân-zaman yerini n-boyutlu matematiksel mekâna bıraktı; matematiksel mekân fiziksel mekânın yerini aldı. Fiziksel mekân kavramı daima pratik insan deneyimiyle ilgisini bir ölçüde korurken, matematiksel mekân bunun ötesinde tam bir soyutlamadır. Gerçekliğin yapısının matematiksel olduğu iddiası ancak gezegen sistemi ölçeğinde ya da atom-altı fiziği ölçeğinde maddi olgulara göndermede bulunarak doğrulanabilir. Çünkü sabahın dokuzundan akşamın beşine evreni n-boyutlu düşünen matematiksel fizikçi bile köşedeki dükkana giderken n-boyutlu mekânda hareket ettiğini tasavvur etmez. Sonuç olarak, mekân kavramımız kesintisiz soyutlamanın ürünüyse, mekânın tüm gerçekliğin içinde var olduğu soyut bir çerçeve olarak tanımlanması en azından sorgulanmak zorundadır. Mekânın “kendisi” mi gerçeklik için çerçevedir, yoksa gerçekliği görme biçimimizin çerçevesi olan soyut mekân kavramı mı?

Geçmiş boyunca mekân kavramının ilk halkası sürekli soyutlama, ikinci halka ise diyalektik gelişme halkasıdır. Hem niteliksel hem de niceliksel hareket vardır. Hans Reichenbach, mekân ve zaman felsefesi hakkındaki klasik eserinde, Batlamyus evreninden Kopernik ve Einstein evrenlerine kadar dönüm noktaları niteliğindeki ilerlemeler hakkında aşağıdaki gözlemi yapar:

Görelilik teorisi Batlamyus'un kavrayışının doğru olduğunu söylemez; her iki teorenin mutlak önemini tartışmaya açar. Görelilik teorisi bu açıklamayı, yalnızca, her iki teorenin geçirdiği tarihsel gelişim nedeniyle ve Batlamyus kozmolojisinin Kopernik tarafından alt edilişinin yeni mekânın doğmasını sağladığını, böylece Kopernikçi dünya görüşünün de tek yanlı olduğunu kavramamızı mümkün kıldığı için savunabilir. Bu durumda hakikate giden yol Hegel'in her tarihsel gelişmede hayati olduğunu düşündüğü diyalektiğin en saf formunu izlemiştir.¹¹

Evren için gerçekleşen mekân için de gerçekleşti. Bu kavramsal evrenlerin evrimi mekân kavramında da diyalektik bir gelişim ima eder. Nitekim genel görelilik teorisinde anlatılan görelilik mekân kavramı bir yandan mutlak mekânı aşan bileşik tersine dönüş ve gelişmedir, diğer yandan da Newton-öncesi mekânın ötesine geçen bariz ilerlemedir. Bunlar niteliksel değişimlerdir. Newton-öncesi mekân hem fiziksel hem de toplumsaldı; Einstein-sonrası mekân ise matematikselidir.

Einstein'ın genel görelilik teorisi mekânla maddeyi yeniden birleştirmeyi vaat ediyordu ama bunu Newton-öncesi mekânı karakterize eden esasa ilişkin karışıklıkla kıyaslandığında daha incelikli bir tarzda başaracaktı. Bu vaat en eksiksiz şekilde Einstein'ın keşfinden birkaç on yıl önce Ernst Mach tarafından açıklandı. Mach mekânsal yapıyı tamamen maddenin dağılımına ve hareketine bağımlı kılmayı hedefledi, yani maddenin mekâna önceliğini kanıtlayarak görelilik mekânın mutlak mekân üzerindeki zaferini amaçladı. Görelilik teorisi bu zaferi nihayete erdirecek deneysel kanıtı sağlıyor gibiydi. Ardından Einstein kendi deyişiyle "Mach İlkesi"ni kanıtlamaya koyuldu. Fakat bu kanıt ne Einstein ne de onun ardından gelenler bulmayı başaramadı. Bunun doğrudan nedeni Mach İlkesiyle çelişir görünen bazı deneysel sonuçlar olduğundan, kullanılan mekân kavramının soyutluğundan da söz etmek mümkündür.

Mach İlkesi mekân ve maddenin yeniden birleşimini ima ederken, görelilik teorisindeki matematiksel mekân kavramı mekânın maddeden tamamen soyutlandığını varsayar. Deneysel kanıtlar ne olursa olsun (ve bu durum onların değerini asla düşürmez) maddi olgulardan tam olarak soyutlanmış bir mekân kavramıyla işe başlandığında mekânın göreliliğinin madde bağlamında nasıl kanıtlanabildiğini anlamak zordur. Matematiksel mekân mefhumunun bu bağlamda verili alınması ölçüsünde, bizzat Einstein da kendi tespit ettiği tehlikeden, yani kendi kavramları tarafından yönlendirilme tehlikesinden kaçamamış olabilir. Dolayısıyla Mach İlkesini kanıtlayamayan ama yine de genel görelilik teorisine bağlı kalan Einstein o tanıdık felsefe âlemine ve ontoloji ile epistemoloji ara-

sındaki ayrıma başvurdu; bilimsel cephenin radikalizmi yerini hızla temcit pilavı gibi ısıtılıp yeniden ortaya sürülen bir muhafazakârlığa bıraktı. Einstein'ın savunduğu tavrı özetlerken, Jammer şöyle yazıyordu: “Madde ölçülebilir alan için epistemolojik temel sunabilir, ama buna karşılık alan üzerinde ontolojik önceliği kaçınılmaz değildir.”¹² Pratikte, Einstein durmaksızın çığır açma mücadelesi vermesine rağmen, bu durum Newton'un mekânın madde üzerindeki önceliği varsayımının korunması anlamına geliyordu. Whitehead'in doğayı mekâna ve zamana indirgemesi işte buradan ileri gelir; bu indirgemedede görelilik teorisi evrensel olarak kabul görür, ama madde mekâna tabi kılınır, mekân maddeye değil. Kendileri de kavramsal soyutlamanın ürünleri olan geleneksel felsefi varsayımlar ve soyutlamalar, mekân ve maddenin devrim yaratabilecek şekilde yeniden birleştirilmesine sekte vurdu. Bu nedenle Reichenbach'ın saptadığı diyalektik tarihsel olarak eksiktir.

İncelencek üçüncü halka mekân kavramının gelişiminin maddi temelidir. Çünkü Reichenbach'ın Hegelci diyalektiğinin de maddi temeli vardır; mekân kavramı eninde sonunda toplumsal üründür. Newton “geometri mekanik pratiğe dayanır ve ölçme sanatını titizlikle sunup sergileyen evrensel mekaniğin bir parçasından başka bir şey değildir” derken gayet açık konuşmuştu.¹³ Newton'un benimseydiği Öklid geometrisi Antik Yunan'da pratik insan etkinliğinin ürünüydü, tıpkı Newton-sonrası fiziğin temeli olan Öklid-dışı geometri gibi. Gauss'un Riemann üzerindeki ve modern matematiksel mekân kavramı üzerindeki etkisini inceleyen Jammer bu maddi temelin önemini açıklığa kavuşturdu. “Bir kez daha,” dedi, “tarihsel olarak baktığımızda soyut mekân teorilerinin varlıklarını jeodezik çalışma pratiğine borçlu olduğunu görürüz, tıpkı antik dönem geometrisinin pratik bir ihtiyaç olan zemin etüdünden kaynaklanması gibi.”¹⁴

Sırf bu kavramın niteliksel gelişimi değil, giderek artan soyutlama da maddi temele dayanır. Alfred Sohn-Rethel'e göre, mekânın soyutlanarak dolaysız pratikten çıkarılan bir kavrama dönüştürülmesi meta mübadelesinin ortaya çıkışıyla yakından bağlantılıdır. Mübadele ediminin doğasında yer alan faydadan ve metanın maddi

niteliğinden soyutlanma, mekânın dolaysız maddi varoluştan soyutlanması olanağına kapı aralar:

Mal mübadelesinin etkisiyle soyutlaştırılan zaman ve mekân homojenlik, süreklilik ve görünür ya da görünmez tüm doğal ve maddi içeriğin (mesela havanın) boşluğuyla karakterize edilir. Mübadele soyutlaması tarihi, insanlık tarihini ve hatta doğa tarihini yapan her şeyi dışlar. (...) Zaman ve mekân böylece, bir bütün olarak mübadele soyutlamasına ve onun her bir niteliğine damgasını vurma-
ması gereken mutlak tarihsel zamandan arınmışlık ve evrensellik niteliğini kazanır.¹⁵

Sohn-Rethel mekân kavramlarının oluşumunun maddi temeli konusunda haklı olduğundan, argümanı da bir kavram olarak mekânın zaman üzerindeki tarihsel önceliğine ışık tutar.¹⁶ Daha da önemlisi, onun argümanı mekân kavramlarımızın yalnızca tarihsel olarak değiştiğini değil, mekânın kullanımının ve mekân deneyiminin değişmesiyle bağlantılı olarak geliştiğini de öne sürer. Doğayla ilişki tarihsel olarak geliştikçe insan etkinliğinin mekânsal boyutu ve onunla birlikte mekân anlayışlarımız da değişir. Kapitalizmde bir meta olarak mekânın kullanımı üzerinde odaklanacağız, ama bu temel meseleye dönmeden önce halen yürüttüğümüz tartışmayı tamamlamak ve fen bilimlerindeki fiziksel mekândan doğrudan coğrafi mekâna geçmemiz gerekiyor.

Mutlak mekân örneğinin ortaya koyduğu gibi, bilimsel mekân kavramları en azından Newton'dan bu yana genel nitelikteki toplumsal mekân kavramlarımızı büyük ölçüde etkilemiştir. Ama çağımızın toplumsal *mekân* kavramları matematiksel fiziğin n-boyutlu soyut mekânlarıyla hiçbir benzerlik taşıyor. Tarihsel ilişki ne olursa olsun günümüzde toplumsal mekân bilimsel mekândan oldukça farklıdır. Bilimsel mekân toplumsal etkinlik ve olgulardan tamamen soyutlanmaya çalışırken, toplumsal mekân genellikle tam da böyle bir etkinliğin alanı olarak görülüyor. Daha önce ileri sürdüğümüz gibi, ayrı bir toplumsal mekânın ortaya çıkmasının kavramsal temeli en açık biçimde Newton'un görelî mekânı mutlak

mekândan ayırmasıyla oluşur. Newton'un mutlak mekânı sayesinde, fiziksel, biyolojik evrenleri ve coğrafi olguları *fiziksel* mekânın doğal temeli olarak değerlendirmek mümkün oldu. Öte yandan *toplumsal* mekân mutlak mekânın içinde var olan tamamen görelî bir mekân şeklinde ele alınabildi; toplumsal mekânın göreliliği belirli bir toplumda hüküm süren belirli toplumsal ilişkiler tarafından belirlenir.

Fiziksel ve toplumsal mekânın ayrışmasının maddî temeli birinci doğanın içinden ikinci doğanın oluşmasıdır. Toplumsal mekân fiziksel mekândan tamamen ayrışmadan önce, toplum pratikte doğadan ayrılmış olmalıydı. Bu mutlak fiziksel mekân birinci doğanın verili, *doğal* mekânı ile ilişkilendirilmeye başladı; bu noktada fiziksel ve doğal mekân ayırt edilemez durumdadır. Öte yandan toplumsal mekân kavramı doğal mekândan giderek ve giderek soyutlanmıştır. Doğa felsefesi felsefenin altında özel bir uzmanlık dalı olarak gelişirken, doğa iktisadı ise zıt yönde, Adam Smith ve diğerlerinin klasik siyasal iktisadı yönünde ilerledi. Ancak eğer doğal ve toplumsal mekân arasındaki felsefî ayrımı Kant'a kadar izlemek mümkündüyse ve 18. yüzyılın ve 19. yüzyıl başlarının klasik siyasal iktisadı doğru düzgün tesis edilmiş toplumsal mekânın pratik olarak ilk kez tanınmasını temsil etmekteydiyse, toplumsal mekân kavramı yine de 19. yüzyıl sonuna kadar netleştirilememişti. Toplumsal mekân terimini türetme onuru genellikle Emile Durkheim'a atfedilir; 1890'larda yazan Durkheim toplumsal mekânın fiziksel mekân anlamında kullandığı "gerçek" mekândan çok farklı ve ayrı olduğunu ısrarla belirtiyordu.¹⁷ Böylece toplumsal mekân yalnızca metaforik anlamda mekânsalmış gibi görünür. Tıpkı matematiksel mekânın doğal olguların soyut alanını temsil etmeye başlaması gibi, toplumsal mekân da toplumsal olguların insanlarca oluşturulan soyut alanıdır ve birkaç şekilde tanımlanabilir. Bir nesne ya da ilişki yeterince gerçek olabilir –mesela işçi sınıfı ya da ücretli emek ilişkisi– ama onları toplumsal mekânda belirli noktalar şeklinde tespit etmek fiziksel ya da doğal mekândaki yerleri hakkında kesinlikle hiçbir şey söylemez.

Coğrafi mekân da farklı bir şeydir. Ne kadar toplumsal olursa olsun coğrafi mekân fiziksel olarak ortaya konulan bir şeydir; şehirlerin, arazilerin, yolların, kasırgaların ve fabrikaların fiziksel mekânıdır. Miras alınan mutlak mekân anlamında doğal mekân artık fiziksel mekânla eşanlamlı değildir, çünkü fiziksel mekân tanım olarak toplumsal olabilir. Bu ayrım coğrafi mekânın tartışılmasında ortaya çıkar, çünkü coğrafyacılar yalnızca birinci doğanın doğal mekânıyla değil genel olarak fiziksel mekânla da uğraşmak zorundadır. Çalışmaları tamamen toplumsal mekânı hedeflediğinden, çoğu sosyal bilim fiziksel mekânı dışlayabilir ve onu analize yalnızca önceden belirlenmiş arızı ve dış veri olarak ara sıra dahil edebilirdi. Açık ki coğrafyanın böyle bir lüksü yoktu, fakat son yıllarda da olsa fiziksel ve toplumsal mekân arasındaki belirgin çelişkiyle ve genel olarak doğal mekânın fiziksel mekândan içsel farklılaşmasıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Coğrafyacılar ekonomik konumun toplumsal olarak görelî, toplumsal olarak belirlenen örüntülerini ve süreçlerini mutlak doğal mekân dahilinde tespit etmeye ne kadar çok çalışırlarsa, doğal ve toplumsal mekân arasındaki ilişki o kadar sorunlu olur, fiziksel mekânın anlamı da o ölçüde bulanıklaşır. Böylece yeni oluşan mekân-toplum düalizmi gitgide odak noktası oldu. Ekonomik coğrafyanın erken analitik değerlendirmesine katılmış pek çok kişi için bu düalizm hiçbir sorun yaratmadı. Onların metodolojik pozitivizmleri felsefi düalizmler temeli üzerinde kurulmuştu: nesne-özne, olgu-değer, doğa-toplum vb. Onlar açısından mekânın mutlak bağlamda varoluşu ile ekonomik ölçütlere göre toplumsal kullanımı arasında hiçbir zorunlu çelişki yoktu. Bir tarafta mekân verilidir, diğer tarafta toplum onu kullanır. En iyi ihtimalle ayrı âlemler arasında “etkileşim” vardır.¹⁸

Tam anlamıyla pozitivist bir paradigmada kök salmış olan bu çalışmalar coğrafi gündemde görelî mekânın sahneye gerçekten adım attığını ilan ediyordu ama yine de Newton vizyonunu yıkmak yerine tamamlıyordu. Mutlak mekânın ontolojik önceliğini kimse yadsımadı; daha ziyade, ekonomik mekân mutlak mekânın bir türevi ve tümüyle onunla ilişkili bir alt dizisi olarak görüldü. Ama

bazıları için coğrafi mekânın bu göreceleşmesi yeterince ileri gitmemiştir. 1960'lardaki kent ayaklanmaları kentsel toplumsal mekânın gelişimi ve formuna epey ilgi duyulmasına ve, tahmin edilebileceği üzere, kent toplumuna yönelik makbul yaklaşımlara radikal eleştiriler yöneltilmesine yol açtı. Bu eleştirilerin birçok damarı vardı, ama bugünkü bağlamda iki damar ön plana çıkıyor. Bunların ikisi de mekân-toplum düalizmini eleştiriyor ve eleştiriye büyük bir projeye, pozitivizm-sonrası coğrafya teorisini geliştirme projesine yerleştiriyordu. Birinci damar toplumsal mekân kavramının coğrafya literatüründe devreye sokulmasında en büyük rolü oynayan hümanist coğrafyadır. Fenomenolojide bulduğu dayanakları kullanarak öne çıkan hümanist gelenek pozitivist bilimin rakipsizlik ve nesnellik çalımlarını reddetti ve öznel bilme tarzlarının önemini savundu. Coğrafi mekân yalnızca nesnel bir yapı değil, iç içe geçmiş toplumsal anlam katmanlarıyla donanmış toplumsal bir deneyimdi; nesnel mekân çeşitli toplumsal mekân anlayışlarından yalnızca biriydi. Hümanist coğrafyada fiziksel veya nesnel mekân değil, "toplumsal mekân" araştırma konusu olmuştu. Durkheim'ın özgün kavramı, toplumsal mekânın artık açıkça coğrafi olarak görülmesi koşuluyla benimsendi; "toplumsal mekân" yaratılmasına katkıda bulunduğu düalizm ile mücadele etmek için kullanıldı.¹⁹

Mekân ve toplum sorunuyla ilgilenen ikinci eleştirel damar radikal siyaset geleneğiydi. Bu gelenek öncelikle 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında hüküm sürmekte olan siyasi hareketlerden beslendi, sonra gitgide Marksizmden esinlenen çeşitli teorik geleneklere dayanmaya başladı. Bu damarın meselesi coğrafi mekânın nesnellliğini inkâr etmek değil, onu toplumsal güçlerin hem hedefi hem de ürünü olarak açıklamaktı. Farklı toplumlar mekânı farklı tarzlarda kullanır ve örgütler ve bunların sonucunda ortaya çıkan coğrafi örüntüler bu mekânı kullanan ve örgütleyen toplumun net damgasını taşır. Örneğin kapitalist kentin mekânsal formu feodal kentinkinden çok farklıdır. Fiziksel kent mekânının tarihsel göreliliğine ilişkin enfes tasvirinde Harvey şunları söyler: "Kilise ve şapelin gökyüzüne uzanan kuleleri (kilise iktidarı döneminde ku-

rulmuş bir şehir olan) Oxford üzerinde hayale dalmışlarken, telcelci kapitalizm çağında Chrysler binasının ve Chase-Manhattan Bank'ın Manhattan adasını seyre dalmaları hiç de tesadüf değil.”²⁰ “Etkileşim” içinde olanlar yalnızca mekân ve toplum değildir; belli bir tarihsel mantık (yani sermaye birikiminin mantığı) mekân ve toplumun tarihsel diyalektiğini yönlendirir.

Bu pozitivism-sonrası geleneklerin sayesinde coğrafi mekân anlayışımız bugün çok daha gelişkin durumdadır. Fakat gerçeklikte başlangıçtaki düalizmi giderme yönünde ilk adımı attık sadece. Mekân ve toplumun birliğini kavradık ve savunduk, ama pratikte mekân anlayışımızı değiştirmeksizin iddiadan kanıtlamaya geçiş yönünde bir sonraki adımı atmamız zordur. Mekân ve toplumun “etkileştiği” veya mekânsal örüntülerin toplumsal yapıyı “yansıttığı” görüşü kurgusu bakımından ham ve mekanik olmasının yanı sıra, coğrafi mekânla ilgili daha fazla kavrayış sağlanmasını da engeller; bunun temel nedeni mekân ile toplum arasındaki ilişkiye dair bu görüşün mutlak mekân anlayışına bağlı kalmasıdır. İki şey ancak ilk adımda ayrı olarak belirlenmişlerse etkileşebilir veya birbirini yansıtabilir. O halde gerçekleşme yönündeki ilk adımı atmış olsak bile devraldığımız kavramsal mirasların yükünden kendiliğinden kurtulamayız. Niyetimiz ne olursa olsun, mekân ve topluma ilişkin örtük ikili bir anlayıştan yola çıkmak ve bunların birliğini *kanıtlayarak* hükme varmak zordur. Dolayısıyla bu düalizm ondan arınmaya çalışan pozitivism-sonrası geleneklerde farklı şekillerde varlığını koruyor.²¹ “Mekânın üretimi” anlayışı ile bir sonraki adımın atılması ve mekân-toplum birliğini savunmanın ötesinde kanıtlama imkânının da sağlanması amaçlanmaktadır.

“Teoriyi mistisizme vardırان tüm gizemler rasyonel çözümlerini insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranmasında bulur” diye yazar Marx.²² “Mekânın üretimi” ile birlikte, insan pratiği ve mekân “bizatihi” mekân kavramı düzeyinde bütünleşmiştir. Coğrafi mekân toplumsal bir ürün olarak görülür; bu yaklaşımda, toplumdan soyutlanmış bir coğrafi mekân felsefi bir ampütedir. Dahası, mekânın göreliliği felsefi bir konu değil, toplumsal ve tarihsel pratiğin ürünü

olur; keza coğrafi mekânın birliği de felsefi olmaktan ziyade toplumsal bir sonuç haline gelir.²³ Burada vurgu mekânın doğrudan fiziksel üretimi üzerindeyken, mekânın üretimi fiziksel üretimle ayrılmaz biçimde bağlantılı olan mekânın anlamını, kavramlarını ve bilincinin üretimini de kast eder. Mekânın üretimi tezi Reichenbach'ın Hegelci diyalektiğini bir adım öteye taşır. Mekânın kavramsal soyutlanmasının başlıca sorumlusu, yani insan pratiği bizatihi kavrama yerleştirilir. Felsefi bir yanlısın değil tarihsel evrimin sonucu olarak yalnızca Hegel değil, Aristoteles de baş aşağı çevrilir. Mekân artık “maddenin arızası” değil, maddi üretimin dolaysız sonucudur.

II. Mekân ve Tarih

Daha önce gördüğümüz üzere, ilk insan toplumları yer ve toplum arasında ayrım yapmamışlardı. Yaşanılan doğrudan deneyimlerde tüm yerler toplumsal anlamla yüklüdür. Yerin ötesinde hiçbir soyut mekân ve toplumun ötesinde hiçbir yer yoktur. Yer ve toplum bir birlik halinde kaynaşmıştır. Robert Sack'ın “ilkel” mekân anlayışı olarak tanımladığı budur.²⁴ Bu tür toplumlar doğal mekânda yaşarlar, yani kelimenin tam anlamıyla doğal süreçlerden, etkinliklerden, toplumsal ve diğer türde formlardan yaratılmış mekânda yaşarlar. Yer, doğal durumun ötesinde, gelişmemiş toplumsal ilişkiler bağlamında değerlendirilir.

Meta mübadelesine dayalı toplumsal ekonomilerin gelişmesiyle birlikte, ikinci bir doğa ve onunla birlikte yer-doğa birliğinde bir çatlak oluşur. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu durum fizik biliminde kullanılan, o giderek soyutlaşan mekân anlayışının başlangıcı oldu. Soyutlama Sack'ın “medenileşmiş” mekân anlayışının alametifarikasıdır. Bu mekân anlayışı halen işgal edilen yere bağlı değildir ama bu yerden soyutlanma olanağını ve doğrudan deneyimin ötesinde mekânsal genişlemeyi tasavvur etme olanağını zımnen içerir. Bunun sonucunda mekân ve toplumun kavramsal bütünlüğü bozulur

ve mekân bağımsız bir kavramsal varoluş geliştirmeye başlar. Fakat ikinci doğanın gelişmesi yalnızca kavramsal bir gelişmeye değil, doğal mekândan toplumsal olarak üretilmiş (her zerresi doğal mekân kadar gerçek) bir mekânın gelişmesine de yol açar. Bunu birkaç şekilde tasvir etmek mümkün. Ortaçağ şehri bu konuda açık bir örnektir. Öklidçi anlamda söylersek, bir şehirde yoksulların oturduğu bir apartmanın zemin katı ile dördüncü katı arasındaki mesafe şehir surlarının ötesindeki el değmemiş ormandaki bir ağacın yüksekliğine eşit olabilir. Ama bu apartmanın katları arasındaki aynı mesafe toplumsal merteye ve sınıf bakımından da ölçülebilirken, ağacın boyu bu bakımlardan ölçülemez. Kamusal ve özel mekânın ilk ayrılışı bunun daha eski bir tasviridir. Bu ayrım belli yerler bağlamında tarif edilebilir – mahsulün toplandığı, yetiştirildiği, çocukların büyüldüğü alan ile avlanılan ve savaşılan yer. Ama bu ayrım erkeklerin genellikle birinci mekânı yönettiği, kadınlarınsa esas olarak ikinci mekânda faaliyet gösterdiği cinsiyet temelindeki işbölümü bağlamında da tasvir edilebilir.²⁵

İkinci doğanın ortaya çıkmasıyla birlikte toplumun ve mekânın kavramsal ayrılığı da ortaya çıkar. Toplumun kuralları, ilk kez, mekânsal değerlendirmelerden oldukça kopuk, gayri-mekânsal olabilir. İnsanın üretici etkinliği tarımsal üretim şeklinde toprağa bağlı kaldıkça doğal mekândan *ayrı* bir şekilde mekânın toplumsal üretimi sınırlı ölçekte gerçekleşir. Fakat endüstriyel ve tarımsal etkinlik arasındaki işbölümü bazı üretken işleri dolaysız mekânsal sınırlamalardan azade kılar ve bu toplumsal bölünme kent ile kırsal mekânsal ayrılığında tezahür eder. Şehirler mekânsal olarak sabit olduğu halde buralarda meydana gelen etkinlikler ve bu toplumsal etkinlikleri düzenleyen kurallar mekânsal olarak hiç de sabit değildir. Bunlar bir şehirden diğerine yayılabilir veya aynı şehir farklı tarihsel dönemlerde çok farklı etkinlikler gerçekleştirebilir ve çok farklı toplumsal kurallar çerçevesinde işleyebilir. Burada yeni bir çelişki tomurcuklanır. Erken toplumlar kalıcı mekânsal kökler salmak, yani sabit bir bölge belirlemek için mekândan özgürleşmeye başlayabilecekleri noktaya kadar gelişmek zorundaydı.

Devletin ortaya çıkışıyla birlikte bu çelişki daha da bariz hale gelir. Engels'e göre, en erken devletlere iki nitelik damgasını vurdu. Bir yandan "artık silahlı halk kitleleriyle özdeş olmayan bir kamusal güç yarattılar." Böylece devlet sınıfsal ayrımlara ve köleciliğe, özel mülkiyete ve kadınların ezilmesine doğrudan refleks olarak doğdu; işlevi ise ortaya çıkan uyuşmazlıkları egemen sınıf yararına çözmek için hakemlik yapmak, ama kendini toplumun "üzerinde" göstermekti. "İkinci olarak, [devlet] ilk kez kamusal amaçlar uğruna halkı kan bağı gruplaşmaları temelinde değil, *müşterek ikâmet yerlerine göre* böldü. (...) Devlet kan bağına dayalı eski örgütlenmenin aksine, üyelerinin *bölgesel bazda* gruplaşmasıyla ayırt edilir." Kan bağlarına dayalı eski klan tipi birimler artık tek bir bölgeyi işgal etmiyordu. "Bölge hâlâ yerli yerindeydi, ama insanlar hareketlenmişti," bu da bölgenin denetim altına alınmasını gerektiren yeni bir toplumsal bölünmeyi zorunlu kılıyordu. "Yurttaşlarının ikâmet yerine dayalı bu tarz bir devlet örgütlenmesi tüm devletlerde ortaktır. (...) Tek fark şu ki, artık yalnızca ikâmet yeri belirleyiciydi, bir kan bağı grubu üyeliği değil. Şimdi halk değil bölge bölünmüştü: orada yaşayanlar o bölgenin siyasi eklentisinden başka bir şey değildi artık."²⁶ Böylece milliyetçilik ve her türden yerelcilik tarihsel köklerini toplumun sınıf ve cinsiyet temelinde bölünüşünde ve egemen sınıfın yönetmesini sağlayan bir devletin oluşumunda buldu.

Bu noktada devlet doğadan gerçek toplumsal soyutlanmanın doruk noktasını, ikinci doğanın tam zamanında ortaya çıkmış toplumsal kısmını temsil eder, bununla birlikte yasal yetki sınırları bakımından açıkça toprak temellidir [*territorial*]. İlk bakışta devletin bu zorunlu bölgesel belirlenişi coğrafi mekân ile toplum arasındaki bağın pekişmesini yansıtabilir ama gerçekte bunun tersi doğrudur. Kuşkusuz ortaya çıkardıkları hantal devlet kurumları aracılığıyla belli toplumlar belli yerlere her zamankinden daha çok bağlanır. Ama devlet toplum üzerindeki otoritesini ancak demokrasi, hürriyet, manevi haklar gibi soyut toplumsal etkileşim ilkeleri aracılığıyla meşrulaştırabilir ve tanımlayabilir. Bu tür ilkelerin kendileri de belirli sınıflı toplumların ürünleridir. Dolayısıyla bazı devletlerin ayrı ve

sınırları belli toprağa dayalı [*territorial*] temelleri vardır, ama böyle devletlerin dayandığı toplumsal ilkeler kolayca hareket edebilir [*mobile*] niteliktedir. Bu nedenle belirli bir devlet ve ona ait olan toplum kendilerini mekânsal olarak her zamankine göre hem daha kökleşmiş hem de daha hareket halinde bulur. Felsefi soyutlama ürünü siyasi ve ekonomik ilkelerle donanmış bir şekilde devlet yeni bir bölgeye yayılabilir ya da daralabilir; hatta tümüyle yeni bir bölgeye yerleşebilir. Kuşkusuz, hırslı devlet daha somut şeylerle de donanmış olmak zorundadır –silahlar, gıda ve ulaştırma araçları– ve bunlar ekonomik gelişme düzeyine bağlıdır. Ama mesele açıktır. Mekânsız toplum anlayışının, soyut mekânsız ikinci doğanın (toplumsal mekân) ilk işaretleri devletin açık mekânsal tanımıyla oluşabilir.

Bir doğrultuda, mekân giderek toplumsal gelişmenin en köklü temeli haline gelir. İkinci doğanın genişlemesi ve bu genişleme için gerekli ekonomik, sosyal ve teknolojik imkânların ortaya çıkmasıyla birlikte, küçük yerel şehir devletleri büyür ve daha büyük ülkeler bunların yetki alanına dahil olur. Ama bu sürecin hiçbir mutlak yanı yoktur; bu süreç büyük ölçüde dahili gelişimin ve dış (ekonomik ve askeri) rekabetin ürünüdür. En sonunda şehir devleti yerini bölgesel devlete –düklük, baronluk, krallık– ve daha yakın geçmişte, ulus-devlete bırakır. Sack'ın belirttiği gibi, “ekonomik işlevlerin eşgüdümü toplumun ve yerlerin en temel düzeyde kaynaşmasının mutlakiyetçi devletin geniş coğrafi ölçeğine ve sonra modern ulus-devlete kaydırılmasıyla sağlandı.”²⁷ Yerkürenin tüm coğrafi mekânı toplumsal genişleme sürecinin parçası olarak adım adım bölünür. Toprağa dayalı farklılaşma ve dünya piyasasının evrenselleşmesi tek bir süreç halinde ilerler. Coğrafi genişleme toplumsal genişleme ve gelişme ile eşanlamlıdır; bu evrede, toplumsal gelişme ancak içinde mekânın toplumsal olarak üretildiği coğrafi arenanın genişletilmesi sayesinde gerçekleşir. Coğrafya insani ilerlemenin en önemli cephesi haline gelir.

Ama bir başka doğrultuda, mekân eşzamanlı olarak toplumsal etkileşim bakımından giderek anlamsızlaşır. Ekonomik, teknolojik, siyasi ve kültürel ilişkiler oluşup yayıldıkça bu ilişkileri yönetmek

için gereken kurumsal çerçeve karmaşıklaşır ve gittikçe her türlü asli mekânsal tanımını yitirir. Bununla birlikte, toplum kendisini bu şekilde mekândan daha fazla özgürleştirdikçe, daha çok mekân en mutlak anlamıyla metalaştırılabilir. Dünya piyasasının ortaya çıkışı bu toplumsal projenin sınırlarını çizer, kapitalizm ise boşlukları doldurmaya çalışır. Bu konuyu doğrudan ele almadan önce, bir meta olarak mekâna dair bazı genel saptamalarda bulunmamız gerekecek.

III. Mekân ve Sermaye

Meta olarak Mekân

Marx'ın analizinin mekânsal olmadığı şeklinde yanlış bir anlayış vardır. Bu hiç de doğru değil; Marx'ın analizlerindeki canlı mekânsal içerimlerin çok az geliştirildiğini söylemek daha doğru olur. Gerçek şu ki ne Marx ne de ardından gelen Marksist teorisyenler coğrafi mekânı ele almak için düzgün bir kavramsal temel kurmayı başaramadı. Ama Marx'a baktığımızda daha karmaşık bir tabloyla karşılaşırız: *Kapital*'de Marx esas olarak değerle uğraşmıştı: değer in emek zaman ile ölçülmesi, artı değer in kaynağı, sermaye formunda değer birikimi. Genellikle, bu argümanları ileri sürmek için Marx'ın metanın kullanım değerleri ile ilgilenmediği varsayılır; yalnızca metanın değerini ve mübadele değerini önemseydiği söylenir. Bu da yanlış bir anlayıştır. Marx sermayenin diyalektik analizini ilerletmek için periyodik olarak kullanım değerleri alanına döner. Peki Marx kullanım değerini nasıl tanımlamıştı? Bir metanın "geometrik, kimyasal [ve] başka (...) doğal özelliği" onu bir kullanım değeri haline getirir.²⁸ Yukarıda değindiğimiz bilimsel mekân anlayışı ve mekân ile madde arasındaki ilişki hakkındaki tartışmaya dayanarak bir metanın mekânsal niteliklerini bu doğal niteliklere dahil ederek ve böylece bir metanın kullanım değerinin parçası sayarak işe başlamak anlamlı olacaktır. Aslında Marx'ın mekâna kesinlikle gönderme yaptığı noktalar tam da tartışmalarında kullanım değerini analize yeniden dahil ettiği noktalardır.²⁹ Marx en az bir yerde mekânsal nitelikleri kullanım değerinin parçası olarak görme konusunda nettir. Metala-

rın ya da insanların taşınmasında, der, “emeğin nesnesinde maddi bir değişme olur – *mekânsal* değişim, yer değişikliği. (...) Emeğin nesnesinin mekânsal varoluşu değişir ve bunun yanı sıra kullanım değerinde değişiklik gerçekleşir, çünkü bu kullanım değerinin yeri değişmiştir. Emeğin mübadele değeri emeğin kullanım değerindeki bu değişikliğin gerektirdiği emek kadar yükselir.”³⁰

Mekânsal ilişkileri bu şekilde kullanım değerlerinin bir niteliği sayarsak, doğanın üretiminden mekânın üretimine atılan kesin adımın yanı sıra, bazı kilit önemde kavrayışlara da ulaşırız. Harvey’in gösterdiği üzere, ilk adımda bu yaklaşım kimi zaman kırılğanlaşan mekânsal bütünleşme kavramı için sağlam bir teorik temel sunar. Değerin soyut emeğin evrensel formu olabilmesi için –ki aslında kapitalist üretim tarzında böyle olmak için çabalar– farklı yerlerdeki farklı somut emek süreçlerinin piyasada bir araya getirilmesi gerekir. Öncelikle farklı süreçlerin mekânsal yalıtılmışlığı ortadan kaldırılmadıkça, bazı emek süreçlerinin değer in evrenselleşmesi açısından son derece zararlı olan toplumsal yalıtılmışlığı yok edilemez. “Mekânsal entegrasyon, yani farklı konumlardaki meta üretiminin mübadele aracılığıyla birbirine bağlanması” sermaye için kesin bir zorunluluk haline gelir.³¹ Harvey’in öne sürdüğü üzere, Marx’ın aşğıdaki sözleri söylerken düşündüğü de muhtemelen budur:

Soyut zenginlik, değer, para ve dolayısıyla *soyut emek* somut emeğin dünya piyasasına yayılan farklı emek tarzlarının toplamı haline gelmesi ölçüsünde gelişir. Kapitalist üretim değere ya da üründe maddileşmiş emeğin toplumsal emeğe dönüşmesine dayanır. Ama bu yalnızca dış ticaret ya da dünya piyasası temelinde [mümkündür]. Bu, kapitalist üretimin hem önkoşulu hem de sonucudur.³²

Dolayısıyla Marx’ın mekânı çok açık biçimde kullanım değerleri başlığı altında ele almasının meta taşımacılığı hakkındaki bir tartışmada gerçekleşmesi hiç de bir tesadüf değildir.

Mutlak ve görelî mekân kavramlarına dönüp bunları bu tartışma bağlamında incelersek önemli bir başka şey ortaya çıkar. Somut emek süreciyle ilgilendiğimiz sürece, mekân anlayışımız esas

olarak mutlaktır. Emegın karakteristiğinin benzersizliğı mekânsal niteliklerinin de benzersiz olması demektir. Fakat soyut emek açısından durum farklıdır. Soyut emegın değer şeklinde gerçekleşmesi mekânsal olarak bütönlüşmiş bir meta mübadelesi sistemini, parasal ilişkileri, kredi olanaklarını ve hatta emegın hareket kabiliyetini gerektirir. Bunlar da somut üretimin yürütöldüğü yerler arasında belirli ulaştırma ve haberleşme bağlantılarının kurulmasını ve mekânı mutlak olduğı kadar görelili bağlamda da kavrayabilmemizi gerekli kılar. Örneğın eskiden izole olan bir üretim yerinin ulusal ya da uluslararası ekonomiye katılması onun mutlak yerini değiştirmez, ama bu mekânsal entegrasyon hareketi görelili yerinin değişmesi sürecinde soyut emegın değer olarak gerçekleşmesini de güçlendirir.

Bu yalnızca kavramsal değil aynı zamanda tarihsel bir ayrımdır ve bu noktada yukarıda biraz soyut biçimde ifade edilen bir sonucun doğrulandığını görürüz. Marx sayesinde biliyoruz ki, kapitalizmin tarihsel gelişmesi değerin soyut emek formunda giderek evrenselleşmesini de beraberinde getirir. Bu süreç ulaştırma ağlarının gelişmesi yoluyla yalnızca coğrafi mekânın üretimini değil, mutlak mekânların adım adım görelili mekâna entegrasyonunu ve dönüşümünü de içerir; mutlak mekânlar görelili mekânın üretimi için hammaddedir. Bunun da ötesinde, böyle tarihsel bakıldığında, coğrafi mekânın göreliliğinin toplumsal belirleyicileri belirginleşir. Nihayetinde coğrafi mekânın göreliliğini belirleyen Einstein ya da fizik ve felsefe değil, fiili sermaye birikimi sürecidir.

Mekân ve sermayeye dair daha spesifik bir incelemeye geçmeden önce mekânsal özellikler, mekânsal ilişkiler ve bir bütün olarak coğrafi mekânla neyin kastedildiğini netleştirmek gerekiyor. Kullanım değerinin içinde gerçekleştiğı form –bir, iki ya da üç boyutlu mekânsal yayılması ve sonuçta ortaya çıkan şekli– onun *mekânsal özelliklerini* oluşturur. Ama bir metanın kullanım değerini belirleyen şey yalnızca doğal özü değildir; daha ziyade, nesnenin diğer nesnelere, olgulara ve etkinliklere kıyasla sağladığı faydadır. Kullanım değeri evvela bir ilişkidir ve belli bir kullanım değerini belirleyen ilişkiler dizisinin parçası olarak bir *mekânsal ilişkiler* dizisidir. Bu yalnızca

tek tek metalar düzleminde geçerli değildir; mesela bir konutun kullanım değeri metre ve santimetre olarak boyutları tarafından değil, aynı zamanda iç tasarımı, ulaşım güzergâhlarına, kanalizasyon hatlarına, işe, hizmetlere vb. yakınlığı tarafından da belirlenir. Şehir ya da bölge gibi karmaşık metaların formunu belirlemede katkısı olan belirli mekânsal ilişkilerden de bahsedebiliriz. Konum analizimizin temelinde yatan şey mutlak ya da göreceli mekân çerçevesinde anladığımız mekânsal ilişkilerdir. Mutlak konum sadece göreceli konumun özel bir durumudur, içinde kendimizi mesafenin toplumsal belirleyicilerinden soyutladığımız bir durumdur. Bir bütün olarak *coğrafi mekân* da farklıdır. Kendileri de üretim tarzının yapısının ve gelişmesinin ifadesi olan, az çok tanımlanabilir örüntüler halinde organize edilebilen mekânsal ilişkiler bütünüdür. Bu haliyle, coğrafi mekân parçalarını oluşturan farklı ilişkilerin toplamından daha fazla bir şeydir. Dolayısıyla dünyanın, ne kadar isabetsiz de olsa, az gelişmiş ve gelişmiş dünyalar şeklinde bölünmesi, ancak bir bütün olarak coğrafi mekân bağlamında anlaşılabilir. Bu bölünme coğrafi mekânın sermaye ile emek arasındaki ilişkinin ifadesi olarak düzenlenmesini de beraberinde getirir. Keza, belirli mekânsal ilişkileri değil bir bütün olarak coğrafi mekânı dikkate alırsak, mekânsal bütünleşme değerinin evrenselliğinin bir ifadesi olarak anlaşılabilir.

Mekânın Çağdaş Tarihi

Kapitalizm, başarıyla gelişmesinin bir koşulu olarak, ürettiği metalar için dünya çapında örgütlenen bir piyasa devralır. Ama dünya ölçeğinde işleyen bir dolaşım tarzını miras alan kapitalizm üretim tarzını da aynı ölçüde evrenselleştirmeye çalışmak zorundadır. Birikim için birikim ve kapitalizmin doğasından kaynaklanan ekonomik büyüme zorunluluğu ücretli emeğin alanının hem mekânsal hem de toplumsal olarak genişlemesine yol açar. Dünya piyasasının parçalarını birleştirmeye yardımcı olan keşif süreci kapitalizm-öncesi toplumları dünya piyasasına çekmekle kalmayan, en sonunda spesifik olarak kapitalist ücretli emek ilişkisini de bu toplumlara

yerleştiren kolonyalizm sürecinin gölgesinde kalır gittikçe. Kapitalist dünya piyasasının hizmetinde olacak şekilde köleliğin sürdürülmesi ve kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin fosilleşmesi gibi önemli istisnalara rağmen, ücretli emek ilişkisi gitgide evrensel hale getirilir. Kapitalizmde ücretli emek ilişkisinin evrenselliği yalnızca işçi sınıfının değil sermayenin de mutlak mekânla her türlü yapısal bağı koparır. Eskinin feodal toplumlarında serfler toprak sahibine bağlıydı ve bu nedenle sınıfsal ilişkilerin belirlenmesi serflerin mutlak çalışma mekânının belirlenmesini gerektiriyordu. Serflikten özgürleşme ancak toprak sahibinin toprağından kaçmak ve şehir surları dahilinde bir yıl bir gün yaşamakla mümkün olabilirdi.* Emeğini bir meta olarak satma özgürlüğü ve her türlü üretim aracı sahipliğinden ya da hayatta kalmak için gerekli geçim aracı sahipliğinden kurtulma şeklinde çifte özgürlükle tanımlanan ücretli işçi içinse durum böyle değildir. Dolayısıyla hareket etmekte özgürdür, hatta çoğu durumda kente gitmek zorundadır, çünkü kırsal kesimde her türlü geçim aracından yoksun bırakılmıştır.

Şimdi yukarıda belirtilen çelişkiyi geliştirebilecek ve netleştirecek konumdayız; şöyle ki, toplumsal gelişme bir yandan mekândan giderek daha fazla kurtulmayı sağlarken, mekânsal sabitlik de gitgide toplumsal gelişimin hayati temeli olur. Sermayenin doğal eğilimi olan ücretli emeğin ve onunla birlikte değerin evrenselleşmesi toplumsal ilişkilerin ve kurumların miras alınan her türlü mutlak mekândan –yukarıda “doğal mekân” dediğimiz şeyden– amansızca kopmasına yol açar. Sermayenin hareketliliği ve daha az ölçüde emeğin hareketliliği, bu zorunluluğun en açık tezahürüdür. Bugün bir tuşa dokunarak 500 milyon doları Singapur’dan Bahamalara, Londra üzerinden, aralarında hiç fiziksel mesafe yokmuş gibi yıldırım hızıyla göndermek mümkün.³³ Ama doğal mekândan kurtuluş

* *Bir yıl bir gün kuralı*: İngilizce konuşulan örfi hukuk (*common law*) ülkelerinde kimi yasal prosedürler için gözetilen süre. Serflerin topraklarını terk etmesi bir suçtu. Fakateğer topraklarını terk edip bir şehrin surlarında bir yıl bir gün yaşayabilirlerse, bu zamandan itibaren özgür insan kabul ediliyorlardı. (e.n.)

yalnızca görelî mekân üretme zorunluluğunu artırır. Değerin evrenselleşmesinin koşulu olarak ulaştırma maliyetleri ve ulaştırma-ya harcanan zaman asgari düzeye çekilmelidir. Üretim ve tüketim yerleri arasındaki görelî mesafe ve bu mesafeyi ortadan kaldırmak için gerekli araçlar –kısacası, bunların görelî konumları– sermaye birikimi ve nakliyesi gereken metalar, haberleşme ve kredilerdeki çoğalmayla orantılı olarak artan önem kazanır. Keza, üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte üretim sürecinin ölçeği arttıkça, giderek daha fazla işçinin işyeri yakınındaki mekânlarda yoğunlaşması kaçınılmaz olur. Böyle bir düzenlemenin sermayeye sağladığı açık siyasi faydaların yanı sıra, bu olgu işe gidiş-geliş süresini asgari seviyede tutar ve böylece ücretlerin düşük tutulmasını mümkün kılar. Sermaye doğal mekândan toplumsal kurtuluşu ancak kendisi görelî mekânın eşzamanlı üretimine katılarak başarabilir.

Bir ülke olarak ifade edilen coğrafi mekân toplumsal gelişmenin uzantısı haline getirilir. Şeylerin “mekânda” vuku bulduğu görüşü yalnızca bir düşünme alışkanlığı değil, bir lisan alışkanlığıdır aynı zamanda ama mutlak, doğal mekâna yaptığı gönderme bakımından demode, hatta nostaliktir ve mekânı eleştirel biçimde anlamaya engel oluşturur. Eylemleri bakımından bu toplum mekânı artık bir muhafaza kabı olarak kabul etmez fakat onu üretir; bizler mekânın “içinde” yaşamak eylemek ve çalışmak yerine yaşayarak, eyleyerek ve çalışarak mekânı üretiriz.

Ne var ki sermaye mutlak mekânı hepten ortadan kaldırmayı başaramaz, bunu başarmaya bile kalkışmaz. Kuşkusuz kendini doğal mekândan kurtarmaya çalışır, ama bunu yalnızca büyük görelî mekân üretiminin bir parçası olarak, kendi mutlak mekânlarını üreterek gerçekleştirir. Bir ölçüde Einstein’ı izleyen Newton’cu mekânda olduğu gibi öncelikler tersine çevrilmiştir; mutlak mekân daha görelî bir evrende özel bir duruma dönüşür. Mesele şudur ki, bugün mutlak mekân coğrafi bağlamda oluştuğunda insan etkinliğinin ürünüdür; bu tür mekânların mutlaklığı toplumsal üründür, doğal mekânın özelliği değil. Kapitalizme geçiş sürecinde çitlemeler mutlak mekân icadının çarpıcı, tarihsel örneğiydi. Sermaye haki-

miyetini yaygınlaştırdıkça tüm yerküre yasal olarak parsellere ayrılır, hayali ya da hakiki büyük masum çitlerle bölünür. Farklı bir ölçekte, günümüz dünyası 160'tan fazla* ayrı ulus devlete bölünmüş halde ve bu durum sermaye için olduğu kadar özel mülkiyetin coğrafi bölünmesi için de bir zorunluluk. Sınırlara yönelik geleneksel ilgileri ve haritacılık yetenekleriyle coğrafyacılar dünyayı mutlak mekânlara bölme çabasının ileri cephesindeydi. Özellikle Britanya coğrafya ekolü mesleki varlığını bu tür etkinliklere borçluydu.

Genellikle dile getirilmese de, kapitalizmin belli mutlak mekânlar ürettiği olgusunun örtük kabulü yakın geçmişte bazı Marksistlerin mekânı üretim aracı olarak değerlendirme girişimlerinin arkasında yer alır. Bu yaklaşım mekânı Marksist teorisinin esas bünyesine katma girişimi olma meziyetini de haizdir. Coğrafi mekânın bir üretim aracı olarak en bariz biçimde işlev gördüğü alan ulaştırma sektörüdür. Burada kalkış ve varış yeri arasındaki mesafe bir üretim aracıdır. Çünkü Marx'ın evrensel üretim aracı olarak doğaya ilişkin alaycı sözlerini yorumladığımızda gördüğümüz gibi, o zamana kadar kimse konumlarını değiştirmeksizin metalleri ve nesneleri bir yerden diğerine taşıma sanatını keşfetmemişti. İster mutlak isterse göreceli olarak ölçülsün, kalkış ve varış yerleri arasındaki salt mekânsal mesafe ulaştırma sektöründeki üretim araçlarından biridir. Daha spesifik söylersek, bir hammaddestir. Ulaştırma ve haberleşme araçları geliştikçe daha fazla coğrafi mekân üretim aracı olarak ekonomiye katılır.

Fakat mekân bir bütün olarak endüstriyel üretimde daha genel tarzda bir üretim aracı işlevi görür. Aslında, toprak yalnızca tarımda (tarımsal emeğin hâlâ toprağı işlemesi ölçüsünde) ve bazı maden çıkarma etkinliklerinde üretim aracıdır, oysa diğer sektörlerde üretim sürecinin bir koşulundan ibarettir. Ancak genelde, doğrudan üretimde kullanılan toprağın mekânsal kapsamı ve hatta niteliksel formu üretim aracının ayrılmaz unsuru olarak görülebilir. Buna benzer bir görüş Marx'ın şu pasajında ortaya konur:

* Bugün bu sayı 190'ın üzerinde. (e.n.)

Daha geniş anlamıyla emek süreçlerinin araçları arasında, emeğin emek nesnesi üzerinde etkide bulunmasına aracılık eden ve dolayısıyla şu ya da bu şekilde faaliyeti yönlendiren şeyler dışında, genel olarak, sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan tüm nesnel koşulları sayabiliriz. Bunlar emek sürecine doğrudan doğruya katılmazlar; ama bunlar olmadan, süreç ya hiç başlatılıp yürütülemez ya da ancak eksik bir şekilde yürütülür. Bu türdeki genel emek aracı yine toprağın kendisidir; çünkü işçiye *locus standi*'sini* ve emek sürecinin gerçekleşeceği alanı sağlar.³⁴

Bu mekânsal uygulama alanı yalnızca emeğin öznelere, nesnelere ve araçları tarafından doğrudan işgal edilen mekânı değil, depo gibi gerekli maddi unsurları da içerir. Bir üretim aracı olarak coğrafi mekânın önemi, bir çelik tesisinde ya da otomotaj fabrikasında kullanılan mekân ile bir fırın ya da elektrik üretim tesisinde kullanılan mekânın karşılaştırılmasıyla somut olarak gözler önüne serilebilir. Mesele yalnızca farklı üretim süreçlerinin farklı “mekân gereksinimleri” olmasından ibaret değildir; aynı zamanda, etrafta üretici güçler tesis edilirken, mekân bu üretici güçler dizisinin mekânsal özelliklerine göre üretilir.

Ne var ki, coğrafi mekânın üretim aracı olarak işlev görmesi, çoğu kez yapıldığı gibi, bizi mekânı yalnızca üretim aracı şeklinde görmek gibi katı bir tutuma itmemeli.³⁵ Mekânın küresel ölçekte bir üretim aracı olarak sermayenin hizmetine sokulabilmesini anlamak bir şeydir, mekânın başka işlevleri de olabileceğini reddetmek başka şeydir. Bu tanımsal indirgemecilikte kaybolan nokta coğrafi mekânın göreliliği ve kapitalizmde üretilmeleri nedeniyle görelî ve mutlak mekân arasındaki ilişkidir. Mekân üretim aracı işlevi görür ama çok daha fazla işlev de yerine getirir. Aslında bütün bu sorunun ardında yatan şey ölçek meselesidir ve bu mesele 5. bölümde ayrıntılarıyla ele alınacaktır. Şimdilik farklı mekânsal ölçekler belirlemenin, verili bir mekânın ya da bir mekân grubunun mutlak mekân olarak görülebileceğini varsaymak anlamına geleceğini söylemekle yetinelim. Bu mekânları sabit, örneğin “şehir mekânı” ya

* Düz anlamıyla, “duruş yeri”; çıkıp söz söyleme, duruşmaya katılma hakkı. (ç.n.)

da “üretim mekânı” olarak ele alırız, bunu yapmaktaki amacımızsa söz konusu ölçekteki farklı somut mekânlar arasındaki ilişkiyi incelemek ya da o ölçekteki dahili süreçleri ve etkinlik örüntülerini tahlil etmektir. Kısacası, mekânsal ölçeklerin belirlenmesi görelî ve mutlak mekân arasındaki ilişki hakkında örtük varsayım gerektirir. 5. bölümde göreceğimiz üzere, bu keyfî teorik bir mesele değildir ve mekân üretiminin ayrılmaz parçası olarak sermaye toplumsal organizasyonda farklı mekânsal ölçekler üretir. Bunlar bir görelî mekân denizindeki mutlak mekân adaları olarak hayal edilebilir. O halde, bazı alışılmış ölçekleri verili kabul etmektense, kapitalist gelişmenin ve yapının analizinden mekânsal ölçekler *türetmek* gerekir.³⁶

Daha önce kapitalist gelişmenin doğal mekânın, yani miras alınan mutlak mekânın durmaksızın üretilmiş görelî mekâna dönüştürülmesi olduğu ileri sürülmüştü. Şimdi kapitalizmin bekası açısından coğrafi mekânın nasıl giderek daha fazla temel bir ilgi konusu haline geldiğini göstermek üzere bu tezi güçlendirecek konumdayız. Kapitalizmin erken aşamasında toplumsal genişleme ve gelişme eş zamanlı coğrafi nitelikteydi. Toplumsal genişleme coğrafi genişleme aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Kasabalar büyüyerek kent merkezlerine dönüştü, kapitalizm-öncesi devletler genişleyip modern ulus-devletler halini aldı, ulus-devletler de genişleyip imkân buldukları ölçüde kolonyal imparatorluklar oldular. Kapitalizmin coğrafyası görelî mekânın üretimi aracılığıyla gelişti ve bunu başlangıçta mutlak mekâna yayılarak başardı. Ücretli emek ilişkisi yerkürenin her köşesine kararlılıkla ilerlerken, sermayenin miras aldığı dünya piyasası, gitgide, soyut emek formu olarak değerin evrenselliği tarafından oluşturulan, kapitalist dünya piyasasına dönüştürülür. Bu mutlak genişleme sermayenin ilerlemesini yansıttığı ölçüde, mutlak mekân kavramı mekân üretiminin kavranması açısından hem faydalı hem de zorunludur. Ne var ki, 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, toplumsal ve ekonomik büyüme artık esas olarak coğrafi yayılma yoluyla gerçekleşmiyordu. Birinci Dünya Savaşı’nın ardından kurulan coğrafya ekollerindeki gelişmelerin de gösterdiği üzere, bu anlamda coğrafya kapitalist genişlemenin öncü

gücü olmaktan çıkmıştı. Afrika'nın 1880'lerdeki nihai paylaşımıyla birlikte, ulus devletlerin ve kolonilerinin mutlak genişlemesi son bulmuştu.³⁷ Kuşkusuz gelişme süreci dışında kalmış bazı iç adalar vardı ve hatta kent ölçeğinde süreç henüz tamamlanmış değildi, ama bunları silip süpürmek tek başına kapitalizmin zorunlu ekonomik büyümesini sürdürmeye yetmezdi. Coğrafi mutlakiyetçilik ve ekonomik zorunluluk yollarını ayırmıştı. Bu noktada Lenin 1916'da zamanın Alman coğrafyacısı Alexander Supan'ın vardığı sonuçları özetleyerek ve Birinci Dünya Savaşı deneyiminin ışığında genişleterek şunları yazar:

incelenmekte olan dönemin karakteristik özelliği yerkürenin nihai bölüşümüdür –*yeniden bölüşüm* imkânsızdır anlamında nihai değil; tam aksine, yeniden bölüşümler mümkün ve kaçınılmazdır– yerkürenin nihai bölüşümünün anlamı şudur ki, kapitalist ülkelerin kolonyal siyaseti gezegenimizin işgal edilmemiş bölgelerine el koyma işini *tamamlamıştır*. Dünya ilk kez tamamen paylaşılmış durumdadır, bundan dolayı gelecekte *ancak* yeniden paylaşım mümkün olacaktır, yani sahipsiz bölgelerin bir “sahibin” eline geçmesi yerine bölgeler yalnızca bir “sahipten” diğerine geçecektir.³⁸

Kapitalist gelişmenin geride bıraktığımız yüz yılı daha önce görülmedik ölçüde mekân üretimini de beraberinde getirdi. Ama bu üretim belli bir mekândaki mutlak genişleme sayesinde değil, küresel mekândaki iç farklılaşma, yani daha geniş bir şekilde görelî mekân bağlamında farklılaşan mutlak mekânların üretimi sayesinde gerçekleştirildi.

Geçen yüzyılda coğrafi mekândaki farklılaşma sermayenin doğasındaki bir ihtiyacın, sermayeyi peyzajda hareketsizleştirme ihtiyacının doğrudan sonucudur. Tek bir tuşa dokunarak 500 milyon doları yıldırım hızıyla dünyayı dolaştırmak mümkündür ama bu paranın bir yerden gelmesi ve bir yere yönelmesi gerekir. İşte bu yer üretim sürecidir, artı değerın üretilmesi için büyük miktarlarda üretken sermayenin oldukça uzun süre fabrikalar, makineler, ulaştırma güzergâhları, depo binaları ve bir dizi başka tesisler halinde

mekânsal olarak hareketsiz halde tutulmasını gerektiren üretim sürecidir.³⁹ Sermayenin bu şekilde veya ulus devletin hudutlarıyla sınırlanan ulusal sermayeler şeklinde mekânsal hareketsizleşme [*spatial immobilization*] eş zamanlı olarak farklılaşmış bir coğrafi mekânın üretilmesi demektir. Bu hareketsizleşme süreci sermayenin hareketliliğiyle denkleştiği ölçüde, bu zıt eğilimler küresel mekânda tesadüfi değil belli bir model dahilinde içsel farklılaşma yaratır. Dolayısıyla, mekânın üretimi kapitalizmin gelişmesiyle birlikte yürüdükçe, mutlak ve göreceli mekân arasındaki o soyut görünen çelişki bizzat “kapitalizmin mekân ekonomisi” dahilinde giderek daha fazla içselleştirilir. Sermayenin mutlak coğrafi yayılması sürdükçe kendi toplumsal dokusunda gedikler açan çelişkiler mekânsal olmayan bir çerçevede şekillenebilir; mekân dışsal olarak görülebilir. Ekonomik gelişme içeriye, yani coğrafi mekânın ileri düzeyde iç farklılaşması yönüne dönerse, çelişkinin mekânsal boyutu daha belirgin olmakla kalmaz, mekânın sermayenin merkezine yakınlaştırılması anlamında daha da hakiki olur. Bu doğrultuda, krizler genel kapitalist üretim sisteminde patlak verdiğinde, bunlar her zamankinden daha doğrudan (ve görünür şekilde) kapitalizmin coğrafyasında açığa çıkar.

Mekânın gündemde her zamankinden daha fazla yer aldığını ileri sürerken kastettiğimiz budur. Aslında bu sonucu biraz soyut düzeyde de olsa, Marx’ın göreceli artı değer kavramına dayanarak öngörebilirdik. Kapitalizm geliştikçe göreceli artı değer temellüküne daha fazla bağımlı hale gelir. Hatta Marx göreceli artı değer sağlama çabasını sanayi kapitalizminin alametifarikası ve “sermaye üzerine kurulu üretim tarzının (...) ayırt edici tarihsel karakteri” olarak nitelendirir. Tarihsel olarak, “toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin, birikimin en güçlü kaldırıcı haline geldiği noktaya ulaşılır.”⁴⁰ Bunun sonucunda bazı hususlar ortaya çıkar ve Marx bunlardan bazılarını incelemiştir. *Grundrisse*’deki ünlü bir bölümde, sabit sermayenin durmaksızın yenilenmesini beslemek için sermayenin bilimdeki gelişmeyi teşvik etme, hatta yönetme ihtiyacına dikkat çeker. *Kapital*’de üretici güçlerin büyüyen ölçeğine, sermayenin bu sürece

eşlik eden yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine dikkat çeker. Sermayedeki yoğunlaşma ve merkezileşmenin Marx'ın yalnızca şöyle bir dokunup geçtiği net mekânsal içerimleri vardır ama daha genel bir mekânsal argümandan da söz etmek gerekir. Marx'ın metaforunu genişletirsek şunları söyleyebiliriz: görelî artı değer birikimin en güçlü kaldırıcı haline geldiğine göre, sabit sermaye bu kaldıracı güç veren ana eksenidir. Değer olarak sabit sermaye yalnızca emek nesnelerinde maddileşmiş soyut emeği muhafaza ederken, kullanım değeri olarak sabit sermaye somut emek gücünün görelî artı değeri bünyesinde maddileştiren yeni bir meta formuna dönüşmesini sağlar. Dolayısıyla hayati olan husus sabit sermayenin kullanım değeridir; bu unsurun görelî artı değer üretiminin eksenine haline gelmesiyle orantılı olarak, sabit sermayenin mekânsal nitelikleri de hayati önem kazanır. Tanım gereği sabit sermaye, mekânsal olarak mutlaka sabit olmasa da, üretim süreci boyunca birden fazla üretim döneminde varlığını sürdürmesi bakımından mekânsal olarak en sabit üretken sermaye unsurudur. Görelî artı değer üretiminde bir katalizör olarak sabit sermaye merkezi konuma ilerlerken, kapitalist sınıfın kapitalizmi ayakta tutma mücadelesine giderek daha fazla dahil olan coğrafi mekânı da beraberinde sürükler.

Coğrafi mekânın yeniden kazandığı önem etkisini sanayinin merkezileşmesi ve ademimerkezileşmesi, Üçüncü Dünya'nın seçili bölgelerindeki sanayileşme, "fırari" tesisler,* bölgesel gerileme, sanayisizleşme, milliyetçilik, kentsel dönüşüm ve mutenalaştırma gibi sorunlara ve kriz esnasında mekânsal yeniden yapılanma gibi daha genel meselelere gösterilen ilginin artması şeklinde gösterir. Ama bu sorunların önemi konusunda uzlaşma olsa da, ne anlama geldikleri konusunda uzlaşma sağlanmış değildir. Mekânsal farkların giderildiğini vurgulayan her yazara karşılık farklı verilere dayanarak farkların büyüdüğünü vurgulayan bir başkası ortaya çıkar.⁴¹ Hiç kuşkusuz, mesele bu coğrafi örüntülerin çelişkili eğilimlerin ürünleri olmasıdır: birincisi, toplumsal gelişim mekânı toplumdan

* *Runaway shops*: emek örgütlerinden ya da bazı yasalardan kurtulmak için sermayedarın üretim tesisini bulunduğu yerden sökerek başka yere taşıması. (ç.n.)

kopardıkça mekânsal sabitliğin önemi artar; ikincisi ve en önemlisi, farklılaşma ve evrenselleşme veya eşitlenme yönündeki eğilimler kapitalizmin göbeğinde yan yana ortaya çıkar. Çelişkili bir dinamik olan eşitleme eğiliminin gerçekleşmesi çok özel bir örüntü doğrultusunda mekân üretimiyle sonuçlanır. Mekânsal farklılıklar ne giderilmiştir, ne de mekân sınırsızca farklılaşmıştır. Aksine, sonuçta ortaya çıkan örüntü genel anlamda değil, ama mekânın üretimini yönlendiren çelişkili dinamiğin özel ürünü olarak bir *eşitsiz gelişim* örüntüsüdür. Eşitsiz gelişim kapitalizmde mekân üretiminin somut manifestosudur. Bundan sonraki iki bölüm eşitsiz gelişim sürecinin ortaya çıkışına ve açıklanmasına ayrıldı; bu bölümlerde coğrafi mekân üretiminin kapitalizmin evrilmesinde ve ayakta kalmasında nasıl artan bir rol oynadığı açıklığa kavuşturulacak. Ancak bu işe girişmeden önce güncel “mekânın üretimi” analizini Marksist gelenek çerçevesine yerleştirerek bu bölümü tamamlayacağız.

IV. Mekânın Üretimi ve Marksist Teori

Lefebvre

Mekânın üretimi fikri yeni değil. Anglo-Amerikan Marksizminde David Harvey “coğrafi örgütlenmenin hakim ilkesi olarak (...) *yaratılmış mekân*”ın incelenmesinin öncülüğünü yapmış, Fransız geleneğinde de Castells aynı şeyi gerçekleştirmişti.⁴² Fakat “mekânın üretimi”nin en tutarlı, en yaratıcı ve en açık savunucusu Henri Lefebvre oldu. Bildiğim kadarıyla, “mekânın üretimi” teriminin yaratıcısı da Lefebvre idi. Lefebvre üretim sürecinden çok kapitalist toplumun “merkezi ve gizli sürecini oluşturur” dediği toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden-üretimine odaklanır ve bu süreç karakteri gereği mekânsaldır. Lefebvre’e göre, toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi yalnızca fabrikada, hatta bir bütün olarak toplumda bile değil, “bir bütün olarak mekânda” gerçekleşir; “bir bütün olarak mekân üretim ilişkilerinin yeniden-üretiminin yeri haline gelmiştir.” Mekânsal ilişkiler “mantıksal” olarak oluşturulur ama insan etkinliği aracılığıyla mekânın içinde ve mekânın

üstünde “diyalektikleşir.” “Birçok çelişki yaratarak yeniden-üretimi gerçekleştiren (...) bu diyalektikleşmiş, çatışmalı mekândır.” Dahası, mekân sorunsalının doğması kapitalist gelişmede yeni bir evreyi gösterir. “Kapitalizm bir asır boyunca iç çelişkilerini (çözmeyi değilse de) zayıflatmayı becerebildiğini gördü ve dolayısıyla *Kapital*’in yazılmasının üzerinden geçen yüz yılda ‘büyümeyi’ başardı. Bunu ne pahasına başardığını hesaplayamayız ama nasıl başardığını kesinlikle biliyoruz: *mekânı işgal ederek, mekânı üreterek*.” Lefebvre açısından, mekân kapitalist tiyatro oyununun son bölümlerinin oynanmakta olduğu mekândır. “Neo-kapitalizmin işgal ettiği, bölümlere ayırdığı, homojenliğe indirgediği ama yine de parçalanmış durumdaki mekân iktidarın koltuğu haline gelir.” Bu da kapitalist gelişmenin geçiş dönemini, yani “neo-kapitalizmi” oluşturur ve bu dönem “devlet kapitalizmi ile devlet sosyalizmi” arasındaki “mekânsal çelişkinin” kapitalizmin tam istikrarını ve zaferini önlediği dönemdir. “Çelişkiler büyük çapta yer değiştirmektedir”; bunun somut anlamı şudur: “Günümüzde toplumsal ihtiyaçlar her şeyden önce kentsel ihtiyaçlardır” ve kapitalizme karşı toplumsal devrim mekânsal bir devrim, yani kentsel bir devrim olmak zorundadır.⁴³

Burada pek çok husus var, zira Lefebvre hakikaten özgün bir düşündürdür. Yalnızca mekânın üretimi fikrinin yaratıcısı olmakla kalmamış, bu fikre bir o kadar özgün teorik temel sağlamaya da çalışmıştır. Hem kapitalizmin tarihsel gelişimiyle hem de mekân-toplum ikiliğinin çözülmesiyle açıkça ilgilenir. Edward W. Soja “toplumsal-mekânsal diyalektiği” önermekle Lefebvre’in vizyonundaki temel fikirleri onaylamış, netleştirmiş ve geliştirmiştir; öte yandan, Anglo-Amerikan geleneğinde Lefebvre’in sistemli şekilde yanlış yorumlanması olarak gördüğü şeyleri düzeltmeye de çalışır ve süreç içinde bu iki gelenek arasında değerli bir köprü kurar.⁴⁴ Bu metin ayrıntılı bir Lefebvre eleştirisi için uygun bir yer değil, her ne kadar böyle bir eleştiri çok gecikmiş olsa da. Burada yapmak istediğim şey Lefebvre’in kimi temel tespitlerinin farklı biçimde ve mekânın üretimiyle ilgili çok daha açık seçik sonuçlara varacak şekilde geliştirilebileceğini göstermek. Çünkü bu fikirle Lefebvre kapitalizmde

mekânın pratik kavranışına kapı araladı. Marx'ın Feurbach üzerine sekizinci tezinde yer alan "teoriyi mistisizme vardırın tüm gizemler rasyonel çözümünü insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranışında bulur" şeklindeki uyarısını ciddiye alır ve "mekâna" uygular. Fakat Lefebvre yine de düşünsel bir hamle yaparak mekânın insan etkinliğiyle üretildiğini görebildiği halde mutlak bir kavram olarak mekânı devre dışı bırakmaz, hatta sınırlamaz bile. Bu kavramı her şekilde -fiziksel mekândan ayrı toplumsal mekân olarak, mutlak mekân olarak, teorik mekân olarak vb.- kullanır ve aralarında ya çok az ayırım yapar ya da hiç yapmaz. Metafor gerçeklikle gelişigüzel karıştırılır. Bu kavramsal belirsizlik bilhassa Lefebvre kendi analizinin siyasi sonuçlarına yaklaştığında sorunlu hale gelir, çünkü mekân tamamen tablonun dışında kalmış görünür. Halen yaşadığımız "yeniden-üretim krizine" ilişkin esas siyasetin mekânla ya çok az ilgisi vardır ya da hiç yoktur. Ya da Castells'in Lefebvre'in analizi hakkında söylediği gibi, "mekân, son kertede, analizin bütününde görece mütevazı ve ikincil bir yer tutar."⁴⁵ Kavramsal ve teorik açıdan mekân merkeze yerleştirilir, ama pratikte oyun başladığında hiçbir yerde görülmez. Mekân-toplum düalizmi varlığını sürdürür.

Lefebvre coğrafi mekânın geç kapitalizmde taşıdığı önemi kavrar ancak bu kavrayışı tam olarak değerlendirmeyi başaramaz. Mekâna ilişkin kavramsal belirsizliğin dışında, bunun nedeni mekânın önemini üretim sorunsalının yerine yeniden-üretim sorunsalının geçtiğini bildiren büyük siyasi projeye bağlama girişimi gibi görünür. Yeniden-üretimci tez kapitalist toplumun gerçekten de olağanüstü meta tüketimi seviyelerine ulaştığı ve yeniden-üretim sürecini ekonomik yapıya çok daha fazla entegre etmeyi başardığı savaş-sonrası kapitalizm deneyiminde doğmuştur. 1960'ların mücadeleleri de önemli ölçüde işyeri grevlerinden ziyade topluluk [*community*] temelli sorunlar üzerinden yürütülmüştü. Ne var ki, bu durum Lefebvre'in ileri sürdüğü üzere üretim ilişkilerinin yeniden-üretiminin en belirleyici işlev haline geldiği ve sınıf mücadelesinin artık esas olarak geleneksel işyeri sorunlarından ziyade yeniden-üretim sorunları üzerinden gerçekleştirildiği anlamına mı gelirdi? Bu soru

yanıtlanmayı bekliyor. İlk bakışta, Lefebvre'in saptadığı değişiklikler yeterince gerçek olabilir, ama bunların onun savunduğu gibi derin bir yapısal tersine-dönüşle sonuçlanacağı kesin değil. İçinde bulunduğumuz 1980'li yıllar, pekâlâ, saf yeniden-üretimci teoriyi tarihin çöplüğüne atacak tarihi turnusol testi olabilir.

Lefebvre'in en değerli tespiti mekânın yeniden önem kazandığını fark etmesi ve bunu mekânın üretimi fikrinde veciz biçimde açıklayabilmesidir. Ama bence, bu tespiti yeniden-üretimci teoriye bağlamadaki ısrarı yaptığı tespitin değerini tam olarak görmesini ve onu daha fazla geliştirmesini engelledi. Çünkü mekânın üretimi teorisi klasik Marksist teoriden radikal bir kopuş değildir, özellikle de doğanın üretimi ve doğa ile mekân arasındaki ilişki konularında haklıysak.⁴⁶ Daha önce belirttiğimiz üzere, bu olağanüstü özgün bir düşüncedir ve bu gelenekte tasavvur edilen her şeyin ötesine geçer, ama Marx'ın, Luxemburg'un ve Lenin'in eserlerinde de bu fikrin olgunlaşmamış kimi nüvelerini bulmak mümkün. Özellikle Lenin'de, farklılaşma ile eşitlenme arasında yukarıda belirtilen temel çelişki örtük olarak belirlenmiştir. Bu çelişkinin ileri düzeyde güçlü merkezleri aracılığıyla, şu anda uğraştığımız meselenin bu tarihsel haberçilerini tespit etmeye çalışacağız.

Marx, Luxemburg ve Lenin

Belirli bir mekân anlayışını ayrıntısıyla geliştirmekle ilgilenmeyen Marx coğrafi mekânı mutlak varsayma eğilimindeydi. Fakat coğrafi mekânın göreliliğinin de aynı ölçüde farkındaydı ve bu farkındalık onun "zaman yoluyla mekânın yok edilmesi" tartışmasından başka hiçbir yerde daha açık şekilde ifade edilmemiştir. Marx bu ifadenin özgün yaratıcısı değilse de, mistik imalara gark olmuş idealist bir terminolojiyi yeni bir materyalist amaca yönelik keskin bir eleştiri aletine dönüştürmüştür.⁴⁷ Sermayenin doğasında, dolaşımın zamanını ve maliyetlerini azaltma ve bu sayede büyüyen sermayenin üretim alanına daha hızlı dönmesini ve birikimin daha süratli ilerlemesini sağlama arzusu vardır. Ama değer dolaşımı, değer

maddileştiği ya da temsil edildiği maddi nesnelerin fiziksel dolaşımını da gerektirir. Sermayenin tüm formları –üretken sermaye, meta-sermaye ve para-sermaye– nakledilmek zorundadır ve üretici güçler geliştikçe bu gelişmenin bir kısmı, üretimin hem içinde hem de dışında, ulaştırma ve haberleşme araçlarının geliştirilmesine vakfedilir. Bu durum, Marx'ın belirttiği gibi, tüm mekânsal engellerin alt edilmesi ve mekânın zaman yoluyla yok edilmesi yönünde dinmek bilmeyen bir dürtü yaratır:

Üretim gitgide mübadele değerine, dolayısıyla mübadeleye dayalı oldukça, mübadelenin fiziksel koşullarının –haberleşme ve ulaştırma araçlarının– dolaşım maliyetleri açısından önemi artar. Doğası gereği sermaye her mekânsal engeli aşar. Böylece mübadelenin fiziksel koşullarının –haberleşme ve ulaştırma araçlarının– yaratılması –zaman yoluyla mekânın yok edilmesi– sermaye için olağanüstü bir zorunluluk haline gelir. (...) Nitekim, sermaye bir yandan ticari ilişkinin, yani mübadelenin önündeki her engeli yıkmak için çabalamak ve tüm dünyayı kendi piyasası için fethetmek zorundayken, diğer yandan da bu mekânı zaman yoluyla yok etmeye çabalar, yani bir yerden bir yere ulaşmak için harcanan zamanı asgari düzeye indirmeye çalışır. Dolayısıyla, sermaye ne kadar gelişirse üzerinde dolaştığı, dolaşımının mekânsal yörüngesini şekillendiren piyasa o ölçüde genişler, aynı zamanda piyasanın hep daha fazla genişlemesi ve mekânın zaman yoluyla daha fazla yok edilmesi için daha çok uğraşır. (...) Bu noktada sermayenin onu daha önceki tüm üretim evrelerinden ayırt eden evrenselleşme eğilimi ortaya çıkar.⁴⁶

Toplumun kendini mekândan özgürleştirme yönündeki tarihsel eğilim en çok kapitalizmde gelişir ve sermayenin asıl mantığını ifade eden benzersiz bir şekle bürünür: yok etme yoluyla özgürleşme. Bu bağlamda, “sermayenin evrenselleştirici eğilimi” mekânsızlık yönünde yapısal bir dürtüyü, başka deyişle, üretimin koşullarının ve düzeylerinin eşitlenmesi eğilimini yansıtır. Özünde aynı gerçekliği “küçülen bir dünyada” yaşıyoruz şeklindeki popüler izlenimci gözlemede fark ederiz. Marx bu coğrafi küçülme zorunluluğuna dair tarihsel açıdan spesifik bir tarihsel açıklama sunar. Mekânsal gelişme

bağımsız sonuç olarak değil, genel toplumsal gelişmenin ayrılmaz bir uğrağı şeklinde görülür. Sözüm ona küçülen dünya yalnızca genel modernleşme sürecinin sonucu değil, emek ile sermaye arasındaki ilişkiye dayalı üretim tarzına özgü bir zorunluluktur.

Marx sermayenin bu “evrenselleştirici eğiliminin” daha somut mekânsal içerimini derinden kavramıştı. Dikkatini yalnızca demiryollarının ve bunların tek tek devletlerin mekân-ekonomilerini eşitlemesine değil, dünya ekonomisine de çevirmişti. Bu nedenle Britanya’nın Hindistan’daki kolonyal hâkimiyetinin sonucu olarak Hindistan ekonomisinin sermayeye dayalı gelişmeye zorlanmasını ve bunun Hindistan ekonomisini hızla Britanya’nın gelişme düzeyine getirmesini de beklediği görülüyor.⁴⁹ Mekânsal içerimlerine ilaveten, Marx madalyonun diğer yüzünün, yani mekânsal genişlemenin sermaye açısından taşıdığı işlevin de farkındaydı. Bu nedenle *Kapital*’in birinci cildini kolonizasyon üzerine bir bölümle tamamlar; bunu yalnızca kolonilerde ve kolonizasyon konusundaki burjuva teorilerinde sömürü gerçekliği herkesin göreceği şekilde yazıya dökülmüş olduğundan değil, koloniler sermaye için özel bir işlev gördükleri için de yapar. Dış ticaret ilişkileri ve ekonomik ve coğrafi genişleme aracılığıyla, sermayenin bağrındaki çelişkiler sistemin çevresine doğru daha geniş ya da daha dar ölçüde nakledilebilir ve bu suretle sermayenin sınırları genişletilebilir.⁵⁰

Marx sermayenin eşitleyici eğilimine odaklandı ve bunu genişleyen dünya piyasası bağlamında inceledi. Onun kapitalizmdeki mekâna dair anlayışını en çok şekillendiren faktör bu süreçti. Marx’ın coğrafi mekânın farklılaşması konusuyla nispeten az ilgilenmesi içinde bulunduğu zamanın bir ürünüydü elbette; demiryollarının gelişmesi ve yerkürenin Avrupa tarafından kolonileştirilmesi bu dönemde mekân üretiminin öncü gücüydü. Dolayısıyla Marx *Kapital*’de coğrafi farklılaşmanın en azından bir kaynağına bile isteye uzak durmuştu: “Konuyu burada en saf haliyle, yani bozucu yan etkenlerin herhangi bir etkileri olmaksızın incelemek için,” diye yazar, “bütün ticaret dünyasına tek bir ulus gözüyle bakmak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi dallarına

egemen olduğunu varsaymak zorundayız.”⁵¹ Marx’ın işini kolaylaştıracak keyfi bir varsayımdan ibaret değildi bu; onun mantıksal-tarihsel yöntemiyle tutarlı olan bu varsayım sermayenin adım adım bu coğrafi farklılaşmaları gidereceği yönündeki kanaatini yansıtır. 4. bölümde göreceğimiz üzere, Marx’ın coğrafi farklılaşmanın ayır-dında olmadığını değil, sermayenin “evrenselleştirici eğilimiyle” ve bunun sonucu olan eşitleme yönündeki dürtüyle karşılaştırıldığında bu olguyu ikincil önemde gördüğünü ortaya koyar.

Yarım asır sonra yazan Rosa Luxemburg Marx’ı kapitalist üretimin evrensel olarak hakim olduğunu varsaymakla eleştirir, ama yine de Marx’ın tavrının mantıksal sonucunu ifade eder. Luxemburg’a göre kapitalizm piyasa ve hammadde, emek vb. kaynağı olarak işlev gören kapitalist olmayan toplumlar var olmadan yaşayamaz: “Tam teşekküllü haliyle kapitalizm yanı başındaki kapitalist-olmayan katmanlara ve toplumsal örgütlenmelere de her bakımdan bağımlıdır.”⁵² Dolayısıyla, Luxemburg’a göre emperyalizm düpedüz kapitalist-olmayan toplumların yutulması ve tanım gereği kapitalizmin son aşamasıydı. Sermayenin mutlak coğrafi genişlemesi son noktasına ulaştığında, kapitalizm de ister istemez sona erdi. Marx’ın analizini onun götürebileceği noktanın ötesine taşıyan Luxemburg coğrafi farklılaşmayı sermayeye içkin bir eğilimden ziyade, sermayenin ilerlemesiyle birlikte önlenemez biçimde imha edilen geçmişin mirası olarak görür. Coğrafi farklılaşma üretim tarzlarının eklemelenmesinin yol açtığı geçici bir meseledir.

Lenin de emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak gördü ama emperyalizmin coğrafi içerimleri ve genel olarak kapitalist gelişime dair daha basiretli bir kavrayışa sahipti. 1899 yılında basılan *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı erken dönem eserinde, Lenin sermayenin genişlemesine eşlik eden mekânın dahili farklılaşmasının pekâlâ farkındaydı. Bölgelerin endüstriyel uzmanlaşmalar doğrultusunda farklılaşmasına yol açan bölgesel işbölümünü ele aldı ve bunu sermayenin genişlemesiyle ortaya çıkan toplumsal işbölümüne kadar geri götürdü. Daha temel nitelikteki olgu Lenin’in eserinin büyük bölümünü ayırdığı kent ve kırsal kesim arasındaki

bölgesel farklılaşmaydı. Kentsel mekânın kent ve banliyö şeklindeki farklılaşmasına da bir bölüm ayırdı ve bunu yine toplumsal işbölümüyle ilişkilendirdi.⁵³ Sonraki çalışmalarında Lenin bu tespitlerini daha da ileri taşır. Emperyalizme yaklaşımı açıkça coğrafi niteliktedir ve yerkünün devletler ve tröstler tarafından bölünmüş olmasına rağmen, “geri kalmış” ülkelerin sermaye ihracı için hâlâ kârlı mahreçler oluşturmaya devam ettiğini vurgular. Görüldüğü gibi, Marx ve Luxemburg gibi, Lenin için de emperyalizmin coğrafyası kapitalizmin ayakta kalışıyla aynı şeyi ifade eder, ama Lenin coğrafi farklılaşmanın köklerini bizatihi sermayede gördüğünden sermayenin ilerlemesini bu tür farkların giderilmesiyle denk tutmaz. Hatta Lenin “geri kalmış” ve ileri ülkeler arasındaki farklılaşmanın emperyalizmle birlikte azalmadığını, bilakis arttığını söyleyecek kadar ileri gider. Ultra-emperyalizm kavramını ortaya atan Kautsky’yi “emperyalizmin aklayıcılarının değirmenine buğday taşımaktan başka bir şeye yaramayan o baştan aşağı yanlış düşünceyi, yani finans sermayesinin rolünün aslında dünya ekonomisinin doğasındaki eşitsizlikleri ve çelişkileri güçlendirdiği ortadayken, *zayıflattığını* ileri süren görüşü” desteklemekle suçlar.⁵⁴

Fakat aynı eserde Lenin kapitalizme içkin olan, bilhassa finans sermayesinde hüküm süren ve “bölgeler ile sanayi dalları arasında sermayenin dağılımındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya” çalışan gerçek kuvvetleri kesinlikle kabul eder.⁵⁵ Bundan önceki kısımda gördüğümüz, bir yanda mekândaki farklılaşmanın artması ile diğer yanda sermayenin mekândan kurtulma yönündeki eşitleme eğilimi arasındaki aynı çelişki Lenin’in emperyalizm tahlilinde zımnen belirir. Pratikte bu çelişkinin açıkça kapitalist nitelik taşıyan mekân üretimini yönlendirdiğinin kabullenilmesi gibi, bu kabul de örtük kalır. Lenin coğrafi mekânın yeniden önem kazandığını sınırlı biçimde kabullenmişti kuşkusuz; bu durum en aleni biçimde felsefi eserlerinde ortaya çıkar. Bu eserlerinde Mach’çı idealizm olarak nitelediği çizgiye karşı “nesnel fiziksel mekânın” savunulmasından yana tavır almasına rağmen, mekâna dair mutlak bir kavrayışı onaylar ve bu soyut felsefi tartışmasını diğer eserlerinde konu ettiği

kapitalizmin somut mekânsal yapısıyla ilişkilendirmez.⁵⁶ Ama Lenin ilk kez bu temel çelişkinin her iki tarafını apaçık belirlemişti. Bundan sonra yapılması gereken bu çelişkinin netleştirilmesi ve mekâna dair teorik bir yaklaşımın geliştirilmesiydi.

Ne var ki böyle olmadı. Aynı dönemde yazan Nikolay Buharin sermayenin uluslararasılaşmasının ancak ulusal sermayelerin eşzamanlı gelişmesiyle mümkün olabileceğini yazarken bu çelişkiyi kavramıştı.⁵⁷ Sermayenin uluslararasılaşması günümüzdeki Marksist ekonomik literatürde güçlü bir tema olmasına rağmen, Buharin'in öne sürdüğü coğrafi çelişkinin keskinliği genellikle ilgi görmüyor. Aynı durum bölgesel ve kentsel gelişme sorunlarının esaslı ve sürekli artan bir ilgi görmekte olduğu diğer mekânsal ölçeklerdeki analizler için de geçerlidir.⁵⁸ Tamamen çağımıza ait bir mefhum olan mekân üretiminin analizi bizi Lenin'in emperyalizmin coğrafyasına dair analiziyle aynı yöne yöneltir. Eşitsiz gelişimin analizine işte bu ortak temelden, yani mekân üretiminin çelişkili karakterinden başlıyoruz. Şu anda yalnızca kapitalizmin coğrafyasının kökenlerine ve örüntülerine ilişkin bir yaklaşım aramıyoruz. Lefebvre'in sözleriyle belirtecek olursak, mekânın üretiminin kapitalizmin bekası için tam olarak nasıl katkıda bulunduğunu da anlamaya çalışıyoruz.

IV. Bölüm

Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru I:

Coğrafi Farklılaşmanın ve Eşitlemenin Diyalektiği

Kapitalizmin eşitsiz gelişimi on yıldan biraz daha kısa sürede popüler, hatta moda bir araştırma konusu haline geldi. Bu durumun nedeni, kuşkusuz, 1960'lardaki toplumsal ayaklanmaların ardından Marksizme ilginin genel olarak yeniden artması ve bugün eşitsiz gelişim sürecinin tüm mekânsal ölçeklerde önceki tüm dönemlere kıyasla daha canlı ayrıntılarla sahneye çıkmasıdır. Son zamanlarda ortaya çıkmış gibi görünen bu olguyu anlama zorunluluğu üzerinde neredeyse tam bir mutabakat var ve bu konu hakkında yazılıp çizilenler hızla artıyor. Fakat eşitsiz gelişimi kapitalist gelişimin Marksist ya da (Marksist olmayan) analizi bağlamında anlamaya çalışan teorik yaklaşımların azlığı bugüne kadarki bu yeni araştırmalara damgasını vuruyor.¹ Burada üstlendiğimiz görev işte budur. Bir önceki bölümde, farklılaşma ve eşitleme yönündeki çelişkili eğilimlerin kapitalist mekân üretimini belirlediği noktadan başlayacağımızı belirtmiştik. Faal halinde kapitalist üretim tarzının bağrından yayılan bu çelişki mevcut eşitsiz gelişim örüntüsü şeklinde peyzaja nakşolur.

Bu analize başlamadan önce, neden bahsettiğimizi ya da bahsetmediğimizi netleştirmemiz gerek. "Eşitsiz gelişim" büyük ölçüde kullanıldığı tarihsel bağlama bağlı olarak pek çok insana farklı şeyler ifade eder. Lenin'e uzanan Marksist gelenekte, bu kavram çeşitli şekilde ekonomik, siyasi ve felsefi anlamlarda kullanılır ve *Grundrisse*'nin sunuş bölümünde Marx sanatsal üretim karşısında maddi üretimin eşitsiz gelişimi ve hukuki ilişkiler karşısında üretim ilişkilerinin eşitsiz gelişimine dair bir yorum ortaya atar. Esasen kendine bir uyarı olarak Marx bu konuların "alışılmış soyut biçimiyle" değil, somut olarak ele alınması gerektiğini belirtir.² Marx'ın

somutluk konusundaki tembihi kuşkusuz yerindedir, ama verdiği örneklerin genelliği araştırma konusu olarak alınırса yanılıcı olabilir. Bu meseleleri daha somut biçimde ele almak için öncelikle farklılaşma ve eşitleme yönündeki zıt eğilimleriyle kapitalizmin eşitsiz gelişiminin iktisadi temelini, daha doğrusu siyasal iktisat temelini tespit etmek gerekir. Burada kendimizi eşitsiz gelişimin bu siyasal iktisat temelini belirlemekle sınırlandıracağız.³

Daha önceki bölümlerden de açıklığa kavuşmuş olacağı, üzere spesifik olarak kapitalist eşitsiz gelişim süreci ve örüntüsüyle ilgileniyoruz. En akli başında teorisyenler bu olgunun tarihsel ve felsefi evrenselliğini vurgulamamış olsalardı bile, bunun apaçık bir olgu olduğunu ve izah etmeye gerek olmadığı söylenebilirdi. İleri sürüldüğüne göre, eşitsiz gelişim “insanlık tarihinin evrensel bir yasasıdır” veya daha da soyut biçimde, “çelişkinin özüdür.”⁴ Dolayısıyla, eşitsiz gelişim üzerinde varılan uzlaşmanın bir bedeli olmuştur; te-orideki nüfuz edici potansiyel taşıyan fikirler eşitsiz gelişimin evrensel metafizik olarak görülmesiyle ve anlamının en düşük ortak paydaya indirgenmesiyle çözülüp gider. Bu felsefi yaklaşım değerli teorik fırsatları yok saymakla kalmaz, çok daha önemlisi, tarihsel açıdan da yanlıştır. Marx emeğin evrenselliğini insani varoluşun doğal bir niteliği olarak kabul etmişti, ama onun kapitalizm analizi bütünüyle çalışmaya yönelik doğal eğilimin kapitalist üretim tarzındaki toplumsal ve tarihsel olarak belirlenmiş emek süreci formlarından ayrılmasına dayanıyordu. Aslında kapitalist üretim tarzının özgül toplumsal formlarını ve ilişkilerini kalıcı, “doğal” ilişkiler şeklinde evrenselleştirmek burjuva ideolojisinin alametifarikasıdır. Bu durum “eşitsiz gelişim” için de geçerlidir. Felsefi bir evrensel olarak eşitsiz gelişimin eleştirel, epistemolojik keskinliği körleştirilmekle kalınmamış, bizatihi Marksist külliyat dahilinde pusuya yatmış gerici ideolojik bir silah halinde kullanıcısına potansiyel olarak da geri döndürülmüştür. Ernest Mandel’in belirttiği gibi “eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının evrensel geçerliliğinin [bir] işlevi durumundaki şey kapitalist dünya sistemi” değildir;⁵ aksine, kapitalizmin çağımızdaki evrenselliğinin işlevi eşitsiz gelişimdir.

Sonuç olarak, bütün bunları söylerken, kapitalizm-öncesi gelişmenin eşitsiz olmaktan çok bir ölçüde eşit olduğu ima edilmiyor. Demek istediğimiz şu: kapitalizm-öncesi gelişmedeki eşitsizliğinin gerekçeleri ne olursa olsun, bu gerekçeler kendine özgü bir coğrafyası olan kapitalizmle ilgili gerekçelerden çok farklıdır. Kapitalizmin coğrafyası, daha önceki herhangi bir üretim tarzına kıyasla, üretim tarzıyla daha sistemli ve ayrılmaz biçimde bütünleşmiştir.

Eşitsiz gelişim konusundaki heyecan işi yalnızca zaten aşikâr olanın ifade edildiği “ne olmuş yani” şeklinde bir çıkmaz sokağa vardırılmaz değil de, kapitalizmin coğrafyasına ve genel olarak kapitalizmin yapısına ve gelişimine ilişkin temel tespitlerin ortaya çıkmasını sağlamaksa, bu süreç güçlü mercekler altında tutulmalıdır. Eşitsiz gelişimin analizine hazırlanırken bir mekân anlayışı oluşturmak için bu kadar çok çaba harcamış olmamızın nedeni budur. Yaygın olarak kullanıldığı üzere, “eşitsiz gelişim” kavramıyla yalnızca kapitalizmin coğrafyası değil, aynı zamanda kapitalist ekonominin farklı sektörleri arasındaki eşitsiz büyüme oranları da kastedilir. Burada eşitsiz gelişimi bilhassa onun coğrafi dışavurumuyla aynı kefeye koyarken, sürecin diğer yönlerini yok sayma yönünde hiçbir niyet güdülmüyor. Bunun yapılmasının nedeni kapitalist gelişmenin mekânsal boyutunun apaçık ihmal edilmesini telafi etmek ve bir önceki bölümden çıkan sonucu, yani mekânsal eşitsizliğin kapitalizmin geniş çerçevedeki çelişkili gelişmesinin parçası olarak anlaşılmadıkça hiçbir anlam taşımadığını pratikte vurgulamak. Çubuğu fazla büküyor olabiliriz ve kuşkusuz bu bir risktir. Ne var ki, çubuğu bükmeden çubuğun aşırı bükülüp bükülmediğine karar vermek imkânsızdır.

I. Farklılaşma Eğilimi

Farklılaşmanın Doğal Temeli

Toplumdaki işbölümü gelişme düzeylerinin ve koşullarının mekânsal farklılaşmasının tarihsel temelidir. Mekânsal ya da böl-

gesel işbölümü ayrı bir süreç değildir, bilakis en başından itibaren işbölümü kavramında örtülü olarak vardır. Marx bunu derinden kavramıştı. Kentin ve kırsal meta mübadelesine dayalı her gelişmiş işbölümünün temeli olduğu şeklindeki o sıkça tekrarlanan ama pek az kişi tarafından anlaşılan yorumu bunun kanıtıdır. Ayrıca, ilk işbölümü –erkekler ve kadınlar arasındaki cinsel işbölümü– incelenirse, genellikle bunun da bölgesel bir ifadesi olduğu, yani erkeklerin genellikle mekânsal olarak daha geniş bir etkinlik alanı oluşturmaya başladığı düşünülür.⁶

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde işbölümü doğal koşulların farklılaşması üzerine kurulmuştur. “Artık-emek ve artı değer imkânı,” diye yazar Marx, önce “doğanın bir armağanı olarak, doğanın üretici gücü olarak” ortaya çıkan “verili bir emek üretkenliğinden kaynaklanır.”⁷ Farklı doğal koşullarda, aynı miktarda emek harcaması aynı ürünün farklı miktarlarda üretilmesini sağlar ve bu durum artık-ürünün belli bir yerde (ama başka bir yerde değil) üretilmesinin mümkün olduğunu (ama yalnızca mümkün olduğunu) gösterir. Dahası, doğadaki niteliksel farklılaşma belli bir alanda üretim süreçlerinin gerçekleşmesine belli tahditler koyar. Bundan dolayı pamuk doğal olarak Kuzey Kutbu bölgesinde yetiştirilemez, hiç kömür ihtiva etmeyen jeolojik tabakalardan kömür çıkarılamaz. Artık-ürünün doğal temeli budur. Söz konusu tahditler, gelişmesi tamamen artık-ürün üretimine bağlı olan işbölümünün de doğal temelidir. Daha gelişkin bir ekonomide doğanın sağladığı avantaja el koymak tesadüfi olmaktan çıkar. Hatta doğal farklılıklar emek sürecinin sistemli toplumsal farklılaşmasının temeli olarak içselleştirilir. Doğadaki niteliksel farklılıklar toplumsal örgütlenmedeki niteliksel ve niceliksel farklılıklara dönüşür; toplumsal işbölümü kendini mekânsal olarak ifade eder.

Tarım ile sanayi arasındaki daha ileri işbölümü bir o kadar da mekânsal bir olgudur. İşbölümünün kendisi artık toplumsal bir dinamiğin sonucudur –artık-ürünün üretken tüketimi ve üretici güçlerin giderek gelişmesi– ama verili doğal koşullar doğrultusunda tezahür etmeye devam eder. Başka bir deyişle, doğada tarım ve

sanayi arasında bir bölünme olmasına yol açan hiçbir şey yoktur ama bu toplumsal bölünme gerçekleştiğinde doğanın bünyesindeki farklılaşma hangi etkinliklerin nerede yer alacağı konusunda etkili olur. Aynı ilke yalnızca tarım ile sanayi arasındaki genel bölünme için değil, bu ana sektörlerin içindeki alt bölümler için de geçerlidir. Farklı tarımsal sektörlerin konumlandırılması farklı doğal koşullara göre gerçekleşir; bu durum hammadde ve yardımcı maddelerin mevcudiyetindeki konumsal farklılaşmadan daha fazla etkilenen farklı sanayi sektörleri için de geçerlidir.

Bu açıklama tarzı –toplumsal etkinliklerin coğrafi yerleşimini doğadaki farklılaşmalara göre açıklama yaklaşımı– geleneksel coğrafyanın demirbaşıdır. Yüzyılımızın büyük bölümünde ve hatta büyük ölçüde günümüze kadar, doğanın ve doğal yapıdan kaynaklanan farklılaşmaların önceliği coğrafya çalışmalarında kanonize edilmiştir. Bilhassa Amerikan coğrafya ekolünde serpilip gelişen çevresel determinizm doğal coğrafi koşulların insan etkinliklerinin türünü ve yerleşimini belli ölçülerde belirlediğini savunan geleneksel anlayışın en aşırı versiyonuydu sadece. Bir araştırma gündemi olarak çevresel determinizm hiçbir zaman tümüyle hegemonik olmadı ve “alansal farklılaşmayı” araştırmaya yönelik daha az dogmatik bir girişim tarafından aşıldı. Hettner’in yeryüzünün dört bir yanındaki karmaşık coğrafi çeşitlenmeleri doğal çeşitlenmelerin sonucu olarak açıklamaya çalıştığı, Alman coğrafya ekolünden alınan “alansal farklılaşma” kavramı en azından 1960’a kadar Amerikan coğrafya geleneğinin merkezindeydi. Kavramın bu kadar uzun süre kullanılması yalnızca coğrafi düşünüşteki belirli bir duraklamayla değil, disiplin dahilinde bu kavramın başlıca iki savunucusunun kazandığı itibarla da ilgilidir. Müstakil bir kavram olarak “alansal farklılaşma”yı 1925 yılında ilk kez ele alan kişi Carl Sauer olmuştu ve Hartshorne bu kavramın en tutkulu destekçilerinden biriydi. 1960’a geldiğinde, söz konusu gelenek Hettner’de yatan köklerinin bariz izlerini kesinlikle korusa da, alansal farklılaşmaya dönük salt doğal açıklamalar artık o kadar yaygın değildi. Tüm bu geleneklerde servetin mekânsal yoğunlaşması her şeyden önce fiziki coğ-

rafya, kaynaklar, iklim vb.deki doğal farklılaşmanın neticesi olarak görülüyordu.⁸

Ne var ki, doğal kapasitedeki farklılaşmaları sermayenin yoğunlaşmasıyla ilişkilendirme yönündeki en açık ve aynı zamanda en gelişkin girişim ticari coğrafyadan gelir. Esas olarak Britanya kökenli olan “ticari coğrafya” dünyanın farklı ülkelerinden ve bölgelerinden elde edilen çeşitli ürünleri tasvir etti ve tarımsal ve endüstriyel üretimin farklı örüntülerini farklı doğal kapasiteler temelinde açıklamaya çalıştı. Bu çaba hem bir ülkenin ya da bölgenin ithalat ve ihracatına dair başlangıç kabilinden izahların oluşturulmasını sağladı, hem de belli bölgelerin ürettikleri ürünlere göre tanımlanmasına neden oldu. Bu gelişme neredeyse günümüze kadar orta-öğrenim kurum müfredatının esasını oluşturan, bildiğimiz bölgesel coğrafyanın yolunu açtı. Endüstriyel sermayenin kentsel ve bölgesel yoğunlaşmaları belli hammaddelere, doğal güzergâhlara vb. yakınlıkla açıklandı; sermayenin tarımsal yoğunlaşmaları ise toprağın, iklimin, yani fiziki coğrafyanın özel niteliğinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla Pittsburgh-Youngstown-Cleveland bölgesinin özellikle kömüre ve demir cevherine yakınlığın sonucunda oluştuğu düşünülüyordu; Lancashire pamuk bölgesi elverişli iklimin, limanlara yakınlığın ve civardaki yamaçlarda yetiştirilen koyunlara bağlı olarak tekstil imalatçılığı geleneğinin ürünüdür; New York ise yerleşimini çok geniş bir su alanıyla bağlantısına, karanın derinlerine uzanan Hudson-Mohawk nehir sistemine ve büyük rıhtımların inşasına elverişli granit kayaçlarına borçludur. Bunun gibi, Amerika Birleşik Devletleri’nin tarımsal coğrafyası “pamuk kuşağı”, “domuz kuşağı”, “ilkbahar buğdayı kuşağı”, “sığır kuşağı” ve Kaliforniya, Florida ve Pasifik’in kuzeybatı bölgelerinin meyve yetiştiren bölgeleri çerçevesinde açıklanır. Bu bölgeler arasındaki ticaret ise haliyle her bir bölgede üretilen belirli meta fazlalarına göre izah ediliyordu.

Bu açıklama tarzı sıklıkla bir adım ileri götürüldü ve yalnızca bölgeler arasındaki ekonomik farklılaşmaya değil, ülkeler arasındaki siyasi farklılaşmaya da uygulandı. Böylece coğrafyacılar ve sayısı az olmayan bazı tarihçiler Britanya’nın 19. yüzyıldaki emperyal

hegemonyasını denize yönelmekten başka çaresi olmayan bir ada devleti olması nedeniyle edindiği muazzam deniz gücünün sonucu olarak açıklama alışkanlığındaydı. Nitekim 19. yüzyıl Britanya'sının yeni coğrafya ekolünün babası ve Parlamento Üyesi Sör Halford J. Mackinder 1919'da şunları yazmıştı:

Tarihin büyük savaşları (...) doğrudan ya da dolaylı olarak ülkeler arasındaki eşitsiz büyümenin sonucudur ve bu eşitsiz büyüme bütünüyle bazı ülkelerin diğerlerinden daha yetenekli ve daha gayretli olmalarına bağlı değildir; büyük ölçüde yeryüzündeki verimlilik ve stratejik fırsatların eşitsiz dağılımının neticesidir. Başka deyişle, doğada ülkeler için fırsat eşitliği diye bir şey yoktur. Coğrafi olguları yanlış yorumlamıyorsam eğer, daha da ileri giderek şunu söyleyeceğim: karalar ile denizlerin ve verimlilik ile doğal güzergâhların gruplaşması öyle bir mahiyet taşır ki, imparatorlukların ve en sonunda tek bir dünya imparatorluğunun oluşmasına yol açar.⁹

Bütün bunların nedeni hep doğadır!

Bu siyasi coğrafyanın dayandığı ticari coğrafya, doğal avantajın bölgesel işbölümünü dayatma tarzıyla ilgili çok açık ilkeler üzerinde kurulmuştu. Bu ilkeler George Chisholm'un bu konuda 1889'da yayınlanan *Handbook of Commercial Geography* [Ticari Coğrafya Elkitabı] adlı yetkin eserinde kusursuzca ifade edilmişti:

Ticaretin temelindeki çok önemli gerçek şudur ki, dünyanın farklı bölümleri farklı ürünler üretir veya aynı ürünleri aynı ölçüde elverişli olmayan koşullarda tedarik eder. (...) Genel olarak insan türüne (hızlı ekonomik gelişmeden ve buna eşlik eden toplumsal kargaşalardan) herhangi bir kalıcı fayda söz konusuysa, her üretim türü belli bir piyasa arzı için en büyük doğal avantaja sahip olduğu yerde gerçekleştirilmedikçe bu doğanın tüm avantajlarından tam olarak yararlanılamaz. Doğal avantajlarla şu tür şeyler kastedilir: elverişli toprak ve iklim, yüzeyin doğasında ve fiziksel özelliklerde yer aldığı kadarıyla harici ve dahili haberleşme imkânlarının varlığı, elverişli konumlarda değerli madenlerin ve bilhassa makine imal etmek ve kullanmak için gerekli malzemelerin varlığı; bunlar taşımanın maliyetini en zor kaldıracabilecek ürünlerdir. Bütün bu

avantajlar az ya da çok kalıcıdır. (...) Doğal avantaj çoğu zaman uzun sürse de doğası gereği daha geçici olan tarihsel avantajlara ters düşebilir. Belki her şeyden önemlisi endüstriye hasım olmayan adil ve belirlenmiş ilkelere dayalı güçlü ve istikrarlı bir yönetimdir. (...) Dünya ticareti ve endüstrisi bir asırdan uzun süredir benzerine daha önce hiç rastlanmamış bir geçiş aşamasındadır. Haberleşme araçları gelişiyor, üretim araçları ivme kazanıyor ve ucuzluyor, işlenmemiş topraklara yerleşiliyor ve ilkel halklar daha öncesiyle kıyaslanamayacak bir hızla beyaz ırkların yenilikleriyle tanıştırılıyor – gördüğümüz üzere bu arada her zaman arzulanmayacak kimi sonuçlar da doğuyor. Dolayısıyla ticaret ve sanayi gitgide coğrafi koşullar tarafından yönlendirilme eğilimindedir. (...) Gelişmiş iletişim araçları sayesinde tüm dünyanın açılması kapitalistleri gelişmenin mümkün olduğu her yeri araştırmaya ve mümkün olan her yerde gelişmenin önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yöneltmektedir, lakin insanın doğa ile mücadelede büyük kuvvet kazanıyor olması asli koşulları değiştirmede daha ötesine geçemeyeceği sınır çizgisini de netleştiriyor. (...) Şu bir gerçek ki, coğrafi koşulların ticaretin ve endüstrinin dağılımını nihayetinde kesin olarak belirlemesi yönündeki bahsettiğimiz bu eğilim uzak bir hedefe yönelik bir eğilimdir.¹⁰

Bugünün coğrafyacıları kendi disiplinlerinin dünya tarihindeki önemine ya da akıbetine artık böyle güven duymuyorlar. Tıpkı ticari coğrafya ve Mackinder'in usulünce siyasi coğrafya imparatorluğun inkişafını açıklama ve sürdürme aracı olduğu gibi, bunların kaderi de imparatorluğun kaderini izlemiştir. Britanya İmparatorluğu'nun çöküşü bu tarz coğrafyanın çöküşünü de beraberinde getirdi. Yukarıda bahsedilen ticari ve bölgesel coğrafya artık disiplinde merkezi bir konumda değil. 1960'lardaki ve 1970'lerdeki niceliksel ve anlamlılık devrimleri denilen ayaklanmaların sonucu olarak mekâna yönelik daha soyut kaygılar bu tarz coğrafyanın yerini aldı. Öyleyse, ticaret ve sanayinin dağılımının belirlenmesinde doğal coğrafi koşulların nihai hâkimiyeti yönünde bir eğilimin varlığı iddiası hakkında ne söylenebilir?

Geleneksel ticari ve bölgesel coğrafyacıların benimsediği doğal avantaj ilkesi fiilen açıkladığından daha fazlasını açıkladığını iddia

eder. Nihayetinde, ekonomik etkinliğin yoğunlaşması ve merkezileşmesine ilişkin böyle açıklamalar yarım doğrulardan ibarettir. Bunlar gelişmenin belli bir yerde başlamasını açıklayabilir ve genellikle de bunu başarır, ama daha sonraki gelişimin niteliğini ve niceliğini hiçbir şekilde izah edemez. İnsan etkinliğinin üretkenliğinin son derece etkileyici bir sembolü olan New York City'nin bugünkü gerçekliği kaya zemin ya da fiziksel erişilebilirliğe dayalı her türlü doğalcı açıklamanın kabına epeydir sığmamaktadır. Kapitalizmde üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte, coğrafi yerleşimin arkasındaki mantık bu tür doğal değerlendirmelerden uzaklaşır. Bu durumun iki nedeni vardır. Ekonomik gelişmeyi doğal koşullara bağlı kılan şey öncelikle mesafenin üstesinden gelme güclüğü, ikinci olarak da hammaddelere yakın olma gerekliliğiydi. Ulaştırma araçlarının gelişmesiyle birlikte, birinci doğal engelin (mesafe) önemi azalır. Üretici güçlerdeki genel artışla birlikte, ikinci engelin önemi de azalır, çünkü günümüzde hammaddeler daha önceki emek süreçlerinin sayısının sürekli artmasının ürünüdür. Bu konuda, yalnızca, geniş bir yelpazeye yayılan üretim süreçlerinde kullanılan bir hammadde olan plastiği düşünmek yeterli. Plastik petrolden üretilir ama boru sistemi, möble, kumaş ya da yapay çime dönüşmeden önce bir dizi farklı emek sürecinden geçer. Hammadde, bu emek süreçlerinin birincisi hariç diğerlerinde, yeri hiç de doğa tarafından değil, üretici güçlerin yeriyle belirlenen endüstriyel bir üründür. Dolayısıyla, dünya petrol istihracı endüstrisi tamamen petrolün doğal olarak bulunduğu yerlere bağlı olmaya devam etmekle birlikte, dünya petrokimya endüstrisi böyle sınırlanmış değildir ve dünya petrol alanlarının çevresinde kümelenmez. Bu durum hammaddelerin büyük bölümünün tarımın ya da madencilikğin doğrudan ürünü olduğu erken kapitalizm zamanlarından tümüyle farklı bir durumdur.

Sermayenin yapılı çevrede yoğunlaşması ve merkezileşmesi sermaye birikimi sürecinde kökleşmiş *toplumsal* mantık doğrultusunda ilerler ve daha önce gördüğümüz üzere, doğal farklılıkların giderilmesi yönünde gelişir (en azından bu farklılıkların ekonomik etkinliğin yerleşimini belirlemesi ölçüsünde). Yahut, Buharin'in

Engels'i anımsatır bir edayla yazdığı gibi, "Üretim koşullarındaki doğal farklılıklar önemli olabilmekle birlikte, bunlar üretici güçlerin eşitsiz gelişiminin ürünleri olan farklılıklara kıyasla gitgide geri plana çekilir."¹¹

Ticari coğrafya ticari sermaye çağının coğrafyasıydı. Bu bakımdan, 19. yüzyıl ticari sermayesinin merkezi olan Britanya'da daha ileri gelişme kaydetmiş olması tesadüf değil. Ticari coğrafyanın sunduğu açıklamalar o çağ için, yani kapitalist ekonomilerin feodalizmin ve diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının doğal ekonomilerinin coğrafyasını devraldıkları bir geçiş çağı açısından uygun, hatta isabetlidir. Bölgesel işbölümü gerçekten de dünyanın doğal farklılaşmasından güçlü biçimde etkilenmiş, hatta bu farklılaşmada kök salmıştı. Ama kapitalizmin doğuşuyla birlikte, yalnızca toplumun kendisi değil, toplumun doğayla ilişkisi de devrimci bir dönüşümden geçer. Bölgesel işbölümü doğadaki köklerinden gitgide kurtulur ve ayakta kaldığı ölçüde yeni bir maddi temel edinir. Kuşkusuz, kapitalizm doğal farklılaşmalara dayanan bölgesel bir işbölümü devralır ve bu bölgesel işbölümü şu ya da bu ölçüde devam eder, ama gelişme koşullarını ve düzeylerini farklılaştırma eğilimindeki yeni güçlerle donanmış yeni bir toplumun dayatmalarına maruz bir kalıntı olarak varlığını sürdürür. Eski bölgesel işbölümü ancak sermayenin izin verdiği ölçüde varlığını korur.

Doğanın geleneksel ticari ve bölgesel coğrafya çerçevesinde ele alınması 1. bölümde tartışılan doğa ideolojisine dair bir açıklama daha sunar. Bu coğrafyacılar göre doğa dışsaldır ve en iyi ihtimalle, toplumla etkileşir. Frederick Jackson Turner bu yaklaşıma ilişkin şiirsel bir bakış sunar, Turner'ın geliştirdiği muğlak mit ve gerçeklik bileşimini de gözler önüne seren bir bakış:

Nitekim Amerika'da medeniyet jeolojinin oluşturduğu kanalları izledi. En sonunda Amerika yerlilerinin alışveriş ilişkilerinin sınırlı kanallarını genişletip onları modern ticari hatların karmaşık labirentlerine yerleştirmeye kadar, bu kanallara günbegün artan zenginlikler yığıldı. Giderek çoğalan medeniyet hatlarıyla yabani dünyaya nüfuz edildi.¹²

Bu bakışın ideolojik özü ne olursa olsun, Turner bizim gibi, jeolojiye karşı ticaretin öneminin arttığını kabul eder. Çünkü doğadan kurtulmakla –veya daha güçlü bir tez olan doğanın üretimiy-le– Chisholm, Stamp ve diğerlerinin doğal özelliklerin sanayinin ve ticaretin dağılımının açıklanmasındaki öneminin giderek artacağı şeklindeki beklentileri arasında dolaysız bir çelişki vardır. Yine de bu beklenti gerçek bir temelden tümüyle yoksun değildi. Hatta bu beklenti coğrafyacıların mazide kalmış bir coğrafyanın ıskartaya çıkarılmış yükünden henüz kurtarmadıkları gerçek bir hakikati barındırır. Aslında bir önceki bölümde öne sürüldüğü üzere, önemi artan şey bu türden bir fiziksel coğrafya değildir, amansız kapitalist gelişmeyle birlikte coğrafyanın dar anlamda mekânsal boyutu önem kazanmaktadır. Bu mekânsal coğrafya toplumsal olarak üretilir, artık alışılmış bir doğal örüntü değildir. Dolayısıyla, coğrafyadaki nicelik-anlamlılık “devriminden” bu yana, çevrenin mekânsal analizinin insan-çevre ilişkilerine dair değerlendirmelerden giderek kopmasıyla birlikte –bir yanda mekân, diğer yanda fiziksel ve/veya insani çevre– disiplin ikili bir kimlik yaratmış görünüyor ve bu hiç de bir rastlantı değil. Mekânı ve doğayı tek bir tabloda birbirine bağlayan unsur toplumsal üretim tarzıdır.

Farklılaşma ve İşbölümü

Şu ana kadar bölgesel işbölümü adını verdiğimiz coğrafi mekânın farklılaşması olgusu daha genel toplumsal işbölümünden kaynaklanır. Fakat işbölümü ihmal edildiği ölçüde karmaşık bir sorundur, dolayısıyla bölgesel işbölümünü bu genel çerçeveye yerleştirmeye kalktığımızda bir karışıklık halkası daha eklenir. Farklı düğümleri birkaç aşamada çözmeye çalışacağız. Marx bölgesel işbölümüne şöyle bir değinip geçmiş, ama toplumsal işbölümü hakkında daha sistemli bir tartışma yürütmeye çalışmıştı. Başlangıç noktamız da işte bu yüzden burası olacak.

Bilhassa ilk yazılarında, Marx bölünmenin gelişmesinin izini doğadaki köklerinden kapitalizmde yaşanan karmaşık bölünmeye

kadar sürer. *Kapital*'de işbölümünün gerçekleştiği üç ayrı ölçek belirler. *Genel* işbölümü (sanayi ve tarım gibi ana etkinlikler arasındaki bölünme), *özel* işbölümü (bu genel bölümlerin farklı sektörleri arasındaki çeşitli alt bölünmeler) ve işyerindeki ayrıntılı iş süreçleri arasındaki *tekil* işbölümü. İşbölümünün olduğu farklı ölçekler arasındaki bu ayrım yalnızca felsefi bir ayrım değil, spesifik olarak kapitalist imalat formunun gelişmesiyle vücut bulan bir ayrımdır. Özellikle, işyerindeki sistemli tekil işbölümü ve onun daha yüksek ölçeklerdeki işbölümünden ayrılması, tamamen kapitalizme özgü bir sonuçtur.¹³

Fakat Marx'ın ortaya koyduğu tek toplumsal farklılaşma kaynağı işbölümünün değildir. Ele aldığı diğer kaynaklar arasında en önemlisi sermayenin bölünmesine ilişkin olanlardır. Dolayısıyla sermayenin yeniden-üretimini incelemek için ekonomiyi iki şubeye ayırır – biri üretim araçlarının üretimini, diğeri ise geçim araçlarının üretimine ayrılmış iki şube. Dahası, bireysel sermayeler arasında kaba bir ayrım yapar, çünkü böyle bir ayrım olmaksızın kapitalist rekabet kavranamaz. Peki farklılaşmanın bu kaynakları ne kadar önemlidir ve işbölümüyle aralarında nasıl bir ilişki vardır?

Son yıllarda, ilerleyen tekil işbölümüne ve artı değer üretimi ile emek gücünün yeniden-üretimi arasındaki işbölümüne kayda değer ölçüde ilgi gösterilmekteyse de, sermayenin bölünmesi ve bunun işbölümüyle ilişkisi konusunda neredeyse hiçbir çalışma yoktur. Burada kesin bir gerekçe sunmadan, Marx'ın sunduğu üç bölümlü sermayeyle paralel olan ve kısmen onunla örtüşen üç bölümlü bir sermaye tablosu önereceğim. Bu şekilde bir ekonomiyi üç ölçeğe ayırabiliriz: sermayenin şubelere bölünmesi; sermayenin *sektörlere* bölünmesi; ve sermayenin sermaye olarak kullanılan *bireysel* mülk birimlerine bölünmesi.

1. Ekonominin şubeleri Marx'ın belirlediği genel işbölümü ölçeğinde birbirinden farklılaşır. Marx açıklığa kavuşturmuş olmasa da, bu ilişki onun genel işbölümünü tespit etme niyetiyle tamamen uyumludur. Şubeler ürünlerinin kullanım değerlerine göre, spesifik olarak sermayenin yeniden-üretimi sürecindeki kullanım değerele-

rine göre birbirlerinden farklılaşır. Nitekim Marx üretim araçlarının (sabit sermaye ve dolaşan sermaye) üretildiği I. Şube ile bireysel tüketim unsurlarının (ihtiyaçlar ve lüksler) üretildiği II. Şube arasında ayırım yapar. Marx bu ayrımı ekonominin kesin bölünmesi olarak değil, sermayenin sürdürülebilir şekilde yeniden üretilmesi olanağını göstermek için kullanır. Bu ayırım başkalarının başka şubeler, özellikle de askeri ekipman gibi üretken olmayan, kolektif tüketime yönelik unsurların üretildiği bir III. Şube eklemesine yol açtı.¹⁴ Maksat ekonominin şubeler halinde kesin olarak sınıflandırılmasıysa, başka bölümler de mümkün olabilir. Marx'ın niyeti bu değildi, biz de böyle bir hedef gözetmiyoruz. Şimdilik, ekonominin şubelere ayrıldığı düzeyi belirlemek yeterli.

2. Ekonominin farklı sektörleri geleneksel olarak ürünlerinin dolaysız kullanım değerleriyle tanımlanır – örneğin otomobiller, inşaat, çelik, elektronik, eğitim vb. Sektörler arasındaki ayırım Marx'ın özel işbölümüyle tamamen örtüşür. Ürünün kullanım değeri farklı sektörlerin birbirinden ayrılmasındaki ölçüt gibi görünse de, bu gerçeğin yalnızca bir kısmıdır. Belli bir sektörün iç uyumu ve dolayısıyla sektörün kendisi gitgide diğer sektörlerdeki üretken etkinliklerle karşılaştırmalı bir şekilde kâr oranının içsel olarak eşitlenmesiyle tanımlanır. Bu olgu ancak rekabet halindeki kullanım değerlerinin karşılaştırılabilir olması ölçüsünde gerçekleşen, böylece sektörlerin ürettikleri kullanım değerlerinin benzerliğine göre tanımlandığı şeklindeki yüzeysel gözleme inandırıcılık kazandıran dolaysız piyasa rekabeti sayesinde gerçekleşir. Sektörler birbirinden tabii ki hiçbir zaman tam olarak ayrılmaz ve örtüşmeler olur. Bu durum özellikle de çelik tesisleri ya da uçaklar gibi büyük kompoze ürünler için geçerlidir. Bilgisayar programlı, otomatik modern bir yüksek fırın ya da bir Boeing 747 imalatçısı ne ölçüde inşaat ya da uçak sanayisi sektöründe değil de elektronik veya bilgisayar sektörlerinde çalışır? Elbette dışsal kesişmeler de vardır, çünkü sektörler tek bir şubenin altına kolayca ve tamamen yerleştirilemez. Mesela otomotiv sanayisi üç şubenin tümünde de üretim yapar. Üretken tüketim için kamyon, bireysel tüketim için otomobil ve savaş için tank üretir.

3. Tekil işbölümü her gün bireysel sermaye seviyesinde işlemeye eğilimli olmasına rağmen, toplumsal sermayenin bireysel birimler halinde farklılaşması hiç de işbölümünün işlevi değildir. Bilakis, bireysel sermayelerin farklılaşması, tarihsel olarak, egemen hukuk sistemi aracılığıyla ifade edilip oluşturulan mülkiyet ilişkileri sistemi tarafından birikim sürecindeki toplumsal sermayeye dayatılır. Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte bireysel sermayeler emek sürecindeki özel bölünmelerle eşanlamlı olma eğilimindeydi. Tek tek kapitalistler birer çiftçi, marangoz veya kumaş imalatçısı olabilirlerdi. Fakat birikim sürecinin getirdiği sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle birlikte bireysel sermayelerin ölçeği muazzam büyüme kaydetti. Bugün pek çok küçük sermaye emek sürecinin belirli bir bölümünde sınırlanmış durumda olabilir, ama portföy yatırımları çağında bu durum toplam toplumsal sermayenin gitgide küçülen parçaları için geçerli. DuPont artık sadece kimyasal maddeler üretmiyor; kömür ve petrol çıkarıyor, oteller işletiyor, bir perakende zincirini yürütüyor ve gayrimenkul alıp satıyor. Tıpkı sermayenin farklı sektörlerinin ölçeğinde olduğu gibi, bireysel sermayeler ölçeğinde de ciddi kesişmeler vardır ama bireysel sermayeler ölçeğinde bu durum farklı etkinliklerin karışımı aracılığıyla değil, iç içe geçen hisse senedi sahipliklerine göre üst üste binen yasal denetimle ifade buluyor.¹⁵

İşbölümü ve sermayenin bölünmesi bir araya getirilirse, toplumsal farklılaşma sürecinin gerçekleştiği dört tanımlanabilir ölçekle karşı karşıya kalırız:

- (a) farklı şubeler halinde *genel* toplumsal işbölümü (ve sermayenin genel bölünmesi);
- (b) farklı *spesifik* sektörler arasında özel işbölümü (ve sermayenin özel bölünmesi);
- (c) toplumsal sermayenin farklı *bireysel sermayeler* arasında bölünmesi;
- (d) işyerindeki *tekil* işbölümü.

Bu farklı işbölümleri, panoramadaki coğrafi farklılaşmanın belirlenmesinde aynı ölçüde önem taşımaz. Şimdi yapmamız gereken, bunların önemini değerlendirmek. *Tekil* işbölümüyle başlayalım.

Tekil işbölümü başlangıçta bağımsız bir toplumsal kuvvet olarak var olan elişi etkinliklerinin makineyle imalat şeklinde düzenlenmesiyle ortaya çıkar: “Makine sisteminin ilk girdiği iş kollarında” diye yazan Marx şöyle devam eder:

genel olarak üretim sürecinin bölünmesinin ve dolayısıyla örgütlenmesinin kendiliğinden temelini bizzat manifaktür sağlar. (...) Manifaktürde özel süreçlerin bağımsızlaşması işbölümünün kendisinden kaynaklanan bir ilkeyken, gelişmiş fabrikada özel süreçlerin sürekliliği belirleyicidir. (...) [M]akine sisteminde ise büyük sanayi tamamen nesnel bir üretim organizmasına sahiptir; işçi bunu üretimin son biçimini almış maddi koşulu olarak karşısında hazır bulur.

O halde *tekil* işbölümü “bizzat emek aracının doğasının dikte ettiği teknik bir zorunluluk” haline gelir.¹⁶ Yani, *tekil* işbölümünün gelişimi emek sürecindeki farklılaşmanın ana belirleyicisi olarak ikame edilir. Bu ölçekte farklılaşma giderek bizatihi üretim araçlarının teknik gelişiminin ürünü olur.

Başka şekillerde de birinci derecede önemli olmasına rağmen, bu haliyle *tekil* işbölümü, eşitsiz gelişime yol açan toplumsal farklılaşmaya çok az katkıda bulunur. Bu esas olarak mekânsal ölçek sorunudur. *Tekil* işbölümü bireysel fabrika ölçeğinde meydana gelir ve en fazla şehirlerarası ölçekteki coğrafi farklılaşmaları etkiler. Fakat *tekil* işbölümünün gelişmesi dolaylı olarak daha yaygın etkiler yaratabilir. Yeni teknolojilerin uygulamaya sokulması şehirlerarası, bölgesel ve hatta uluslararası ölçeklerdeki mekânsal farklılaşmada en azından kısmen etkili olabilir pekâlâ. Bu konuda yalnızca Kaliforniya’daki Silikon Vadisi’ni veya Taipei’nin Sinchu banliyösünü ya da ABD’de “Güneş Kuşağı”nın gelişmesinde havacılık-uzay sanayisinin veya daha modern askeri teknolojilerin önemini düşünmek yeterli. Fakat, bu durumlarda elbette yeni teknolojiler kullanıl-

miş olsa da, sonuçta ortaya çıkan mekânsal farklılaşmanın nedeni bizatihi makinelerin geliştirilmesi değil, bunun geniş ölçekte (özel veya genel işbölümü ölçeğinde) yarattığı etkidir. Tekil işbölümü ancak özel ya da *genel* işbölümlerinde bir gelişmede rol oynadığı müddetçe mekânsal farklılaşmaya yol açar.

Genel işbölümü ölçeğinde, kapitalizm tarihsel olarak sanayi ve tarım arasındaki bölünme üzerinde kuruludur. Bu bölünme kapitalizmin gelişmesiyle aşılmış da olsa, tarihsel olarak önemlidir ve dolaysız mekânsal ifadesini kent-kır ayrımında bulur. “Kent ile kı- rın ayrılması her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği işbölümünün temelidir. Toplumun bütün iktisadi tarihinin bu kar- şıtlığın hareketinde özetlendiği söylenebilir.”¹⁷ Marx işbölümünün zorunlu mekânsal içeriği konusunda büyük bir ferasetle işte bunları yazmıştı. Bu pasaj yaygın olarak ve bazen gelişigüzel alıntılanır, ço- ğunlukla da mekânı Marx’ın teorik analizlerine nasıl yerleştirecek- lerini el yordamıyla bulmaya çalışan coğrafyacılar yapar bunu. Fakat söz konusu pasaj eleştirel bir biçimde incelenip anlaşılmazsa yanıltıcı olabilir. Kent ile kı- rın birbirinden ayrılması şu anlamda güncel toplumsal işbölümünün hem mantıksal hem de tarihsel *temelidir*. Bu toplumsal işbölümü ancak proletarya kendi geçim araçlarını üretme ihtiyacından ve sorumluluğundan kurtulduğunda tanık ol- duğumuz şekilde gelişebildi. Kent ile kı- rın ayrılması kapitalizmle başlamaz, bilakis erken kapitalizm tarafından miras alınmıştır. Ne var ki, kent ile kı- r arasında ancak tarım köylülerinin topraktan kur- tulması ve kente göç etmeleriyle birlikte nihai bir çatlak meydana geldi. Kent ile kı- rın ayrılması toplumsal işbölümünün ürünüdür, ama Marx’ın dediği gibi, daha ileri düzeydeki işbölümünün temeli olmak üzere gelişir.

Dolayısıyla bu ilerleyen işbölümünün kendi temelini –kent-kır ayrımını– aşındırmış olması hiç de şaşırtıcı olmamalı. Tarımın sa- nayileşmesi yoluyla kırsal kesimin kentleşmesi bugün artık karşı durulamaz ve Marx’ın vaktiyle öngördüğü bir gerçekliktir. “Klasik antik çağın tarihi,” der Marx, “şehirlerin tarihidir, ama toprak mül- kiyeti ve tarım üzerine kurulu şehirlerin tarihidir. (...) Orta Çağlar

(Cermenler dönemi) tarihin güç merkezi olarak toprakla başlar, bu durumun daha da gelişmesi kırsal kesimle şehir arasındaki çelişkiye varır; modern [çağ] kırsal kesimin şehirleşmesidir, antik çağda olduğu gibi şehrin kırsallaşması değil.”¹⁸ Günümüzde kent ile kırın ayrılması hâlâ belli bir formda devam ediyor ama bu olgunun kapitalizmin başlangıcından bir kalıntı olarak görülmesi yerinde olur. Çok yaygın biçimde yapıldığı üzere, bugün bu olgudan genel işbölümünün belirlenmesinde hâlâ temel bir unsur olarak söz etmek Marx’ı yüzeysel okumak ve kır-kent dikotomisini değişmez kılmak anlamına gelir. Katı biçimde savunulduğunda bu dikotomi topluma karşı doğa, bahçeye karşı makine şeklindeki geniş ideolojik düalizmin bir türevidir.¹⁹

Kırsalın kentleşmesi Marx’ın toplumun tarihi kent ile kır arasındaki antitezin gidişatında “özetlenmiştir” şeklindeki iddiasını geçersiz kılmaz, bilakis doğrular. Ne var ki, bu antitezin tarihsel hareketini onun *Aufhebung*’unun* ya da askıya alınmasının anlaşılmasına kadar dikkatle izlemeliyiz. Sermayenin doğasındaki eşitleme eğilimi mekânın farklılaşmasına galebe çaldığında ortaya çıkan durum budur. Ama aşağıda göreceğimiz üzere kapitalizm süreci içinde kendi mezarını kazar. Kapitalist gelişme kent-kır ikiliğini yerle bir ettiği ve böylece kendi ekonomik tarihinin temelini yıktığı ölçüde yalnızca kendi yenilgisinin değil, yeni temele oturan yepyeni bir ekonomik tarihin gelişmesinin de yolunu açar. Bu antitezin gidişatı toplumun ekonomik tarihini kusursuz biçimde özetler.

Tekil işbölümü gibi genel işbölümü de mekânsal farklılaşma örüntüsünün belirlenmesinde temel bir faktör değildir. Bu olguyu kent ile kırsal ayrılmasını incelerken görmüştük; şimdiyse aynı şeyi ekonominin, tarım-sanayi şeklindeki bölünmeyi aşan şubeler şeklindeki bölünmesiyle ilgili olarak da göstermek gerekiyor. Yukarıda belirlediğimiz üç şube arasındaki ayrım ekonomik açıdan o kadar büyük ölçekte gerçekleşir ki, herhangi bir mekânsal bağıntısının bunun gibi büyük bir ölçekte oluşmasını bekleriz. Şubeler arasındaki farklılaşma sistemli değil de ancak tesadüfi olarak kentler-arası

* Hegel felsefesinde olumsuzlayıp içererek aşma anlamına gelen kavram. (e.n.)

ölçekteki mekânsal farklılaşmanın nedeni olabilir.²⁰ Dünya ekonomisi ölçeğinde şubelerin seçmeli yoğunlaşması kayda değer önem kazanmıştır. Bu durumun en belirgin örneği başlıca işlevi Avrupalı sömürgecilere hammadde sağlamak olan ilk sömürge ekonomilerinde gerçekleşmişti. Afrika, Asya ve Güney Amerika'nın az gelişmişliği bu kıtaların hammaddelerinin Batı Avrupa ve daha sonra Kuzey Amerika'da kullanılmak üzere ihraç edilmesinden kaynaklanıyordu. Marx bu sürecin işleyişinin canlı bir tasvirini sunarken sürecin Avrupa'nın sanayileşmekte olan ekonomilerinde makineleşmenin gelişimiyle nasıl ayrılmaz biçimde bağlantılı olduğunu belirtir:

Makine, bir yandan, örneğin çırcır makinesinin pamuk üretimini arttırmasında olduğu gibi, doğrudan doğruya hammaddeleri çoğaltıcı bir etki yapar. Diğer yandan, makine ile elde edilen ürünlerin ucuzluğu ve köklü değişmelerle iyileştirilmiş olan ulaştırma ve haberleşme sistemi yabancı piyasaların ele geçirilmesi için kullanılan silâhlar olur. Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu biçimde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo vb. üretmek zorunda bırakılmıştı. Büyük sanayinin, kök saldıği ülkelerde işçi nüfusunu durmadan "artık" haline getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin kolonizasyonuna yol açar; bu ülkeler sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan hammadde plantasyonları haline getirilir; örneğin, Avustralya'nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi. Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası işbölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına hammadde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir.²¹

Ekonominin I. Şubesindeki etkinliklerde oluşan bu küresel uzmanlaşmanın saiki toplumsaldır; rekabet halindeki makinelerin imhasında "doğal" hiçbir yön yoktur. Ama uygulamada, bu toplumsal uzmanlaşma yerkürenin yüzeyinin doğal farklılaşmasına

yaslanmıştı. Ne var ki, az gelişmiş dünyanın gelişmiş dünyaya hammadde temin etmesine dayalı bu az gelişmiş-gelişmiş dünya şeklindeki kaba ayrım artık sahil değil. Toplumsal üretimin doğanın buyruklarından durmaksızın kurtulmasıyla birlikte, farklılaşmanın doğal örüntüleri üretimin farklı ekonomik şubelerinin mekânsal farklılaşmasını yönlendirmede gitgide etkisiz kınıyor. Plastik örneğinde gördüğümüz üzere, hammaddeler gitgide birbirini izleyen çok sayıda emek sürecinin ürünü oldukça, az gelişmiş ülkeler sadece belli hammaddelerin üretimine giderek daha az bağımlı oldu ve bazı alanlarda kayda değer boyutta endüstriyel gelişme kaydetti.²² Dünya ekonomisinin şubeleri arasındaki farklılaşma gelişmiş-az gelişmiş ülkeler ayrımını açıklamaya yeterli değildir.

Günümüzün az gelişmişlik teorisyenleri arasında, az gelişmiş dünyanın gelişmiş dünyadan farklılaşmasını şubeler arasındaki farklılaşma doğrultusunda açıklamaya belki de en çok yaklaşan kişi Samir Amin'dir. Amin'e göre, periferideki kapitalizm merkezdeki kapitalizmden çok farklı bir yapılanmaya sahiptir. Merkezdeki kapitalizm kendi merkezinde yoğunlaşan birikimi yaşarken, periferideki "toplumsal formasyonlar" doğaları gereği dengesiz bir gelişme yapılanması sergiler. Merkezde gelişme "sermaye mallarının" üretimi ve kitlesel tüketimin kamçılanması etrafında döner; çevrede ise ekonominin temelini oluşturan şeyler ihracata yönelik üretim ve lüks malların tüketimidir ve bu da doğası gereği dengesiz bir yapılanmadır (Şekil 1).²³ Amin kısmen ekonominin farklı şubeleri arasındaki ayrımla ilgilense de, bu ayrımlar onun az gelişmişliğe ilişkin açıklamasının temelinde tutarlı şekilde yer almaz. Az gelişmiş dünyanın artık yalnızca ve hatta başat olarak hammadde ihracatıyla tanımlanmadığının ve az gelişmiş dünyada hatırı sayılır bir sanayileşmenin gerçekleştiğinin pekâlâ farkındadır. Ne var ki, burada söz konusu olan ihracat için üretimdir ve çevresel kapitalizmin dengesiz ekonomik yapılanmasını değiştirecek hiçbir şey yapmaz.

Merkezi belirleyici ilişki

ihracat	"kitlesele" tüketim	lüks malları tüketimi	sermaye malları
Temel periferi-bağımlılık ilişkisi			

ŞEKİL 1. Amin'in merkez ve periferi gelişme modeli

Dolayısıyla ihracat için üretim, ekonominin hangi şubesinde gerçekleştiğinden *bağımsız olarak*, Amin'in analizinde kilit önem taşır. Bunun sonucu olarak, Amin için dahi, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki farklılaşmanın temelinde yatan olgu ekonominin şubeleri arasındaki farklılaşma değildir. Şubeler arasındaki farklılaşmanın mekânsal bir boyut içermesi bakımından –ve Amin'in dört şubesindeki üretici etkinliğin gelişmiş dünyada yoğunlaştığı yadsınamaz– bu örüntü açıklaması başka bir yerde aranması gereken daha önceki bir mekânsal farklılaşmanın ürünüdür.

Bu da bizi toplumsal farklılaşmanın gerçekleştiği diğer iki ölçekle baş başa bırakır ve ilk adımda kapitalist dünyadaki coğrafi farklılaşmaya yol açanlar bu iki ölçektir. *Bireysel sermayeler* ölçeğinde farklılaşma süreci epeyce dolaysızdır; sermaye başkalarının aleyhine olacak şekilde belli yerlerde yoğunlaşır ve merkezileşir. *Tekil işbölümü* ölçeğinde –ekonominin belli sektörlere bölünmesi– coğrafi mekânın farklılaşması daha az dolaysızdır. Belli bir sektör dahilinde kâr oranının eşitlenmesi doğrultusunda döngüsel tarzda meydana gelir ve bunun sonucunda ortaya çıkan sektörler arasındaki sermaye hareketi düşük kâr oranlı sektörlerden daha yüksek kâr oranlı sektörlerle doğru seyir izler. Sermayenin sektörler arasındaki bu hareketi, zamanlamasına bağlı olarak, mekânsal bir boyut kazanır; sermaye çeken sektörlerin ekonominin görece yeni sektörleri olması ölçüsünde bu sektörlerin süratli genişlemesi, genellikle, çoğalmakta olan üretim tesislerine mekân tedarik etmek amacıyla bir tür coğrafi genişleme ya da yer değiştirmeyle birlikte gerçekleşir.

Bunun doğal bir sonucu da ortaya çıkar. Sistemli olarak büyük miktarlarda sermaye kaybeden sektörlerin eski, kökleşmiş ve hatta belki demode sektörler olması, dolayısıyla görece birbirine yakın şekilde kümelenmesi ölçüsünde, tüm alanlarda bulunan sabit sermayede sistemli ve telafisi imkânsız bir değersizleşme eğilimi oluşacaktır. Sermayenin değersizleşmesi [*devalorization*] ve nihayetinde genel değer kaybı [*devaluation*]* yere özgüdür.²⁴

III ve IV. alt başlıklarda tekil işbölümünün ve bireysel sermayeler arasındaki bölünmenin mekânsal tercümesini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Şimdilik, eşitleme yönündeki zıt eğilime dönelim.

II. Eşitleme Eğilimi

Bir önceki bölümde “sermayenin evrenselleşme eğilimini” ve bu sürecin çelişkili coğrafi sonuçlarını belirttik. Coğrafi mekân bir yandan dünya ölçeğinde görelî mekân olarak üretilir, diğer yandansa coğrafi mekânda ayrı mutlak mekânlar halinde farklı ölçeklerde dahili farklılaşma oluşur. Farklılaşma yönündeki eğilimin kökenlerini ele aldık ama şimdi küresel mekânın görelî mekân olarak üretilmesinin ne anlama geldiğini daha somut olarak değerlendirmemiz gerekiyor. Marx bu konuya değindiğinde bunu genelde dolaşım süreci bağlamında yapar. Üretimden ziyade “dolaşımın mekânda ve zamanda ilerlediğini” vurgular. Hatta *Grundrisse*’de bu konuya kısa bir bölüm ayırır. *Manifesto*’da ise Engels’le birlikte “ürünleri için sürekli genişleyen bir piyasa ihtiyacı burjuvaziye yeryüzünün her yanında takip eder. Her yere yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerde bağlantılar oluşturmak zorundadır” tespitinde bulunur.²⁵ Ama Marx *Kapital*’de, biraz şifreli bir dille de olsa, daha genel ola-

* “Devalorization” üretilen malın satılamaması, istenen fiyattan satılamaması veya daha modern üretim tekniklerinin devreye girmesi gibi nedenlerle, yatırılan üretim sermayesinin kısmen ya da tamamen değersizleşmesi demektir. “Devalorization” terimi yalnızca üretim sermayesi kapsamındaki varlıklar için geçerlidir. “Devaluation”, yani “değer kaybı” ise herhangi bir formdaki her türlü sermaye varlığı için geçerli olabilir. (ç.n.)

rak şunu da belirtir: “Sermaye doğası itibarıyla bir düzleyici[dir]”; bu genellemeyi tetikleyen şey sermaye “bütün üretim alanlarında emeği sömürme koşullarının eşitliğini (...) talep eder” şeklindeki gözlemidir.²⁶ Dolayısıyla, görelî mekânın küresel üretiminin doğasında üretim koşullarının ve üretici güçlerin gelişme seviyelerinin eşitlenmesi eğilimi vardır. Zaman yoluyla mekânın yok edilmesi bu eğilimin asla tam olarak gerçekleşmese de nihai sonucudur. Farklılaşma eğilimiyle sürekli zıtlaşan bu eşitleme eğilimi ve bunun sonucunda ortaya çıkan çelişki eşitsiz gelişimin daha somut belirleyicileridir. Bu çelişki tarihsel olarak eşitsiz gelişimin somut örüntüsünde giderilir, ama bu konuya eğilmeden önce eşitleme eğiliminin toplumsal üretim cephesindeki kaynağını inceleyeceğiz.

Bu eğilimin sonucu olarak gerçekleşen eşitlemenin coğrafi dışavurumlarından bazılarını kent-kır ikiliğinin giderilmesinde ve doğanın evrensel bir üretim aracına dönüştürülmesinde görmüş bulunuyoruz. Üretim koşullarının eşitlenmesi en genel halinde –hem kullanım değeri hem de mübadele değeri yönleri anlamında– soyut emeğin değer formunda evrenselleşmesinin sonucudur. Bu olgunun ortaya çıkması farklılaşmanın ortaya çıkmasıyla tamamen örtüşür. Sermaye birikimi basitçe işbölümünün gelişimi yoluyla değil, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının sermayenin düzlemine getirilmesi aracılığıyla ilerler. İleri işbölümü ancak sermaye üretim tarzını fethettiği ölçüde mümkün olur.²⁷ Ücretli emek ilişkisinin evrenselleşmesi işçi açısından bir elle verilip –kendi emek gücünü alıp satma özgürlüğü– diğer elle alınan özgürlüğün habercisidir. Marx’ın gözlemlediği ve doğanın üretimine ilişkin daha önce yaptığımız tartışmada vurguladığımız üzere, bireysel işçi bir “sakatlanmış ucubeye” dönüştürülür; Marx’ın deyişiyle “sermayenin Juggernaut’u”* işçileri aynı derekeye düşürür ve birey açısından “her türlü gelişimin yokluğu şeklinde bir uzmanlık” üretir. İnsan doğası alçaltılır.

* Esasen kendine bağlı sofuları ezdiği rivayet edilen tekerlekli bir Hint tapınağına atıfta bulunsa da, mecazen “önüne çıkan her şeyi ezip geçen güç” anlamına gelen kelime. (ç.n.)

Benzer bir alçaltma kapitalistin hammadde arayışından da kaynaklanır. Niceliksel açıdan bakıldığında, eşitleme süreci emek nesnelerinin yaygın kıtlığıyla tezahür eder. Ahşaptan balınaya ve petrole kadar tüm bu hammaddelerin doğal olduğu sanılan kıtlığı toplumsal olarak yaratılır ve doğanın edimi değildir. Harvey'e göre "bu kıtlık piyasanın işlev görmesini mümkün kılmak için toplumsal olarak düzenlenir."²⁸ Niteliksel açıdan bakıldığında, sermaye, birikim sürecini besleyen eski ya da yeni malzemeler peşinde çılgınca bir arayışa girer. Bu doğrultuda Marx şu sonuca varır:

[K]apitalist tarımdaki her ilerleme sadece işçiye soyma sanatında bir ilerlemeden ibaret olmayıp, aynı zamanda toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman aralığı için toprağın verimliliğinin yükseltilmesinde kaydedilen her ilerleme, aynı zamanda, bu verimliliğin sürekli kaynaklarının mahvedilmesi yolunda da bir ilerlemedir. (...) Bundan dolayı, kapitalist üretim (...) ancak bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiye kurutarak iler[ler].²⁹

Bu tespit yalnızca toprak için değil, dünyanın maden, hayvan ve bitki kaynakları için de geçerlidir. Bu konular ayrıntılı olarak 2. bölümde ele alınmıştı. Doğanın üretimi iki genel anlamda doğayla ilişkide eşitleme yaratır: birincisi, doğa sermayenin evrensel eklentisi haline getirilir; ikincisi, sermayenin etkinlikleri nedeniyle doğanın kalitesi düşürülür. Burada bu genel tespiti ileri götürmeye eşitleme eğilimi açısından özellikle önemli olan sabit sermaye konusuna eğileceğiz.

Sermaye birikimi göreceli artı değerın üretimine ve yeniden yaratılmasına bağımlı olduğı ölçüde, "teknoloji" geliştirip ilerletmek hayati önem taşır. Üretim sürecindeki sabit sermaye olarak teknoloji hem sermayenin genişlemesinin aracı hem de bu gelişmenin itkisidir. Rekabet ekonominin her yanında yenilik gereğini yaygınlaştıran toplumsal cereyandır. Benzer emek koşulları varsayımıyla, bir sermaye tarafından benimsenen yeni teknikler aynı sektördeki diğer sermayeler tarafından benimsenmek veya daha da geliştirilmek zorundadır, aksi halde bunlar piyasada varlıklarını koru-

yamazlar. Ayrıca, bir sektördeki bu artan emek üretkenliği diğer sektörlerde üretkenlik artışı için hem olanak hem de zorunluluk doğurur. Olanak bir alandaki yeniliğin başka bir alanda uygulama ihtimali bulmasıyla doğar. Zorunluluk ise bir sektördeki bir ilerlemenin bu sektörle yakından bağlantılı olduğu diğer sektörlerde ilerlemeleri gerekli kılmasından kaynaklanır. Marx “makinelı iplik yapımı makinelı kumaş dokumacılığını ve ikisi birlikte ağartmacılıktaki, baskıcılıktaki ve boyamacılıktaki mekanik-kimyasal devrimi (...) zorunluluk haline geti[ren]” eğirmenin makineleşmesi örneğini verir.³⁰ Daha yeni örnekler arasında, hızla büyüyen sanayi sektörüne hammadde arzını sürdürmek için tarımın sanayileşmesi veya mikroelektronikte çeşitli devrimleri körükleyen bilgisayar sanayisinin ortaya çıkışı sayılabilir. Haberleşme ve ulaştırma araçlarının geliştirilmesiyle birlikte, yeni teknolojilerin coğrafi açıdan yaygınlaşmasının önündeki engeller azaldı. Bu yaygınlaşma sağlandığı ölçüde üretim koşullarının ve seviyelerinin eşitlenmesi eğilimi gerçekleşmiş olur.

Sermaye bilhassa bilimi desteklemek üzere yeni teknolojilerin geliştirilmesini ve uygulanmasını sağlamak için büyük kaynaklar ayırır. “Sermayenin tam olarak gelişmesi,” Marx’a göre, “tüm üretim süreci doğrudan emekçinin becerilerinin değil bilimin teknolojik olarak uygulanmasının kapsamına girdiğinde gerçekleşir.” Sabit sermayenin rolünün güçlenmesiyle birlikte, uygun üretim araçlarının araştırılması, tasarlanması ve geliştirilmesi için muazzam yeni endüstriyel sektörler gerekli olur. Bilim başlı başına bir işkolu ve gerekli sabit sermaye formlarını oluşturma işi haline gelir.

Bilgi ve beceri birikimi, toplumsal beynin genel üretici güçlerinin birikimi böylece emeğin aleyhine sermaye tarafından emilir ve dolayısıyla tüm bu birikim sermayenin, daha özelde *sabit sermayenin* bir niteliği olarak ortaya çıkar. (...) *Makineler* bu durumda *sabit sermayenin* en uygun formu olur, sermayenin kendi kendisiyle ilişkisi bakımından sabit sermaye de böylece *en uygun sermaye formu* haline gelir.³¹

Sabit sermaye sahnenin merkezine ilerledikçe, mekânın göreliliği gitgide sabit sermaye yatırımlarındaki coğrafi örüntülerle belirlenir. Yeni teknolojilerin yaygınlaşması ile eşitleme eğilimi arasında ilişki böylece yoğunlaşır; ekonomik formlar daha dolaysız olarak bunların coğrafi formlarına dönüştürülür. Eşitleme sürecinin gerisindeki itki doğrudan üretim sürecinden doğduğu halde araştırma, tasarım ve geliştirme gibi yeni sektörler bağımsız olarak gelişme koşullarının ve düzeylerinin eşitlenmesi yönünde işlemeye başlar. Bu durum bilim açısından özellikle aşikârdır: “Sabit sermayenin gelişimi genel toplumsal bilginin hangi ölçüye kadar *doğrudan üretim gücü* haline geldiğini, dolayısıyla toplumsal hayat sürecinin kendisinin ne ölçüde genel aklının denetimi altına girdiğini ve onunla uyumlu olarak dönüştüğünü gösterir.”³²

Marx bilim ve sabit sermayeye ilişkin iddiasını mantıksal sonucuna, yani tümüyle farklı türde bir eşitlemeye taşır. Zira sabit sermayenin giderek merkezi konuma gelmesi yapısal olarak çelişkilidir. Sermaye emeği değerin tek kaynağı haline getirir, ama sabit sermayeye artan bağımlılığı nedeniyle sermaye kendi bekasının temelini çürütür. “Emeğin üretici gücünün artması,” der Marx “ve gerekli emeğin olabildiğince çok yadsınması sermayenin zorunlu eğilimidir.” Zira,

dolaysız formdaki emek zenginliğin en büyük kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek zamanı da bu zenginliğin ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır, böylece mübadele değeri kullanım değerinin [ölçüsü olmaktan çıkmak zorundadır]. *Kitlesel artık-emek* genel zenginliğin koşulu değildir artık. (...) Bu gelişmeyle birlikte mübadele değerine dayalı üretim çöker ve dolaysız, maddi üretim süreci yokluk formundan ve antitezden yoksun bırakılır.³³

Sermayenin büyümesinin mantığı tüm insan toplumlarının sermayenin boyunduruğu altına alınmasına ve sermayenin tüm dünyada tahakküm kurmasına yol açmakla kalmaz; bu ancak sermaye dahilinde sabit sermayenin mutlak egemenliğinin yaygınlaştırılmasıyla gerçekleştirilir.

Son noktasına kadar götürülen yokluğun ve antitezin tamamen dışlanması olgusunun coğrafi karşılığı, daha doğrusu önkoşulu mekânsal farklılıkların tamamen düzlenmesi ve eşit gelişmenin başlatılmasıdır. Özellikle *Grundrisse*'deki bu pasajlara dayanarak Frankfurt Okulu teorisyenleri Marx'ın "bizatihi toplumsal hayat sürecinin koşulları genel aklın denetimi altına girdi ve onun doğrultusunda dönüştü" şeklindeki görüşünü geliştirdiler. Bunlar arasında en anlaşılır ve belki de en iyi bilineni, yalnızca üretimde değil toplum genelinde –kültürel, psikolojik, felsefi ve siyasi alanlarda– kaçınılmaz biçimde teknolojiyle bağlantılı bilimsel hegemonyanın neredeyse evrensel ve yeni toplumsal kontrol yapılanmalarına yol açtığını kanıtlamaya çalışan Herbert Marcuse oldu. Bu sürecin sonucu Marcuse'nin bu tezini en güçlü biçimde savunduğu kitabın başlığında doyurucu biçimde ifade edilir: *Tek Boyutlu İnsan*. Marcuse bu kitapta insan etkinliğinin bütün alanlarının olabilecek en düşük ortak paydada eşzamanlı olarak eşitlenip alçaltılmasını ortaya koyar. Söz konusu ortak payda bizzat bilimsel söylemin yapısı ve işlenmesiyle oluşturulur. Marcuse'nin yalnızca üstü kapalı bir biçimde göndermede bulunduğu ama sosyal bilim literatüründe daha açıkça tartışılan ve gazetelerin seyahat sütunlarında hakkında yakınmaların dile getirildiği mekânsal unsur tek boyutlu coğrafyadır. Coğrafi farklılıkların eşitlenmesi ve dünya mekânının küçülmesi olguları birlikte ortaya çıkar; dünyanın yabancı olunan kesimlerine erişim kolaylaştıkça bu bölümlerin anavatana olan benzerlikleri artar. Alışkanlık bıkkınlık verir şeklindeki eski klişeye zemin teşkil edecek bir durumdan ibaret değildir bu. Toplumsal dışavurumundan bağımsız olarak, bu coğrafi tek boyutluluğun gerçek tarihsel temeli üretim koşullarının ve düzeylerinin eşitlenmesidir. Coğrafi anlamda en düşük ortak payda yalnızca ücretlerin eşitlenmesinin gösterdiği bir mekânsızlık değil, tablonun her yerinin aynı anda bozulmasıdır.³⁴ Burada mekânsızlık ütopyanın tersidir.

Marx'ın söz ettiği sabit sermayenin ve dolayısıyla bilimin artan merkezi önemini Marcuse'nin kavramış olması ve ayrıca bilimin kendi alanını üretim sürecinin dışına yayma eğilimini tespit etmesi

takdire şayandır. Bu bakımdan sermayenin büyümesinin yol açtığı toplumsal koşulların eşitlenmesi eğiliminin hiç değilse bir yönünü kavramıştır. Fakat kötümser bir bakışla tek boyutluluğa hükmederken aceleci davranmıştır. Marx otomasyonun ve teknolojik hakimiyetin zaferini ele alırken bunu olup bitmiş bir olgunun, hatta kapitalist sistemde gerçekleştirilebilecek bir olgunun ifadesi olarak tartışmaz. Ne var ki, Marcuse Marx'ı tam olarak böyle yorumlar. Marx'ın zamanında henüz gerçekleşmiş değildi ama aklın ve ekonominin otomasyonu, sınıf mücadelesinin giderek anlamını yitirmesi ve emek değer teorisinin çöküşü bugün Marcuse açısından tam olarak gerçekleşmiştir. Ama aynı pasajda bile Marx, kapitalizmin fiili koşullarında, “sabit sermayeyi değer emek zamanından bağımsız, kendi başına bir kaynağı haline” getirmenin “saçmalık” olduğunu söyleyecek kadar netti.³⁵ Aslında Marx *Grundrisse*'deki bu ünlü pasajında herhangi bir gerçekliği değil, sabit sermayenin gelişiminin mantıksal sonucunu uzun uzadıya anlatıyordu. Marx açısından, bu sonuç zapt edilemez barbar kapitalizmdeki “tek boyutlu insan” değil, sosyalizmdi – bunda şaşırtıcı bir şey yok. Emek zamanının değer ölçüsü olmaktan çıktığı, kitlelerin artık-emeğinin bundan böyle toplumsal zenginliğin gelişmesinin koşulu olmadığı, toplumsal hayatın aklın doğrudan denetiminde olduğu ve üretim sürecinin yokluk ve antitez formundan kurtulduğu durum – işte tüm bunlar Marx'ın sosyalizm vizyonundan başka bir şey değildir ve dahası, bu vizyona dair en açık seçik ifadelerinden biridir. Marx burada aslında sermayenin bir formunun gelişerek sosyalizmin tohumunu kapitalizmin rahmine nasıl ektiğini gösterir. Eşitleme süreci yeni bir zirveye ulaşır.

Farklılaştırma eğilimi gibi eşitleme eğilimi de sermayenin doğasında mevcuttur. En açık biçimde dünya piyasasında ve dolaşım sürecinde tezahür eder, çünkü bireysel mübadele edimi kendisine toplumsal bir muadil yaratma edimidir. Zaman yoluyla mekânın yok edilmesinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı alan dolaşım cephesidir. Fakat dolaşım cephesinde gerçekleştirilen şey genellikle üretimden kaynaklanır ve eşitleme eğilimi açısından durum budur.

Üretim koşullarının ve düzeyinin eşitlenmesi soyut emeğin evrenselleşmesi kadar farklılaşma eğiliminin de ürünüdür. Birinci olguyla gözleri kamaşan Marcuse ikinciye kavramayı başaramaz. Oysa bu karşıt eğilimler tarihsel olarak belli bir coğrafyayı birlikte üretir.

III. Sermayenin Birikimi, Yoğunlaşması ve Merkezileşmesi

Daha önce de gördüğümüz üzere, sermaye birikimi zorunluluğu kapitalist toplumun üretken sermaye öncülüğünde coğrafi olarak çılgıncasına genişlemesine yol açar. Bu süreç üretim için yapıli çevreye kesintisiz sermaye yatırımını gerektirir. Yollar, demiryolları, fabrikalar, sahalar, atölyeler, depolar, rıhtımlar, kanalizasyonlar, kanallar, enerji santralleri, endüstriyel atık depoları – liste uzayıp gider. Bunlar ve pek çok diğeri tesis sabit sermayenin coğrafi olarak gayrimenkul hale getirilmiş formlarıdır ve birikimin ilerlemesi açısından merkezi önem taşırlar. Bu sermayenin konumu karmaşık bir meseledir. İncelediğimiz olgunun bireysel sermaye ya da toplam birikim süreci olmasına göre farklı konular ve ekonomik ilişkiler farklı düzeylerde önem kazanır. Mikro-ekonomik firma teorisine dayalı burjuva konum seçimi teorisi bireysel kararlar işe başlar ve buradan kalkarak genel mekân ekonomisi düzeyinde genelleştirme yapmaya çalışır. Fakat Marksist teori mikro ve makro ölçeklerin bütünleştirilmesinden yola çıkar: bireysel sermayeler genel ekonominin yapılanması ve gelişimi tarafından oluşturulan bir dizi engel, sınırlama ve koşulla karşılaşır; genel ekonominin kuralları ise her bireysel sermaye düzeyinde hüküm süren sınıf ve rekabet ilişkilerinin ürünüdür. Bu durumda Marx'ın ortaya koyduğu "kapitalist birikimin genel yasasından" doğan güçlü coğrafi sonuçların doğrudan doğruya bireysel sermayeler ölçeğindeki mekânsal farklılaşmayla bağlantılı olması şaşırtıcı olmamalıdır. Ortak halka sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesidir. Biz de bu meseleyle başlıyoruz.

İlk adımda, sermayenin mekânsal ve toplumsal yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini birbirinden ayırmak zorundayız. Marx bu konudan bahsederken genellikle bireysel sermaye birimlerinin giderek

daha büyük miktarda sermayeyi kontrol altına aldığı *toplumsal* süreci kastederek. Mekânsal yoğunlaşma ve merkezileşme süreci sermayenin fiziksel konumuyla ilgilidir ve dolayısıyla toplumsal yoğunlaşma ve merkezileşmeden farklıdır. Toplumsaldan mekânsala ilerleyerek, süreç içinde yoğunlaşma ile merkezileşme arasındaki farkı açıklayacağız.

Marx ilksel birikimin halihazırdaki bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmış bulunan (toplumsal) sermaye olduğunda ısrarlıdır: aslında bu (ticari sermayeye karşıt olarak) üretken sermaye şeklindeki en erken sermaye *yoğunlaşmasıdır*. Bu nedenle, Marx “aynı tür metanın üretimi için daha çok sayıda işçinin aynı anda, aynı mekânda (aynı iş alanında da denebilir), aynı kapitalistin kumandası altında faaliyet göstermesi, tarihsel ve kavramsal açıdan, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur” demiştir.³⁶ Sermayenin birkaç elde toplanmaya başlaması daha ileri düzeyde bir işbölümünün, her bir sermayenin daha çok miktarda artık-ürün üretmesinin ve dolayısıyla birikim yoluyla daha çok sermaye yoğunlaşmasının yolunu açar. Her bir sermayenin gitgide daha fazla miktarda artı değeri sermaye şeklinde yeniden yatırıma sokarak büyüdüğü tam yoğunlaşma işte budur.

Aslında, sermayenin toplumsal yoğunlaşması birikim için hem gereklilik hem de bir temeldir. Bireysel sermayeler görece artı değer saikiyle giderek daha büyük ölçeklerde makine ve diğer üretim araçları satın alımına daha fazla artı değeri yeniden yatırmaya zorlanırlar; bu durum üretim ölçeğinin genişlemesini sağlamak için kesin-tisiz sermaye yoğunlaşmasını gerektirir. Sermaye yoğunlaşmasının işbölümünü hızlandırması ölçüsünde, sermaye sürekli bölünmekte olan şeyleri yeniden birleştirmenin yollarını da bulmak zorundadır. Ve her zaman olduğu gibi, sermaye zorunluluğu avantaja çevirir. Nitekim işçinin doğasında mevcut toplumsal *işbirliği* yeteneklerinin avantajlarından yararlanır ve onları işyerinde yalnızca emeğin teknik açıdan yeniden bileşimini uygulamak için değil de, aynı zamanda üretim maliyetlerini düşürmek ve işbirliği olmadan gerçekleştirilemeyecek çeşitli üretim süreçlerini mümkün kılmak

için kullanır. Sermaye yoğunlaşması ve işçilerin işbirliği yapma yeteneklerinin kullanılması sayesinde, çok sayıda işçinin yan yana çalışabildiği yerde, kapitalist artık birkaç işçi bireyi değil, üretici gücü bireysel işçilerin üretici güçlerinin toplamını aşan *toplam işçiyi* işe koşar. Demiryollarının inşası, der Marx, esas olarak farklı noktalar-daki çok sayıda işçinin işbirliğine dayanır.³⁷ Günümüzde elektronik ve uydu haberleşmeleri ve bilgisayar teknolojisiyle mekânlar-arası işbirliği ve coğrafi olarak dağıtılacak toplam işçinin ortaya çıkarılması hayati önem taşır.

İşbirliği her ne kadar “emeğin toplumsal doğasından kaynaklanıyor” olsa da, sermaye düzeninde kendi karşıtı şeklinde ortaya çıkar: toplumsal emeğin gücü (hem fiilen hem de sembolik olarak) sermayenin gücü sayılır. Sermayenin yoğunlaşması ve onunla birlikte üretici güçler ne kadar gelişirse bu tezahür o kadar gerçek görünür. İmalat dönemine kadar geçerli olan durumdan farklı olarak, tekil işbölümü üretim aletlerinin biçimini giderek daha az belirlemeye başlar. Aksine, üretici sistemin teknik tasarımı işyerindeki tekil işbölümünü belirler. Bu da emek bileşiminin oluşturulma tarzında bir değişikliğe yol açar. Makineyle makine üretimi ve işçinin tamamen üretici güçlerin eklentisi haline dönüştürülmesiyle birlikte, yani emeğin biçimsel olarak değil, gerçekten sermayenin boyunduruğu altına alınmasıyla birlikte, basit işbirliği yerini daha gelişkin bir işbirliği türüne bırakır. “Basit işbirliğinde ve hatta işbölümü aracılığıyla özgülleştirilmiş işbirliğinde, tek tek işçilerin yerini toplumsallaşmış işçinin alması hâlâ az çok tesadüfe bağlı görünür. (...) [Y]alıtılmışın kolektif tarafından baskılandığı basit işbirliğinde, işçi hâlâ az ya da çok tesadüfi olarak ortaya çıkar. Makineler [diğer yanda] yalnızca (...) ortaklaşa emekle işletilebilir. Demek ki, emek sürecinin işbirliğine dayalı karakteri, artık, bizzat emek aracının doğasının dikte ettiği bir zorunluluktur.” Makinelerin teknik olarak dayattığı işbirliğinde, sermaye göreceli artı değer için bir serbest kaynak bulur. Nitekim “işbirliğinden doğan üretici güçler” sermayenin kendisine bahşedilmiş sayıp el koyduğu “toplumsal emeğin doğal güçleridir.”³⁸

Sermaye birikimi doğrudan doğruya sermayenin mevcut birimlerde yoğunlaşmasına yol açtığına göre, dolaylı ve aynı ölçüde kaçınılmaz olarak çok daha güçlü bir süreci, yani sermayenin merkezileşmesi sürecini de başlatır. Sermayenin merkezileşmesi önceden bağımsız olan iki ya da daha çok sayıdaki sermayenin tek bir sermaye halinde birleşmesiyle ortaya çıkar ve bu genellikle birleşme ya da devralma şeklinde doğrudan ya da kredi sistemi aracılığıyla dolaylı yoldan gerçekleşir. Sermayenin merkezileşmesi üretim ölçeğinde sermayenin mevcut birimlerde yoğunlaşmasıyla sağlanabilecek olana kıyasla daha hızlı bir genişlemeyi (ve dolayısıyla potansiyel olarak emeğin üretkenliğinde daha hızlı artışı) mümkün kılar.

Dünya birkaç bireysel sermayenin bir demiryolu inşası işinin hakından gelebilecekleri büyüklüğe ulaşmaya kadar birikmelerini beklemek zorunda kalsaydı, demiryollarına hâlâ sahip olamazdı. Buna karşılık, merkezileşme bunu anonim şirketler aracılığıyla kaşla göz arasında başarmasını bilmiştir. (...) Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde tek bir elde toplanabilmektedir, çünkü bir başka yerde tek tek birçok elden koparılmaktadır.

Bu haliyle sermayenin merkezileşmesi “hiçbir biçimde toplumsal sermayenin büyüklüğünde meydana gelen pozitif artışa bağlı değildir.”³⁹ Hatta toplumsal sermaye küçülürken merkezileşme çoğu kez ekonomik krizlerle bağlantılı olarak daha hızlı ilerler. Dolayısıyla merkezileşme eşzamanlı olarak bir sermayenin imhası ve bir diğerinin kıymetinin yükselmesidir.

“Merkezileşme birikimin işini tamamlar”; sermaye yoğunlaşmasının etkilerini ve amacını aşırıya vardırır. “Hakiki sermaye elinin mevcut el ve araç yığını bir araya getirmekten başka bir şey yapmaz. Bunları komutası altında toplar. Bu onun gerçek yığınağıdır; aletleriyle birlikte belli noktadaki emekçi yığınağı.” Merkezileşme süreci bu yığınağı gerçekleştirmenin en etkili aracıdır, üretici güçlerin devam eden gelişimiyle birlikte sermayenin merkezileşmesi durmaksızın önemini artırır. “Bugün,” diye yazmıştı Marx, “bireysel sermayelerin karşılıklı çekim gücü ve merkezileşme eği-

limi (...) her zamankinden daha kuvvetlidir.” Hatırlamak gerekir ki, Marx bunu “çokuluslu şirketler” olarak yalnızca ticaret ve bankacılık şirketlerinin var olduğu bir dönemde yazmıştı.⁴⁰ Günümüzde herhangi bir sanayi sektöründe bireysel tüm sermayeler tek bir sermaye halinde birleşirse, merkezileşme süreci sınırına ulaşır; herhangi bir ekonomide tüm toplumsal sermaye tek bir kapitalist organizasyonun himayesinde birleşirse merkezileşme sürecinin sınırına ulaşılabilir. Ama Marx’ın gösterdiği üzere, bu aşamaya hiçbir zaman ulaşamaz. Bir kere, “başlangıçtaki sermayeden bazı kısımlar ayrılır ve bağımsız yeni sermayeler olarak iş görürler.” Fakat ikinci olarak, Marx’ın zamanından beri önemi çok artmış bir süreçte, merkezileşmiş büyük sermayeler kendilerini dahili olarak böler ve ekonomik açıdan aynı denetimin altında kalırlarken, ekonominin farklı sektörlerinde ama tek bir şirket yapısı içinde üretim yapan yarı-özerk bölümler halinde işlevlerini yürütürler. Dolayısıyla, birikimin ilerlemesiyle birlikte merkezileşmenin düzeyi yükselse de, bu yükselme ancak sermayenin toplumsal anlamda merkezileşmesi ile ademimerkezileşmesi arasındaki sürekli çelişki bağlamında meydana gelir. Ama sermayenin tam merkezileşmeyi başaramayacağı sonucuna varırken Marx’ın kafasında daha iddialı bir şey de vardı. Toplumsal üretim ilişkileri tatminkâr bir ademimerkezileşmeyi engellediğinde başka bir çözüm ortaya çıkar: “Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.”⁴¹

Toplumsal merkezileşme mübadele değerinin giderek daha az elde toplanması, mekânsal merkezileşme ise kullanım değerlerinin fiziksel merkezileşmesidir. Sermayenin toplumsal merkezileşmesi sermayenin mekânsal merkezileşmesini hem yaratır hem de gerektirir; bireysel sermaye ölçeğinde bu durum üretim koşullarının ve düzeylerinin coğrafi farklılaşması yönündeki asli itkiyi yaratır. Toplumsal merkezileşmeden mekânsal merkezileşmeye birebir temsil veya otomatik bir tercüme yoktur, ama birincisi ikinciyi gerektirdiği ölçüde sermayenin toplumsal merkezileşmesini kamçılayan aciliyet

kendisini belli üretim merkezlerindeki sermaye yoğunlaşmasıyla ilişkili coğrafi farklılaşmada gösterir. Peki mekânsal merkezleşmeye doğru bu tercüme nasıl gerçekleşir?

Sermayenin mekânsal merkezleşmesi esas olarak merkezleşmiş üretken sermaye meselesidir. Kuşkusuz, para-sermayenin mekânsal merkezleşmesi bir bütün olarak toplumsal sermayenin merkezleşmesiyle ciddi ölçüde artırılabilir, ama para-sermayenin mekânsal merkezleşmesi kendi başına çok az önem taşır. Dünya finans sistemi merkezleri arasında dolaşan banknotlar, çekler, mevduat sertifikaları, altın, IOU'lar,* elektronik mesajlar gibi şeyleri barındıranlar ancak birkaç banka ve binadan ibarettir. Bu binalar ve kurumlar da genelde yeni merkezler yaratmaz, mevcut merkezlere katılır. Sermayenin merkezleşmesi açısından para-sermaye toplumsal alanda mekânsal alanda olduğundan çok daha büyük önem taşır. Fakat bu onun mekânsal alanda önemsiz olduğu anlamına gelmez. Sermayenin en hareketli formu ve değer toplumsal canlı örneği olarak para-sermayenin coğrafi hareketi birikim sürecinde oluşmuş (eşitlenme ya da farklılaşma yönündeki) her türlü eğilimin tekerleklerini yağlayabilir. Meta-sermaye de önemlidir ama kendi başına yeni merkezleşme örüntüleri dayatmaz. Öncelikle, peyzaja yatırılan meta-sermaye, kullanımı toplumsal üretimin bir unsuru olmasa bile, genellikle üretken sermaye olarak yatırılır. Bu durum bir konut ya da bir ofis binası için geçerli olabilir. Ama ikinci olarak, peyzaja yatırılmış meta-sermayenin büyük bölümü üretken sermaye kompleksleri etrafında kümelenmeye meyleder. Bir dizi hizmet ve yardımcı etkinliğin merkezleşmiş sabit sermaye yatırımının çekimine kapıldığı kapitalizmdeki kentsel gelişim açısından durum böyledir. Bu kuralın az sayıdaki istisnası idari şehirler olarak adlandırılabilir kadar istisnaidir. Bu ve yukarıda sabit sermayeyle ilişkili olarak belirtilen nedenlerle, mekânsal merkezleşme sorunu özellikle üretken sermaye açısından bakmak mantıklıdır. Bunun tek önemli istisnası aşağıda özel olarak ele alınacak.

* İngilizce "Sana Borcum Var" ("I Owe You") anlamına gelen, taraflar arasında kullanılan daha çok enformel bir senet. (e.n.)

Bir kere şunu biliyoruz ki, üretici güçlerin gelişmesi üretim sürecinin ölçeğinin büyümesine yol açar. “Bir yerde aynı anda birlikte çalışan işçilerin sayısı” arttıkça, artı değer üretiminde kullanılan aletlerin ve maddelerin miktarı da artar ve üretim sürecinin mekânsal ölçeği büyür. İşin devamlı bölünmesiyle birlikte, gitgide daha fazla sayıda iş sürecinin bir arada toplanması zorunlu hale gelir ve üretim sürecinin tüm kısımları mekânsal olarak ayrıldığında bile –mesela oto-montaj birimlerinin ana üretimden ayrılmasında olduğu gibi– eğilim hep daha da büyük tesisler kurma yönündedir. Bu etkinlik kümelenmesi yalnızca tek bir sermayede içsel olarak değil, dışsal olarak da gerçekleşir. İşbölümü ne kadar ilerlerse, belli bir üretim sürecinin gerektirdiği yardımcı hizmetlerin ve etkinliklerin sayısı o ölçüde artma eğilimine girer ve ortaklaşa kullanılabilen ve böylece coğrafi işbirliği kapasitesini yöneten üretken sermayenin menzili de daha geniş olur. Dolayısıyla sermayenin yerleşik üretim yerlerinde mekânsal anlamda kümelenme eğilimi vardır. Bu durumda büyük bir gizem yok: bunlar burjuva literatüründe “ölçek ekonomileri” ve “toplanma ekonomileri” diye bildiğimiz dışsal ve içsel kümelenmenin sonuçlarıdır.⁴² Her ikisi de sosyal işbirliği kapasitelerinin işe koşulmasıyla birlikte, dolaşımın zamanındaki ve maliyetindeki tasarrufların sonuçlarıdır, sosyal işbirliği kapasiteleri hem etkin emekle hem de coğrafi yapıda katılaşmış cansız emeğin katkısıyla çalışır.

Emek nesnelerinin ve aletlerinin yanı sıra, birikim süreci emeğin öznelinin daha önce hiç görülmedik ölçüde mekânsal olarak merkezileşmesine yol açar. “[İ]şçi ordusu yığınlarını tek tek kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler,” demişti Marx, “tam da, aynı zamanda, hem kullanılan sabit sermayenin hem de ham ve yardımcı maddelerin kütlelerini gitgide şişiren nedenlerdir.” İşçilerin bir yerde yoğunlaştığı durumda emek gücünün yeniden-üretim maliyeti azalır, çünkü birtakım imkânlar ortaklaşa kullanılabilir hale gelir. Özellikle işe gidiş-geliş yolculuğu çok kısalmış, böylece ücretler ve dolayısıyla toplumsal olarak gerekli emek minimum düzeyde tutulur ve artık-emek zamanı en üst düzeye çıkarılır. Sermaye birikimi, Marx’ın dediği gibi, yalnızca proletaryanın birikimi değil, proletar-

yanın belli üretim yerlerindeki birikimidir. Bütün bu süreci özetlerken Marx şunları yazar: “*Birikimin* maddi unsurunu ele alırsak, bu, işbölümünün geçim araçlarının ve emeğin araçlarının belli noktalarda yoğunlaşmasını gerektirmesinden başka bir anlam taşımaz, oysa bunlar eskiden dağınık ve yayılmış durumdaydı.”⁴³ O halde, sermayenin etkisi daha önce farklılaşmamış olan coğrafi mekânı farklılaştırmak olmuştur.

Bireysel sermayeler düzeyinde, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması coğrafi farklılaşma yönündeki temel teşviki sağlar. Farklı mekânsal ölçeklerde farklı şekillerde işleyen bu süreci bir sonraki bölümde ele alacağız. Şu an için, farklılaşmanın (II. alt başlıkta tanımlanan) özel işbölümü ya da ekonominin şubelere bölünmesi seviyesindeki ikinci potansiyel kaynağını incelemek gerekiyor. Bu mesele birikimin tarihsel ritmi bağlamında araştırılmalıdır.

IV. Birikimin Ritmi

Yapılı çevreye yapılan sermaye yatırımı sermaye birikiminin daha genel döngüsel ritmiyle eşzamanlı yürütülür. Bu durumun sermayenin herhangi bir altbölümü için de az ya da çok geçerli olmasını bekleyebirdik, ama sabit sermayenin maddi kütlesinin peyzajda sabitlendiği dönemin uzaması nedeniyle söz konusu durum yapılı çevredeki sermaye yatırımları açısından özel önem taşır. Belli bir anda, peyzajda yürütülmekte olan bireysel sermaye yatırımları, değersizleşmenin (sabit sermayenin kendi değerini üretimde parça parça teslim ettiği rutin süreç) her evresindeki bireysel sermayeler, sabit sermayenin değer kaybeden unsurları ve değersizleşerek terkedilmiş sermaye kalıntıları mevcuttur.⁴⁴ Sermayenin bu farklı durumlardaki tarihsel tezahürü tesadüfi değildir; bunun sonucu olarak, coğrafi tezahürü de tesadüfi değildir; yapılı çevre yatırımının tarihsel ritmi sermaye birikiminin gündemini derinden etkileyen özgül coğrafi örüntüler oluşturur. Kuznetz ve Abramowitz'den Parry Lewis ve Brinley Thomas'a kadar bazı yazarlar bu bağlantıya dikkat çekmiştir,⁴⁵ ama birikim teorisini kapitalizmin özgül coğraf-

yasıyla ilişkilendirmeye yönelik en sistemli girişimi Harvey gerçekleştirdi.

Harvey “yapılı çevre yatırımları” konusunda, tarihsel olgulara ve Marx’ın kapitalist kriz teorisine dayalı “döngüsel bir ‘model’” geliştirir. Burada teoriyi genel hatlarıyla anlatırken Harvey’in yaptığı ikazları ve teorisinin içerdiği karmaşıklıkları bir yana bırakıyor ve yalnızca modelin iskeletini sunuyorum.⁴⁶ En genel düzeyde üretim için yapılı çevrenin inşası sermayenin genel büyüme sürecindeki “uzun dalgaların” ya da Kuznets döngülerinin dönemselliğiyle güçlü bağlantı içindedir. Bu kolayca gözlemlenebilir sonucu açıklamak üzere Harvey ekonominin birincil, ikincil ve üçüncül devrelerini belirlememizi önerir. Birincil devrede artı değer üretimi, tüketimi ve emek gücünün yeniden-üretimi gerçekleşir; ikincil devre bilhassa sabit sermayeye yapılan sermaye yatırımını ve kısmen yapılı çevrenin oluşturulmasına giden tüketim havuzunu içerir; üçüncül devre ise bilim, eğitim, teknoloji, toplumsal harcamalar vb.ne dönük yatırımlar alanıdır. Bu devreler sıkıca entegre olmuştur ve mutlak anlamda ayrılmaları zordur; hatta Harvey *Sermayenin Sınırları*’nı tamamladığında, tam da bu sürecin bütünlüğünü vurgulamak amacıyla söz konusu devreler arasındaki ayrımı kaldırdı. Fakat temel mantık aynı kalır. Marx sermaye birikiminin özündeki kriz zorunluluğunu ortaya çıkarır, bununla, başka şeylerin yanı sıra, krizin hem koşulu hem de sonucu olarak aşırı birikimin başlamasını kasteder. Ne var ki, birincil devredeki kriz sermaye yatırımlarının ikinci ve üçüncü dilimlere yönlendirilmesiyle en azından geçici olarak yatıştırılabilir. Harvey ikinci dilimin ve özellikle de yapılı çevrenin yetersiz sermayeleşme sorunuyla karşılaşma eğilimine girdiğini, zira bu tür yatırımların büyük ölçekli olduğunu, döndürülmesinin uzun zaman aldığını ve genelde kolektif olarak kullanıldığını belirtir. Bu da bireysel kapitalistlerin bu tür yatırımları üstlenme konusunda isteksiz davranmasına yol açar. Sermayenin yapılı çevreye yönelmesi birtakım kurumlar, bilhassa kredi sistemi ve devlet tarafından kolaylaştırılır. Harvey krizlerin hemen öncesinde sermayenin yapılı çevreye akışını tarihsel örneklerle, mesela 1969-73 döneminde gayrimenkul sektöründeki yaygın canlanmaya başvurarak anlatır.

Gelgelelim bu yalnızca geçici bir çözümdür ve yapılı çevrede de hızla aşırı birikmeye yol açar, ama bu aşırı birikim yeni coğrafi örüntüler oluşturulmadan gerçekleşmez. Bununla birlikte, aşırı birikim sermayenin muazzam değer kaybıyla sonuçlanır ve uzun devir dönemi nedeniyle sabit sermaye de daha kırılgandır. Üretim sürecindeki sabit sermayenin rutin değersizleşmeden çok farklı olarak bu şekilde değer kaybı değerın mutlak imhası demektir. Harvey'in vurguladığı üzere, değer kaybı yere özgüdür ve bu durum yapılı çevrenin tüm alanlarında hızlı ve çok kapsamlı bir değer kaybı olasılığı yaratır. Sonuç olarak, ortaya çıkan krizler arasında Harvey üç tür belirler: yaratıkları etkileri bakımından (sektör veya alan bazında) yerelleştirilen *kısmi* krizler; sermayenin belli sektörleri ya da alanları diğerlerinin yararına boşalttığı *sektör değişikliği* krizleri; ve tüm kapitalist sistemi belli ölçüde etkileyen *küresel* krizler. 1973'ten itibaren açıkça gelişen kriz küresel bir krizdir.

Bu model yapılı çevrenin gelişimini birikimin ritmine bağlama girişiminde yalnızca bir ilk adımdır. Ama bunun özellikle kentsel dönüşüme uygulanabilir olduğu kolayca görülebilir. Yukarıda bahsi geçen yazarların döngülerin oluşumu konusundaki çalışmalarının ötesinde, Isard ulaştırma araçları yatırımlarının döngüsel mahiyetini ortaya koyar. Whitehand Glasgow bağlamında yapılı çevredeki özel sektör ve devlet yatırımlarının ekonomik döngünün farklı kısımlarında gerçekleştiğini ve bunun birbirini izleyen özel ve kamusal kalkınma halkalarının oluşmasıyla sonuçlandığını gösterir. Walker aynı döngüsel büyüme modelini alt-kentleşme sürecinde ortaya koyar.⁴⁷ Tüm bu çalışmaların ortak yanı yapılı çevrenin birikimin ritminde ve krizin kapitalist ekonomide oynadığı bütünsel rolü göstermeleridir.

Marx'ın en bütünlüklü kriz analizi *Kapital*'in üçüncü cildinin III. Kısımında yer alır.⁴⁸ Birikimin manivelası haline gelen üretici güçlerin aynı tarihsel gelişimi "sabit sermayenin değişken sermayeye oranla adım adım büyümesi"ne de yol açar, yani hammaddelere, makinele-re vb. yatırılan sermayenin emek gücüne oranla tedrici büyümesine de neden olur ve bu olgu kârın yaratılmasını sağlayan görece temeli daralttığından, "*genel kâr oranında tedrici bir düşüşle sonuçlanmak*

zorundadır.” Bu zorunluluğa karşı koyan artı değer oranındaki yükselme gibi yapısal gelişmelerin varlığı nedeniyle, Marx kâr oranındaki düşüşün daima salt bir eğilim olduğunu vurgular. Birikimi kamçılayan dolaysız dürtünün ötesinde, kâr oranındaki bir düşüş “küçük kapitalistlerin (...) mülksüzleştirilmesi yoluyla sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini hızlandırır.” Bu durum birikim sürecini daha da kamçılar ve en sonunda aşırı sermaye birikimine varır. Böylece “kâr oranının azalması ve aşırı sermaye üretimi aynı nedenlerden kaynaklan[ır]” ve karşılığında “şiddetli ve akut krizlere, ani ve zor yoluyla gerçekleşen değer yitimlerine [*Entwertung*] ve yeniden-üretim sürecinin gerçekten bozulmasına ve duraklamasına ve dolayısıyla yeniden-üretim gerçekten daralmasına yol açar.”⁴⁹

Krizlere ilişkin argüman burada fazlaca doğrusal bir tarzda özetlendi. Kriz yalnızca üretici güçleri geliştirme ihtiyacı ile bunun içinde gerçekleşeceği koşullar arasındaki yapısal çelişkinin ürünü değildir; doğuşunda olduğu kadar somut gelişmesi bakımından da ekonomik kriz yapısal olarak çelişkilidir. Krizin çelişkili sonuçlarından bazılarına bakmamız gerekiyor, çünkü krizler sermayeyi aksatıp işlevsiz hale getirebilmekle birlikte, sermaye için son derece işlevsel de olabilir. Birleşmeler, devralmalar, iflaslar kadar genel değer kaybı (malların, emek gücünün, makinelerin, paranın değer kaybı) ve değişken ve değişmez sermayenin imhası gibi krizlere eşlik eden gelişimler, kapitalist gelişmenin yeni bir evresi için de zemin hazırlar. Nihai olarak, der Marx, “değişmez sermayenin unsurlarındaki değer kaybı [*Entwertung*] kâr oranını yükseltmeye meyledebilir. Kullanılan değişmez sermaye kütlesi değişken sermayeye oranla yükselmiş, ama değeri düşmüş olabilir. Bunun sonucunda üretimin durgunlaşması üretimde –kapitalist sınırlamalar dahilinde– yeni bir genişlemeye yol açabilir.” Ya da başka bir yerde belirttiği üzere, “birbirlerini izleyen depresyon, orta derecede canlılık, çöküş, kriz dönemleri [vardır]. (...) Ama kriz her zaman büyük yeni yatırımların başlangıç noktasını oluşturur.”⁵⁰ İşte bu ortamda, yani yeni bir genişleme evresinin hazırlanması için ekonomilerin kriz aracılığıyla yeniden yapılanması karşısında, özel işbölümü en sarıh coğrafi ifadesini bulur. *Kapital*’in

birinci cildinde Marx kapitalizm-öncesi el üretiminden ya da makineyle üretimin erken aşamasından yeni kapitalist *sektörlerin* doğuşunu anlatır:

Makinenin faaliyet göstereceği alanı ilk kez ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmelerine yardımcı olacağı olağanüstü kârlar dolayısıyla, can alıcı bir önem taşır. Bu kârlar sadece hızlandırılmış bir birikimin kaynağını oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda durmadan birikmekte olan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını elverişli üretim alanına çeker.⁵¹

Bu açıklama yeni sanayi sektörlerinin gelişimi için de aynı ölçüde geçerli olabilir. Mesela Ernest Mandel krizin hemen ardından gelen sermaye birikiminin yeni evrelerinin esas olarak kriz esnasında uygulamaya sokulmayan teknolojik yenilikler tarafından başlatıldığını ileri sürer. Bu durum büyümenin ilk evresinde kâr oranının çok yüksek olduğu ve çok hızlı büyüyen birtakım yeni endüstriyel sektörlerin doğmasıyla sonuçlanır. Mandel daha da ileri giderek ekonomik döngülere (bizim katılmadığımız) teknolojik determinist bir açıklama getirirse de, genel argümanı sağlam bir temele oturtulmuş olup bazı çevrelerde destek bulur.⁵² Marx sabit sermaye konusunda yürüttüğü tartışmada, yeni üretim sektörleri ile krizler arasındaki bu ilişkiye bir açıklama getirir. Farklı sermayelerin devir süreleri farklı olsa ve farklı alanlara yatırılmış olsalar da, “sermayenin sabit bileşeniyle bağlı tutulduğu, bir dizi yılı kapsayan birbirleriyle bağlantılı devirler çevrimi (...) dönemsel krizler için maddi bir temel sağlar.” Marx’a göre krizin her zaman büyük ölçekli yeni yatırımların başlangıcını oluşturmasının nedeni budur.⁵³ Marx bu konuyu daha ileri götürmez, ayrıca bu konuda titiz bir ampirik doğrulama girişimi olmamıştır, ama bu bulgu gayet makul görünüyor. Makine formundaki sabit sermayenin devir süresi ekonomideki beş-on yıllık daha kısa döngüler için maddi temel oluşturuyorsa, binalar, ulaştırma araçları gibi büyük yatırımların ve diğer önemli “iyileştirmelerin” devirleri on sekiz-yirmi beş yıllık “Kuznets döngülerinin” maddi temeli olarak görülebilir.

Krizin akışı boyunca üretken sermayenin değer kaybetmesi ve bunu izleyen hızlı büyüme Harvey'in deyişiyle yere özgüdür. Bunların yere özgülüğü yalnızca, sabit sermayenin belli unsurlarının değer kaybetmesinin ya da kazanmasının farklı bir yerde gerçekleştiği bireysel sermaye düzeyinde geçerli değildir. Çok daha önemli olarak, bunlar ekonominin tüm sektörler düzeyinde de yere özgü olgulardır. Marx'ın sabit sermayenin devriyle krizlerin dönemselliğini ilişkilendiren gözleminde bu ilişki ortaya konulur ve pratikte kriz sürecinde bizzat sermaye tarafından gerçekleştirilir. Krizlerin dağınık biçimde ortaya çıktığı durumlarda bile –bir yerde bir bankada, başka bir yerde bir çelik şirketinde, diğerinde dayanıklı tüketim malları üreticisinde ve bunların yanı sıra bir yığın küçük kapitalistte– kriz sermayenin kapitalizm-öncesi ekonomiyi ele geçirmesiyle aynı tarzda, yani sektörleri teker teker ele geçirerek gelişir. Sermaye bunu düpedüz rekabetin işlevi olarak başarır. Değer kaybının ilk kemikleştiği yerde mağdurlar bunu en kolay yöne, yani en yakın rekabetçilerine nakletmeye çalışırlar. Harvey'in kısmi ve sektörel krizler şeklinde yaptığı ayrımın anlamı budur. O halde, ekonominin sektörleri mekânsal olarak merkezileştikleri ölçüde, değer kaybının yere özgü niteliği sektörel krizleri doğrudan tüm bölgeleri etkileyen coğrafi krizlere dönüştürür. Eski teknolojilerin demode olması ve yenilerinin doğması –kapitalizm açısından son derece hayati olgulardır bunlar– aynı zamanda eski mekânsal yapılanmaların yenilerine dönüşmesi demektir.

Ekonomi yorgun argın daha derin bir küresel krize gömülürken, yani kâr oranındaki azalma neredeyse birörnek biçimde eşitlenirken bile, krizin etkisi (toplumsal değer kaybının dağılımı) eşitsiz dağılmaya devam eder. “İşler yolunda gittiği sürece,” der Marx, “rekabet (...) kapitalistler sınıfının pratik kardeşliği olarak iş görür.” Dostane bir biçimde dünyayı irili ufaklı imparatorluklar arasında bölüşürler, sonra da güçlü bir tutkuyla iş kurmaya başlarlar. Ufak tefek sürtüşmeler olsa da, “ortak ganimeti hep birlikte, her birinin eklediği payın büyüklüğüyle orantılı şekilde paylaş[ırlar].” Ama krizle birlikte kârın paylaşılması yerini zararın paylaşılmasına bırakır ve her biri

kendi zararını en aza indirmeye çabalar. “Her birinin zarara ne ölçüde ortak olacağı güce ve kurnazlığa bağlı hale gelir ve o zaman rekabet düşman kardeşler arasındaki bir mücadeleye dönüşür.”⁵⁴ Bazı kardeşler imparatorlukları için mücadele etmek üzere kalır, diğerleri toparlanıp gider, ama sonuç aynıdır. Bir bütün olarak kapitalist sınıf küçük kapitalistlerden bazılarını ve bunların imparatorluklarını saf dışı ederek krizi belli yerlerde tutmaya çalışır ve bu yerlerde en hızlı değer kaybı devam eder. Marx’ın dediği gibi, eğer “tek tek üretim dallarının orantılılığının kendisi orantısızlıktan çıkan sürekli bir süreç” ise,⁵⁵ bu orantısızlığın coğrafi ifadesi en vahim halini krizde alır.

Kapitalist üretim tarzının “üretim koşullarını kendi buyruğu altına alış derecesi,” Marx’a göre, “sermayenin taşınmaz mülkiyete dönüşünde kendini gösterir.” Başka bir deyişle, maddi üretim mekânının ölçeği sermayenin evrenselliğinin ölçüsü olur. Bu nedenle Marx sabit sermaye “en tatminkâr sermaye formu olarak ortaya çıkar” der.⁵⁶ Fakat tam da bu hareketsizliği nedeniyle sabit sermayenin tamamen kifayetsiz bir sermaye formu olduğu krizlerde açıklığa kavuşur. Bilakis, kapitalist sınıfın (kendi kendini yiyerek beslenmek zorunda olsa da) yaşamasını sağlayan unsur dolaşan sermayedir.”⁵⁶ Hızlı değer kaybı nöbetleri sırasında dolaşan sermayenin hareketliliği coğrafi eşitleme aracı değil, sermayenin varlığını korumasının dayanağı olan bir farklılaştırma aracı haline gelir. Nitekim Marx dolaşan sermayenin de en tatminkâr form olduğunu hemen sözlerine ekler. Bu çelişkinin giderilmesi tarihin bir meselesidir.

Sermaye birikiminin kriz-sonrası döneminde, krizin ileri düzeyde farklılaştırdığı bir coğrafi mekân devralınır. Burjuva yer seçimi teorisinin geçerliliği, en iyi durumda, dövüşen kardeşlerden ayakta kalanlarının eve geri döndüğü ve yeniden samimi kardeşler olduğu bu bir nebze mutlu büyüme dönemiyle sınırlı kalır. Yer seçimi teorisi verili farklılaştırılmış bir peyzaj varsayımıyla başlar, sonra bireysel firmaların yer seçimlerini inceler. Konumsal yapının –kapitalizmin coğrafyası– tarihsel olarak değiştiği anlaşıldığı ölçüde, bu değişim söz konusu seçimlerin aritmetik toplamı olarak ele alınır. Dolaşan sermaye bu büyüme döneminde yalnızca şimdi birikimin kaldır-

cı olarak tarihsel misyonunu üstlenmiş olan sabit sermaye yatırımının gerçekleşmesini sağlar; üretim için uyumlu, yeni bir peyzaj yaratılır. Fakat sermaye (ve yer seçimi teorisi) açısından bu mutlu koşullar daima geçicidir. Sermaye ve yer seçimi teorisinin ikisi de açıklayamadıkları bir tarihsel ve coğrafi akışta sıkışıp kalırlar. Ama yer seçimi teorisinin bünyesinde, daha yakından bakılması gereken bir varsayım daha vardır: bireysel yerleşim kararlarının toplu olarak bir denge coğrafyasına, bir dizi dengeli yerleşime yöneldiği varsayımı. Temelde bu denge *ekonomik farklılıkların mekânsal olarak eşitlenmesidir*. İşin ironik yanı şu ki, bu gelenekteki araştırmacılar dengenin sadece ideal bir kurgu olduğunu savunarak vardıkları sonuçların gerçekliğini genelde aceleyle reddederler, oysa aslında kapitalizmde denge yönünde gerçek bir eğilim vardır.

Gerek siyasi gerekse coğrafi açıdan bu denge sorunu hayati önem taşır. Bu sorun kapitalist üretim tarzının nihai olarak yapısal çelişkilerini bir tür mekânsal çözümle, bir “mekânsal tedaviyle” gidermeyi ya da başka yere taşımayı başarıp başaramayacağı sorununun içerir. Bu ise ölçek meselesine işaret eder. İşte bu iki sorunu inceleyerek eşitsiz gelişime dair genel bir teori türetme yönünde nihai bir hamle yapacağız.

Bu farklılaşma ve eşitleme tartışması, oldukça soyut biçimde, Marx'ın çok farklı yorum ve fikirlerine dayalı açıklama ve kestirimlerle başladığına göre, kriz ve birikimin ritmine odaklanan tartışma bu fikirleri biraz daha somut hale getirmiş olmalıdır. Sermayenin kriz ortamında sektörel değer kaybının bununla elbette doğrudan bağlantısı var. Mesela sanayisizleşme süreci yalnızca bir değer kaybı süreci olarak değil, belli sektörlerle ve belli bölgelere özgü bir süreç olarak da anlam ifade eder. O halde, coğrafi farklılaşma ve eşitleme yönündeki temel eğilimleri ve işbölümünü sermaye birikiminin zamansal ritmiyle bütünleştirme çabasında yolun yarısını kat etmiş durumdayız. Bir sonraki bölümde bu yolun sonuna varmaya çalışacağız.

V. Bölüm

Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru II:

Mekânsal Ölçek ve Sermayenin Tahterevalli Hareketi

Coğrafi farklılaşma ve eşitlenme diyalektiği eşitsiz gelişim modelinin nihai sorumlusudur, ama bu süreci tamamen kendi başına belirlemez. İki soru çıkar ortaya: birincisi, bu diyalektik neden gelişme düzeylerinde durağan bir ayrılık değil de dinamik bir eşitsiz gelişim modeli yaratır? İkincisi, bu diyalektik hangi ölçeklerde işler ve bu ölçeklerin kendileri nasıl yaratılır? Bu soruları sırayla ele alacağız. Mekânsal denge sorunuyla başlayarak, Harvey'in analizine dönüyoruz.

I. Mekânsal Denge İmkânı

Harvey'e göre yersel avantaj tıpkı teknolojik yenilik gibi bir görelî artı değer kaynağı olarak görülmelidir. Bireysel kapitalistler sürekli olarak en avantajlı yerleri elde etme saikiyle davranır. Üreticiler kendi iradeleriyle konumlarını değiştirebiliyorsa, "fazla kârları" bütünüyle geçici niteliktedir; bir yerde uzun bir süre kaldıklarında fazla kâr toprak rantı olarak alınır. Dolayısıyla, teknolojiye eşit erişim ve "mekânsal rekabet" varsayımı altında, "kapitalist üreticilerin kâr oranı ya ranta el konulması ya da üretim sermayesinin coğrafi hareketliliği aracılığıyla çeşitli yerler arasında eşitlenme eğilimine girecektir." Harvey buradan şu sonuca varır:

Piyasaya giriş çıkışların engellenmesi durumunda, uzun dönemdeki toplam sonuç konum sayesinde bireysel fazla kâr sağlama çabalarının ortalama kâr oranını giderek sıfıra yaklaştırmasıdır. Bu sıradışı bir sonuçtur. Bunun anlamı kapalı bir alanda birikim koşulları altında görelî yer avantajı uğrunda rekabetin daha fazla birikim sağlanmasını engelleyen bir üretim peyzajı yaratma eğilimine girmesidir. Kendi çıkarları doğrultusunda davranan ve rekabetin zorlayıcı

baskısıyla kârlarını maksimize etmeye çalışan bireysel kapitalistler daha fazla artı değer üretme kapasitesinin yok olduğu noktaya kadar üretimi genişletmeye ve yerleşim yerlerini değiştirmeye yönelirler. Öyle görünüyor ki, Marx'ın düşen kâr oranları tezinin mekânsal bir versiyonu vardır.¹

Kasıtlı bir basitleştirme içermesine rağmen bu modelden şu sonucu çıkarmak mantıksız olmaz: belli bir formda denge mümkün olabilir, ama eşitlenmiş bir tablo anlamında hiçbir denge yoktur; dolaşan sermayenin kendini mekânsallaştırma amaçlı hareketliliği nedeniyle kâr oranlarının eşitlenmesi yönündeki eğilimin baskısı ne kadar güçlü olursa olsun, bu baskı başarısız olur. Nitekim, Losch'un altıgen piyasa ağlarının mekânsal dengesine ilişkin olarak, Harvey "kapitalist üretim tarzıyla tamamen uyumsuz olan, sıfır birikim tablosudur bu" der. Dolayısıyla "burjuva anlamında 'mekânsal denge' [eşitlenme] kapitalizmin toplumsal ilişkileri altında köklü yapısal nedenlerle imkânsızdır. (...) Üretim mekânsal denge durumuna ne kadar yaklaşırsa (mesela yerleşim yerleri arasında kâr oranları eşitlenirse) bireysel kapitalistlerin teknolojik değişim yoluyla bu dengenin temelini yıkma yönünde rekabet dürtüleri o kadar güçlenir." Bu olgu "bir önceki mekânsal dengenin (...) kurulduğu (...) koşulları" bozar ve değiştirir.²

Harvey'in genel olarak iddia ettiğine göre, muhakkak ki (eşitlenme anlamında) mekânsal denge yönünde bir eğilim vardır, ama bu eğilim kapitalizmin bağrındaki kesintisiz coğrafi dengesizlik eğilimi gösteren aynı derecede etkili güçler (mesela teknolojik dinamizm) tarafından sürekli olarak bozulur. Fakat, bir önceki bölümde bilhassa Lenin ve Luxemburg'a kısaca değinmemizde gördüğümüz üzere, mekânsal dengeye daha derin bir önem atfedilir. Mesele yalnızca sermayenin tam kendi coğrafi imajını yansıtan bir mekânsal denge yaratma eğilimi göstermesi değildir; aksine, bizatihi coğrafi mekânın üretilmesi toplumsal ve ekonomik dengeyi korumanın ve krizi savuşturmanın önemli bir yolu haline gelir. Marx dış ticareti, ihracatı ve ilksel birikimi bu çerçevede görmüş, mutlak mekânla ilgili basit bir versiyonda Luxemburg da aynı yaklaşımı benimsemişti; Lenin'in

bakışı mekânın göreliliğini zımnen kabullenen daha karmaşık bir versiyondur. Harvey bu fikri aşırı-birikimle bağlantılı olarak ele alır ve kapitalizmin iç çelişkileri için “mekânsal bir tedavi” var mı diye sorar. Dolaşımın ve sermaye birikiminin bütününde “mekân etkin bir durumdur” derken aklında bu vardı. “Mekânsal denge” kapitalist gelişmenin yalnızca ilginç bir yan ürünü olmakla kalmaz, sermayenin vazgeçilmez zorunluluğu ve sınırlarının da ölçüsüdür.

Öncelikle, hiçbir “dışsal” çözüm yoktur. Kısa dönemde ne kadar rahatlatıcı olursa olsun, meta, üretim sermayesi, işçi, para ve hatta işsizlik ve değer kaybı ihracı her zaman geçici çözüm olarak kalır ve uzun dönemde sıkıntıyı daha da şiddetlendirir. Kriz ne kadar yaygınlaşırsa krizin ihraç edilmesi de o ölçüde güçleşir. Bu çözüm başarılı olmaya başladığında kendi mezarını kazar. Sermaye kapitalizm-öncesi sektörleri ve alanları ancak onları sermayeleştirerek ve böylece yeni bir rakip yaratarak işgal eder. Mesela kolonyalizmin politik mekanizmaları aracılığıyla sermayeleştirme engellenirse, koloniyi artık-sermaye için önemli bir rezervuara dönüştürmeyi başaramaz. (Bu arada Britanya kolonyal imparatorluğunun çöküşü merhametle değil de böyle açıklanabilir belki.) Zaten kapitalist olan bölgelerde sermaye ihracı kâr oranında daha hızlı bir düşüşü zorlamanın ve dolayısıyla krizi yaygınlaştırmanın bir aracı haline gelir. Peki “içsel” bir mekânsal tedavi var mı acaba?

Bu açıdan durum çok daha karmaşıktır ve Harvey *Sermayenin Sınırları*’nın son bölümünde büyük ölçüde bu meselenin bazı girift yönleri üzerinde kafa yorar. Burada şu sonuca varır: büyüme ve sermaye birikimi imkânını yaratmış olan ve dolayısıyla sermayenin krize doğru ilk adımı atmasına yol açan aynı unsurlar şimdi krizin her türlü dahili mekânsal çözümünün önünde engel oluşturuyor. İhtiyaç duyulan şey üretim sürecinin, rasyonel sermaye değer kaybı ve kontrollü yeniden yatırımı içerecek şekilde, tamamen yeniden yapılandırılmasıdır. Ne var ki, mevcut mekân-ekonominin ancak kısmen değersizleştiği ve bu sermaye özel mülk olduğu müddetçe rasyonel olarak değerinin düşürülemeyeceği dikkate alındığında bu yeniden yapılandırma imkânsızdır. Rekabet anarşisi sermayenin

Aşıl topuğu olur. Bir zamanlar genişlemenin ön cephesinde üretim için dinamik bir yapıyı çevre olan şey şimdi ataletini ortaya koymaktadır; rasyonel olarak idare edilemediğinde aralıklı ve zaman zaman acımasız bir değer kaybı gerçekleşir. Dolayısıyla “anında sihir” niteliğinde bir mekânsal çözüm yoktur, “uzun dönemde sermayenin çelişkilerini dizginleyebilecek hiçbir ‘mekânsal çözüm’ yoktur.” Birikimin rasyonel mantığı aşırı irrasyonelliğe, işçinin ve sermayenin değerinin amansızca düşürüldüğü savaşa varır; “krizlerin derinleşip genişleyerek küresel kümelenmeler oluşturması kapitalizmin yamyamlık eğilimlerini çok çeşitli tarzlarda garantili karşılıklı yıkımlara dönüştürür.”³ Mecbur kaldığında sermayenin sığındığı nihai mekânsal çözüm işte budur.

Harvey *Sermayenin Sınırları*’nın son bölümlerinde coğrafi mekânın önlenemez biçimde sermayenin merkezine ne ölçüde sürüklendiğini etkileyici biçimde anlatır. Coğrafi mekân Juggernaut’ın tekerlekleri altına sürüklenmekten ziyade, onun o aşırı ısınmış makine dairesinde işe koşulur. Başarısızlığa uğradığında sermayenin intikamı korkunç olur. Bu bakımdan Harvey’in analizi Lefebvre’inkiyle paralellik gösterir, ama mekân üretimini sürükleyen maddi güçlere ilişkin daha somut bir açıklama getirir. Mekân üretiminin merkezinde yer alan coğrafi eşitleme ve farklılaşma arasındaki diyalektiğe dair örtülü bir anlatım da sunar. Bu ilişki Harvey’in savaşın işlevine ilişkin tartışmasında, Engels’in Manchester işçi sınıfı tasvirinde olduğu kadar barizdir.

Hatırlayacak olursak, Manchester’ın işçi sınıflarının yaşadığı bölgelere ilişkin Engels şu tespitte bulunmuştu:

Boş bulunan her köşeye hemen bir ev dikiliyor; kullanılmayan bir pasaj kalmışsa hemen yapılaştırılıyor; fabrika üretiminin inkişafıyla birlikte toprağın değeri arttı ve artış sürdükçe yapılaşma daha çılgınca sürdürüldü, ikâmet eden insanların sağlığı ya da rahatı hesaba katılmaksızın önemsenen tek şey şu ilke doğrultusunda mümkün olan en yüksek kârı elde etmek idi: *daha iyisi için ödeme yapamayacak kadar yoksul bir zavallının doldurmak zorunda kaldığı delik dışında hiçbir boşluk kötü değildir.*⁴

Mekâna yönelik ilgimiz bakımından Marx daha da açıktı: “Taraflı her gözlemci şunu açıkça görür,” der Marx, “üretim araçlarının merkezileşmesi ne kadar yığınsal olursa, işçilerin aynı yerde yığılmaları o kadar büyük olur; bundan dolayı, sermaye ne kadar hızlı birikirse, işçilerin barınma koşulları o kadar sefilleşir.”⁵ 3. bölümdeki tartışma bağlamında, sermaye farklılaşmasını hem merkezileşmiş üretimin mutlak mekânını sağlayan, hem de proletaryanın hareketliliğini sınırlarken doğayı, yani bu durumda insan doğasını aşağı çeken ve iğrenç de olsa aynı derecede mutlak bir mekân sunan belli bir kentsel mekân içinden hareketle gerçekleştirir. Sermayenin savaşta uğradığı değer kaybında da aynı durum geçerlidir; birincisi sistemli ve günlük, ikincisi kararsız ve dönemsel olmakla birlikte, kapitalizm için her ikisi de işlevseldir. Sermayenin savaşta imha edilmesiyle birlikte, tüm doğanın –insan doğasının ve diğer türde doğaların– yıkıldığı yerlerde devasa ölçekte mutlak mekânlar yaratılır.

Bu diyalektik coğrafi ölçek meselesini akla getirir. Bir önceki bölümde, kapitalizmin eşitsiz gelişimini tam olarak anlayabilmek için coğrafi ölçeklerin kökenini anlamanın gerekli olduğu belirtilmişti. Dünyanın kentsel, bölgesel, ulusal ve uluslararası ölçeklerde bölünmüşlüğüne veri alırız, ama bu ölçeklerin nasıl oluştuğunu neredeyse hiç açıklamayız. Ölçeğin kavranması sermayenin eşitsiz gelişimine kesin, hayati bir pencere açar, çünkü coğrafi ölçek net olarak anlaşılmadıkça “yayılma”, “ademimerkezleşme”, “mekânsal yeniden yapılanma” ve benzeri olguların gerçek anlamını kavramak zorlaşır. Coğrafi ölçeğin anlaşılması coğrafi denge ve bu dengenin nihai bozulma eğilimine daha yoğun biçimde odaklanmamızı da mümkün kılacaktır, zira mekânsal denge (ya da böyle bir dengenin yokluğu) dolaylı olarak belli bir ölçekte mutlak mekân üretiminin işaretidir. Harvey’in açıklamasında mekân meselesi küçük bir rol oynar, bu da kapitalist mekânın üretimini, içkin biçimde çelişkili de olsa, sistemli bir mantığın yönlendirdiği ama ortaya çıkan sonucun sürecin örgütlenmesini yansıtmadığı şeklinde yanlış bir izlenime yol açar. Sonuçta ortaya çıkan eşitsiz gelişim örüntüsü, Richard Walkers’ın deyimiyle, bir “mozaik”tir.⁶

Kapitalizm-öncesi coğrafi mekân pekâlâ bir mozaik şeklinde tasvir edilebilir – mesela gelişmiş bir piyasa sisteminin oluşturduğu mübadele mekânlarının (merkezler ve artalanlar) bir mozaïği olarak. Fakat kapitalizmin gelişmesi ve kapitalizmin yaşaması için mekân üretiminin öneminin artmasıyla birlikte, ürün ve süreç çok daha sistemli bir hal alır. Bence farklılaşma ve eşitleme diyalektiği sermaye tarafından üretilen fiili mekânsal ölçeklerin nasıl oluştuğunu belirlemek ve eşitsiz gelişimin sonucunun bir mozaikten hem daha karmaşık hem de daha basit olduğunu göstermek için kullanılabilir. Sermayenin iç çelişkileri için mekânsal çözümün imkânsız olduğu konusunda şüphe yoktur, ama bu mekânsal çözümü gerçekleştirmeye yönelik nafile çabasında, sermaye tanımlanabilir ayrı toplumsal etkinlik ölçekleri şeklinde düzenlenen belli düzeyde bir mekânsal sabitliği başarır.

II. Sermayenin Mekânsal Ölçekleri

Sermaye karmaşık mekânsal örüntüler halinde farklılaşmış bir coğrafi dünyayı miras alır. Peyzaj sermayenin nüfuzu altına girdikçe (ve bir önceki kısımda kastedilen anlamda sermaye için giderek daha işlevsel oldukça) bu örüntüler giderek daha sistemli bir mekânsal ölçekler hiyerarşisi çerçevesinde gruplaşır. Kapitalizmde mekân üretimiyle birlikte başlıca üç ölçek ortaya çıkar: kentsel mekân, ulus-devlet ölçeği ve küresel mekân.⁷ Bu ölçeklerin her biri kapitalizme geçişten önce tarihsel olarak farklı düzeylerde verili durumdadır. Ama sermayenin elinde kapsam ve öz bakımından aşırı derecede dönüştürülür. Tıpkı soyut emeğin değer formunda evrenselleşmesi için mekânsal entegrasyonun zorunlu olması gibi, mutlak mekânların toplumsal etkinliğin tikel ölçekleri olarak farklılaşması da sermaye için hayati bir iç gereksinimdir. Sermayenin dolaşımı ve birikimindeki farklı süreçlerin örgütlenmesi ve bütünleştirilmesi için bu mutlak mekânlar daha geniş görelî mekân akışı dahilinde sabitlenir ve değerın genel dolaşımı ve büyümesi için

coğrafi temel haline gelir. Dolayısıyla değerin belirlenmesinde doğal olarak var olan şey bu ölçeklerde düzenlenmiş bütünleşik bir mekân-ekonominin yaratılmasıdır. Bu dinamik bir süreçtir; bu ölçekler ne kadar sabitleştirilirse sabitleştirilsin değişime maruz kalır ve kapitalizmin eşitsiz gelişimi mekânsal ölçeğin durmaksızın belirlenmesi ve iç farklılaşması aracılığıyla düzenlenir. Buradaki hayati nokta, ne kadar apaçık görünseler de, bu mekânsal ölçekleri verili olarak almamak ve halihazırda sermayenin yapısı içinde ihtiva edildikleri haliyle her bir ölçeğin kökenlerini, belirlenimlerini, iç uyumunu ve farklılaşmasını kavramaktır.

Kent Ölçeği

Sermayenin merkezileşmesi coğrafi bakımdan en tam ifadesini kentsel gelişmede bulur. Sermayenin merkezileşmesi yoluyla kentsel mekân mutlak üretim mekânı olarak kullanılır. Sermayenin merkezileşmesine bağlı coğrafi farklılaşma başka mekânsal ölçeklerde de meydana gelir, ama başka ölçeklerde sonuçlar böylesine doğrudan olmadığı gibi yalnızca merkezileşmenin sonucu da değildir. Daha karmaşık bir kuvvetler kombinasyonu işe karışır ve nihai model asla kent ölçeğinde tezahür edebileceği kadar “katıksız” değildir. Kapitalizm kentsel mekânla ilgili olarak kent ile kır arasındaki bölünmeyi elbette devralır, ama kapitalizm-öncesi kentin temsil ettiği merkezileşmiş ekonomik zenginlik ve etkinlik esas olarak örgütlenmiş bir piyasa mübadele sistemi ihtiyacının ya da din ve savunma işlevlerinin sonucu olmuştur. Üretici etkinliğin merkezileşmesi ancak sanayi sermayesinin oluşup büyümesiyle birlikte kentsel gelişmenin belirleyicisi olarak piyasa işlevinin yerini aldı. Bu haliyle kentsel ölçek üretken sermayenin merkezileşmesinin kaçınılmaz ifadesi olduğuna göre, kentsel ölçeğin (bir şehrin idari sınırlarıyla karıştırılmaması gereken) coğrafi sınırları esasen yerel emek piyasası ve günlük yolcu taşıma kapasitesi tarafından belirlenir. Kapitalist şehrin oluşumuyla birlikte, işyeri ile ikâmet yeri arasında, üretim yeri ile yeniden-üretim yeri arasında sistemli bir fark-

lulaşma başlar. Şehirciliğin sınırlarının ampirik tanımı olarak, emek piyasasının önemi burjuva sosyal biliminde, özellikle de coğrafya ve iktisat bilimlerinde gayet iyi kavranmıştır.⁸ Ne var ki, bu mekânsal ilişkinin örtük anlamları burjuva sosyal biliminde yeterince geliştirilmemiştir ve Castells tam olarak bu boşluğu doldurmaya çalışır. Yerinde bir tespitle “kentsel birim,” der, esas olarak “emek gücünün sınırlı bir kesiminin gündelik mekânıdır.” Ama Castells buradan hareketle “kentnin özgüllüğünü” bir “kolektif tüketim” alanı olarak tanımlar; “kent yeniden-üretim mekânıdır,” bölgesel ölçek ise üretim mekânı.⁹ Fakat kente karşı bölgesel ölçek ile yeniden-üretim karşı üretim arasında kurulan bu eşitlik bir yanda kentsel ölçeğin coğrafi sınırları ile diğer yanda başlangıçta üretim sermayesinin kentte merkezileşmesine yol açmış olan kuvvetlerin ve süreçlerin düpedüz birbirine karıştırılmasına dayanır.

İşe gidiş-geliş yolculuğunun ve emek gücünün kitlesel yolculuğunun sınırlarının önemi fiziksel bir meseleden ibaret değildir. İşe gidiş-geliş maliyeti emek gücü değerinin bir unsurudur ve emek gücü değerinin coğrafi ifadesinde hayati önem kazanan bir unsurdur. Dolayısıyla günlük emek piyasalarının coğrafi sınırları kentsel ölçekte mekânsal bütünleşmenin sınırlarını ortaya koyar: kentsel sınırların aşırı yayıldığı noktada soyut emeğin evrenselleşmesi parçalanma ve dengesizlik tehdidiyle karşılaşır; bu sınırların coğrafi olarak aşırı baskılandığı yerde kentsel emek gücü nispeten sınırlı olur ve üretici güçlerin gelişmesinde zamansız durgunluk olasılığı doğar. O halde kentsel mekânın büyümesi üretici güçlerde merkezileşmenin artması ya da gündelik somut emek sisteminin gerçekleştiği ölçeğin büyümesi meselesinden ibaret değildir; aksine, soyut emeğin gündelik coğrafi alanının genişlemesi şeklinde düşünülmelidir.

Kentsel mekânda eşitleme emek piyasasının coğrafi birliği dahilinde gerçekleştirilir. Bu birlik bozulduğu ve eşitleme eğilimi akamete uğradığı ölçüde, kentsel mekân-ekonomide kriz tehdidi doğar. Bunun neticesinde şu durum ortaya çıkar: kentsel mekânın mutlak coğrafi büyümesi birikim aracılığıyla sağlanacak değer büyümesiyle eşzamanlı kılınmak zorundadır. Sermaye, eninde sonunda, yeni

ya da genişletilmiş üretici etkinlikler veya yardımcı işlevlerle ilgili olarak, muhtemelen çok dar bir çerçevede, kesin bir seçim yapmak zorunluluğuyla karşılaşır. Gelişme pekâlâ mutlak kentsel genişlemeyi beraberinde getirebilir ama bulunulan yerde büyüyerek de gelişmek mümkündür: mevcut mekânın kullanımı yoğunlaştırılır veya söz konusu mekânın bazı bölümleri yeni ihtiyaçları karşılamak üzere yeniden üretilir, yeniden yapılandırılır. Bu durumda kentsel mekânın iç farklılaşması kentsel büyümenin temeli olacak somut koşulları belirler. En temel düzlemde kentsel mekân üretim mekânları ve yeniden-üretim mekânları olarak bölünür ve bu bölünme belirli etkinliklerin ve toprak kullanımlarının –sanayi, ulaştırma, konut, boş zaman değerlendirme, perakende, ticari, finansal vb.– yerelde yoğunlaşmasına yol açar.

Yukarıda üretim sermayesinin coğrafi mekânın yapılanma ve yeniden yapılanma sürecini sürüklediği varsayımı yapmıştık, şimdi ise bu varsayımın sınırlarını ele alabiliriz. Üretim sermayesi yine önemlidir, yalnızca sanayinin kuruluş yeri nedeniyle değil, inşa sürecinde kullanılan sermayenin daima üretim sermayesi olması nedeniyle de. İnşa edilen metaların tüketimi kuşkusuz endüstriyel kullanımdan ziyade bir dizi toprak kullanımını gerektirebilir ve genellikle kent ölçeğinde diğer yatırımları dayatan faktör endüstriyel yatırımların örüntüleri değildir. Konut, sanayi, boş zaman değerlendirme bağlamındaki ve diğer şekillerdeki toprak kullanımları kent-içi seviyede farklılaştıkları ve koordine edildikleri ölçüde kentsel mekânın iç uyumu sermayenin farklı bir işlevinden kaynaklanır. Kentsel gelişme üretim sermayesinin merkezileşmesinin ürünü olsa da, *dahili* farklılaşması bu ve diğer toprak kullanımları arasındaki bölünmenin sonucudur ve toprak rantı sistemi aracılığıyla yönetilir. Kentsel formun ve sürecin kesin karakterinin belirlenmesiyle ilgili tartışma ve uzlaşmazlıklar ne olursa olsun, burjuva ve Marksist literatür arasında toprak rantının kentsel mekânın coğrafi farklılaşmasına aracılık etmede asli rol oynadığı konusunda esasa ilişkin bir uzlaşma vardır.¹⁰ Toprak rantının yerine getirdiği işlevin doğrudan sonucu olarak, daha karmaşık kentsel farklılaşma örüntülerinde

çevredeki düşük toprak rantlarından merkezdeki yüksek toprak rantlarına doğru ikili bir eksen oluşturulur.

Kentsel mekânın temel yapıtaşı özel mülkiyetin tek tek mutlak mekânlarıdır ve bu türden her mekânın rant formunda bir bedeli vardır. Belirli bir mekânın rantı onun nitelikleri (boyut, yüzey biçimi, güncel kullanım vb.) ve başka tesisler ve yerlerle (şehir merkezi, ulaştırma, kanalizasyon vb.) olan ilişkisi gibi etkenlerle belirlenir. Rant sistemi kentsel mekânı mübadele değerine eşitler, ama bunu bireysel mekânların kullanımını bir bütün olarak kentsel mekân dahilinde koordine etme ve bütünleştirme aracı olarak yapar. Kentsel mekânın rant sisteminde eşitlenmesi farklılaşmasının aracı haline gelir. Birbiriyle rekabet halindeki kullanımlar coğrafi olarak önce rant sistemi aracılığıyla sınıflandırılır. Yine de başarılı bir entegrasyonun hiçbir garantisi yoktur kuşkusuz. Bazı imkânlar ortak kullanıldığı ve aynı zamanda üretime ve yeniden-üretime hizmet ettiği ölçüde, hiçbir bireysel sermaye bu imkânları sunacak durumda olamaz ya da sunmak istemez. Kentsel mekânın düzenli gelişmesinin koşullarını sürdürmek için devlet genellikle (yerel ya da ulusal düzeyde) müdahil olur, çünkü arazi piyasasını oyuna getirme imkânı vardır. Kent planlamasının dolaysız politik mantığı için toprak piyasasının rasyonelliğinden vazgeçilir. Ulaştırma imkânlarının kolektif kullanımı ve işe gidiş geliş yolculuğunun önemi dikkate alındığında, bu durum bilhassa ulaştırma araçlarının inşası bakımından hayati önem taşır fakat kanalizasyon, elektrik, su temini vb. için de geçerlidir. Arazi piyasasının düzeni sermaye için kolektif bir düzen adına bir kenara itilir ama fiili sonuçlar pekâlâ düzensizlik olabilir.¹¹

Ne var ki, rekabetçi toprak piyasasının kendisi, daha doğrusu genel ekonomiye entegrasyonu başlı başına düzensizliğe yol açar. Toprak rantı sermayenin tarihsel gelişimiyle birlikte faiz oranının bir ifadesi haline geldiği ölçüde,¹² toprak rantı yapısı bir bütün olarak sistem dahilinde değer belirlenmesine bağlı olur. Buna rağmen ve toprağın kendisinin spekülâtif mübadele ve gelişim konusu olması ölçüsünde, toprak rantının bütünleştirme işlevi aksar.

Spekülasyon işaretleri karşısında, soyut emeğin evrenselleşmesinin gereksinimleriyle uyumlu bir tarzda kentsel gelişimin toprak rantı tarafından bütünleştirilmesi ve koordine edilmesi sistemli olarak engellenir. Çelişkiler yukarıya ve dışarıya doğru kaydırılır.

Küresel Ölçek

Küresel mekânın coğrafi alt sınırı özel mülkiyetin mutlak alanıyla gösterilir ve dünya-dışı mekân sorununu bir yana bırakırsak, küresel mekânın coğrafi hudutları verilidir. Bir mutlak mekân olarak küresel mekân insani etkinlik için gayet uygun bir muhafaza kabıdır. Çelişkiye düşmekten çekinmeden bu onuru doğanın hanesine yazabiliriz. Fakat bu mekânı nasıl kullanacağımız tamamen farklı bir meseledir. Kapitalizm küresel ölçeği dünya piyasası formunda devralır. Aslında başlangıçta ne kadar eksik olursa olsun, bu ölçeğin üretimi kapitalizmin gelişmesini mümkün kılan koşullardan biridir. Ama her zaman olduğu gibi, sermaye belli bir formda devraldığı şeyi başka bir formda yeniden üretmek üzere ilerler. Mekânın belirli bir ilksel birikimi (yani özel mülkiyet veya toprak parselleri), kırsaldan başlamak suretiyle,¹³ feodalizmin coğrafyasının kapitalizmin coğrafyasına dönüşmesi için temel koşulu sağlar. Mübadeleye dayalı dünya piyasası üretime ve ücretli emeğin evrenselliğine dayalı bir dünya ekonomisine dönüştürülür. Ticari piyasanın –en iyi deyişle gevşek ve yüzeysel mahiyetteki– fiyat mekanizmaları aracılığıyla sağlanan mekânsal bütünleşme daha temel bir düzeyde değer yasası sayesinde sağlanan mekânsal bütünleşme tarafından gittikçe daha fazla filtreden geçirilir ve ikame edilir.

Kentsel ölçek sermayenin merkezileşmesi aracılığıyla uygulanan bir farklılaşma sürecinin ürünüdür, uluslararası ölçek ise tamamen eşitleme eğilimi sonucunda oluşur. Bunda yeni hiçbir şey yok. Sermayeyi evrenselliğe yönelten en güçlü dürtü dünyadaki emek gücünü bir meta konumuna indirmektir. Sermaye ücretli emek ilişkisini kapitalizm-öncesi sistemlerde bulduğu hemen her gediğe zorla yerleştirir, entrikayla sinsice sızdırır. İstisnaların hoş görüldüğü, hat-

ta teşvik edildiği durumlarda, bunun nedeni dünya ekonomisinin ücretli emek ilişkisi tarafından evrensel düzeyde kolonize edilmesidir. Nasıl ki birikim zorunluluğu ayrı bir kentsel ölçeğe yol açan sermaye merkezileşmesini gerektiriyorsa, üretimin küresel ölçekte eşitlenmesine de yol açar. Ücretli emek ilişkisinin evrenselleşmesi yoluyla, bu ölçek üretim ilişkileri düzeyinde belirlenir. Tahmin edebileceğimiz bir şeydir bu. Kapitalizm küresel coğrafi ölçeği tam olarak kendi suretinde belirler. Bu ölçeğin oluşumuna katkıda bulunan ekonomik kuvvetler ve süreçlere rağmen, küresel ölçeğin belirlenmesi tamamen politiktir; kapitalizmin sınıf ilişkilerinin ürünüdür.

Değer yasasını evrenselleştirmenin bir aracı olarak sermayenin yayılmasıyla birlikte onun devraldığı mutlak mekânın siyasi ve ekonomik içeriği de doldurur. Bu mutlak yayılma küresel ölçeğin sınırlarına yaklaştıkça, piyasa aracılığıyla gerçekleşen mekânsal bütünleşmenin *formel* yönleri gitgide *gerçek* mekânsal bütünleşme eğilimi altında toplanır. Teorik açıdan, Marx'ın fikriyle –yani emeğin sermaye tarafından formel boyunduruk altına sokulmasından gerçek boyunduruk altına sokulmasına doğru bir geçiş olduğu fikriyle– olan bu paralellik nettir.¹⁴ Tarihsel olarak, gerçek mekânsal bütünleşmenin küresel ölçekte adım adım gelişen hegemonyası (dar kolonyalizmden farklı olarak) Lenin'in ele aldığı emperyalizmin doğuşuyla ve Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleriyle ilişkilidir. Bir önceki bölümde değinilen sermayenin mutlak coğrafi genişlemesinden iç mekânsal farklılaşma yoluyla mekân üretimine geçişin arkasında yatan olgu, tam olarak, formel mekânsal bütünleşmeden gerçek mekânsal bütünleşmeye doğru yaşanan bu tarihsel geçiştir. Kolonyalizm geçici de olsa bir tür “dış” mekânsal çözüm işlevi gördü kuşkusuz, ama küresel ölçekte mekânsal entegrasyon yalnızca formel değil hakiki olduğu ölçüde dış coğrafi mekânın dışsallığı inkâr edildi. Birinci doğa ikinci doğanın içinde ve onun bir parçası olarak üretilirken, benzer şekilde “dış” mekân da *kapitalizmin küresel coğrafyası dahilinde içselleştirildi ve onun bir parçası olarak* üretildi. Eşitsiz gelişimin özünde yatan “azgelişmişliğin gelişmesi” işte böyle gerçekleşir.

Küresel mekânın eşitlenmesi ücretli emek ilişkisine yönelik evrensel eğilimden kaynaklandığına göre, bu ölçekteki coğrafi farklılaşmanın ana eksenini emek gücü değerinin farklılaşan belirlenimleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan coğrafi ücret örüntüleridir. Bu sürecin tarihsel kökleri ilksel birikimde yatar, ama gelişme düzeyleri ve koşullarındaki devralınmış farklılıklardan bugünkü farklılaşma modeline kendiliğinden bir geçiş söz konusu değildir. Bilakis, tarihsel gelişimiyle küresel mekânın farklılaşmasını belirleyen birikim sürecinin özünde çelişki vardır. Yukarıda mekânsal çözüm tartışmasında bu noktaya dolaylı olarak değinmiştik. Sermaye kapitalizm-öncesi evredeki toplumlara yayılıp yayılmamak konusunda bir seçim hakkına sahip değildir, ama bunu nasıl yapacağını kesinlikle “seçme” hakkı vardır. Bir yanda gelişmiş, ileri derecede merkezileşmiş sermayeler durmaksızın hem üretimin fiziki unsurlarını –zorunlu kullanım değerlerini– hem de hep daha ucuz unsurlarını, bilhassa yeni malzemelerin ve emek gücünün daha ucuz olanlarını bulmak zorundadır. Göreli artı değer arayışını genişleten sermaye bu dış, görece gelişmemiş mekânları üretim ve birikim yerlerine dönüştürmeye yönelir. Diğer yandaysa dinmeyen aşırı-birikim tehdidiyle güdülen sermaye bu yerleri kendi malları için piyasalara, tüketim yerlerine dönüştürmeye çalışır. Ne var ki her ikisini birden gerçekleştiremez, çünkü bu gelişmemiş toplumları tüketim yerlerine dönüştürmeyi ancak ve ancak onları geliştirerek ve tüketimi artırmak için ücretleri yükselterek başarabilir. Bu birikim araçları ile birikimin sürdürülmesi için gerekli koşullar arasında çelişki vardır¹⁵ ve bu çelişki açık seçik bir coğrafi şekle bürünür.

Marx bu çelişkiyi anlamış ama “geri” ülkelerin piyasa işlevini vurgulamaya meyletmişti. Bu tavır onun Hindistan’ın ekonomik gelişimine temkinli bir iyimserlikle yaklaşması ve gelişme düzeylerinin eşitlenmesi yönündeki eğilimi vurgulamasıyla tutarlıdır. Fakat tarihsel olarak, sermaye ücret farklılıklarını sürdürerek ve tüketim oranını artırmak için gelişmiş dünyanın iç piyasalarına dayanarak, bu bölgelerde tüketim değil birikim imkânlarına ağırlık vermiştir. Bunun sonucunda dünyayı emek gücünün değerine göre

coğrafi anlamda farklılaştırma süreci belirgin bir uluslararası işbölümü ve sermayenin organik bileşiminin gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasında sistemli olarak farklılaşması gibi daha sabit mekânsal niteliklerle çoğaltılır.¹⁶ Gelgelelim, birikimin tüketime göre daha fazla önemsenmesi yalnızca bir vurgudur. Yeni sanayileşmekte olan ekonomiler bile uluslararası işbölümündeki işlevleri ve sermayenin uluslararası çaptaki kontrolüyle yoğun biçimde kısıtlanmış durumdadır.¹⁷ Çünkü nihayetinde birikim araçları ile birikim için zorunlu koşullar arasındaki çelişki varlığını sürdürür. Bu çelişki ilkel birikim ve sermayenin kapitalizm-öncesi toplumlara husumeti sonucunda doğduğu için dikotomik formunu korur. Fakat bugün söz konusu çelişki “farklı üretim tarzlarının eklemelenmesi” sorunundan ziyade, bir kutupta gelişmenin diğer kutupta ise (Frank’ın isabetli tabiriyle) azgelişmişliğin oluşması sorunudur.¹⁸ Kapitalizm-öncesi üretim tarzları dünya kapitalist sistemine “içselleştirilmiş dışsallar” olarak dahil edilmiştir. Bu halleriyle formel bütünleşmeden gerçek bütünleşmeye tam olarak geçemedikleri için, küresel mekân-ekonomisinin gerçek bütünleşmesi kaçınılmaz olarak eksik kalmıştır. Emek gücü dünya ekonomisinde daha fazla metalaştırıldıkça, emek gücünün değeri de o ölçüde mekânsal bütünleşme eğilimini aksatan bir manivela olur. Dolayısıyla dünya sermayesinin asli politik temelinin toplumsal gelişmenin önündeki başlıca engel olduğu daha da açık hale gelir.

Ulus-Devlet Ölçeği

Kentsel ve küresel ölçekler sırasıyla farklılaşma ve eşitlenme yönündeki çelişen eğilimlerin tam coğrafi ifadelerini yansıtır, ulus-devlet ölçeği ise bu çelişkinin daha az dolaysız ürünüdür. Bu ölçeğin yaratılmasının ardındaki itki sermayenin dolaşımından, daha özgül olarak dünya piyasasındaki farklı sermayeler arasındaki rekabetin dayatmalarından doğar. Buharin kapitalist devletin toplumun ekonomik temelinden ortaya çıktığını, sermayenin uluslararasılaşmasının aynı zamanda (ulusal bir ekonominin ve ulusal bir sermayenin

gelişmesi anlamında) onun uluslaşması demek olduğunu ve bu durumun kapitalist ulus-devletin özgül ekonomik temelini sağladığı yönünde genel bir tespitte bulunmuştu. Bu olgu geniş uluslararası değer yasası çerçevesine az çok dahil olmuş ulus temelli bir değer yasaları hiyerarşisinin oluşmasına yol açar. Bu olgunun “eşitsiz mübadeleye” yol açması ölçüsünde, uluslararası değer yasası kapitalizmin eşitsiz gelişiminden kaynaklanır, bunun tersi ise doğru değildir.¹⁹ Öyle görünüyor ki, sorun bu ölçekteki sermaye örgütlenmesinin neden böylesine katı biçimde sabit mekânsal şekle büründüğüdür.

Daha önce üretim sermayesinin manzaradaki hareketsizliğine değinmiştik. Marx bu zorunluluğun “ulusların ekonomilerinde özel bir rol” oynadığını gözlemler. Bu sermaye “yurt dışına gönderilemez, meta olarak dünya pazarında dolaşamaz.” “Ulusal sermaye” olarak ele alacağımız bu hareketsiz sermayenin ilginçliği şudur ki, eğer görelî artı değer üretiminde rol alacaksa diğer sermayelere karşı savunulmak zorundadır. Bu özelliği çeşitli altyapı desteklerinin teminini, ticaret yasalarını, emek gücünün yeniden-üretimini düzenlenmesini ve ülke parasının güçlendirilmesini gerektirir; bunların tümü bireysel değil, kolektif kapitalist düzeyinde zorunluluk arz eder. Devlet bu görevleri yerine getirmek ve gerektiğinde sermayeyi askeri yönden de savunmak üzere ortaya çıkar. Sermaye işçi sınıfının sürekli isyan tehdidine karşı da kendini korumak zorundadır. “Burjuvazinin gelişimindeki her adım bu sınıfın siyasi ilerleyişi eşliğinde atıldı. (...) Burjuvazi, modern endüstrinin ve dünya piyasasının kuruluşundan bu yana, modern tipik devlette kendisi için nihayet münhasır bir siyasi güç ele geçirdi.”²⁰

Kapitalizm şehir devletleri, düklükler, krallıklar ve benzerlerini –kapitalizm-öncesi devletlerin denetimi altında yerleştirilmiş mutlak mekânları– içeren bir coğrafi yapı miras alır ama hep yaptığı gibi miras aldığı şeyi dönüştürür. Üretici güçlerin ölçeğinin büyümesi ve sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte, kapitalist devlet genellikle bu küçük devletlerin bazılarını ulus-devlet halinde birleştirir. Ulus-devletin coğrafi ölçeğinin alt sınırı birikimi besleyebilecek kadar büyük bir piyasayı (emek ve emtia piyasalarını)

yönetme ihtiyacıyla belirlenir. Ölçeğin üst sınırında ise, aşırı büyük bir ulus-devlet kendi ülkesinin bütünü üzerinde siyasi kontrol sağlamakta zorlanır.²¹ Bu ilişki bu ölçeğin sınırlarını ne kadar zorlamış olursa olsun, söz konusu sınırların fiili belirlenişi doğrudan eşitleme ve farklılaştırma diyalektiğine dayanmaz; bir dizi tarihsel anlaşma, uzlaşma ve savaş tarafından siyasi olarak belirlenir. Kesin olarak belirlenen şey peyzajdaki dikenli teller ve gümrük karakolları, tel örgüler ve sınır muhafızlarıyla oluşturulan devlet otoritesidir. Bunun neticesi yerkürenin 160 ya da daha fazla farklılaştırılmış mutlak mekâna bölünmesi olmuştur.

Sermaye birikiminin dalgalı ve dinamik dünyasında, yerkürenin bu siyasi bölünüşü sermayenin genişlemesini ve birikimini örgütlemek için dikkat çekecek kadar istikrarlı bir düzenleme olmuştur. Dünya savaşları ve azgelişmiş dünyanın dekolonizasyonu ile bağlantılı olarak ulusal mekânların yeniden yapılandırılması ne kadar önemli olursa olsun, 1980 ile 1900 yıllarının dünya haritaları arasındaki benzerlik kapitalizmin tarihinde daha önceki herhangi bir seksen yıllık kesitteki benzerlikten daha büyüktür. İşçi sınıfının ulusal birimler halinde bölünmesi ve milliyetçi ideolojilerin güçlendirilmesi kuşkusuz bu istikrarın yaratılmasında önemliydi. Dünya ekonomisi genişlemeye devam ettikçe ve küresel ölçekteki birikim doğrudan kolonyal işgal yoluyla değil de, (her türlü formuyla) sermaye ihracının ekonomik düzenekleri aracılığıyla gerçekleştirilebildiği müddetçe, devletin genişlemesine hiç gerek yoktu. Değer kaybı ve kriz başladığında ise, dünyanın ulus-devletler şeklindeki bölünmüşlüğüne rekabetin daha yıkıcı sonuçlarını bireysel teşebbüsün ekonomik düzleminden devletin siyasi alanına kaydıran güçlü bir mekanizma olduğu tescillendi. Ulusal sermayenin bireysel unsurları elbette değer kaybı nöbetleri yaşar, ama ulusal sermayenin tamamının dünya ekonomisinde tehdit edilmesi ölçüsünde, devlet sermayeyi tarifelerden ticaret ambargolarına, vergi muafiyetinden (yurt içinde olduğu kadar dışında da kullanılan) tanklara kadar her türlü araçla savunur. Lenin, işte bu nedenle, emperyalist savaşın ekonomik rekabetin yegâne mantıksal uzantısı olduğuna hükmetmiştir.

Meseleye bu şekilde yaklaşıldığında önemli bir soru daha doğar. Ekonomik rekabet değer kaybını zorladığı ölçüde, ortaya çıkan sonuç genellikle sermayenin hızla merkezileşmesidir. O halde askeri ve siyasi araçlarla değer kaybı dayatıldıktan sonra neden daha ileri bir ekonomik merkezileşme aracı olarak benzer bir siyasi merkezileşme gerçekleşmiyor? Başka deyişle, neden ulusal ölçeğin coğrafi katılığı kentsel genişlemenin akışkanlığıyla böylesine belirgin biçimde zıtlıyor? Bir yandan az gelişmiş dünyanın dekolonizasyonu sürekli ve doğrudan siyasi kontrolün artık ulusal sermayelerin dünya ekonomisindeki coğrafi büyümesi bakımından hiç de zorunlu bir unsur olmadığını kesinleştirdi. Sermayenin uluslararasılaşması IMF, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası bir devletin bazı işlevlerini görecektir bir dizi uluslararası kurumu da beraberinde getirdi, ama bizzat ulus-devletin uluslararasılaşmasını sağlamadı. Dolayısıyla ulus-devletin halihazırdaki ölçeğinde tutulması merkezileşmeye karşıt yönde işleyen bir kuvvet olarak görülebilir; bu durum kâr oranının düşme eğilimine karşı koyma gibi hayati bir sonuç doğurur. Ortaya çıkan sonucun bu olduğu kesindir ama söz konusu olgu bu ölçeğin tarihsel istikrarını hiçbir şekilde açıklamaz. Aksine, öyle görünüyor ki, açıklama daha esaslı biçimde, işçi sınıfı üzerindeki siyasi denetim meselesini içermelidir. Ekonomik açıdan demode kalmış olsa da, ulus-devlet siyasi olarak işlevselliğini ileri derecede koruyor. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Britanya sermayesinin Alman işçileri Londra'dan denetleyebileceğini ya da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa işçilerinin Washington, D.C.'den kontrol edilebileceğini düşünmek zordur.

Tüm bunlarda işçi sınıfı ve tüm insanlık açısından dehşetli bir ironi var. Zira işçi sınıfının devletin siyasi baskısından çektiği eziyet devletin, ulusal sermayenin ve "ulusal çıkarın" savunusu için işçilere silahlanma ayrıcalığının sunulmasıyla telafi edilir.²² Dünya ekonomisinin ulusal sermaye ölçeğinde bölünmesi sermayenin evrensellik özlemlerini gerçekleştirmesi için gerekli olan temeldir. Fakat bu da kaçınılmaz olarak emperyalistler-arası savaflara yol açtığı ölçüde dünya ekonomisinin ulus-devletler şeklindeki bu farklı-

laşması yalnızca kapitalizmin değil, tüm insanlığın dayandığı temeli de tehdit eder.

Bölgesel gelişme ve farklılaşma işte bu ayrı ulus-devletler ölçeğinde önem taşır. Ulusal toprakların tanımlanabilir bölgeler halindeki dahili farklılaşması hem bireysel sermayeler düzeyindeki, hem de (sektörler arasındaki) özel işbölümü düzeyindeki işbölümünün coğrafi dışavurumudur. Sermayenin bölgesel yoğunlaşması mekânsal merkezileşme eğiliminin apaçık sonucudur, ama bu kentsel ölçekteki gibi münferit olarak belirlenebilecek bir süreç değildir, çünkü işin içinde çok daha fazlası vardır. Özel işbölümünün açıkça mekânsal olarak ortaya çıkabildiği ölçek bu ölçektir. Ulusal ve uluslararası ekonominin farklı sektörleri belli bölgelerde yoğunlaşır ve merkezileşir. Genellikle toprağa dayalı işbölümü [*territorial division of labor*] dediğimiz olgu budur. Bu işbölümü kendi başına bir coğrafi emek piyasası olan kentsel işbölümünden daha geniş, ama farklı ulus-devletler arasında emeğin hareketliliğinin epeyce kısıtlandığı uluslararası işbölümünden daha dar bir ölçekte işler. Bu son farka rağmen, ulusal ölçekte ayrı coğrafi bölgelerin kristalize olması gelişmiş ve az gelişmiş dünyalar arasındaki küresel bölünmeyle aynı işlevi görür. Her ikisi de ücretli emeğin coğrafi açıdan (görece) sabit kaynaklarını sağlar. Biri bunu uluslararası ölçekte, diğeri ise ulusal sermayenin daha doğrudan denetimi altında gerçekleştirir.

Daha önceki toprağa dayalı işbölümü modeli kilit önem taşıyan hammaddelerin mevcudiyetindeki coğrafi çeşitlenmeden derinden etkilenmişti. Ekonominin belli sektörleri ve belirli becerilere sahip emekçi grupları bu doğal kaynakların bulunduğu bölgelerde toplandılar. Fakat, Marx'a göre, "özel üretim dallarını ülkenin [*country*] özel bölgelerine bağlı kılan toprağa dayalı işbölümü her tür özel durumu sömüren manifaktür sistemi ile yeni bir dürtü kazanır." Bu toprağa dayalı işbölümünün yoğunlaşması ancak kapitalist imalatın başlangıcında mümkündür. Üretici güçler doğanın dayatmalarından günden güne kurtuldukça, imalat sistemi veya (Marx'ın tabiriyle) modern sanayi kapitalizm-öncesinden alınan bölgesel uzmanlaşma örüntülerine artık "yeni bir dürtü" sağlamaz. Bilakis, kapitalizme

özgü bir toprağa dayalı işbölümü geliştirir; alışılmış bölgesel mozaik imha edilir. Yerel ekonomiler yeni bir mekânsal şekillenmenin parçası olarak ulusal ve uluslararası ekonomilerle bütünleştirilir. Marx bu süreci “eski merkezlerin gerileyişinin ve yeni üretim merkezlerinin yükselişinin” nedeni olarak gördüğü, yeni ulaştırma araçlarının gelişmesiyle ilgili olarak gözlemler. Ortaya çıkan sonuç “ulaştırma imkânlarındaki dönüşümler sebebiyle göreceli pozisyonlarının da değişmesi sonucunda üretim yerlerinin ve piyasaların yerleşim yerlerinin de değişmesidir.” Marx şöyle devam eder:

Bir karayolunun ya da kanalın yanında bulunmasından ötürü daha önce özel bir konum üstünlüğü olan bir üretim yeri şimdi kendisini trenlerin ancak görece uzun aralıklarla işlediği tek yönlü bir hattın kenarında kalmış bulurken, daha önce ana ulaşım yollarından çok uzakta kalan bir başka nokta şimdi birkaç hattın kesiştiği bir noktada konumlanmış olabilir. Bunlardan ilki gerileyip sönerken, ikincisi gelişip parlar. Demek ki, taşıma araçlarındaki değişmelerle meta dolaşım zamanlarında, satın alma ve satma fırsatlarında vb. yerel değişiklikler meydana gelir ya da eskiden beri var olan yerel farklılıklar bir başka şekilde dağılır.²³

Burada vurgulanması gereken husus göreceli mekândaki bu değişikliklerin ve gelişmelerin tesadüfi ya da keyfi değil, ulusal ölçeğin üretiminin ve onun yükselen ve düşüşe geçen bölgeler şeklinde farklılaşmasının asli parçaları olmalarıdır.

Üretici güçlerin gelişmesiyle, sermayenin üretimin dışına ve içine doğru artan hareketliliğiyle ve sanayinin doğal sınırlamalardan durmaksızın kurtulmasıyla birlikte, sermayenin yöneleceği ve yoğunlaşacağı fiili konumu ücret düzeyindeki farklılıklar ve biraz da halen geçerli emek vasıflarının durumu belirler. Sermayenin merkezleşmesi arttıkça bu coğrafi farklılaşma seviyesinin önemi artar, çünkü daha fazla ve daha büyük sermayeler yerel ölçekten ziyade ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet göstermekte ve böylece bu ölçekteki farklılaşmalardan faydalanmakta, aynı zamanda bu farklılaşmaların yaratılmasında rol oynamaktadır. Dahası, tek bir sermayenin örgütsel olarak farklı kurumlara bölünmesi bu bölgesel

bölünmeyi daha da hızlandırabilir, çünkü çok farklı emek koşulları içeren farklı iş süreçlerinin örgütsel olarak ayrılması bu coğrafi ayrılmayı kolaylaştırır. Mesela araştırma ve geliştirme etkinlikleri teknik ve üniversite eğitilmiş emeğin bol miktarda bulunduğu bir bölgede yoğunlaştırılırken, kitlesel üretim vasıfsız işçilerin yığıldığı başka bölgelerde toplanabilir.²⁴

Ulusal mekânın bölgesel işbölümü doğrultusunda farklılaşması büyümenin ritmine ve krize aşırı duyarlıdır. Üretim etkinlikleri kent ölçeğinde bir ölçüde uzmanlaşabilir, ama bu uzmanlaşma kısmen özel işbölümü seviyesinde belirlenen bölgesel farklılaşma seviyesindeki uzmanlaşmaya kıyasla daha sınırlıdır. Belli sektörlerin yükseliş ve düşüşüne eşlik eden hızlı büyüme ve aynı derecede hızlı değer kaybı coğrafi olarak bu seviyede lokalize edilir. Sermayenin artan hareketliliği burada ulusal sınırlarla kısıtlanmaz ve bu düzeyde sermayenin bölgelere girişi ve çıkışı uluslararası düzeydekinden daha hızlı ve daha aksaksız gerçekleşebilir. Birikimin ve değer kaybının sabit sermaye üzerindeki etkileri en sert biçimde, ulus-devletin bölgesel altbölümleri düzeyindeki mekânsal gelişme ve gerilemeye aktarılır. Mevcut küresel kriz bağlamında, bu olgu sözde bölgesel problemlere yönelik artmakta olan yoğun ilgiyi ve ulusal mekânın bölgesel altbölümünün üretim etkinliğinin ayrı bir ölçeği olarak görünmesini açıklamaya yardımcı olabilir.

Her ne kadar bölgeleri farklılaşmış bir ulusal mekânın ürünü olarak görsek de, ulus-üstü bölgelerin ortaya çıkışına ilişkin hiçbir içkin sorun yoktur. Aslında ulusal sınırların iktisaden değil siyaseten belirlendiği ve ortaya çıkan bazı ulus devletlerin küçüklüğü dikkate alınırsa, ulus-üstü bölgelerin doğuşunu öngörebilirdik. Üretici güçlerin ölçeğinin büyümesi, sermayenin devam eden uluslararasılaşması ve siyasi bir kontrol aracı olarak ulus-devlet sınırlarının hükmünü yitirmesi göz önünde bulundurulduğunda, ulus-üstü bölgelerin ortaya çıkışı en büyük ulus-devletler dışında tüm devletler için iktisadi bir zorunluluk olabilir. Bugün Avrupa'da yaşanmakta olan şey tam da budur: bu bölgede üretim sürecinin uluslararasılaşması ve bunun sonucunda güney yarımküredeki büyümeye karşılık kuzey yarımkü-

rededeki sanayisizleşme süreci bölgeler arasında baştan aşağı ulus-üstü bir bölünmeye yol açmaktadır. Gottmann'ın 1960'ta ortaya attığı "bu Avrupa bölgeleri cidden mekânlarının tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir" şeklindeki kehaneti gerçekleşmiş değil. Hatta bölgelerin "mekânları tükettiği" fikri bölgesel ölçeğin iktisadi belirlenimi ile ulusal sınırların siyasi belirlenimi arasındaki çelişkiyi kavradığımız anda anlamını yitirir. Avrupa deneyiminin ışığında, gerçek sorun ayrı bölgeler düzeyindeki coğrafi mekân farklılaşmasının ulusal ölçeğin bir alt dizisi olarak mı kalacağı, yoksa daha güçlü bir olasılık olarak küresel mekânın bölgelere ayrılmasının yeni uluslararası işbölümünün parçası olarak uluslararası ölçekte daha dolaysız biçimde mi belirleneceği sorundur.²⁵

Ne var ki, sermaye, kendi kendine dayattığı coğrafi engelle-re (bu bağlamda, bölgesel genişlemeyi engelleyen ulusal sınırlara) rağmen, mekânsal bütünleşmeyi mütemadiyen güçlendirmeye çalışır. İşte bu noktada çelişki ortalığa saçılır. Öncelikle, sermaye bir mekânsal engeller dizisinden kurtuldukça bu engelleri farklı bir ölçekte yeniden dayatır. Yeni ulus-üstü bölgeler bunu karşılayacak yeni siyasi kurumlara ihtiyaç duyar. Özellikle de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) oluşmasında bu sürecin büyük rolü vardır. Yeni mekânsal sabitlik eski çelişkileri mekânsal entegrasyona geri taşır ve asla bir mekânsal çözüm değildir. Ama daha önemlisi, sermayenin uluslararasılaşması eğilimi bir siyasi kontrol aracı olarak ulus-devlet gereksinimi ile keskin biçimde sınırlanır. AET deneyimi bu olguyu da açıkça ortaya koyar. Böylece bu ölçekte de Marx'ın sermaye birikim araçları birikimin koşullarıyla kaçınılmaz biçimde çelişkiye düşecek tarzda çalışır şeklindeki teşhisinin coğrafi versiyonuyla karşılaşırız. Sermayenin siyasi temeli olan ücretli emek ilişkisini düzenlemek ve denetlemek için gerekli araç sermayenin büyüme kabiliyetiyle çelişir.

Özet olarak, kapitalizmdeki evrensellik dürtüsü gelişme düzeyleri ve koşullarında ancak sınırlı bir eşitleme sağlayabilir. Sermaye eşitleme dürtüsünün yoğunlaştığı farklı mekânsal ölçekler –mutlak mekânlar– üretir. Ama bunu ancak göreceli mekânı gerek ölçekler

arasında gerekse dahilinde ileri düzeyde farklılaştırarak ve kesintisiz yeniden farklılaştırarak başarır. Ölçeklerin kendileri sabit değildir ve bizatihi sermayenin kendi gelişmesi dahilinde (artan spazmlar ve çeşitli sıkıntılarla) gelişir. Dayanıkları da değildirler; kentsel ve ulusal ölçekler dünya sermayesinin ürünüdür ve onun tarafından şekillendirilmeye devam eder. Ama ayrı ölçeklerin ve iç farklılaşmaların kaçınılmazlığı değişmez. Bu olgu eşitsiz gelişim teorisinin temelini son unsurudur.

III. Eşitsiz Gelişime İlişkin Bir Tahterevallı Teorisi

Kapital'in 3. cildindeki dikkat çekici bir pasajda, Marx kendi kapitalizm analizinin merkezinde yer alan bazı temaları bir araya getirir. Toplam kârın artması kâr oranında yavaşlamayı beraberinde getirir, ama aynı zamanda sermayenin toptan merkezileşmesine de yol açar, “yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasına ve birincilerin sermayesizleştirilmesine de yol açar”:

[Bu da] çalışmanın koşullarının, kendi emekleri onlar özelinde hâlâ belirli bir rol oynadığından bu küçük kapitalistlerin hâlâ dahil oldukları üreticilerden ayrılma derecesinin yükselmesinden başka bir şey değildir; kapitalistin emeği, genel olarak, sermayesinin büyüklüğüyle, yani onun kapitalist olma derecesiyle ters orantılıdır. İlkeli birikimle başlayan, ardından sermayenin birikim ve yoğunlaşma sürecinde kalıcı bir süreç olarak görünen ve sonunda burada kendisini halen var olan sermayelerin az sayıda elde merkezileşmesini ve çok sayıda sermayenin sermaye olmaktan çıkmasını (mülksüzleştirme artık buna dönüşmüştür) ifade eden sermaye kavramını oluşturan şey bir taraftaki çalışmanın koşulları ile diğer taraftaki üreticilerin işte bu ayrılmasıdır. Karşıt yönlü eğilimler merkezileşme yönündeki gücün yanında sürekli olarak yeniden merkezilikten uzaklaşma yönünde etkide bulunmasaydı, söz konusu süreç kapitalist üretimi kısa sürede yıkıma sürüklerdi.²⁶

Daha coğrafi bir minvalde, Marx şunu söylemişti: “Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde tek bir elde toplanabilmektedir, çünkü

bir başka yerde tek tek birçokelden koparılmaktadır.”²⁷ Daha önceki denge ve mekânsal ölçek tartışmasının ışığında ilk izahı ikincinin coğrafi perspektifine aktarırsak, eşitsiz gelişim teorisinin temel ilke-lerini elde ederiz.

Mevcut eşitsiz gelişim modelinin gerisinde sermayenin mantığı ve “tahterevalli” hareketi dediğimiz tarzda davranma dürtüsü yatar. Sermaye birikimi coğrafi gelişmeyi de beraberinde getirdiğine ve bu gelişmenin doğrultusu kâr oranı tarafından belirlendiğine göre, dünyayı bizzat sermayenin üç ayrı ölçekte ürettiği bir “kâr sathı” olarak düşünebiliriz. Sermaye kâr oranının en yüksek (ya da en azından yüksek) olduğu yerlere akar ve bu akış birikimin ve krizin ritmiyle eşzamanlı işler. Sermayenin hareketliliği yüksek kâr oranlı alanların gelişmesine ve düşük kâr oranlı alanların yetersiz gelişmesine yol açar. Fakat gelişme sürecinin kendisi bu daha yüksek kâr oranının azalmasına neden olur. Bu durumu yalnızca Marx’ın kâr oranının eşitlenmesine yönelik bir eğilim olduğu tespitine atıfla değil (gerçi bunun açık bir coğrafi ifadesi vardır), her mekânsal ölçekte somut olarak da görebiliriz. Uluslararası ve ulusal ölçeklerde, belli bir yerdeki üretici güçlerin gelişmesi işsizlik oranının düşmesine, ücret düzeylerindeki artışa, emek sendikalarının gelişmesine vb. yol açar. Bu gelişmelerin tümü kâr oranlarının azalmasına ve böylece bizatihi gelişme nedeninin ortadan kalkmasına katkıda bulunur. Keza kentsel ölçekte, azgelişmiş alanların gelişmesi toprak rantında hızlı bir yükselişe yol açar ve bir noktadan sonra da daha fazla gelişmeyi engeller.

Karşı kutupta, yani azgelişmişlik kutbunda, sermaye eksikliği ya da aşırı sermaye akışı yüksek işsizlik oranlarına, düşük ücretlere ve emek örgütlenmelerinde gerilemeye yol açar. Böylece belli alanlardaki azgelişmişlik, zaman içerisinde, bir alanı çok kârlı ve dolayısıyla hızlı gelişmeye yatkın kılan koşulları yaratır. Gelişme gibi azgelişme de her mekânsal ölçekte yol alır ve sermaye coğrafi olarak azgelişmişliğin ekonomik maliyetlerine katlanmaksızın, gelişmenin yarattığı fırsatları kesintisiz kullanabileceği tarzda hareket etmeye çalışır. Yani sermaye gelişmiş bölgeden azgelişmiş bölgeye gidip gelmeye, daha sonraki bir noktada şimdi azgelişmiş olan ilk bölgeye

geri dönmeye uğraşır ve bu böyle devam eder. Sermaye üretim için hareketsiz bir çevre üretiminde mekânsal bir çözüm bulamadığı müddetçe, mekânsal bir çözüm olarak tam hareketliliğe başvurur; burada, yine, mekânsal sabitlik ve mekânsızlık aynı çatalın sivri uçlarından başka bir şey değildir. Sermaye manzaraya yerleştirilmiş bir denge değil, manzaralarda sistemli biçimde sıçrama kabiliyeti bakımından uygulanabilir bir denge arayışındadır. İşte bu, sermayenin genel eşitsiz gelişim sürecinin arkasında yatan tahterevalli hareketidir.

Komünist Manifesto'da Marx ve Engels coğrafi genişleme bağlamında şunları ifade ederler: "Sermaye kendi suretinde bir dünya yaratır."²⁸ Bu durumun en bariz olduğu nokta bir uçtaki aşırı sermaye birikiminin diğer uçtaki aşırı emek birikimiyle karşılandığı gelişme ile azgelişme arasındaki coğrafi çelişkidir. Mandel bu olguyu kısa ve özlü biçimde şöyle tarif eder: "Marksist bakış açısından (...) az gelişmişlik nihayetinde daima hem nicelik (yığınsal işsizlik) hem de nitelik olarak (düşük emek üretkenliği) eksik istihdam demektir."²⁹ 1. bölümdeki doğa ideolojisi tartışmasına dönecek olursak, Sohn-Rethel'in izinden giderek cevabı açık olan şu genel soruyu sormuştuk: "Burjuva dünyasının hakikati kendini düalizm dışında başka nasıl ortaya koyabilir?"³⁰ Gelişmiş ve azgelişmiş mekânların coğrafi karşıtlar olarak üretildiği eşitsiz gelişim bağlamında bu soru daha somut ve daha köklü bir anlam kazanır.

Burada mesele sermayenin gelişme ve azgelişmenin sermaye-emek ilişkisinin coğrafi yansımaları olduğu, kendi suretinde sabit bir coğrafi dünya yaratmasından ibaret değildir; mesele aynı zamanda coğrafi mekânın dinamizminin aynı ölçüde sermayenin suretinin ifadesi olmasıdır. Gelişmiş mekândan azgelişmiş mekâna ve sonra tekrar geriye salınmalar da, yine, sabit sermayeden dolaşan sermayeye ve tekrar sabit sermayeye doğru zorunlu ve sürekli hareketin coğrafi dışavurumundan başka bir şey değildir. Daha da temel düzeyde, sermayenin bu salınımları kullanım değerinden mübadele değerine ve tekrar kullanım değerine doğru aynı derecede sürekli ve zorunlu hareketin coğrafi tezahürüdür.

Bulabildiği her türlü imkânla sermayenin yapmaya çabaladığı şey şudur: gelişmiş mekândan azgelişmiş mekâna, sonra da ara dönemde sermayesinden yoksun kaldığından dolayı şimdi azgelişmiş durumda olan öncenin gelişmiş mekânına geri taşınmaya çabalar ve bu böyle devam eder. Yeterince azimli davranabilirse, sermaye düşmekte olan kâr oranının bir adım önünde kalabilir. Bu coğrafi tahterevalli hareketini gerçekleştirebildiği ölçüde, sermaye tabii ki bir tür mekânsal çözüm sağlayabilir. Yine de her şeye gücü yetmez ve gerçeklikte, daha doğrusu bizzat oluşturduğu gerçeklikte yapabilecekleri çok daha sınırlıdır.

Sermayenin tahterevalli hareketinden kaynaklanan eşitsiz gelişim sermayenin her an kullanabileceği hareket yeteneğine bağlı olduğuna göre, bu örüntünün sermayenin en hareketli olduğu ölçekte, yani kentsel ölçekte en ileri düzeyde gelişmesini bekleyebiliriz. Gerçekten de eşitsiz gelişimin en gelişkin modeli kent ölçeğinde meydana gelir. Banliyölerin inşasında sermayenin ademimerkezileşmesi şehir içlerinin* azgelişmişliğine yol açtı. Sermaye banliyölerin gelişmesine eşlik eden hızlı rant artışını cazip buldu ve böylece halihazırda yüksek kira ve dolayısıyla düşük getiri oranlarının geçerli olduğu şehir içi alanlar sermayeden sistemli biçimde yoksun bırakıldı. Bu durum kullanılamaz durumdaki liman, ticari amaçlı ve depo olarak kullanılan araziler ya da meskun semtler gibi tüm şehir içi alanların sürekli değer yitirmesine yol açtı. Sermayenin değer kaybı bir noktada toprak rantı seviyesini öyle düşürür ki, “filen sermayeleştirilmiş toprak rantı ile (“daha yüksek” fayda sağlayan) potansiyel toprak rantı arasındaki “rant farkı” kentsel dönüşümü ve mutenalaştırmayı mümkün kılacak kadar büyür. Sermayenin altkentleşmesi sonucunda yeterince gelişemeyen şehir içi şimdi yeni bir gelişmenin (daha doğrusu kentsel dönüşümün) odağı olur.³¹ Kuzey Amerika ve daha az ölçüde Avrupa şehirlerinin günümüzde sürüp giden yeniden yapılandırma etkinlikleri arasında bir yandan

* *Inner city*: Özellikle de Amerikan kentlerinde, altkentleşme (*suburbanization*) olgusuna paralel olarak, şehir içindeki mahallelerin kimilerinin “çaptan düşerek” gettolaşması sonucu ortaya çıkan kentsel durum. (e.n.)

eğlencenin ve üst orta sınıf konutlarının, profesyonel ve idari işlerle birlikte şehir içi arazide yoğunlaşması, diğer yandan endüstriyel ve rutin ofis faaliyetlerinin giderek banliyöye taşınması yer alır.

Sermayenin tahterevalli hareketi kent ölçeğinde epeyce bariz olmasına karşılık, ulus devlet ölçeğinde o kadar bariz değildir. Mevcut krizin coğrafi bölgelerin yeniden yapılandırılmasını da beraberinde getirdiği su götürmez,³² ama bu olgunun sermayenin tahterevalli hareketine varacağı hiç de kesin değildir. Mesela orta İskoçya ve New England gibi az gelişmiş bölgeler yeniden gelişmeye başladı, ama bu bölgelerde şimdiye kadar sermayenin geri dönüşü sonucu sağlanan gelişme kapsam ve tür açısından sınırlı kaldı. Tahterevalli hareketinin nereye kadar süreceği sorusunun cevabı esas olarak ampiriktir. Ama burada bu tartışma bağlamında netleştirilebilecek bir soru daha var –gelişmişlik düzeyleri arasındaki açıklık genişliyor mu daralıyor mu sorusu– ve bu soru daha temel nitelikteki şu soruyu kışkırtıyor: Acaba bölgesel farklılıklar anlamsızlaştı mı? Metropollerdeki büyüme bölgesel belirlenimlerin ölçeğini zorladıkça, bölgesel farklılıklar gerçekten de farklı kent merkezleri arasındaki farklılıklara dönüşür. Üretim düzeyleri ile koşulları fiilen eşitlendikçe bölgesel farklılaşma sulandırılır. Fakat ulus-üstü bölgelerin ortaya çıkması aksi yöne, yani bölgeler halinde daha güçlü bir bölünmeye işaret eder. Bu durum ilgili ulus-devletlerin boyutu ile sermayenin uluslararasılaşma düzeyi arasındaki ilişkiyle açıklanabilir pekâlâ. Her halükârda, bu eşitsiz gelişim teorisinin ışığında, bazı yazarların öne sürdüğü³³ farklı bölgeler arasındaki bariz yaklaşma farklı bir çerçevede izah edilebilir. Örneğin Güneş Kuşağı'nın gelişmişliği ile kuzeydoğu Amerika'nın az gelişmişliği, gelişmişlik açısından yaklaşma tablosundan ziyade, coğrafi tahterevalli hareketinin ilk evresi olarak görülebilir. Yakınlaşma tezinin savunduğu gibi ortak bir zeminde buluşmak yerine bu bölgelerin yolları ancak bir anlığına kesişebilir.

Uluslararası ölçekte coğrafi tahterevalli hareketinin faal halde olduğuna dair çok az işaret vardır. Kapitalist zenginlik ve gelişme birkaç zengin ülkede yoğunlaşır ve dünya ölçeğinde olmasına kar-

şın kapitalist yoksulluk da benzer şekilde ayrışır. Sermayenin ama özellikle de emeğin hareketliliği ulus-devlet sınırlarının katılığı ve gelişme ve azgelişmenin aynı derecede katı zıt koşullarıyla kısıtlanır. Kuşkusuz, yeni sanayileşmekte olan ülkeler adı verilen, Meksika ve Venezuela'dan Kuveyt ve Suudi Arabistan'a ve Doğu Asya'nın çok hızlı büyüyen ekonomilerine uzanan bir avuç ülke var. Başta Britanya olmak üzere, merkez devlet denilen ve çarpıcı ve telafisiz değer kayıpları yaşamakta olan devletler de var. Ama bunlar hâlâ istisna. Yeni sanayileşmekte olan ülkeler iyi tanımlanmış bir işbölümü çerçevesinde dünya ekonomisine ancak kısmen entegre olmuş durumda.³⁴ Yaşadığı tüm sorunlara rağmen Britanya devleti finansal ve askeri yönlerden Amerika Birleşik Devletleri'nin yanı başında dünya kapitalist düzeninin merkezinde durmaya devam ediyor.

Sermayenin tahterevalli hareketinin kentsel ölçekte görünür olmasına karşın uluslararası ölçekte hiç de görünür olmaması bu eşitsiz gelişim teorisinin sınırlarını gösterir. Sermaye düşmekte olan kâr oranına karşı koymak üzere tahterevalli hareketini gerçekleştirmeye çalışırken, birikimi sürdürmek ve değer kaybını belli bir yerle sınırlı tutmak için yaratmak zorunda kaldığı coğrafi mekânların mutlaklığı arttıkça tahterevalli hareketini gerçekleştirmek açısından gerekli hareketliliğin önündeki engeller de çoğalır. Sermaye maziden kaçıp gözlerini geleceğe dikerken, mekânsal çözümün alternatif versiyonları olarak mütemadiyen hareketliliğe ya da sabitliğe sarılmaya ayartılır. Bu seçeneklerin hiçbiri işe yaramaz, ama yine de her biri coğrafi peyzajda sırasıyla eşitleme ve farklılaşma eğilimleri doğurursa, küresel ölçekte daha istikrarlı eşitsizlikle kentsel ölçekte daha akışkan eşitsizlik arasında değişen bir eşitsiz kapitalist gelişme gerçekleşir. Buna hangi sınırlar konulursa konulsun, kapitalizmin eşitsiz gelişimi zıt-yönlü eşitleme ve farklılaştırma eğilimleriyle ve sermayenin bunun sonucunda ortaya çıkan tahterevalli hareketiyle sürdürülecektir.

IV. Sonuç

Nigel Harris'in benzetmesiyle, sermaye çekirge istilasına gibidir. Bir yere yerleşir, onu bir çırpıda harabeye çevirir ve sonra mahvetmek üzere başka bir yere taşınır.³⁵ Bir felaketin ardından bölge kendini onarmaya çalışırken bir sonraki belaya hazırlanmış olur. Eşitsiz gelişim en azından sermayenin çelişkilerinin coğrafi dışavurumudur. Kullanım değerinin coğrafi sabitliği ile mübadele değerinin akışkanlığı farklılaştırma ve eşitleme eğilimlerine dönüşür. Marx'ın sermayenin genel yapısını ve gelişimini tahlil etmek için kullandığı ayrımlar, orantısızlıklar ve dengesizlikler sermayenin evrenselleşme eğilimi dahilinde pek çok coğrafi farklılaşma nedenine dönüşür. Sermayenin tarihsel misyonu üretim koşullarının ve düzeylerinin coğrafi açıdan eşitlenmesini mümkün kılan üretici güçleri geliştirmektir. Doğanın üretimi bu eşitlenmenin temel koşuludur, ama coğrafi mekânın farklılaşması eşitlemeyi sürekli aksatır. Bir mekânsal çözüm aracı olarak farklılaşma bizatihi çözülmesi gereken bir sorun haline gelir.

Coğrafi mekânın farklılaşması birçok şekle bürünür ama işin özünde sermayeyi tam olarak tanımlayan toplumsal farklılaşmayı ifade eder: yani sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi. Eşitsiz gelişime krizlerin savuşturulması için giderek güçlenen bir zorunluluk haline geldikçe, coğrafi farklılaşma adım adım bir yan ürün olmaktan çıkar ve daha ziyade sermaye için gerekliliğe dönüşür. Kapitalizmin tarihi basit bir şekilde döngüsel değildir, son derece ilerlemecidir ve bu da peyzaja kazınır. Döngüsel krizler sistemi çelişkilerinden arındırmadıkça ve kâr oranının düşüşü yavaşlatılmadıkça, birikim sürecinin kendisi yoğunlaştığından dolayı kapitalizmin eşitsiz gelişimi ve onunla birlikte farklılaşma ve eşitleme eğilimleri şiddetlenir. Kriz esnasında coğrafi mekânı acilen yeniden yapılandırma ihtiyacı mevcut eşitsiz gelişim örüntüleriyle bloke edildiğinde, eşitsiz gelişimin arkasındaki iktisadi mantığın kırılabilirliği çarpıcı biçimde gözler önüne serilir. Krizin başlamasıyla genel olarak güçlenen ulusal ve siyasi şovenizme rağmen, kısmi kriz küresel krize evrildiği için,

siyasi mücadeleleri belli bir yerle sınırlı tutmak çok daha zorlaşır. Sınıf mücadelesi ancak işçi sınıfı ile karşı karşıya kalınan ölçeğin genişletilmesiyle dizginlenebilir.

Daha önce gördüğümüz üzere, eşitleme yönündeki yapısal ve küresel eğilimi dikkate alındığında, sermaye siyasi kontrol ve ekonomik beka aracı olarak mekânı küresel ölçeğin altında farklılaştırmaya çalışır. İşçi sınıfı tam aksi yönde çaba göstermek, yani bölünmüş bir sınıf olarak küresel ölçekte eşitlenmeye çalışmak zorundadır. İşçi sınıfının siyasi geleceği tamamen kapitalizmde durmaksızın kösteklenen bir süreç olan üretim koşullarının ve düzeylerinin eşitlenmesinde yatar. Eşitlenme ve farklılaşma arasındaki çelişkinin gerçek tarihsel çözümü budur ve işçi sınıfı içindeki mekânsal işbirliği siyasi bir güç olarak geliştiği ölçüde başarılabılır; bu da işçi sınıfının sermayenin yol açtığı az gelişmişlikten kurtularak insani doğasını yeniden ele geçirmesi demektir.

Sabit sermaye ve bilim analizinde eşitleme eğiliminin gerçekleşmesinin kapitalizmin gerçek temelinin yıkılmasına yol açtığını görmüştük. Sabit sermaye bağlamında mekânsal açıdan son derece şiddetli olsa da, bu durum sermaye açısından genel bir sonuçtur. Çok daha geniş bir anlamda, gelişme koşullarının ve seviyelerinin eşitlenmesi sosyalizmin ortaya çıkışı için zemin hazırlar. Marx kapitalizmin ilerici niteliğini gayet iyi anlamıştı; üretici güçler kapitalizmde, ve yalnızca kapitalizmde, toplumun sahiden refaha kavuştuğu ve tüm insan nüfusunu yaşatmak için gerekli toplumsal kullanım değerlerini üretebilme kapasitesine ulaştığı noktaya kadar geliştirebilir. Ama kapitalizm bu potansiyeli oluştursa da onu asla gerçekleştirmez. Bunun nedeni ise kesinlikle bu üretim tarzının üzerinde inşa edildiği sınıfsal temeldir. Bununla birlikte, kapitalizm toplumsal refahın eşitlikçi bir şekilde yaratılması ve dağıtılması için gerekli üretici güçlerin gelişimini mümkün kılar; sosyalizm yoksulluğun değil, zenginliğin dağıtıldığı tarihsel aşamadır. Dolayısıyla, sermayenin tarihsel misyonu eşitlenmenin mümkün olduğu koşulları geliştirmektir. Mekânsal farklılıkların üstesinden gelindiği ölçüde, yapısal değer eğilimi coğrafi olarak gerçekleşir. Ama bu eğilimi tam

olarak gerçekleştirmek için bizatihi sermaye ve üzerinde inşa edildiği siyasi farklılaşma saf dışı bırakılmalıdır. Sınıfsal ilişkilerin eşitlenmesi mücadelesi sosyalist tarihin merkezinde yer alacaktır ve bu mücadele tahmin edilebileceği üzere coğrafi bir projedir. Marx'ın kır ve kent hakkındaki gözlemini izah edecek olursak, eşitsiz gelişimin ortadan kaldırılması komünal hayatın ilk koşullarından biridir. Sınıf mücadelesi bu koşulu gerçekleştirme yollarından biridir; sermayenin ekonomik kuralları tarihin doğrudan siyasi olarak belirlenmesi uğruna yürürlükten kaldırılır.

Son olarak, burjuva ideolojisinin eşitlik eğilimini nasıl bozduğundan bahsetmek ilginç olacaktır. Burjuvazinin bu konudaki karşı argümanı sosyalizmin herkesin ve her şeyin aynılığa indirgenmesi, yani en düşük ortak paydada buluşturulması olduğudur. Her şey aynıdır; çeşitlilik öldürülmüştür; sosyalizm sıkıcıdır. Aslında Marcuse'nin tek boyutlu insanı gerçeklik olmaktan ziyade bir eğilim olsa da, her şeyi aynılaştırmanın ve yolunun üzerindeki her şeyi eşitleyenin kapitalizm olduğunu görmüş bulunuyoruz. Sosyalizmin de aynısı olacağı ve hatta bunu ileriye taşıyacağı görüşü sosyalist harekete ilişkin bir kavrayıştan değil, kapitalizmin gerçekliklerinin yansıtılmasından kaynaklanıyor. Esas olarak kullanım değerleri ile mübadele değerleri arasındaki ayrım konusundaki öngörülebilir banal körlükten kaynaklanıyor – öngörülebilirdir, çünkü bu körlük burjuva ideolojisinin büyük bölümünün temelinde yatar. Kapitalizmdeki eşitleme eğilimi değerin kullanım değeri üzerindeki zaferini yansıtır; değerin dayatması olarak kullanım değerleri koşullarının eşitlenmesidir. Sosyalizmin gelişi kullanım değerlerinin değerden özgürleşmesinin temelini burjuva zihninde değil, gerçeklikte kurar.

VI. Bölüm

Sonuç: Sermayenin Yeniden Yapılandırılması?

Eşitsiz gelişim kapitalist gelişmenin hem ürünü hem de coğrafi dayanağıdır. Bir ürün olarak bu örüntü kapitalizmin peyzajlarında farklı ölçeklerde gelişmiştir ve azgelişmiş mekânlar arasındaki fark şeklinde gayet net bir görünürlüğe sahiptir: gelişmiş ve azgelişmiş dünya, gelişkin bölgeler ve düşüşe geçmiş bölgeler, banliyöler ve şehir içi. Kapitalist genişlemenin sürdürülmesinin dayanağı olarak eşitsiz gelişim ancak doğanın ve mekânın kapitalist üretiminin teorik analizi sayesinde kavranabilir. Eşitsiz gelişim coğrafi tabloya nakşedilmiş toplumsal eşitsizliktir, aynı zamanda o coğrafi eşitsizliğin toplumsal olarak belirlenmiş bazı hedefler uğrunda sömürülmesidir. Bu çalışmada yapmaya çalıştığım şey kapitalizmin eline geçirdiği ve kısmen de ürettiği karmakarışık ampirik tarihsel koşulları bir yana bırakmak ve kapitalist gelişmeye giderek daha fazla hükmeden ve daha sistemli hale gelen eşitsizlik eğilimini incelemek oldu. Analizimizin üstünlükleri de zayıflıkları da işte burada yatıyor.

Analizimiz iki geleneği, yani coğrafi ve siyasi gelenekleri birleştirmeyi ve bu gelenekleri birbirine bağlayan mevcut halatların bazılarını kullanarak, ne kadar derme çatma olursa olsun, bir halat-köprü kurmayı başarabilirse amacına hizmet etmiş olacak. Süreç içinde şimdiye kadar orada bulunduğu sanılanlardan daha fazla delik gedik açarsa çok daha iyi olur. Ama sınırlamalar da aynı derecede açıktır. Öncelikle analizimiz esas olarak, Marx'ın deyişiyle, sürecin "ideal momentlerinin" incelenmesiyle sınırlı. Dolayısıyla buradaki analiz eşitsiz gelişimin mantığını ve fiili tarihsel ilerleyişinin en genel hatlarını kabaca açıklarken, hiçbir şekilde eşitsiz gelişimin karmaşıklığını tarihsel açıdan kusursuz açıklama iddiasında bulunamaz. Niyetimiz gerçekliği salt bir kavrama indirgemek değil, teorik kavramı geliştirmek suretiyle eşitsiz gelişim realitesini aydınlatmaktır. Ampirik araş-

tırmalar eşitsiz gelişimi yalnızca daha gelişmiş ve daha az gelişmiş bölgeler arasındaki bir “yarık” veya evrensel bir olgu olarak değil, daha önceki kapitalist gelişmenin sistemli ürünü ve kapitalizmin geleceğinin temel dayanağı olarak değerlendirdiğinde, bu analiz soyutluğu nedeniyle hızla demode olabilir.

Ayrıca şu da açık ki, “üretim tarzlarının eklemelenmesi” denilen olgunun içerdiği pek çok meseleyi ele almadım. Kuşkusuz bu mesele kapitalizmdeki eşitsiz gelişim sorununu tarihsel olarak önceler ve eklemelenme sorunu eşitsiz gelişim konusundaki tarihsel araştırmaların esaslı bir odağı olarak ortaya çıkmaktadır. Ama eşitsiz gelişimin mantığının üretim tarzlarının eklemelenmesi sorununu teorik olarak önceliyor olması da yine pek az şüphe götürür durumdadır. Ticari sermaye sanayi sermayesinin tarihsel önceliydi ama Marx’ın kapitalist üretim tarzını anlamak için tahlil ettiği olgu ikincisiydi. Vurgulanması gereken husus şudur: bugün “üretim tarzlarının eklemelenmesi” sermayenin gelişiminin ve sınırlarının ürünüdür, ve bunun tersi geçerli değildir. Daha somut olarak söylersek, bu eklemelenme için gerekli ortamı yapılandıran eşitsiz gelişimin mantığıdır.

Dolayısıyla eşitsiz gelişimin teorik olarak kavranması kapitalist ve kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının özgül eklemelenmesinin kavranmasına önemli katkı sağlayabilir ama özel eklemelenme durumları eşitsiz gelişim teorisinin genel hatlarının belirlenmesine pek yardımcı olmaz. Sermayenin tahterevalli hareketinin hiç gerçekleşmediği böyle durumlarda asıl soru “neden?” sorusudur. Eğer başka ölçeklerde ve başka bağlamlarda sermaye “devridaim makinesini” kopyalamaya kalkışıyor ve yerkürenin etrafında bir çekirge sürüsü gibi durmaksızın dolaşıyorsa, topyekûn emperyalizmin parçası olarak bazı yerlerde sermaye ve beraberindeki toplumsal ilişkiler neden katı biçimde sabit kalıyor? Bu sorunun cevabı kuşkusuz somut tarihsel analiz gerektirir, fakat eşitsiz gelişim teorisi neyin tahlil edileceğine ve bulguların nasıl yorumlanacağına dair önemli işaretler sunar.

Bence çok daha acil önem taşıyan husus dünya kapitalist sisteminde halen hüküm süren kriz meselesidir. 20. yüzyıl coğrafyasının tüyler ürpertici bir hakikati şudur ki, bu disiplinin yıldızı genelde sa-

vaş esnasında parlar. Bunun doğruluğu kuşku götürmese de coğrafi mekânı gündeme oturtan biricik faktör savaş olmayabilir. Çünkü krizin saldırısıyla birlikte, spekülasyon dalgalarının ardından, genellikle kağıt paranın –tasavvur edilebilen her türde borcun– kendini gerçek, somut üretim kapasitesinde veya üründe sabitlemek için ümitsizce çırpındığı görülür. Daha genel olarak, kriz ilerledikçe giderek daha mekânsal boyut kazanır; nitekim Chrysler'ın mali çöküşü otomotiv sanayisinin genel yeniden yapılandırılma sürecinde, şirketi fabrikalarını kapatmaya ve geri kazanımlara yöneltti. Kapitalizmin eşitsiz gelişimi eşitsiz büyüme için bir araç olmaktan ziyade, eşitsiz çöküşün aracı haline gelir.

Mesele şu ki, kriz dönemleri aynı zamanda köklü yeniden yapılandırılma dönemleridir. Kapitalizm mekânı daima kendi suretinde dönüştürür, ama büyüme dönemlerinde bu dönüştürme evvelki dönemde kurulmuş örüntülerin tamamlanması ya da boşluklarının şu veya bu ölçüde doldurulması halini alır. Bu yeni örüntüler kesinlikle krizler esnasında coğrafi mekânın daha önce görülmedik ölçüde yeniden yapılanmasıyla devreye girer. Bugün işte bu evreye girmiş bulunuyoruz. 1920'ler ve 1930'larda sermayenin uluslararası düzlemde yaşadığı sürekli değer kaybı ve ardından İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı devasa ve acımasız değer kaybı savaş-sonrasındaki neredeyse 30 yıllık büyüme için sahneyi hazırladı ve fırsat yarattı, ama o fırsat artık harcanmış durumda. 1973'ten bu yana yüksek işsizlik, düşmekte olan ortalama kâr oranları, işverenlerin işçi sınıfına hücumları, fabrikaların kapanması, sermaye kaçışı ve sanayisizleşmeyle belirginleşen eşitsiz ve sürekli değer kaybının hüküm sürdüğü yeni bir evreye girdik. Coğrafi mekânın yeniden yapılandırılması hem krize bir yanıttır, kısmi bir çözüm için yapılan nafile arayışın parçasıdır, hem de en azından daha önceki tüm krizlerde, farkında olmaksızın sermayenin elinde geliştirilecek daha uzun-vadeli çözümler için temel oluşturulması demektir.

Kentsel dönüşüm, mutenalaştırma ve metropol modeli dışındaki büyüme yoluyla kentsel ölçekte mekânın yeniden yapılandırılması söz konusu sürecin tamamlanmış ve en görünür durumdaki

tablosudur, aynı zamanda uzun dönem açısından en az önemli olanıdır. Mevcut kriz esas olarak uluslararası ölçekte halledilecektir ve köklü bir yeniden yapılandırılmanın gerçekleştirilmesi için gereken ölçek de budur. Bu olgu daha önce engellenmiş olan bazı imar etkinliklerinin kapitalizmin krizine kısmi çözüm olarak ortaya çıkması imkânını yaratır. Bu doğrultuda, yukarıda Marx'ın kolonyal dünyanın uluslararası piyasaya hızla dahil olacağını beklediğini ama bu entegrasyonun gerçekleşmediğini gördük. Sermaye az gelişmiş dünyayı pazar mahreci olarak kullanmaktansa Üçüncü Dünya'yı ucuz emek kaynağı olarak kullandı ve böylece onun dünya piyasası ile tam bütünleşmesini engelledi. Savaş-sonrası dönemin Fordizm adı verilen yoğun birikim rejimiyle damgalandığını düşünenler gelişmiş ülkeler açısından "pazar sorununun 1945-sonrası dönemde metropollerde kitlesel tüketimin yaratılmasıyla dahili olarak çözüldüğü" görüşünü benimser.¹

Bazı nedenlerden ötürü bu çözüm bugün işlemiyor artık, özellikle de 1973'ten beri bu durum mevcut krizin çözümü olarak Üçüncü Dünya'nın çarpıcı biçimde sanayileşmesi heyulasını yarattı. Üçüncü Dünya'ya muazzam bir sermaye göçü kısmen de olsa bir mekânsal çözüm olabilir mi? Bu elbette Lenin'in (hatalı olarak) yüzyıl başında gerçekleşmekte olduğunu düşündüğü şeydi ve diğer her şeyin aynı kaldığı varsayımıyla eşitsiz gelişim teorisi doğrultusunda sermayenin bu hareketini bekleyebilirdik. Elbette, Lenin'in çerçevesinden bakıldığında, bu şekilde tüm ucuz emek rezervleri piyasadan kaldırıldığından sermayenin çelişkilerinin yeri değiştirilmiş ve yoğunlaştırılmış olur, böylece gelişme düzeyleri kısmen eşitlenerek krizin etkileri bir süreliğine hafifletilebilirdi. Ne var ki, ampirik olarak ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde 1970'lerde kök salan çarpıcı sanayileşmeye rağmen, genel ve sürdürülebilir sanayileşme mümkün görünmüyor.² Böyle bir yeniden yapılanma şimdiye kadar sermaye birikiminin miras olarak devralınmış örüntüler tarafından tıkandı. Üçüncü Dünya'da sürdürülebilir sanayileşme olanaklarına ilişkin daha gelişkin bir değerlendirme uluslararası ölçekte sermayenin hareket yeteneğinin ve özellikle de sermayenin

kayda değer düzeydeki tahterevalli hareketinin önündeki engellerin belirlenmesini kapsayacaktır.

Mümkün çözümler arayışındayken realite daha kasvetli oluyor. Sahici bir yeniden yapılanma nöbetinden geçiyorsak, bunun sermayenin ölçütlerine göre değil, emeğin gereksinimleri doğrultusunda “radikal yeniden-sanayileşme” olması gerektiği görüşü sosyal demokrat çevrelerde giderek daha fazla rağbet görüyor. Bunun sonucunda ekonominin “demokratikleşmesi” “sürdürülebilir halk hareketiyle” güçlendirilebilir.³ Popülizm kılığındaki bu reformizm liberal ve hatta arz-yanlı yeniden-sanayileşme girişimleri ile krizlerin doğasına dair trajik bir yanlış kavrayış paylaşıyor. Gerçekleşmekte olan bir yeniden yapılandırılma elbette vardır, ama bu henüz emekleme evresinde. Yeniden-sanayileşme hem kentsel ölçekte hem de uluslararası ölçekte mevcut sermayenin topyekûn değer kaybıyla güdükleştiriliyor. Kriz hâlâ dünya sisteminin her yanına eşitsiz biçimde de olsa yayılıyor; ne var ki, kriz virajın yumuşak dönülmesiyle ve devasa ölçeklerde yeniden yatırımın gelişi güzel başlamasıyla çözülmeyecek. Aksine, bu kriz süreci, Marx’ın deyişiyle, “şiddetli ve vahim krizleri”, “ani ve cebri değer kayıplarını” ve sermayenin “yeniden-üretim sürecinin bozulmasını” daima beraberinde getirmiştir. 1984 ortası itibarıyla henüz böyle katastrofik değer kayıpları yaşamadık; şu anda henüz ani ve cebri değer kaybından çok yavaş ve süregelen değer kayıpları evresindeyiz.

Lenin kapitalizmin eşitsiz gelişiminin başladığı dönemde ekonomik rekabetin krizler aracılığıyla askeri rekabete ve savaşa yol açtığını ileri sürmüştü. Şu ana kadar gerçeklik onu hayal kırıklığına uğratmadı: eşitsiz gelişim, senin adın savaştır. Savaş konusunda vurgulanması gereken kesinlikle şudur: bu kitapta üzerinde uzun uzadıya durduğumuz ekonomik mantık tarihin askeri yollarla belirlenimi uğrunda rafa kaldırılır. Savaşta muazzam değer kaybı deyim yerindeyse ekonomik bir imdat simidi olsa da, askeri çatışmanın sonucudur. Dolayısıyla eşitsiz gelişimin ekonomik mantığı üzerinde çok fazla durduysak, bunun nedeni asla iktisadın evrensel önceliğine yönelik felsefi inançtan değil, 1945’ten bugüne kadarki

kapitalizm tarihini açık yürekli bir şekilde değerlendirmek istememizden kaynaklıdır. Çünkü sistemin kalbinden baktığımızda, bu dönemde sermayenin yönetimini ekonomik kontrol yoluyla gerçekleştirdiğini görürüz. Kâr mantığı doğrultusundaki sermaye yatırımı sınıf mücadelesinde sermayenin sahip olduğu temel araçtır. Zira sınıf mücadelesinde de eşitsiz gelişimin saf ekonomik mantığına meydan okunur ve sonunda bu mantık yürürlükten kaldırılır.

Söylediğinden çok daha fazlasını ima eden eşitsiz gelişim örüntüsü ve sürecinin sona ermesi için en geniş çaplı yenilgilerin ortasında bile dikkatimizi odaklayacağımız olgu işçi sınıfı hareketidir. Eşitsiz gelişimin siyasi değerlendirilmesine yine doğrudan bağlandığımız nokta da budur. Amacımız katı biçimde tasavvur edilen bir “eşit gelişme”ye varmak değildir. Bu zaten pek bir anlam ifade etmezdi. Amaç sermayenin mantığıyla değil, sahici bir toplumsal tercihin yön verdiği, toplumsal olarak belirlenmiş farklılaştırma ve eşitleme örüntüleri yaratmak. Umudumuz odur ki, toplumun doğal tarihinin ötesine geçme ve gerçek bir toplumsal tarih üretme çabamızda doğanın ve onunla birlikte toplumun ve tarihin tümüyle tahrip edilmesini engelleyebiliriz. Hakikaten de toplumsal nitelikte bir coğrafya üretebilmek için yeniden yapılandırılması gereken şey yalnızca sermaye değil, aynı zamanda toplumun siyasi temelidir.

İkinci Baskıya Sonsöz Coğrafyanın Başlangıcı

I. Derin Mekân ve Şeytani Coğrafyalar

Stephen Jay Gould jeolojik zamanın “keşfedilmesinin” öyküsünü anlatırken John McPhee’nin tantanalı ifadesini kullanarak “derin zaman” [*deep time*] adını verdiği terimin ilan ettiği en mühim şey olarak James Hutton’ın ulaştığı ünlü sonuca –“başlangıca ilişkin hiçbir kalıntı, sonuca ilişkin hiçbir olasılık yoktur”– gönderme yapar. 17. yüzyılda, keşfedilen zaman yalnızca altı bin yıllık bir geçmişe uzanıyordu ama 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde bilimsel zamana dair farkındalık milyonlarca yılı kapsıyordu. “Derin zaman bize o kadar yabancıdır ki,” diyordu Gould, “onu ancak bir metafor olarak kavrayabiliriz.” Gould insanın geçmişinin yalnızca son birkaç santimetrelik kısmını işgal ettiği “coğrafi mil” metaforundan söz eder. İsveçlilerin Kambriyen dönemde Güney Kutbu’na bırakılan ve Malmö’ye doğru ilerlemesine izin verilen evcil bir yılan olarak düşünülen jeolojik zaman tasvirini aktarır; McPhee’nin kendi metaforundan, yerkürenin geçmişinin eski İngiliz *yard* ölçüsüyle, yani kralın burnundan ileriye uzattığı elinin ucuna kadar olan mesafeyle ölçülebildiği ve tüm insanlık tarihinin kralın orta parmağının ucuna vurulacak tek bir tırnak törpüsü darbesiyle silinebildiği bir metafordan bahseder.¹ Mekân, “zamanın coğrafya olarak görselleştirilmesi” yoluyla, zamanın anlamının metaforik taşıyıcısı olur. Zamanın en soyut gösterimi olan saat için de bu durum geçerlidir; zaman ölçülebilir hale gelmiştir ve saatin kollarının mekânsal düzenlenmesi yoluyla zamana anlam kazandırılmıştır.

20. yüzyıl *derin mekân*ın keşfiyle ya da en azından toplumsal olarak inşa edilmesiyle açıldı, fakat bu esaslı keşif ancak yüzyıl sona ererken belirginlik kazanıyor. Derin mekân kavramı ile mutlak mekânın uçsuz bucaklığını, ışık yılları ile (uygun şekilde) ölçüldüğü

haliyle sonsuzluğa yaklaşan evrenin fiziksel kapsamını kastetmiyorum sadece. Bu mekân kavrayışı çok açık bir şekilde Newton'a aittir ve fizik, astronomi, uzay bilimi ve kozmoloji tarafından incelenmiş, tanımlanmış ve netleştirilmiştir. Ben dünyevi mekânın göreliliğini, gündelik hayatta küreselden yerele uzanan her türlü ölçekteki mekânı ve, Doreen Massey'in metaforuyla, hayatın ve toplumsal peyzajın farklı katmanlarının birbiri üzerine ve birbirinin içinde yığıldığı mimari mekânı kastediyorum.² Derin mekân özbeöz toplumsal mekândır; toplumsal gaye ile kaynaşmış fiziksel boyuttur, en zengin anlamında Henri Lefebvre'in "mekânın üretimi" dediği şeydir. Ortaya çıkmakta olan toplumsal teorinin mekânsal lisanında, coğrafi zaman daha ziyade mekânın akışkan anlamlarını ifade eden bir metafordur – bunun tersi geçerli değildir.

Derin mekân ve onun üretimi karşı konulamaz biçimde gerçektir. Daha sonraki kavramsal tartışmayı temellendirmek için 1980'lerden bu yana "derin mekân"ın anlamını ve dolaysızlığını açıklayan iki olguyu tartışmak istiyorum. Bunlardan ilki ekonomik kriz sorunu. 1987 yılının Ekim ayında borsanın çökmesinden bir önceki yıl, hatta Reagan yönetimi 1980'lerin ortalarındaki hızlı ekonomik büyümeyi göklere çıkarırken, bir bankacı ufukta görünen finansal çöküşün yol açabileceği muazzam sonuçları bir tür coğrafi holokost olarak tasvir etmişti. Bankaların "fazla doza maruz bırakıldığı", herkesin ödenemeyen borçlarının aşırı düzeylere vardığı, gerçek ve nominal değer arasındaki açıklığın her zamankinden daha büyük olduğu bu zamanlarda, New York'taki Chemical Bank'ın başkanı Thomas S. Johnson eli kulağında bir kaos öngörüsünde bulunmuştu: "Kredi veren bütün taraflar alacağının teminatını bulmak için yerkürenin altını üstüne getirirken kâbusu andıran bir domino etkisi yaşanabilir" diye vahim bir tahminde bulunmuştu.³ Bir yıl sonra böylesine bir küresel kıyametin kopmamış olması ve finansal sistemin (New York Borsası Başkanı John Phelan'ın deyişiyle) "finansal erimenin" önlenmesinde başarıyla kullanılması böyle bir senaryonun imkânsız ya da gerçekleşme olasılığının düşük olduğunu göstermez. Bankacımızın kâbus heyulası, küresel kapitalizmin

ekonomik kalbindeki krize ilişkin kendi farkındalığının ötesinde, en azından özel mülkiyetin mevcut ekonomik kuralları altındaki küresel sermayenin esas olarak mekânsal inşasının ve krizi “çözme” çabalarının yol açacağı coğrafi tahribatın farkında. Sırf Wall Street konulu kitaplar artık anlamsızlaştığı için, yerküre önlenemez ekonomik güçler tarafından yağmalanacak. Ekonomik sistem artık bir anlam ifade etmediği için en ücra köyler talan edilecek.

1989’da Doğu Avrupa’nın dört bir yanındaki aşağıdan yükselen büyük ölçüde barışçıl devrim derin mekân mefhumuna daha da zenginlik katıyor. Berlin Duvarı’nın Doğu Almanlar tarafından 9 Kasım 1989’da kutlamalarla yıkılışı demir perdenin Doğu’da yeni bir siyasete açılışının sembolü haline geldi. Batı’da pek çoklarının kapitalist demokrasinin coşkuyla ve gecikmiş kucaklanması olarak sevinçle karşılanan bu olaylarda, çok sayıda mekânsal anlam katmanı bulunuyor. Bu sessiz devrimler Doğu Avrupa’da gerçekten de yeni siyasi alanlar açtı –şu ana kadar daha az ölçüde olmak üzere Sovyetler Birliği’nde de böyle oldu– ama bunlar yine de sınırlı alanlar. Doğu Avrupa’da Polonya dışındaki hemen her yerde duvarları yerle bir eden şeyin ancak embriyo düzeyinde organize olmuş kitlesel mücadele olması ölçüsünde, bu yeni politik alanların sınırları yalnızca hayal gücü ve yönetişimin yeni demokratik formlarının ve belki de süregiden mücadelenin örgütlenme başarısı tarafından belirlenmektedir. Ama bu devrimlerin kısmen Varşova Pakti’nin ve çeşitli devletlerin ordularının müdahaleleri olmaksızın –ve hatta muhalefet adına aktif müdahaleleriyle gerçekleşmiş olması bakımından– yeni siyasi alanların sınırları aynı zamanda kısmen askeri hiyerarşilerin nasıl yeniden kurulduğuna (veya kurulmadığına), toplumsal yeniden inşa sürecine katılmalarına nasıl izin verildiğine (veya verilmediğine) ya da baskıyla kendilerine merkezi bir rol biçmelerine göre belirlenir.

Aslında, Doğu Avrupa’nın büyük bölümünde devrimlerin 1990 başlarında vaktinden önce sona ermesi popüler muhayyilenin siyasi sınırlarının da, müdahalenin askeri sınırlarının da en azından kısa vadede belirleyici kısıtlamalar olmayabileceklerini düşündürüyor.

Çekoslovakya sosyal demokrat bir tavır alma yönünde ilerliyor, Macaristan ve Doğu Almanya'da işsizlik ve evsizliğin kapitalist piyasa ile el ele vererek geldiğine ilişkin yaygın işaretlerin belirdiği bir ortamda daha muhafazakâr yönetimler seçilmiş bulunuyor. Bir zamanların işçi sendikası olan Dayanışma [*Solidarność*] sermayeye arsızca kucak açtığından dolayı, en agresif muhafazakârlık Polonya'nın. "Hepsi bu kadar mıydı?" sorusu çok kısa sürede Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde yaygın bir homurdanmaya dönüştü.

1989 devrimlerinin siyasi sonuçları yalnızca bölgesel değil. Doğu Avrupa'da her evde, fabrikada ve sokakta gündelik hayatın tüm yönleri üzerinde potansiyel etkileri var ama sonuçlar küresel çapta da yankılanıyor. Berlin'den gelen kamera görüntülerinin yayınlanmasının şaşkınlık uyandırmasından saatler sonra, Bush yönetimi ve Savunma Bakanlığı Kongre'den talep ettiği 300 milyar dolarlık olağanüstü savunma bütçesinin esaslı biçimde küçültülmesi için çıkan gürültü patırtıyla karşı karşıya kaldı. Ülke çapındaki savunma tesislerinde çalışan Amerikalı işçilerin işlerinin tehlikeye girmesi sürdürülmesi imkânsız ilk sinik ideolojik savunma silsilesini biçimlendirdi; "Amerikan işçilerine iş" sloganı, her zaman olduğu gibi, "Amerikan şirketlerine kâr" şeklinde anlaşılmalıydı. Bir yanda şoke olmuş vaziyette yeni küresel düşmanlar bulmak için kıvranan Washington yönetimi nihayet Panama'ya rast gelirken, jeopolitik çerçevede Soğuk Savaş'ın son bulması dünyanın her yanında alkışlandı. Yenilgiye uğratılan resmi komünizm rejimlerinin hiç de dostu sayılmayacak Margaret Thatcher (Batılı liderlerce kendi ülkesinde o zamana kadar yasaklanan "demokratikleşmenin" yaratıcısı olarak kutsanan) Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbacov'a zafer şarkıları terennüm ederek ait olduğu sınıfın renklerini takdir edilesi bir şekilde ifşa etti. Thatcher bu arada Doğu Avrupa halklarına şunu tembih ediyordu: "Tanrı aşkına, yavaş hareket edin" – ki ulusal ve küresel "istikrar" bozulmasın. Yeniden birleşmiş bir Almanya umudu kısmen Almanya dahilinde, ayrıca Fransa, Britanya ve özellikle ABD'nin yönetici sınıfları arasında demode bir ulusal ve jeopolitik özcülüğün dirilmesine neden oldu. Fakat

aslında bugünün realitesinde Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinin jeopolitikte pek ilgisi yoktur. IBM'lerin ve kıtalararası balistik füzelerin çağında basit mekânsal yakınlık ancak sınırlı sonuçlar doğurabilir. Söz konusu birleşme ekonomik bir meseledir; Henry Luce'un 1941'de kullandığı ifadeyle, "Amerikan Asrı"nın sönüp gitmesi (bugün için oldukça iyimser bir ifadedir bu) birleşik, Avrupa konfederasyonu dahilindeki bir Almanya ile çok daha hızlı ilerleyecek ve Japonya ile halen sürmekte olan rekabeti ikiye katlayacaktı. Bununla beraber, üretimin, sermayenin, emeğin, emtia piyasalarının ve finans sermayesinin küreselleştiği bir bağlamda dışa açık bir Doğu Avrupa da krize boğulmuş sermayelerin içine çekilmeyi arzulayacakları tam bir vakum haline gelmektedir. Sermayenin tahterevallî hareketi açıkça doğuya doğru eğilir. İyimser pek çok iş insanının gözünde Doğu Avrupa'nın dışa açılması küresel sermayeye bir doz ekonomik adrenalini zerk edilmesi, fethedilecek yeni bir dünya, ilave bir mekânsal çözüm, küresel sermayenin daha önce dirençli jeo-ekonomik sınırlarının dışından kokusu alınan yeni ve boş bir ekonomik mekân anlamına gelebilir. Özellikle Macaristan ucuz emeği ve genişleyen piyasalarıyla geniş ölçüde bir "altın madeni" olarak görülüyor. Tam da zamanında. Doğu Avrupa için bu bölgede yapılacak geniş ölçekli yatırımların Chemical Bank başkanı Bay Johnson'ın gayet haklı bir biçimde korktuğu aşırı-üretim ve finansal borçluluk krizlerini halletmek, en azından hafifletmek için yeterli fırsatlar yaratabileceğini umut ediyor olabilirler.

Ama başka birçok senaryo daha var. Güçlü ve sağlam paralar dışında kalan para birimlerini, farklı ücret düzeylerini, piyasa fiyatlarını ve çalışma koşullarını Avrupa'daki ve küresel ölçekteki siyasal iktisatlarla bütünleştirme teknikleri çok çetindir. Bu düzenlemeler şu veya bu ölçüde işe yarayabilir ama belli devletler yeniden görece kapalı ekonomik ve siyasi sınırlar oluştursa bile, Doğu Avrupa'nın dünya piyasasıyla çok daha sıkıca bütünleşeceği kesin görünüyor. Bu bakımdan, geleneksel olarak Doğu Avrupa ve Sovyet sistemlerinin devlet kapitalizmi yolunda olduklarını savunan Marksist analizin öngörülleri pekâlâ kâhince öngörüler olarak düşünüle-

bilir. Ama 1989'dan sonra bu karamsar bir iddia da olabilir. İşçi sınıfının tabanından ve halktan yükselen direniş kuşkusuz baskıcı bir devlet ve ekonomik sisteme karşı siyasi ve ekonomik alternatifler umut eden Doğu Avrupa isyanının gerçek yaratıcısıydı. Fakat E.P. Thompson'ın üstüne basa basa belirttiği gibi, Doğu Berlinliler Berlin Duvarı'nı konut arzının ya da sağlık sisteminin Britanya ya da Amerikan tarzıyla özelleştirilmesini başlatabilelim diyerek yıkmamışlardı.⁴ Dolayısıyla Doğu Avrupa'daki mevcut konjonktürde, mekânın üretimini yönlendiren faktör hâlâ iktisadi mantık değil, aynı anda hem ayrı yürüyen ve hem de giderek daha sıkıca birbirine bağlanan gündelik siyasi mücadelelerdir: sınıfsal, etnik, toplumsal cinsiyet ve ulusal çerçevede tanımlanan siyasal haklar üzerinden yürütülen mücadeleler; istihdam, barınma ve tüketim gibi ekonomik haklar üzerinden yürütülen mücadeleler; çevre koşulları ve sosyal hizmetler üzerinden sürdürülen mücadeleler; ve kırsal kalkınma üzerinden sürdürülen mücadeleler. Ekonomizm (ama ekonomik analiz değil) felsefi eleştiriden ziyade eşitsiz gelişimin pratik facialarıyla çürütüldü. Doğu Avrupa'daki 1989 isyanlarının dünya tarihi için önemi, nihayetinde, birbirine dolanmış siyasi, kültürel ve ekonomik mücadelelerin (hem Doğu Bloku dahilinde, hem de bu toplumların zaten istikrarsız durumdaki küresel kapitalizmle bütünleşmesi konusunda) parçası oldukları yerel, ulusal ve küresel mekânları nasıl yeniden inşa ettiklerine göre değerlendirilecektir.

Stephen Kern mekân ve zaman deneyimimizin asli temellerinin yüzyıl sonunda çarpıcı biçimde yeniden yapılandırıldığını ısrarla savunmuştu.⁵ Neredeyse yüz yıl sonra bugün, mekânın anlamının onun toplumsal inşasıyla daha da kuvvetle çakışmasını içeren böyle yeni bir değişimden geçtiğimizi ileri sürmek yersiz sayılmaz. Bu yalnızca bir küresel olgudan ibaret de değil. Mutenalaştırma ve evsizlik Batı'nın dört bir yanındaki kent merkezlerini yeniden yapılandırırken, derin mekânın hem küresel hem de yerel platformlarını giderek daha fazla damgalıyor. Üretimin bölgesel ölçekleri hem sanayisizleşme yoluyla hem de Silikon Vadisi'nden Taipei'ye kadar yeni endüstriyel merkezlerde yapılan yeniden yatırımlar aracılığıyla aynı

derecede yeniden yapılandırılıyor. ABD’de Büyük Düzlükler’deki tarım bölgeleri doğanın üretimi sürecinde ekonomik ve finansal, çevresel ve iklimsel krizlerin ortasında parça parça ediliyor, bu da bazılarını Büyük Düzlükler’in yeniden buffalo meralarına dönüştürülmesini savunmaya yöneltiyor. Avrupa’da 1992’nin* gelmekte oluşuyla da ulusal ölçekli toplumsal örgütlenme dağılma tehdidine maruz kalıyor.⁶

Ama mekânın bu şekilde yeniden düzenlenişi küresel ölçekte çok gürültülü cereyan edebilir. Mekânın üretimindeki bu yoğunlaşmanın yol açtığı yıkım hiçbir yerde Üçüncü Dünya’da olduğu kadar devasa boyutta değil. 1970’lerde ve hatta 1980’lerde bazı Üçüncü Dünya ekonomilerinin ve bunların güçlü devletlerinin (Yeni Sanayileşen Ülkelerin) küresel kapitalizme kısmen entegre olduğuna tanık olduk, ama bu yıllarda başka yerlerde gündelik hayatın daha önce görülmedik ölçüde tahrip edilmesini de izledik. Afrika’nın Sahel bölgesinde 1968-74 döneminde yaşanan kıtlık; Sudan ve Etiyopya’da 1980’ler boyunca süren kronik kıtlık, Güney ve Orta Afrika, Eritre ve Angola’da postkolonyal görünümü parçalayan yerel, ulusal ve uluslararası savaşlar; ve Güney Afrika’daki ırkçı yönetimin kıta-altında uyguladığı askeri zulüm küresel mekânın bu yeniden yapılandırılma sürecinde Sahra-altı Afrika’sının acımasızca gettolaştırılmasının en belirgin işaretleri oldu. Daha mühim olduğu halde daha az fark edilen nokta bu bölgeye küresel sermaye tarafından kesin yasak konması ve böylece ihtiyaç duyulan sermayenin bu bölgeden sistemli biçimde esirgenmesidir. 1980’li yılların başlarında ve ortalarında Üçüncü Dünya’nın borcu ekonomik krizler listesinin birinci sırasındayken, Sahra-altı Afrika’nın borç alma lüksüne bile erişemeyecek kadar yoksul olduğu açığa çıkmış ve tam bir suskunlukla karşılanmıştı. Afrika’da özel yatırımlar 1980’lerde yüzde 25 düştü; sermaye yeniden Doğu Avrupa’ya yöneldikçe daha da düşmeye devam edecek; on dört Sahra-altı ülkesi ABD’ye tam

* Avrupa Birliği’nin kurucusu konumundaki Maastricht Antlaşması’nın imzalanacağı tarih kastediliyor. Bu antlaşma ertesi yıl 1993’te yürürlüğe girerek Avrupa Birliği’nin kuruluşu da ilan edilmiş oldu. (e.n.)

4,8 milyar dolar borçlandı. Birleşmiş Milletler, Dünya Sağlık Örgütü, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar, Barış Gücü ve Uluslararası Kalkınma Kurumu gibi ulusal organlarla birlikte, sadece Batı'daki kapitalist modellerin izlenmesi koşuluyla söz konusu ülkelere ilerleme, modernleşme, sermaye akışı, siyasi istikrar ve yaşama koşullarında iyileşme sözleri verdiler. Yükseklerden Afrika köylülerinin günlük pratiğine aktarıldığında, kutsal ilerleme metinleri Sahra-altı Afrika'nın dört bir yanında bir şeytani coğrafyalar yığınınından başka bir şey yaratmadı. Verilen mesaj, teoriyle pratik arasında milyonlarca insanın hayatı pahasına, bizatihi modernleşme teorisinin ayrılmaz parçası olan kaçınılmaz “yanlış tercüme” maruz kaldı. Eşitsiz gelişim ideolojisi işte böylesine güçlüdür.

II. Maddi ve Metaforik Mekân

Coğrafi mekânın maddi yeniden örgütlenmesiyle eşzamanlı olarak, “eleştirel toplumsal teoride mekânın yeniden ileri sürülmesi” söz konusu oldu.⁷ Sanat tarihçisi John Berger artık dikkatimizi olguların mekânsal “eşzamanlılığına ve kapsamına” çevirmemiz gerektiğini öne sürerken bu durumu belki de en iyi şekilde ifade etmişti:

modern iletişim araçları yelpazesi: modern iktidarın ölçeği: tüm dünyadaki olgular için kabul edilmesi gereken kişisel siyasi sorumluluğun derecesi: dünyanın bölünemez hale geldiği gerçeği: böyle bir dünyadaki ekonomik gelişme eşitsizliği: sömürünün çapı. Bütün bunlar bir rol oynar. Şimdi kehanet tarihsel değil coğrafi bir tahmin gerektiriyor; sonuçları bizden saklayan şey zaman değil mekândır. Bugün kehanet için zorunlu tek şey erkekleri [ve kadınları] tüm dünyada içinde bulundukları eşitsizlik içinde tanımaktır.

Edward W. Soja *Postmodern Coğrafyalar* adlı çalışmasında, aralarında Foucault ve Poulantzas, Sartre ve Althusser, Giddens ve Habermas'ın da bulunduğu isimlerin (ve daha pek çok kişinin) eserlerinde mekân temasının yeniden keşfedilmesinin izini sürerek bu konuyu isabetle aydınlığa kavuşturur. Foucault'nun izinden gi-

derek şu soruyu sorar: “Bergson’la mı yoksa ondan önce mi başladı? Mekân ölü, sabit, diyalektiksiz, devinimsiz bir şey olarak ele alınmıştı. Zaman ise aksine zenginlik, verimlilik, hayat, diyalektik demekti.” Foucault’nun mekân tanımını takip eder: “İçinde bulunduğumuz devir belki her şeyden önce mekânın devri olacak. Şu anda eşzamanlılık evresindeyiz: örtüşmenin, yakın ve uzağın, yan yanalığın, dağılmışlığın evresindeyiz.” Bir yandan toplumsal teoriye kök salmış tarihselciliğe dikkat çeken Soja diğer yandan 20. yüzyıl coğrafyasının büyük bölümündeki içe dönük izolasyonu suçlar. Yine de, son on beş yıllık dönemde bu ikisi arasında her an gerçekleşebilecek bir uzlaşma tespit eder. Toplumsal teori bu metinde jeolojik mekân dediğimiz şeyin derinliğini yakalamaya çalışırken, büyümekte olan bir coğrafyacılar hareketi de mekânsal toplumsal söylemlerle yeniden ilişkilendirme çabasıyla toplumsal teoriye yakınlaşıyor. Soja’ya göre bu yeniden ilişkilendirme esas olarak tarihselciliğe değil, felsefi olarak temellendirilmiş, mekânsallaştırılmış yeni bir toplumsal değişim söylemine ağırlık vererek dengeyi yeniden kuran bir “mekânsallaşmış ontoloji” içerir.⁸

Coğrafi söylemin dışında mekânın yeniden merkezi konuma getirilmesinin belki de en çarpıcı örneği, 1984’te, “kendi durumumuza uygun bir politik kültür modeli temel örgütlenme meselesi olarak kaçınılmaz biçimde mekânsal sorunları gündeme getirecektir” iddiasında bulunan Fredric Jameson tarafından geliştirildi. Kuşkulu bir kaynak olarak Kevin Lynch’e dayanan Jameson, devam ederek, “bilişsel haritalama estetiğinin” bu kültürel siyaset için uygun odak olduğunu ileri sürer. Coğrafya disiplininin David Harvey’in çalışmaları ise hiç kuşkusuz en büyük etkiyi yarattı. 1980’ler boyunca, Harvey “coğrafi bir tarihsel materyalizm” inşa etmeye çalıştı. Jameson’ın öne sürdüğü üzere, “postmodernde örtük bir yeni mekânsallık” varsa, bu Harvey’in postmodernizmin açındığı kültürel kelime dağarcığını, geç kapitalizmin yeniden yapılanmasına eşlik eden siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlere dair bir kavrayışla ilişkilendirmeye çalıştığı *Postmodernliğin Durumu*’nun geniş çevrelerde yarattığı heyecanı açıklayabilir.⁹ Jameson ve Har-

vey arasında mekânın yeniden ön plana çıkarılması konusundaki farklı yönlerden kaynaklanan paralellikler yanlış anlaşılamayacak kadar alenidir.

Ama şimdi biraz duralım ki bu ifadelerin bazılarının tam anlamlarını gözden kaçırmayalım:

“İçinde bulunduğumuz devir belki de her şeyden önce mekânın devri olacak.”

– Foucault

“Kehanet artık tarihsel değil, coğrafi öngörü gerektiriyor.”

– Berger

“Durumumuza uygun bir siyasi kültür modeli, kendi temel örgütleyici kaygısı olarak kaçınılmaz biçimde mekân meselelerini gündeme getirecektir.”

– Jameson

Soja tarihselciliğin baskınlığı konusunda haklıysa ve zaten başka pek çok kişi (farklı bağlamlarda da olsa) bu baskınlığın geri döndürülemez olduğunu savunduklarına göre, bu yazarların ve diğer pek çok kişinin ilân ettiği mekân ve coğrafya yönündeki kayma hiç de önemsiz bir olgu değildir. Mekânın bu yeniden öne çıkışı gerçekte ne anlama gelebilir? Ayrıca böylesine yaygın bir tarihsel ve düşünsel gelişmenin görece sessizlikle karşılanmasını nasıl yorumlayacağız? Kim Foucault’yu ciddiye alıp içinde bulunduğumuz dönemi mekânın dönemi olarak açıklıyor? Berger’ın gerekli gördüğü coğrafi kehanetler nerede? Sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyet üzerine kurulu siyasi mücadeleler için kim esas olarak mekânsal bir strateji geliştirdi? “Bilişsel haritalamanın” ya da dolayısıyla coğrafi tarihsel materyalizmin mekânsal ve siyasi özünü ilan eden nefes kesici tez çalışmaları nerede?

Derin zaman konusundaki sunuş tartışmasında, Gould ve diğerlerinin “zamanı coğrafya olarak görselleştirdiğini” görürüz. Mekân zamanı anlama dolduran metaforik yansımaydı. Sanırım burada mekânın yeniden önem kazanması olgusunun önemiyle orantılı ilgi-

yi görmeyişine dair bir ipucu bulabiliriz. Toplumsal teorik söylemde mekânın siyasi ve düşünsel düzlemlerde yeniden önem kazanması vakıası ne olursa olsun, halen çok farklı mekân anlayışlarının var olduğu kesin. Coğrafya eğitimi görmüş olan bizler açısından, (toplumsal ve fiziksel olarak oluşturulmuş) mekânın maddiliği öylesine temel –okumakta olduğunuz kitabın tamamında da başvurulana– bir varsayımdır ki, hemen hemen hiçbir itirazla karşılaşmaz. Ama bu varsayımdaki maksat alternatif mekân anlayışlarını dışlamak değil, maddi mekâna atfedilen önceliği vurgulamaktır. Gelgelelim, toplumsal ve bilhassa da edebiyat teorisi eğitimi almış olanlar için, mekân büyük ölçüde bir metafor olarak işe karışır. Bunun anlamı bu alanlardaki çalışmalarda maddi mekâna artık yer verilmemesi değildir; onlar için mekânın maddiliği öylesine sorunsuzdur ki (mutlak mekân) bu kavram zahmetine değer pek az soru gündeme getirir, belki de hiç soru üretmez. Onun yerine kişisel, psikolojik, toplumsal ve kavramsal “mekânlar” –arenalar, diyarlar, bağlamlar, alanlar, fanteziler– gibi insan düşüncesi ve kişilerarası ilişkiler dramalarının sergilendiği bir yelpazeden ilginç sorular yükselir.

Kuşkusuz post-yapısalcı ve postmodernist lisanda yer alan “özne konumları”, “kavramsal mekân”, “teorik mekân”, “ihtilafli mekânlar”, “müzakere mekânı”, “işaretlenen mekânlar”, “ideolojik mekân(lar)” gibi terimler mekâna yönelik verimli göndermelerini tamamen metaforik tonlarda yapar. “Haritalama” bir metinden diğerine neredeyse her tür makul tercümeyi kapsar görünmektedir. Peki bu neden bir sorun olsun? Bu noktada Jameson kendi mekânsal metaforlarını kabullenirken bilmeden bir yanıtın ipucunu verir: “Bilişsel haritalama,” der bize, “aslında ‘sınıf bilinci’ için bir şifre sözcükten başka bir şey değildi.” O halde mekânsallaştırılmış siyasete bağlılık gerçekten yalnızca metaforik mi acaba? Ayrıca, eğer böyle bir şey Jameson gibi açıkça siyasi bir düşünür için mümkün olabiliyorsa, mekânın yeniden önem kazanmasına öncülük ettiği sorgulanabilir olan edebi ve kültürel söylemler ve böyle söylemleri açık muhalif siyasetten kaçış olarak hevesle benimseyen bazı toplum ve mekân teorisyenleri söz konusu olduğunda, mekânın meta-

fora indirgenmesi ve maddiliğinin fark edilmemeye devam etmesi tehlikesi daha ne kadar büyük olabilir ki?¹⁰

Ben yine de bu projenin –yalnızca metaforik değil– gerçekten sağlam olduğunu düşünmeyi tercih ediyorum ve coğrafi mekânın fikri ve siyasi gündemdeki yerini duyuran hikmetli metaforlara rağmen, imkânların zenginliği konusunda kafa karışıklığımız sürüyor belki de. Mekânsallaşmış bir siyasete bağlılık gerçekten de doğdu, ama büyük ölçüde mekân hakkındaki yitik söylem nedeniyle mekânsal metaforların güçlü maskesinin arkasında bu bağlılığı görmek zorlaşıyor. Maddi ve metaforik mekânın karşılıklı ilişkisi içinde olduğunu kavramak zor. Bu konuda kısmen Jameson’ın çalışmalarıyla ikna oldum. Benim için (ve sanırım coğrafi mekân anlayışlarına dayanan diğer pek çok kişi için de) Jameson’ın analizinin hikmeti ve heyecanlandırıcı etkisi “geç kapitalizmdeki” kültürel, toplumsal, siyasi ve ekonomik başkaldırıların dışavurumu olarak kentin mekânsal görünümünü kapsamlı bir bakışla çözümlemesinden kaynaklanıyor. Bu durum sayıları giderek artan coğrafyacıların 1960’ların sonlarında ve 1970’lerin başlarında giriştiği proje için paradigma niteliği taşıyordu; Jameson toplumsal ve yapısal çevre olarak kentsel peyzajın yeniden yapılandırılmasını pek kavramamışsa da, henüz gerçekleşmemiş dopdolu bir kent vizyonu sunan mebzul miktarda zekice bağlantılar kurmuştu. Metafor kullanımı onun başarısının anahtarıydı. Jameson’ın karşılaştığı eleştirilerin denge-sizliği de aynı derecede açıklayıcıdır. Jameson’ı siyaset ve coğrafya cephesinden eleştirenler onun kültür ve ekonomiyi birbirine karıştırmasından, kentsel yeniden yapılandırma konusunda yazılıp çizilenlerden bihaber oluşundan ve geç kapitalizmin gelişinin zamanlaması hakkında yanlış düşünmeyi inatla sürdürmesinden rahatsızdı. Buna karşılık kültür çevrelerinden gelen başat eleştiri onun direngen bir ortodokslik sergilemesiydi, nitekim şimdi “bilişsel haritalamay” bir metafor olarak açıklamayı kabul ediyor.¹¹

Tamamen metaforik olan bir mekân anlayışı ne tür tehlikeler doğurabilir? Öncelikle, bizim maddi mekân anlayışlarımız nasıl metafor aracılığıyla güçleniyorsa, mekânın metaforik kullanımları

da kaçınılmaz olarak maddi mekâna atıfta bulunur; biri diğ erinin iç inden inşa edilir; yani karş ımızda kaba bir düalizm söz konusu de ğ il. Geleneksel toplumsal teoride mekân genellikle tartışma ge- rektirmeyen bir unsur olarak iş e karış ır: tarihin hareketine izin ve- ren saha, zemin, istikrarlı temel olarak. Mekân tarihsel de ğ iş imin tutarlı olmasını sa ğ layan sabit koordinatları belirler. Dolayısıyla iliş ki asimetriktir; tarih ba ğ ımsız de ğ iş kendir, co ğ rafya ise ba ğ ımlı de ğ iş ken. Mekânsal metaforların devamlı baş vurdu ğ u anlayış iş te bu zemin olarak (ya da ayrı zeminlerin bileş imi olarak) mekân anla- yışıdır; mekân zamana hayat vermeye, mekânın donuklu ğ una karşı zamanı ayarlanabilecek, ölçülebilecek ve de ğ erlendirilebilecek bir hayatla doldurmaya yarar. Mekânsal metaforların özellikle bugün- kü dünyanın parçalanmış birli ğ ini if ş a etme gücü ne olursa olsun, bunlar kesinlikle mekânın donuklu ğ unu pekiştirerek ve böylece bu dünyanın *analizi* için elveriş li mekânsal kavramları bizden esirgeye- rek çalış ırlar. Metafor karakteri gere ğ i benzetme yapar; bir hakikati baş ka bir hakikat şeklinde öne sürerek if ş a eder. E ğ er mekân kavra- mını yeniden ön plana çıkarmanın ötesine geçeceksek, mekânsal ile toplumsal arasında uzlaş ma arayış ında metaforik ve maddi mekân arasındaki kavramsal uçurumu kapatmak kaçınılmaz olacak.

Bu söylenenler ış ığında, doğ ası gere ğ i toplumsal olan süreçleri ve mekânın üretilmiş yapılarını sabit herhangi bir verili formdaki herhangi bir mekândan en yüzeysel kırılmalarla birleştiren bir şey olarak derin mekânı düşünmek anlamlıdır. Böylece metaforik ile maddi mekân derin mekânda birbirinden ayrılamaz durumda kalır ama yine de birbirinden farklılı ğ ını korur. Metaforun mekân anla- yış larımıza hükmetmesi bakımından, bizi şekillendiren faktör sabit formdaki kırılmadır; mekânın metaforik biçimde temellük edilme- leri yeterince “gerçektir” ama derin mekânın hayatını bir aynanın gerisindeki dünyayı sakladığı kadar başarıyla saklarlar. O halde kar- ş ımızda duran soru ş udur: mekânın maddi ve metaforik anlamları arasındaki tercüme kuralları nelerdir ve bunları mekânsallaş mış siyasetin daha da geliştirilmesini sa ğ layacak şekilde nasıl aç ığ a çı- karabiliriz?

III. Ölçeğin Üretimi

Henri Lefebvre mekân kavramları konusunda sahip olduğumuz bilgi ve anlayışlar açısından en gelişkin irdelemeyi sunan yetkin ve son derece özgün eseri *Mekânın Üretimi*'nde bu soruların bazılarını ele alır. Daha önceki çalışmalarında metaforik ve maddi mekân anlayışları zaman zaman farkında olmaksızın iç içe geçmişse de, bu eserinde üç mekân türünü ayırma yönünde daha aleni bir çaba vardır: gerçek veya toplumsal mekân; ideal veya zihinsel mekân; ve metaforik mekân. Teorik mekânı ve pratik mekânı, zihinsel mekânı ve gerçek mekânı göz ardı ettiği için Foucault'ya ve başka bazı yazarlara çıkışır. Lefebvre ideal ve gerçek mekânın birbirini gerektirdiğini öne sürdüğü ölçüde zihinsel mekânı savunur, ama yine de "zihinsel mekânın" kendini böbürlenmeye kaptırabileceğini isabetle algılar:

Yazarların hepsi olmasa da çoğu zihinsel mekânın (dolayısıyla neo-Kantçı ya da neo-Descartesçi mekânın) içinde oldukça rahat etmektedir. Böylece, "teorik pratiğin", uzmanlaşmış Batılı entelektüelin ben-merkezci düşünümüne ve ardından, tamamen bölünmüş (şizoid) bilince varacak denli daraldığı kanıtlanır.

Keza mekânsal metafor karşılıklı olarak maddi mekân anlayışları çerçevesinde ifade edilmiştir; bunlar anlam oluşturma ve vazgeçilmez araçlarıdır ama yalnızca "şeylerin mekânı arasında koşutluk kurarken, karşı-etki olarak da kavramı soyutla[dıkları]" ölçüde başarılı olabilirler. Mekânsal metaforlar Marx'ın kastettiği anlamda fetişizme dayanarak gelişir ve "soyut mekânı" yeniden tasdik eder.¹²

Lefebvre'de kapitalizmin çağdaş mekânının metafor *olduğu* anlayışı vardır. Habermas'ın modernizmi tanımlamak için kullandığı ifadeyi kullanırsak, 20. yüzyıl kapitalizminin gelişiyse Lefebvre açısından mekânın "başat ama ölü" hale geldiğini söyleyebiliriz. Mekânın ölümü kapitalizmin ellerinde soyutlaştırılması yoluyla gerçekleşti. Meta üretimi ve mübadelesi dünyası, birikimin mantığı ve stratejileri, devletin baskıcı yönetimi, ulaştırma ve haberleşme ağlarının genişlemesi; işte bütün bunlar hem gündelik hayatın gö-

rünümlerinden kopuk olan hem de mevcut farkı ve farkları ezip geçen soyut bir mekân yarattı. Mekân “mahvedildi”. “Devlet farkları tekrarlara ya da döngüselliklere indirgeyerek zamanı parçalar. (...) Hegelci formunda mekân kendine gelir.” Hegelci mekân, devlet eliyle uygulanan salt kavramsal bir dayatmadan ibaret olduğu ölçüde, gerçekten de ölüdür ama aynı sebeple hâkimdir de. Mekân iki anlamda hükmeder: toplumsal ilişkilerin en önemli üreticilerinden ve yeniden-üreticilerinden biridir ve aynı zamanda baskıcı şiddetin kaynağıdır: “soyut mekânın üretiminin” veçhelerinden biri genel *metaforlaştırmadır*; bu genel metaforlaştırma “tarihselliğe ve birikimselliğe uygulanan bu metaforlaşma, bunları, şiddetin rasyonelliğe boğulduğu ve birleştirici rasyonelliğin şiddeti akladığı bu mekâna taşır.”¹³ Lefebvre’e göre kapitalist “üçlü” toprak, emek ve sermayeden oluşmaktadır ve bunlar “üç cepheli bir kurumsal mekânda” somutlaştırılır. Mekân:

toplamlar ve bu şekilde korunan, zorlamaların sergilendiği, dolayısıyla fetişleştirilmiş, farklılıkları indirgeyen egemenliğin mekânıdır; parçalanmış, özellikleri, yerleri ve yerleşmeleri hem denetlemek için hem de pazarlık konusu etmek için ayıran, dağıtan mekânıdır; iğrenç yerlerden soylu yerlere, yasak alanlardan egemen yerlere dek hiyerarşik[tir].

Lefebvre’in gözünde, soyut mekânın zora dayalı türdeşliği ve şiddeti asla topyekûn değildir. Mekân mutlaklıktan soyutlamaya doğru muazzam bir düşünüş yaşamışsa da tarihsel mekânlar yok olmaz, bilakis kesintisiz bir döngüden geçerler. Aralıksız bir mücadele mekânın üretimini şekillendirir ve bu mücadelenin hedefi –Lefebvre’in deyişiyle “stratejik hipotezi”– soyut mekânı destekleyen ideolojileri yenilgiye uğratmak, mekânın soyutlaştırılmasını tersine çevirmek ve aynı zamanda parçalanmaya varmayan mekânsal fark yaratmaktır:

Günümüzde sınıf mücadelesi her zaman olduğundan daha çok, mekânda yaşanır. Doğrusu, soyut mekânın farklılıkları kelimenin tam anlamıyla silerek gezegene yayılmasını tek engelleyen şey sınıf mücadelesidir. Sadece sınıf mücadelesinin farklılaştırıcı bir kapasitesi vardır. Strateji olarak, “mantık” ve “sistem” olarak ele alınan eko-

nomik büyümenin içinde olmayan farklılıkları üretme kapasitesi sadece onda vardır (bunlar sonuçta ortaya çıkan ya da hoş görülen farklılıklardır). Bu mücadelenin biçimleri geçmişte olduğundan çok daha çeşitlidir. Azınlıkların politik eylemleri de elbette bunun parçasıdır. (...)

Sınıf mücadelesi bugün her zamankinden daha fazla mekâna kazanmış durumda. Hatta bu tek başına soyut mekânın tüm geze-
geni ele geçirmesini ve tüm farklılıkları örtbas etmesini engelleyen mücadeledir. Farklılaştırma, ekonomik büyümenin yapısında strateji, “mantık” ya da “sistem” sıfatıyla yer almayan, yani büyümenin tetiklemediği ya da büyüme açısından kabul edilebilir olmayan farklar yaratma kapasitesine yalnızca sınıf mücadelesi sahiptir. Bugün sınıf mücadelesinin formları eskiye göre daha çeşitlenmiş durumda. Haliyle, azınlıkların siyasi eylemini de içeriyor. (...) Mekânı ilgilendiren stratejik hipotez ne “azgelişmiş” denen ülkelerin rolünü dışlar, ne de sanayi ülkelerinin ve işçi sınıflarının rolünü. Tersine: Ayrışık yanların bir araya gelmesini, ayrı hareket ve öğelerin birliğini hedef ve ilke olarak ortaya koyar. (...) Hipotez ise, farklılıkların –doğadan kaynaklanan ve ekolojinin (rejimler, ülkeler, tarihsel kentler, etnik yapılar, kaynaklar, vb.) tek başına vurguladığı farklılıklar da dahil– sorumluluğunun üstlenilmesini içerir.

Muhalef farklılıkları siyasi pratiklerle bağlantılı ama onlardan ayrı bilgi sistemleri şeklinde yeniden inşa edip bir araya getirecek yeni bir teorik kod gerekiyor.¹⁴ Mekân farklı bir şekilde üretilebilir olana kadar, özgürleştirici mekân üretimine rehberlik eden bilinçli bir strateji olarak fark mekâna yerleştirilene kadar, alternatif mekân kavramları sınırlı kalacaktır.

İlk kez yaklaşık yirmi yıl önce yazmış olsa da, Lefebvre’in siyasi stratejinin odak noktası olarak farklılık üzerinde odaklanması ve (sınıf mücadelesinin dayatmaları doğrultusunda olmakla birlikte) bugün farklı özne konumları diyebileceğimiz (cinsel yönelim gibi cinsel farklılık da kuşkusuz kapsanmalıdır) unsurları dahil etmesi ve olumlaması farklılığın toplumsal inşası etrafında kurulmuş

çağdaş siyasi teorileri destekler durumdadır. Lefebvre'in açıkça koruduğu Marksist çerçeveyi bu eserin büyük bölümünde post-Marksizm/yapısalcılık/modernizm lehine terk etmiş olması bu durumu değiştirmez. Yakın geçmişe ait bu çalışmadaki esas tartışmalar sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyetin bütünleştirilmesi, farklı özne konumlarının müzakere edilmesi, sakatlayıcı görelilikten kaçınan çok-konumluluğun teorileştirilmesi etrafında döndüğüne –hepsi açıklığını sürdüren, müdahale “mekânları” sağlayan, toptancılıktan kaçınan ve siyasi güçlenmeyi besleyen analitik bir çerçevede yer alır– ve bütün bunlar ana meseleler olduğuna göre, Lefebvre'in mekânın üretimine dair anlayışının bazı yol gösterici işaretler sunabileceği açıktır. Mekân bağlamak için olduğu kadar ayırmanın da, içermek için olduğu kadar dışlamanın da aracıdır ve Lefebvre tam da eleştirel mekân anlayışına hayat vererek, farklı “konumları” bütünleştirme, müzakere etme ve teorileştirme çabalarımızı “kurgulayan” mekânsal metaforların şifrelerinin çözülmesini sağlayan bazı aletler sunar. “Mekânın üretimi”ndeki parlak taraf işte budur. Metafor eleştirisine üstünlük kurmuştur ama aynı zamanda kendileri de kısmen metafor aracılığıyla kavranan çok farklı deneyimlerin birleştirilmesi için temel sunmaktadır.

Daha somut olarak, Marx'ın argümanının doğrudan sömürü deneyimine maruz kaldıklarından dolayı işçi sınıfına öncelik verdiğini –şimdilerde pek çok kişinin yapmak istediği üzere– reddetmek Marksizm eleştirilerinde yapılan en vahim yanlışlardan biridir. Diğer özne konumlarının (bunlar nasıl tanımlanmış ve ne kadar sınırlandırılmış olurlarsa olsunlar) biricik ve bu anlamda ayrıcalıklı olduklarını kabul edebiliriz, ama bunların farklı şekillerde öncelikleri vardır. Marx'ın nazarında işçi sınıfının özel önceliği sömürüyü “her iki taraftan” kavrama yeteneğine sahip olmasıydı. Buna bağlı olarak, mesela ırk ve toplumsal cinsiyet temelindeki diğer baskı türlerinin özne konumlarının asli parçası olarak kendi ayrıcalıklarını taşıdığını ileri sürebiliriz. Bu durumda muhalif ayrıcalıkların kısmen karşılıklı eleştiri yoluyla tartışılması söz konusudur, ama Lefebvre bunların toplumsal mekânın daha geniş alanında müzakere edildi-

ğini ve dolayısıyla bu mekânın kurucu unsurları olduğunu görme fırsatı sunar.

Yine de mekânın üretiminin siyasi strateji açısından neyi ima ettiği kolayca netleşmez. Bu soru hâlâ yanıtlanmayı bekliyor. Bunun bir nedeni Lefebvre'in felsefi eleştirisi platformundan asla kaçmaması ise, diğer nedeni de kendi geliştirdiği mekân tarihinde farklı toplumsal mekânlar ile bunlara eşlik ettiği kabul edilen kavramsal mekânlar arasında neredeyse kazara keşfedilmiş bir salınımın varlığıdır. Felsefi eleştiriyi verili alan ve *coğrafi* mekân üretimiyle bağlantılandıran bir tercümenin hâlâ yapılması gerekiyor – 3. bölümde sözünü ettiğimiz, toplumsal ve fiziksel mekân inşasını bütünleştiren bir tercüme. Hem eşitsiz gelişim teorisindeki eski bir tartışmayı yeniden açan, hem de mekânın üretimi mefhumunu geliştiren bir argüman hattı önermek istiyorum.

5. bölümde eşitsiz gelişim teorisini çıkarsarken, hayati bir dayanak olarak zıt yönlerdeki eşitleme ve farklılaştırma eğilimlerinin ortaya çıkacağı ve yerleşeceği bir coğrafi çerçeve oluşturmanın gerekli olduğu tespiti yapılmıştı. Mekânın üretiminde kentsel,¹⁵ ulusal ve küresel olmak üzere üç ana ölçeğin olduğu ileri sürülmüş ve bu ölçeklerin dahili olarak altbölümlere ayrılmasını sağlayan farklı araçlar ele alınmıştı. Coğrafi ölçek genelde rekabet ve işbirliği arasındaki diyalektiğin geçici bir tür coğrafi sabitlenmesi olarak düşünülmüş olsa da, bu diyalektik aslında sermayenin dahili bir ögesi olarak teorileştirilmişti. Bu iddialar hâlâ uygun bir soyutlama düzeyinde duruyor belki ama ölçeğin üretimi ve ölçek siyaseti böyle bir teorileştirmenin düşündürebileceğinden daha karmaşıktır. Çünkü ölçek muhalefetin olduğu kadar sermayenin de projesidir. Farklı toplumlar mekân üretiminin ayrılmaz parçası olarak coğrafi ölçek üretir.¹⁶ Tarihsel farkı tartışmak için mütevazı da olsa bir jargon setine sahibiz ama coğrafi farklar söz konusu olunca kavramlar açısından yoksullaşıyoruz. Aslında ölçek, evin sınırlarının çizilmesinden dünya çapında sınırların belirlenmesine kadar, mekânsal farklılaşmanın en temel biçimidir. Bir uçta küresel mekân ekonomik piyasa ilişkilerinin ve piyasayı dışlama, zayıflatma ya da teşvik

etme amaçlı siyasi mücadelelerin ürünüyken, ev mekânı ise esasen cinsel farklılık ve toplumsal cinsiyete dayalı mücadelelerin hâkim olduğu toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimini adresidir. Hatta yalın anlamıyla bilişsel haritalama ciddi bir siyasi strateji olarak alınırsa, birinci vazifesi herhalde yerleri birbirinden farklılaştıran sınırları saptamak olurdu bile diyebiliriz. Neyin haritasını çıkaracağımızı dahi bilebilmemiz başka nasıl mümkün olurdu? Bu iş keyfi olarak yapılmayacaksa eğer, bir ölçek teorisi, yani ölçeklerin toplumsal üretimini konu alan bir teori önkoşuldur.

Coğrafi ölçek siyasidir, zira olayların ve insanların kelimenin tam anlamıyla “mekânda dizginlenmesi” bu teknolojiye göre yürütülür. Yahut, ölçek insanların “işgal ettiği” ya da kendileri için ürettiği mekânın ya da mekânın sınırlarını çizer. Dolayısıyla ölçekte mekânın baskıcı ve özgürleştirici imkânları, mekânın ölümü ve aynı zamanda hayatı da damıtılır. Aynı derecede, ölçek mekânsal ideolojilerin damıtılmış ifadelerini sunar: milliyetçilik, yerelcilik, bölgeselcilik ve bazı türleriyle ırkçılık ve yabancı düşmanlığı. Bu mekânsal mücadele pek çok siyasi söylemdeki yerleri adlandırma tartışmalarında genellikle zımnen, sınır mücadelelerinde ise açıkça sürse de, ölçeğin üretimi ve temsili böylelikle mekânsallaşmış siyasetin merkezinde yer alır. Şimdi şehir dahilindeki eşitsiz coğrafi gelişime dair kısa bir örnek vermek istiyorum.

Başka yerlerde olduğu gibi New York City’nin mutenalaştırılması da başlarda merkeze yakın mahallelerde yoğunlaşmıştı. Manhattan’ın Aşağı Doğu yakası 1974-75’deki ekonomik daralmanın sona ermesinin ve 1977 finans krizinin hafiflemesinin ardından ve de 1980’lerde konut sektöründeki finansal baskının yoğunlaşmasıyla birlikte ciddi bir saldırıya maruz kalmıştı. Reagan yönetimi yeni konut yapımına yönelik federal kaynak aktarımını fiilen durdurunca, şehir yönetimi New York’un konut politikası olarak mutenalaştırmayı benimsedi. Doğrudan konut rehabilitasyonuna yönelik programlardan ayrı olarak, şehir yönetimi kiradaki mülklerinin bakım onarımını hakkıyla yapmayan ev sahipleri [*absentee landlordism*], devasa yatırımsızlık ve sosyal hizmetlerdeki kesinti-

ler nedeniyle harap vaziyetteki Aşağı Doğu Yakası'nı "geri almak" için iki uçlu bir strateji benimsedi. Stratejinin bir ucu uzun vadede bu bölgeyi beyaz orta sınıflar için yeniden güvenli kılmak amacıyla bölgede uyuşturucuya karşı sert önlemler alınmasını içeriyordu. Stratejinin diğer ucu ise kentin büyümekte olan evsizler nüfusunun giderek daha çok kullandığı, uyuşturucu ticaretine sahne olan, bölge sakinlerinin her katmanından kişilerin de yararlandığı parkların "temizlenmesi"di. Şehir yönetimi bu mekânların, özellikle de Tompkins Meydanı Parkı'nın kontrolünü kaybettiğini hissediyor ve bunu açıkça dile getiriyordu.

Semtin çeşitli grupları parkı geri almak için polisin parka giriş yasağı tehdidinde -Lefebvre'in deyişiyle, devletin kontrolünde bulunan mutlak mekâna geri döndürülmesine- karşı örgütlendi ve mücadele dört yüz kişilik bir polis gücünün göstericilere saldırdığı 1988 Ağustos ayında doruğuna ulaştı. Göstericiler "Kimin parkı bu? Özbeöz bizim parkımız" diye sloganlar attılar. Atlı polis ve sopalarla yürütülen birkaç saatlik saldırının ardından, polis parkı teslim etti ve bu mekân bir anda şehirde örgütlenen kiracıların, barınak arayanların ve evsizlerin odağı oldu. Belediye başkanı hemen parkı "mezbelelik" olarak niteledi ve ayaklanmanın suçunu "anarşistlere, sosyal asaklara, uyuşturucu bağımlılarına, dazlaklara ve komünistlere" yükleyen Polis Yardımlaşma Teşkilatı [Patrolmen's Benevolent Association] başkanına katıldı. Bu arada genelde Marksist bir dil kullandığına pek rastlanılmayan *New York Times* gazetesi ayaklanmanın faturasını "B Caddesi'ndeki Sınıf Mücadelesi"ne çıkardı. Birkaç gün içinde parkta üslenen neredeyse tamamen örgütsüz bir evsizler kitlesi içinde, ayrıca kiracı ve işgalcilerin mevcut ve yeni grup ve organizasyonlarıyla bağlantılar kuruldu. İşgal eylemleri yeniden başladı ve parktan dışarıya Aşağı Doğu Yakası'nın her yanına yayıldı; "Her yer Tompkins Meydanı" yeni sloganlardan biri oldu. Başlangıçta şehir yönetimi işgal eylemcilerine ve barınak için gösteri yapanlara çok temkinli yaklaştı ve belediye başkanının sert suçlamaları yalnızca parka yönelik olmaktan çıkarak tüm Aşağı Doğu Yakası'nı hedef aldı. Ayrımcı yeni park kuralları benimsendi

ve sonra telaşla rafa kaldırıldı, polisin altı ay süren savunma amaçlı zorbalığının ardından park esas olarak Afrikalı-Amerikalı ve Latin kökenli iki yüz ila üç yüz arasında evsiz insanın teneke mahallesi haline geldi. Aralık 1989'da, hava sıcaklığı tek hanelerdeyken, evsizlerin varlığı parkı başkalarının kullanmasını engelliyor bahanesiyle, tepeden tırnağa tam donanımlı polis gücü parka girdi, parkın evsiz sakinlerini dağıttı, derme çatma barınaklarını özel eşyalarıyla birlikte dışarı attı ve hepsini on çöp kamyonuna yükledi. Çevredeki işgalcilere yönelik saldırılar da yoğunlaştırıldı.

Bu örneği vermemdeki amaç mekânı kontrol etme mücadelesinde ölçeğin rolünü vurgulamak. Park için mücadele olarak başlayan hareket, farklı grupları ve örgütlenme türlerini ve farklı yerleri kapsamak üzere, tüm semti *mücadelenin siyasi genişlemesinin parçası* olarak tanımlayana kadar coğrafi olarak genişledi. Ele aldığımız örnek mekânsal siyasetin olayların “meydana geldiği” şeklindeki metaforu pratiğe koymakla kalmadığını, esas çekişmenin mücadelenin ölçeğini belirleyecek güç odağı ile, yani alınacak yeri ve sınırlarını (Lefebvre için parça ya da parçaları) kimin belirlediği meselesiyle ilgili olduğunu düşündürüyor. Soyut mekâna karşı başarılı mücadelelerin “sıçrayan ölçekler” şeklinde ilerlediğini de ima ediyor. Mücadeleler parçalanmış mekânları bir ölçekte uyumlu ve birbirleriyle bağlantılı yerler şeklinde örgütleyerek, kendilerini hiyerarşinin bir sonraki ölçeğine yükseltir. Mekânın üretimini küresel ölçek dahilinde yuvalanmış bir ölçekler hiyerarşisinin üretimi olarak kavramanın ve bu hiyerarşilerin nasıl kurulduğunu anlamının önemi işte buradan kaynaklanır. Ama sorular da var. Özellikle, bir kez siyasi mücadelenin parçası olarak olaylar “meydana geldiğinde”, daha yaratıcı bir iş olan yer üretimine geçiş nasıl örgütlenektir? Kesintisiz harici saldırı tehdidi, siyasi örgütlenmedeki iç bölünmeler ve genel kaynak yetersizliği nedeniyle Tompkins Meydanı Parkı'nda bu ancak en basit düzeyde gerçekleşmişti.¹⁷

İşçi Partisi'nin sol kanadı parlamento imkânlarını kullanarak, 1980'lerin başlarında, Londra Büyükşehir Belediyesi'ndeki çoğunluğu sayesinde, Londra'nın kontrolünü ele geçirdi ve mekân üretme

açısından daha geniş bir imkâna sahip oldu. Bir kentsel mekân olarak Londra'yı yeniden üretmekle sorumlu kurumlardan bir kısmını dinamik reformlara tabi tuttu. Çeşitli yerlerde çocuk bakımı tesisleri tedarikini artırdı, Afro-Karayıplılara ve siyah Britanyalı hanelerine ve semtlerine yönelik hizmetleri ve bu hizmetlere erişimi güçlendirdi, ulaştırma ücretlerinde indirim yaptı vb. Bütün bunlar Thatcher hükümetinin Britanya üzerinde uyguladığı sınıfsal strateji için o kadar tehditkâr görüldü ki, ulusal parlamento tüm soyut mekân ölçeğini (büyükşehir belediyelerinin ölçeğini) yürürlükten kaldırdı.

IV. Tarihin Sonu mu, Coğrafyanın Başlangıcı mı?

Başkanlar, başbakanlar ve futbol teknik direktörleri her basın konferansını insanlık, ya da en azından ulus tarihin şu ya da bu aşamasının eşliğinde bulunmaktadır diye ilan etmek için kullanırken, bir Amerikan Dışişleri Bakanlığı bürokratinin 1989'daki kargaşasının ortasında tarihin fiilen sona erdiğini açıklaması yeni bir canlılık getirmiş olabilir. Francis Fukuyama'ya göre, Doğu Avrupa'da resmi komünizmin yıkılması ve ardından Doğu ile Batı arasındaki ideolojik mücadelenin sona ermesi "Batılı liberal demokrasinin evrenselleşmesinin" ve Hegel'in kendini olumsuzlaması olarak tarih kavramının gerçekleşmesinin işaretiydi. Mücadeleler sürecekti tabii, ama bunlar belli yerlerle sınırlı ve çevresel düzeyde olacaktı. Gelecek tarih açısından can sıkıntısından başka bir şey vaat etmiyordu.¹⁸

Bu filozofun siyasi oportünizmini herkesin gözleri önüne seren, Hegel'e bağlılık içinde yazılmış bu makalesinden belki de daha ilginç olan nokta "tarihin sonunun" gördüğü olağanüstü itibardır. Mekânın yeniden öne çıkarılması açısından bakıldığında, Fukuyama'nın Doğu Avrupa'yı açıklama çabalarının merkezine yerleştirilmesi için sergilenen bariz çırpınmanın gerisindeki mantığı açığa çıkarmak zor olmayabilir.

Tarihin sonu iddiasının saçmalığı hemen fark edilecek kadar bariz. Doğu Almanya'da tarihin asla heykel gibi kıvıldamadan durmayacağını dile getiren anti-Stalinist bir şaka vardır. Herkesin bildiği

üzere, geleceğin tarihi belirlenmiştir; durmaksızın değişen şey geçmişin tarihidir. Başka türlü söylersek, 1989 ayaklanmaları son kırk yıldır ilk kez tarihin insanlar tarafından yapılabileceğini, en azından bunun mümkün olabileceğini ortaya koymuştur. Bu ayaklanmalar milyonlarca Doğu Avrupalı için tarihin yeniden başlamasını temsil eder. Tarihin sonu iddiasındaki küstah etnik-merkezcilik kimsenin dikkatinden kaçmıyor kuşkusuz. ABD ve Sovyet liderlerinin birbirlerine yönelik megatonluk nükleer tehditlerinin dozunu azaltmaları, tek başına, kendi tarihsel akıbetlerine dair söyleyecek bir çift sözleri olsun diye çok farklı yollarla mücadele veren Zimbabwe köylülerini, Filistin İntifadasını, ya da New Yorklu evsizleri tarihten yoksun bırakmanın gerekçesi olamaz. Tarihin sonu, en azından, her iki tarafın savaş ekonomileri geri çekildiği ölçüde, şeytani coğrafyaların üretimini tasfiye etmeyecek, aksine iyice pekiştirecektir.

Yine de, gerici idealizmine karşın, bu önermede bir mantık kırtısı yakalamak mümkün. Hegel (ulus) devletin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak, mekânın zamana karşı belirli bir önceliği olduğunu sezmiş, Marx ise “tarihsel zamanı devrim zamanı” olarak yeniden ileri sürmüştü.¹⁹ Doğu Avrupa’da resmi komünizmin yenilgisi devrimci zamanın sonunun işareti olarak görülürse (bu toplumların hiçbirinin komünist devrimlerinin *olmaması* gibi bariz tarihsel gerçeğe rağmen – madem öyle tarih yalnızca bir fikirdir), bu durumda tarihsel zaman gerçekten de bitmiş gibi görünebilir. Aslında Marx’ın kendisi de kısmen bu mantığı benimsemiştir, ama Hegel konusunda çoğu kez yaptığı gibi onu tersine çevirmiştir. Marx açısından *kapitalizmin* sonu toplumsal değişimin yurttaşlar tarafından değil, doğa yasalarına benzer soyut toplumsal yasalar, sözgelimi kapitalizmin ekonomik yasaları tarafından yönetildiği *tarih-öncesinin* sonunu işaret ediyordu. Tarihin *toplumsal* ve *siyasal* tam belirlenimi ancak kapitalizmin yıkılmasıyla başladı. Hatta, *Mekânın Üretimi*’nden yalnızca dört yıl önce kendisi de *La Fin de l’Histoire* [Tarihin Sonu] adlı bir kitap yazmış olan Lefebvre şu sonuca varmıştı: “Mekân, Hegel’e göre, tarihsel zamanı sonlandırır; mekânın efendisi Devlettir.”²⁰

Ne var ki, ister Fukuyama'nın doktrinci idealizmi formunda, isterse de Lefebvre'in daha eleştirel yaklaşımında olsun, bugün mekânın yeniden öne çıkarılması herhangi bir Hegelci meşrulaştırmaya dayanmıyor. Bugünkü çok daha pratik bir iş ve bu haliyle siyasi olmaya daha yakın. 20. yüzyıl ortalarında coğrafyanın ölümü, Soja'nın da öne sürdüğü gibi, kasten açılmış yaraların ardından gerçekleşti ama aynı zamanda güncel olgulara da bir tepkiydi: mekânın zaman yoluyla yok edilmesinin hızlanması; savaş-sonrası (bilhassa Amerikan) kapitalizminin bakış açısından görüldüğü haliyle küresel, bölgesel alanlarda ve şehir-banliyö alanlarında mekânsal koşulların kasıtlı olarak eşitlenmesi zaten az gelişmiş durumdaki coğrafi bilgiyi güncel meseleler karşısında gitgide marjinalleştirdi. Marshall Berman'ın (metaforlarla dolu ve kapitalizmin coğrafyasını kusursuz ortaya koyan bir başka eserde) dediği gibi, mekânın inşasında olduğu kadar yıkılışında da coğrafi nihilizm içeren "asli nihilizm" modern kapitalizme eşlik eder.²¹

Dolayısıyla günümüzde mekânın toplumsal teoride yeniden önem kazanmasının savaş-sonrası dünyada coğrafi mekânın yeniden düzenlenmesi ve yeniden sorunsallaştırılmasıyla tarihsel olarak uyum içinde olması hiç de rastlantı değil. Ayrıca bu birkaç toplum teorisyeninin ezoterik teşhisinden ibaret de değil. ABD Kongresi 1987'de ülkenin ekonomik ve askeri çıkarları açısından hayati sayılan coğrafya eğitimini teşvik etmenin aracı olarak (şimdi yılda bir gerçekleştirilen bir etkinlik olan) "Coğrafi Farkındalık Haftası" kutlama kararı aldı. Daha az simgesel ama potansiyel etkisi çok daha fazla bir örnek olarak, eski Savunma Bakanı Casper Weinberger'in *Forbes* dergisinde geçen on yılın değerlendirilmesi kapsamında yazdığı "Capitalist Tool" [Kapitalist Alet] başlıklı yazısında, Harvard ve diğer Amerikan üniversitelerine "coğrafyayı geri getirme" çağrısında bulunmasından bahsedebiliriz. Weinberger'in bu çağrısının gerekçesi de şuydu: "Biz," yani Amerika küresel ilişkilerde meydana gelen "bu hayret verici gelişmelerden kelimenin her anlamında kazanç sağlayabiliriz. (...) Bütün bunlar coğrafya ile başlar."²²

Öyleyse mekânın toplumsal teoride yeniden canlandırılması hiç de sorunsuz değil. Bu yeni gelişme coğrafi bilgiyi kimin kontrol ettiği, kimin nasıl kullandığı ve bu bilginin kimin için ve nasıl üretildiği konularında temel siyasi karşıtlıkları beraberinde getiriyor. Destekleme ihtimali olanlar ise mekânsallaşmış bir siyasetin yıkıcılığını hiç anlamayacak. Ama her şeyin sonsuz akış halinde olduğu Heraklitosçu bir dünya uğruna beyaz erkeğin, işçi sınıfının ve iktisadın durmaksızın yenilgiye uğratıldığı çeşitli “özne konumlarından” müteşekkil bir evren oluşturmaya kararlı çevrelerden de muhalefet beklenebilir. Böyle bir tavrın zaman içinde Heraklitos’un ikileminden öznelerin ebediyen değişen ve nihayetinde erişilemeyen konumsallıkların –ne kökene ait bir iz ne de varılacak bir yer umudu– peşinde koşmaya mahkûm edildiği Dante’nin Cehennemi’ne düşmesini engelleyen tek şey mekânsal metaforların verimliliğinin sağladığı zemindir.²³ Ne de olsa akış sürerken “duracak bir yer” talep eden de Heraklitos idi. Ama bu metinde ileri sürüldüğü gibi, mekânsal metaforların iyi niyetle kullanılması artık imkânsızsa, mekân artık asla sorunsuz değilse, üzerinde durulacak önceden verili bir mekânsal zemin de yoktur, özne konumları için dayanak noktası olacak ya da bunları maskeleyecek hiçbir kendiliğinden oluşmuş coğrafi nirengi noktası da yoktur. Coğrafya da akar. Mekânın yıkıcılığı böyle körü körüne feda edilemeyecek kadar değerlidir. Çok-konumluluğun çözümü ölümler arasından sorgulanmamış bir metafor olarak gizlice kaçırılarak değil, daha doğrudan bir siyasi tarzda araştırılmalıdır.

O halde en popüler söylemden en felsefi olanına kadar mekân mücadelesi son derece siyasidir. Beklentiler hiç de akademik değildir. 19. yüzyıl sonu Peru ve Brezilya’sında geçen epik film *Fitzcarraldo*’da (1982) yönetmen Werner Herzog Avrupalıların Amazonya’yı dışarıya açmak, doğal kaynaklarını (bilhassa kauçucu) kullanmak ve bölgenin iç kesimlerini yüksek sınıf Avrupa toplumunun suretinde düzenlemeye yönelik ilk çabalarını yansıtmak için gerçek olaylara dayanır. Kültürel doğa üretimi dehşet vericiydi. Film 1896’da Amazon ormanlarının yaklaşık 1600 km içinde yer

alan Manaus'ta, opera binası Teatro Amazonas'ın açılışıyla başlar. Açılış performansları için Enrico Caruso ve Sarah Bernhardt getirilir. Nehrin suyu "kirli" olduğu için, Manaus'un kibar beyefendileri gömleklerini ve yakalarını kolalanmak üzere Lizbon'a gönderirler. Operada atlar baştan aşağı "en iyi kalite şampanya ile" yıkanır. (Klaus Kinski'nin oynadığı) başkarakter Fitzcarraldo, adı Fitzgerald'ın yerel telaffuzundan gelen kaba saba bir İrlandalı serüvencidir. Opera sevdalısıdır ve Caruso'yu görmek için Iquitos'tan Amazon boyunca yaklaşık 1900 km kürek çekerek gelmiştir: "Bu ormandaki en iyi opera olacak." Fitzcarraldo fiziksel olduğu kadar kültürel doğa üretimiyle de motive olmaktadır. Eline geçirdiği nadir bir haritada, Amazon'un kuzey yönünde akan iki kolu Ucayali ve Pachitea'nın neredeyse birleşecek kadar birbirine yakın aktıklarını, sadece dar bir kıstakla ayrıldıklarını fark eder. Ucayali epeyce güneye, Peru'nun keşfedilmemiş Amazon ormanlarına uzanır ama binlerce kilometrekarelik alanın kullanılmasını engelleyen hızlı akıntılar –Pongo des Mortes– nedeniyle bu nehre girilememektedir. Ama Pachitea ulaşımına elverişlidir.

Önceki başarısızlıkları arasında "And Dağları'nı aşan bir demiryolu" da bulunan Fitzcarraldo kauçuk elde etmek amacıyla kıstağı aşarak Peru Amazonya'sına nehir yolu açma tutkusunu saplantı haline getirmişti. "Bir dağı hareket ettireceğim," diye yemin eder. Kalabalık bir mürettebat ve demir nehir teknesiyle Pachitea'dan ayrılır ve çok geçmeden, yamyamlar diye bilinen ve ormanla kaplı nehir kıyılarındaki gözle görülmeyen, varlığı giderek daha gürültülü ve tehditkâr hale gelen Jivaro halkıyla karşılaşır. Fitzcarraldo onlara "çıplak kışkılar" adını verir. Saldırı başlamak üzereyken, geminin pruvasındaki gramofonda bir Caruso operası çalar ve bunu duyan Jivaro yerlileri yatıştır. Yatışmaktan da öte tekneye yüzerler ve büyük beyaz Tanrı için dağın hareket ettirilmesine yardımcı olmak üzere temkinli biçimde projeye katılırlar. Tekneyi yüküyle yüzdürmek ve iki nehir havzasını birleştirmek müthiş teknik sükse olacaktır, ama Fitzcarraldo asıl muazzam bir servet beklentisindedir. Avrupa keşif hareketinin en ileri ucunda, daha ileri gitmeye cüret etmiş bir

avuç Avrupalının başına gelenleri anlatan iki misyonerle karşılaşır. Misyonerler Fitzcarraldo'ya seyahatinin amacını sorarlar ama o kaçamak cevaplar verir. Ayrıntılar için sıkıştırılınca gözlerini karanlık ormana çevirip usulca şöyle der: "Coğrafi bir şeyler planlıyorum."

Kapitalizm daima esas olarak coğrafi bir proje olmuştur. Kapitalizme isyanın da "coğrafi bir şeyler planlaması" gerektiğini iddia etmek için çok erken olmayabilir, umarım çok geç de değildir.

Neil Smith

New Brunswick, New Jersey

1990

Eşitsiz Gelişim'in yazılışından bu yana geçen çeyrek yüzyılda kapitalizm ve onun coğrafyası çarpıcı biçimde değişti. Küreselleşme, pek çok insan için gündelik hayatın bilgisayarlaşması, Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da devlet sosyalizminin çöküşü, dünya siyasetinde dinin yeniden öne çıkarılması, Doğu Asya'da daha önce benzeri görülmemiş bir sanayi devriminin yaşanması ve Çin'de buna eşlik eden sermayeleşme, küreselleşme-karşıtı hareket ve küresel sosyal adalet hareketleri, küresel ısınma, küresel kent politikası olarak mutenalaştırmanın yaygınlaşması, biyo-teknolojinin yükselişi, neoliberal devlet, teröre karşı savaş maskesi altında küresel hegemonya için ABD öncülüğünde yürütülen savaş: bunlar ve daha birçok gelişme 21. yüzyıl kapitalizminin çehresini kökten değiştirdi. Diğer her şey bir yana, Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya arasındaki daha 1980'lerde tartışılır hale gelmiş nispeten istikrarlı savaş-sonrası bölünme bugün tutarlılıktan yoksun olmakla kalmıyor, aynı zamanda tuhaf duruyor – fazlasıyla 70'lere ait geçmiş bir durum olarak görünüyor. Keza, halihazırda yüzde 50 oranında kentleşen dünyada, kentsel ile kırsal arasında herhangi bir kesin ayrım da kuşku götürür. Aynı şekilde, merkezlerin mutenalaştığı, çeperlerde ise ticari ve toplumsal bakımdan gelişkin bölgelerin peydahlandığı bir çağda, kent merkezi ile banliyö arasında da net ayrımlar yapılamaz. Birçok cephede eşitsiz kapitalist gelişme her zamankinden daha katmanlaşmış görünüyor.

Birçok kişi, ABD'de 2001'de Pentagon ve Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırıları da bu muazzam değişiklikler listesine dahil edebilir ve hiç kuşkusuz bu olaylar 20. yüzyılın dünya savaşlarına çok benzer şekilde bir tür küresel siyasi eşikler olarak tarihe mal olacak, hatta şimdiden oldu. Ne var ki, herhangi bir ABD başkanının ısrarla savunacağını aksine, dünyayı değiştiren

şey 11 Eylül olayları değildi. Tabii ki olaylar zalimce planlanmıştı ve sembolik açıdan çok önemliydi, ama insanlığın kendine uyguladığı vahşetin tarihçesi içinde değerlendirildiğinde görece önemsiz olaylardı. Aslında, bir eşik çizgisini belirleyen şey (ille de böyle bir şey bulunacaksa tabii) bu olaylara gösterilen *tepkiydi* – çok daha geniş bir ölçekte sergilenen zalim ve planlı bir tepki. 11 Eylül olayları ABD-merkezli egemen sınıf tarafından uzun süredir arzulanan, geçici, ama nihayetinde hayali bir küresel hegemonyayı sağlamlaştırmak amacıyla soğukkanlılıkla kullanıldı. Diğer ölçeklerde ve bağlamlarda yaşanan değişimleri herhangi bir şekilde yadsıma ya da küçümseme yoluna gitmeden, uluslararası ama ABD-odaklı yönetici sınıf adına yürütülen bu emperyal iktidar projesi ve buna gösterilen tepkiler (11 Eylül de bu tepkilere dahildir) 20. yüzyılın son çeyreğinin her şey kapsayan siyasi, kültürel ve ekonomik realitesinin şemsiyesi altında görülmek zorunda. Günümüzde hane ölçeğinden gezegen-ötesi düzleme kadar tüm ölçeklerde, eşitsiz gelişim aşağıdan yukarı olduğu kadar yukarıdan aşağı da oluşur, ama eğer farklı şekillerde ölçeklenmiş bu süreçlerin nerede ve nasıl buluştuğunu anlamak istiyorsak, bu küresel ihtirasın analitik olarak değerlendirilmesi hayati önem taşır.

21. yüzyılın ilk on yılında canavarın kalbinde –coğrafi açıdan Avrupa, Kuzey Amerika, Japonya, Okyanusya olarak tanımlanan, ama buna karşın Harlem'i ve Paris banliyölerini dışarıda bırakan ve elbette Mexico City ve Mumbai'den Şanghay ve Kahire'ye kadar sınıf iktidarının “madun” merkezlerini de kapsayan kalbinde– yaşayan pek çoğumuz ciddi bir siyasi muhayyile, hafıza ve hatta duygu yoksunluğu içindeyiz. Aslında bilerek ya da bilmeyerek Margaret Thatcher'ın ünlü düsturunun yandaşları oluyoruz: kapitalizme “alternatif yok”* 1980'lerde Thatcher ve onun düsturundan nefret eden sol çevrelerden pek çok kişi 21. yüzyılda değişti ve “TINA”nın en ateşli taraftarları oldu ve hatta kapitalizmi tutarlı bir kategori olarak kabul etmeyi bile idealist biçimde reddetti. Yönetici sınıflar

* Margaret Thatcher'ın kullandığı, “TINA” olarak kısaltılan “There is no alternative” sloganı. (e.n.)

kapitalizmin kalibresini yükselterek onu daha genel, daha çeşitli ve daha da saf formlara dönüştürdükçe devlet de bugün tam bir girişimciye dönüşmüş durumda, ekonomistler ise gitgide çevre, toplum ve kültür alanında mühendislik yetkisi talep ediyor. Bu tür örnekler kapitalizmin varlığını bile reddediyor. Kapitalizmin varlığını reddedenlere göre, siyasi muhalefetin tutarlı hiçbir hedefi yoktur. Sofu, eklektik bir liberal ahlak vardır sadece – o da teselli niyetine. Alternatifin görünmezliği hedefin görünmezliğine göre ayarlanır.

1970’li yılların ulusal özgürlük mücadeleleri –Nikaragua, Angola, El Salvador ve diğerleri– gerçekten de büyük ölçüde zayıfladı ya da yenilgiye uğratıldılar. Büyük mücadeleler sonucu egemenliklerine kavuşmadan önce bölünen ve işgal edilen orta ve batı Afrika’da hüküm süren post-kolonyal rejimlerin büyük çoğunluğu eski kolonyal efendilerinin kibar barbarlığını en yoksul köşelerinde yeni bir kapitalist açgözlülüğe dönüştürdüler. Çevrecilik ve çok-kültürcülük solun olduğu kadar sağın da yeni politikaları oldu. Avrupa’nın sosyalistleri kapitalizmi kucaklayarak canını acıtmaya çalışan orta yolcu bir neoliberalizmin öncülüğünü yapar hale geldi. Yine de taban hareketine dayalı sosyalist hareketler Latin Amerika’nın epey bir kısmında iktidara gelmiş bulunuyor. Bu arada, insan hakları ve kadın hakları yurt içinde itibar görmese de, Batı’da aslında çok daha adi siyasi ve ekonomik çıkarların harekete geçirdiği açık savaş çağrılarına dönüştü. Her şeye karşın dünyanın dört bir yanında temel insan hakları, insana yaraşır ücretler, temiz su, haysiyet, ırkçılığın son bulması, düzgün çalışma koşulları ve sendikalar uğrunda mücadeleler patlak vermeye devam ediyor.

1980’lerde Thatcher, Reagan, Kohl ve Deng Xiaoping’in katkılarıyla küreselleşen neoliberal kibir onların çeşitli ardılları –Bill Clinton, Tony Blair, Hindistan Başbakanı Atal Bihari Vajpayee– ve dünyanın muhtelif başkentlerinde farklı ideolojik çizgilerdeki birçokları tarafından daha da ileriye taşındı. Ulusal ekonomiler, liberalizmin 18. yüzyıl Aydınlanma’sında yatan köklerinde buyrulduğu üzere, ekonomik metaların evrensel “mallar” olduğu gerekçesiyle, işyeri, finans, çevre ve ticaret düzlemlerinde de-regülasyon şantajı-

na maruz bırakıldı ve bunların hareketini yönlendiren piyasa mantığı halkın zihnine kişisel tercihten toplumsal tercihe kadar her şey için uygun mantık olarak kazındı. Keza ulusal devletler de tehdit edilerek kapitalist serbest piyasalarla iç içe geçmiş haliyle “özgürlük ve demokrasiyi” benimsemeye zorlanıyor. Dünyada pek çoklarının gözünde –kuşkusuz George W. Bush’un gülünecek derecede saçma (ve işe yaramaz) şer ekseninin (Irak, Kuzey Kore ve İran) ve uğursuzca onların gölgesinde durdukları düşünülenlerin nazarında (Filistin, Suriye, Küba, Venezuela vb.)– özgürlük bir 18. yüzyıl vadinden 21. yüzyıl şantajına, bir fırsat meşalesinden bir ölüm tehdidi alanına dönüşmüş bulunuyor. Küreselleşen ekonomi dayatılan küreselleşmiş yönetim biçimiyle ve beraberindeki küreselleşmiş tüketim ve toplumsal yeniden-üretim kültürüyle kendine yol açıyor. George Bush Mart 2005’te “Özgürlük galebe çalacak” demişti üstüne basa basa. “Özgürlük tarihin yönüdür.” Bu sırada ABD ordusu da tarihin bu sözleri doğru anlayıp anlamadığından emin olmak için tetiktedir.

Yine de pek çok açıdan değişen bir şey yok. Sınıfsal eşitsizlik ve çevresel tahribat, yoksulluk ve ırksal adaletsizlik, emperyalizm ve soykırım realitelerinin bugün yirmi beş yıl öncesine göre daha da kötüleştiği söylenebilir. İleri derecede küreselleşmiş bir kapitalizm vaadiyle tedavi edilmek şöyle dursun, bu yaralar belki onları eleştirenlerin beklentilerini bile aşan düzeyde derinleşti. Baştaki analizin elbette birçok zayıf noktası var ve bunlar bugün çok daha görünür hale gelmiş durumda, ama şahsen geriye dönüp hatalı yerleri düzeltme ya da yazdıklarımı güncellemenin cazibesine direniyorum. Ama analizin üstün yanlarından biri eşitsiz coğrafi gelişmeyi bir yanda toplumsal-mekânsal eşitleme eğilimleri ve diğer yanda bunlarla taban tabana zıt farklılaşma eğilimleri arasındaki hiç dinmeyen bir çekişme olarak görmesiydi. Toplumsal süreçten kopuk felsefi bir ikiliden de, (belki aynı şeye tekabül eden) herhangi türde bir ontolojik zorunluluktan da kaynaklanmayan bu eşitleme ve farklılaştırma yönündeki zıt eğilimler arasındaki çelişkinin kökeni, Marx’ın gayet açıkça kavradığı gibi, meta formunun dahili toplum-

sal ilişkileri ve bunun kapitalist üretim tarzında genelleşmesinde bulunabilir. Bu eğilimler hissedilir düzeyde gerçektir. Eşitsiz gelişime böyle bakmak bir yandan bugünkü dünyayı oluşturan çarpıcı biçimde değiştirilmiş farklı ölçeklerdeki manzaraları konumlandırma ve açıklama çabasına yardımcı olur. Diğer yandan, bizi eşitsiz gelişimi çok özgül bir coğrafyalar panoraması olarak görmeye, yani zorunluluklar olarak değil, doğal kuvvetlerin olağanüstü gücü ne olursa olsun, farklı biçimlerde oluşturulabilen yaratılmış dünyalar olarak görmeye zorlar. Bir alternatif kesinlikle vardır.

Eşitsiz Gelişim'in en temel amacı yine çeşitli ölçeklerde gözlemlenebilir peyzajların yaratılmasında doğayı, mekânı ve toplumsal süreci kaynaştırmak ve ortaya çıkan peyzajların toplumsal eşitsizliğin giderilmesi için nasıl bas bas bağırıldığını göstermeye çalışmaktır. Dolayısıyla doğa ile Marksist tarihsel toplumsal değişme anlayışı arasındaki bağlantının “doğanın üretimi” başlığı altında yer alması benim de aralarında olduğum pek çok kişi için belki biraz zorlama olmuştur. Bugünden bakıldığında, temel bir siyasi mesele haline gelen doğanın üretimi neredeyse yadsınamaz görünüyor. Tartışmaya özgün metnin yazılmasına vesile olan bu temadan başlamak sanırım en doğrusu olacak.

Doğa Yıkayıcılığı ve Doğanın Üretimi

1980'lerin başlarında, çevreci hareket doruğunda olmasına rağmen, o zamanlar “doğanın üretimi” tezinin –ya da nasıl adlandıırırsak adlandıralım– bu kadar yaygın biçimde benimseneceğini ve yalnızca aşırı-muhafazakârlığın değil, birinci sayfa manşetlerinin de malzemesi olacağını tahmin etmek zordu. Küresel ısınma ve insan etkisiyle oluşan iklim değişikliği artık çevreci solun panik yaratan sloganları olmaktan çıktı ve Wall Street toplantı odalarındaki ekmek, tereyağı ve martini tüketilen öğle yemeklerine meze oldu. Granola yeşilinin yerini dolar yeşili aldı. Hatta doğanın üretimi bazı bakımlardan *esas* kapitalist ilke haline geldi. İklim değişikliği kârlara yönelik tehditten kapitalist kâr elde edilebilecek yeni bir sektör haline getirildi. O

kadar ki, 2003 yılına gelindiğinde, Pentagon ABD-merkezli Küresel İş Ağı ile işbirliği içinde iklim değişikliğinin “ABD’nin güvenliği” üzerindeki etkileri konusunda uyarılarda bulundu ve iklim güvenliği için milyarlarca dolarlık bir program başlattı.

Ne var ki mesele bu kadar basit değil. Küresel ısınmanın sürmekte olduğunu ve toplumsal üretim, yeniden-üretim ve tüketim ekonomilerinin büyümesinin bu sonuca katkı yapmakta olduğunu reddetmenin hiçbir makul bilimsel temelini olmadığı görülüyor. Fakat iklim değişikliğine küresel düzeydeki bu toplumsal katkının derecesi hiç de net değil ve pekâlâ hesaplanamayabilir durumda olabilir. Sorun şu ki, böyle bir sorumluluğun hesaplanması ya küresel ısınmanın tam ölçülmesine baz olacak durağan bir doğanın varsayılmasını –bunun gerçekçi olmayan bir bilimsel varsayım olduğu açıkça gösterilebilir– ya da insani faktörün ölçülmesine temel olabilecek bir tür “doğal” değişim rotasının varsayılmasını (peki ama bu gelecek tasavvuru hakkında nasıl bir varsayımda bulunulacak?) gerektirir. Elbette küresel iklim değişikliği için geriye, on dokuzuncu yüzyıla uzanan (coğrafi olarak seçici olsa da) verilere dayalı gelişkin döngüsel modeller var, ama geçmişin doğru anlatılması geleceğe ilişkin tahminleri asla garantilemez. Nihayetinde, iklim değişikliğine yapılan doğal ve toplumsal katkıları netleştirmeye çalışmak yalnızca saçma bir tartışma değil, aynı zamanda ahmakça bir felsefedir. Bu girişimde doğa ile toplum arasındaki yarılma olduğu gibi bırakılır. Bir köşede doğa durur, diğerinde toplum. Bu tam da “doğanın üretimi” tezinin çürütmeye çalıştığı modern Batı düşüncesinin şiarıdır.

Küresel kamuoyunun ürkütölmek yoluyla gezegenin acilen kurtarılması için zorunlu olduğu uydurulmuş ve dalgalar halinde gelen teknik, ekonomik ve toplumsal değişimleri kabullenmesini sağlayan yöntemlerden şüphe duymak için kimsenin “küresel ısınma inkarcısı” –bu da başlı başına ilginç bir niteleme aslında– olması gerekmiyor. İflas etmiş coğrafi determinizmin daha kapsamlı biçimde canlandırılmasının parçası olarak küresel ısınma pek çok toplumsal günah için kullanışlı bir bahane haline geldi. Buz takkelerindeki eri-

menin, yükselen deniz seviyelerinin, değişen iklim ve bitki kuşaklarının, seller altında kalan şehirlerin aşikâr sonuçlarının ötesinde, birçok toplumsal günahı aklamak için küresel ısınmaya başvurulabiliyor: sıcak şehirlerde artan yaz suçları, mahsul kıtlıkları, yeni göç örüntüleri, güneydoğu Avrupa’da rekor düzeylerdeki yaz sıcakları, kuzeybatı Avrupa’da rekor düzeydeki yağmur ve soğuk, 2050’ye kadar tür çeşitliliğinde yüzde 35’lik azalma, Toronto’daki kedi doğurganlığında benzeri görülmemiş artış... Yaklaşmakta olan çevresel felaketin yaydığı kıyamet havası bugünkü ya da gelecekteki gündelik hayatın hemen her yönüne sirayet ediyor.

1990’larda şirketler kesiminde yürütülen yeşil göz boyamacılığının [*greenwashing*] yeşil politikaya hâkim olması gibi, çevreciliğin kapitalist kâr amacı doğrultusunda yeniden kodlanması, küresel ısınma ve iklim değişikliği hayaleti bugün bir tür “doğa yıkayıcılığı” [*nature-washing*] adına kullanılıyor. Bu durum paradoksal görünebilir. Doğanın temizlenmesi doğada gerçekleştirilen sosyal dönüşümlerin yeterince bilinmesini sağlayan ama sosyal olarak değiştirilen doğayı toplumsal kaderimizin yeni süper belirleyicisi haline getiren süreçtir. Doğayı değiştirmek toplumun suçu olabilir, ama kıyameti doğuran şey aynı doğanın bu durumdan kaynaklanan gücüdür. Bu doğaya zerk edilen toplumsallıklar doğanın nedensel gücüne gölge düşürmez, bilakis onu artırır. Doğa-toplum ikiliği zayıflamadı, bilakis devam ettiriliyor: “doğa yıkayıcılığı” doğanın nedensellik çöplüğüne bir sürü toplumsal etkeni yığıyor. Doğa hâlâ, toplumsal neden ve sonucun uzaklardaki Van Diemen Ülkesidir.* Bugün çevre haberlerine iklim değişikliği damgasını vuruyor olsa da doğa yıkayıcılığı çok daha geniş bir kapsama sahiptir. Yaklaşan gelişmelerden pek haberdar olmayan *Eşitsiz Gelişim*’in ilk baskısı o zamanki adıyla “sera etkisine” çok az yer verdi, doğanın üretimi iddiası daha geniş bir yer kaplıyordu; yeni doğa yıkayıcılığı olgusunu körükleyen coğrafi determinizmin yeniden önem kazanmasıyla kaybolma tehlikesine maruz kalmakta olan bir husustur doğanın

* Eskiden birçok Avrupalının Tasmanya adasını tanımlamak için kullandığı ad. (ç.n.)

üretimi. Bugün şu ya da bu çevresel acil durumun gezegeni ve gezegendeki hayatı tehdit ettiği yönünde alarmlarla, biyofiziksel, biyokimyasal parmak izi krizleriyle uyarılıyoruz sürekli olarak: Ebola virüsü, AIDS, deli dana hastalığı, SARS, kanserin artan çeşitleri, kuş gribi. Merhametsiz doğanın kıyamet işaretleri lehine toplumun da payının olduğu hastalıklar (geniş kabul görsün ya da görmesin) bir kenara itilirken, doğa yıkayıcılığı bu noktada da işini görüyor. Tekrar belirtmek gerekir ki, mesele doğa yıkayıcılığının doğaya toplumsal müdahaleyi reddetmesi değildir; aksine, doğa yıkayıcılığı bunu kabullenerek doğanın failliğinin toplumsalın failliğinin üzerindeki ve ona üstün görünen sorgulanamaz gücünü yeniden inşa eder.

“Doğanın üretimi” tezi hiç kuşkusuz doğaya müdahil olan toplumsal failliğin kimi veçhelerini vurgular, ama bu tez 1980’lerden bu yana moda olan toplumsal kurmacılık [*social constructionism*] paradigmasıyla hiçbir şekilde karıştırılmamalıdır ve bu paradigma içinde massedilebilir bir tez değildir. Toplumsal üretime odaklanmanın olası siyasi sonuçlarından tedirgin olan ama büyük olasılıkla aynı türden toplumsal değişikliklerin çoğuna tepki veren bazı teorisyenler söylemin ayrıcalığına dayalı bir toplumsal kurmacılık benimsediler. Bu durum doğanın gücünün gelişigüzel yok edildiği ya da en azından sınırlarının sonuna gelinene kadar imha edildiği nevi şahsına münhasır bir doğa yıkayıcılığına yol açar. Bu durumu en iyi yansıtan vaka 1995’te bir bilimcinin *Social Text* adlı kültür siyaseti dergisini çağdaş fiziğe ilişkin tamamen uydurma bir “kurmacı” yorumla tongaya bastırmasıdır. Dünyaya ilişkin bilimsel kavrayışlara yönelik gerekli eleştirilerimiz ne olurlarsa olsunlar –ve genç bilimciler bu konuda uzaktan kaçamak cevaplar verenlere göre çoğu kez daha kavrayışlıdır– söylemsel bir kurmacılıkla fazla mesafe alınmaz. Kuşkusuz bu meseleler üzerinde çok tartışma yapılıyor, ama doğa-toplum ilişkilerinin nasıl kavramsallaştırılacağı meselesi te-oride kolaylıkla çözülmez ve çözülemeyecek de. Ben şu noktadaki kanaatimi koruyorum: hayati soru pek de doğa ve toplum kavrayışlarının nasıl yeniden birleştirileceği, yani doymak bilmez kapitalizmi onarma girişimlerine ayarlanmış bir proje meselesine ilişkin

değil. Tam tersine: dahilde farklılaşmış da olsalar, doğa-toplum ilişkileri, süreçleri ve olguları gibi böylesine birleşik bir alan nasıl olup da daha en baştan böyle katıksız bir ikilik olarak düşünüldü? Bu proje pratikteki sayısız doğa üretiminin tarihini son birkaç yüzyıl boyunca Batı'nın doğa anlayışlarının evrimi üzerinden yorumlamayı gerektiriyor. Şu an için, en geniş anlamıyla dönüştürücü insan emeğini denklemin merkezine yerleştiren doğanın üretimi mefhumu Donna Haraway'deki toplumsal ve doğal süreçlerin ve ilişkilerin birlikte üretilmesi mefhumuyla bence pekâlâ uyumlu. Doğa yıkayıcılığı ise sorumluluğu yeniden doğaya havale ediyor.

Amaç doymak bilmez kapitalizmin dünya kaynaklarını tüketmesinin yol açtığı çevre krizinin çapını küçümsemek azımsamak değil, çevre sorunlarının şöyle ya da böyle ikincil olduğunu ya da fazla dikkat gerektirmediğini iddia etmek de değil. Tam aksine, çevresel krizlere verilen tepkilerin bu krizin doğru biçimde değerlendirilmesi ölçüsünde başarılı olma şansına sahip olduğunu vurgulamak. Bu noktada soldan yapılan kıyamet tellallığı hedefi cidden gözden geçiriyor. Bir süreç olarak küresel ısınma başka sorunlardan soyutlanan temel çevre ikilemi şeklinde ele alınırsa –ve böylece iklim değişikliğini önemli ölçüde körükleyen sermaye birikimi ve toplumsal üretim ilişkileri süreçlerinden koparılsa– küresel ısınmaya yol açan dinamikler odak noktası olmaktan çıkar. “Karbon ayak izini azaltmak için herkes görev başına” çağrısı liberal vicdanı rahatlatabilir, ama bu çağrı doğayı dar anlamda kullanım değerleri bağlamında yanlış kavrama bakımından küresel ısınmaya karşı verilen ilerici bir tepki değildir. Çözümü gevşek bir gönüllülük esasına dayandırmak –işe giderken araba kullanmanı telafi etmek için bir ağaç diktin mi bugün?– problem için gevşek bir sorumluluk ve nedensellik de ima eder. Bu şimdiye kadar yalnızca küresel ısınmanın nedenlerini anlamamızı sağladı. Çoğumuz seyahat, ısınma, yemek pişirme, elektrik vb. için bir miktar fosil yakıt kullanmak zorundayız – böyle olmasını tercih ettiğimiz için değil, diğer seçenekler kullanılamayacak kadar pahalı ya da düpedüz imkânsız olduğundan. Alternatif yokluğu hiç de iradi değil; rekabetçi kâr güdüsüne dayalı

hesaplamalar nedeniyle alternatif yok. Tüm değer ve mübadele değeri alanının bir kenara bırakıldığı noktada kıyamet tellallığı liberalizmle buluşur ve bu buluşmanın sonucunda gerçek sorunları çözmek için ortaya konan öneriler küresel ısınmanın kullanım değeri manzarasının ve daha genel anlamda çevre krizlerinin oluşumunda her şeyden çok sorumluluk taşıyan sermaye birikimi dürtüsüyle baş etmekte tam anlamıyla başarısız olur.

İklim değişikliğine karşılık olarak doğanın üretimi 1980'lerin başlarında öngörülmesi mümkün olmayan düzeyde yoğunlaştı. O sıralar doğmakta olan “organik besinler” ve geri-dönüşüm endüstrilerinin 1960'larda ve 1970'lerde algılanan çevre sorunlarına karşı popüler tepkileri büyük bir iş sahasına dönüştürdüğü açıkça ortadaydı ve gelişip serpilmekte olan çevresel endüstriler bunu izledi. Bunlar hakkında şu ileri sürülebilir: geri-dönüşüm endüstrisi tüketicilerin bedava emeğini ve devlet sübvansiyonlarının desteğini kullanarak suçlu endüstrilere geri kazanılmış daha ucuz hammaddeler temin etti, böylece onlara daha da fazla miktarda çöp üretmeleri için teşvik sağladı. Gelgelelim, bu endüstriler hakkında tartışılabilir olumlu ya da olumsuz iddialar ne olursa olsun, birkaç on yıl sonra açığa çıktığı üzere iklim değişikliğine verilen tepki de aynı yolu izliyor. İklim değişikliği kaygısı çeşitli şekillerde büyük iş alanı haline getiriliyor. Dünyanın dört bir yanında el değmemiş doğayı, çölleri ve okyanusları çılginca deşmekte olan petrol şirketleri kendilerini “yeşil” diye pazarlıyor. Kârlı yakıt tasarrufu teknolojileri kullanan havayolu şirketleri kendilerini karbona duyarlı diye niteliyorlar. Nükleer elektrik üretimi ise “temiz seçenek” olarak yeniden gündeme geri geliyor. Karbon dengelemelerini küresel ölçekte bizatihi metaya dönüştüren karbon tutma* piyasası 1990'larda açıldı ve 2007'ye kadar milyarlarca dolarlık bir iş alanı oldu. Bu temelde çevresel vadeli sözleşmeler, hisse senetleri ve türev piyasaları büyük bir hızla büyümekte. Bu alanda doğa yalnızca metalaştırılmakla kalmıyor, aynı zamanda finansallaştırılıyor da – tabii onu kurtarma adına. Doğada hiçbir şey

* *Carbon sequestration*: atmosfere salınan karbondioksitin yakalanması ve uzun süreli depolanması. (ç.n.)

bu kurtarma çabasından kurtulamıyor: mesela bir kâğıt şirketi çıkardığı kerestenin bedelini henüz ağaçların kesilmediği araziye bağlı “ağaçkakan vadeli sözleşme” oluşturmak suretiyle “öder” ve bu tür piyasalarda fiyatlar yükseldiğinde yüklü bir kâr sağlar. Başka bir örnek verecek olursak, kamu hizmeti sunan özel şirketler olağanüstü soğuk (ya da ılık) kışlara veya olağanüstü sıcak (ya da serin) yazlara karşı hava durumu sözleşmeleri satın almak yoluyla risklerini sınırlamayı mümkün kılan bir piyasa kurdular. Hava durumu üzerine kumar oynuyorlar aslında. Belki daha da çarpıcı olan hava durumu konulu vadeli sözleşmeler piyasasındaki alım-satım hareketlerini bizzatı geleceğe dair hava tahminleri yapmak için kullanma girişimidir. Toplumsal kurmacılığın idealizminden bahsedelim hadi!

Piyasaya dayalı hava tahmininin gerisindeki ters mantık gerçekten itibar kazansa da, karbon tutma piyasalarının karbon üretimlerini azaltamama ya da karbon tasarruflu teknolojilerin aslında genel karbon salımı miktarlarında artışa yol açma ihtimali bizi şaşırtmamalı. (Bu minvalde şunu belirtmek gerekir ki, 2004’te, sonradan dalga geçilerek ıskartaya çıkarılan bir “güvenlik konulu vadeli satış sözleşmesi” Pentagon tarafından bir süreliğine tartışılmıştı. Bu çerçevede, kamuoyu bir sonraki “terörist saldırının” yeri ve zamanı üzerinde bahse girebilecekti. Pentagon yetkililerine göre, kendileri piyasadaki sert iniş-çıkışların planlanan saldırılara ilişkin güncel bilgi sağlayabileceği bahanesiyle enformasyon “hasadı” yapıyorlardı.) Doğanın bu şekilde piyasalaştırılmasının –yani, şirket kapitalizminin karbon salınımlarını azaltmak gibi hakiki kullanım değerine dair bir meseleyi esas kaygıya tümüyle zararlı bir ekonomik değer meselesi olarak yeniden şekillendirmek için kullandığı olağanüstü yaratıcı yöntemlerin– vardıği boyutu ve olası sonuçlarını kavramayı başaramayan bir çevre politikası geçmişte çakılıp kalır. Açıkçası bugün doğa, harıl harıl, yirmi-otuz yıl öncesinde tasavvur edilemeyecek biçimlerde bir birikim stratejisi olarak düzenleniyor.

Doğanın üretimi argümanı teorik esinini açıkça Henri Lefebvre’in “mekânın üretimi” bağlamında düşünmeye başlamamızı önermesinden alır. Şimdi iyice anlaşılmış olduğı üzere, Lefebvre böylelikle

mekânı bir soyutlama –bir Newton’cu mutlak ya da Kartezyen bir alan– olarak değil, doğrulanabilir bir yapıt olarak sunmak suretiyle iki ya da üç asırlık Batı düşüncesini ustaca alaşağı etmişti. Bu da bizi David Harvey’in belirttiği gibi geriye, en azından Newton ve Leibniz arasındaki tartışmalara götürür, ama aynı zamanda, yukarıda da öne sürüldüğü üzere, 17. yüzyıldan bu yana doğanın (ve mekânın) tarihleri ile doğa (ve mekân) kavramlarının tarihi arasındaki ilişkinin araştırılmasına daha yoğun odaklanmamızı sağlar. Burada “mekânın” paranteze alınması hem kasıtlı hem de sorunludur. Ama aynı zamanda Lefebvre’de mevcut olan bir şeyin semptomudur. Çünkü, ilginçtir ki, Lefebvre mekân açısından geçmişle bağlarını ne ölçüde koparmış olsa da, doğa konusunda geleneksel kalır. Modern çağdaki kavramsallaştırılmasıyla eşleştirilmiş olarak mekânın tarihinin analizi için mükemmel bir kalkış rampası sunsa da, doğayı ele alış tarzıyla kelimenin tam anlamıyla başarısızdır. Kapitalist üretimde amaçlanan ama asla gerçekleşmeyen soyutlanmışlığına rağmen, mekân Lefebvre için canlı kalır. Hatta bu eserindeki argüman bütünüyle şudur: hakikaten devrimci bir siyaset ister istemez bir mekân siyaseti olacaktır. Buna karşılık, Lefebvre için doğa siyaseti ise rezil bir yenilgi siyasetidir. Sermaye tarafından tahrip edilen doğa “ölüyor”, “ortadan kayboluyor” der: “Kuşkusuz ki, anti-doğa –soyutlama, işaretler ve imgeler, söylem, aynı zamanda emek ve ürünleri– aracılığıyla doğanın katledilmesi fikrine kadar uzanmak gerekir. Tanrıyla birlikte doğa ölür. Her ikisini de “insan” öldürür ve belki de bunun neticesinde kendi de intihar eder.”

Bu kısa öyküde olup biten çok şey var ama şu sonucu çıkarmak makul görünüyor: en azından bir açıdan Lefebvre burada kendi zamanına hapsolür. Doğanın gitgide kolonize edilmesini içeren 19. yüzyıla özgü evrimci bir anlayışla 1960’larda bunun ölümcül sonuçlarına karşı yükselen çevreci hareketin öfkesini kaynaştırır. Bir yandan Newton’cu mekânın mutlaklığı çoktan kaybolur (ve siyasetin tümüyle mekân siyaseti haline gelmesi ölçüsünde yine de kaybolmamıştır), doğa karşısında mekânın ontolojik önceliği ise aynen korunurken Kant varlığını yeterince sürdürür. Doğa hâlâ mekân

dahilinde “yer alır”, bunun için çabaladıkça kaybedeceği bir savaşa girmesine ve sahip olduğu imtiyazın azalarak yok olmasına karşın bu durum değişmez. Peki ama bu bakımdan Kant’ın yıkılışını tamamlar, imtiyazı tersine çevirir ve mekânı (ve zamanı) değil de doğayı *a priori* görürsek ne olur? Kendisi de giderek hep daha yoğun biçimde üretilen, yine de çok canlı kalan, insani ve gayriinsani olgu ve süreçlerin kesintisiz dizisi olan doğanın ürünü olarak mekânı telakki etsek ne olur? Her ne kadar bu şekilde ifade edilmediyse de “doğanın üretimi” tezinin arkasındaki itici güç buydu.

Lefebvre böyle bir hamleye itiraz etmeyebilirdi. Bu tavrın mekânın canlılığını kaybettiğini katiyen ima etmediğini söylemeye lüzum bile yok. Daha ziyade, bu tavır doğayı Lefebvre’in mekâna atfettiği seviyeye çıkarırdı. Bizi doğa ile mekânın birlikte üretilmesi arasındaki jeo-tarihsel diyalektiği daha titizce incelemeye zorlardı. Bunun sonucu ise doğa siyasetinin mekân siyasetiyle iç içe geçmiş ve aynı zamanda basit bir kurmacılıktan kaçınan her türlü dönüştürücü siyasi gündemin merkezine yerleştirilmesi olurdu. Muhtemelen bu doğanın üretimini yeniden düşünme işine Lefebvre’in başlangıçta mekânın üretimine uyguladığı üçlüyle başlamaktan daha kötüsünü yapabiliirdik. O projeye büyük ölçüde yön veren şey Lefebvre’in fiziksel, zihinsel ve toplumsal mekân diye tanımladığı mekânları toplumsal üretimin himayesinde yeniden birleştirme arzusuuydu. Böyle bir proje doğa açısından nasıl bir şey olurdu? Fiziksel doğa, zihinsel doğa ve toplumsal doğanın birbirine bağlanmış halini nasıl yeniden değerlendirebiliriz? Ayrıca bu proje mekânı doğayla kavramsal olarak daha mükemmel bitıştirmemizi nasıl sağlayabilir? Ama bunlar kavramsalı aşan sorulardır. İklim değişikliğinin kanıtları arttıkça, mekânsal sonuçlarının son derece eşitsiz gerçekleşeceği de giderek daha çok netleşiyor. Bir yerdeki yüksek sıcaklıklar pekâlâ başka bir yerdeki düşük sıcaklıklarla, buradaki kuraklık oradaki sellerle, bir çevrede azalan türler başka bir yerdeki türlerin çoğalmasıyla karşılanabilir. Doğal değişimin bu eşitsizliğini eşitsiz mekânsal gelişmenin ayrılmaz bir parçası olarak nasıl kavramsallaştıracız?

Eşitsiz Gelişim: Düz Dünya, İmkânsız Dünya

2005 tarihli *Dünya Düzdür* adlı çoksatar kitabın yazarı Pulitzer ödüllü Thomas L. Friedman “Hindistan’ın Silikon Vadisi” niteliğindeki Bangalore şehir merkezinde bulunan Karnataka Golf Derneği’nin tesislerindeki ilk vuruş yerinde birdenbire yaşadığı bir aydınlanma anından bahseder. New York’tan gelen ve birinci sınıfında yolculuk ettiği Lufthansa Havayolları uçağından kısa süre önce inen, şirketlerin –Goldman Sachs ve Pizza Hut, Hewlett Packard ve Texas Instruments, Microsoft ve IBM– globalizmini yansıtan gökdelenler, sembol ve logolarla dolu bir manzarayla ve pekâlâ Amerikalı da olabilir diye düşündüğü Hintli golf arkadaşlarıyla çevrelenmiş olan *New York Times* yazarı aniden bir şeyi fark etmişti: “Tatlım,” diye açıkladı sonradan karısına, “bence dünya düz.” Friedman’ın iki yılı aşkın süreyle *New York Times*’ın çoksatanlar listesinde kalan ve üç milyondan fazla satan kitabındaki deha serbest ticarete dayalı küreselleşme vaadini gerçekleştirmiş bir olgu olarak canlı bir tasvirle anlatmasıdır. Kapitalistler ve ekonomistler tarafından ifade edildiği üzere, küreselleşmenin “hemzemin bir oyun alanı” yaratacağı vaat ediliyordu ve şimdi Friedman’ın yalın analizi ve dünyaya yayılan gözlemleri o vaadi doğrulama ve “sahadaki gerçekler” şeklinde gösteriyordu. Ailesiyle ya da ailesi olmadan yapılan birinci sınıf uçak yolculuklarının bu ışık saçan yıldız kişilik etrafında şekillendiği kitap bizi dünyanın her yanına götürür; yolculuk esnasında yeni globalizmin insani ve gayriinsani sayısız şifresini tanıtır, yazılımdan taşeron kullanmaya, Wal-Mart’ın tedarik zincirlerine kadar her şeyi izah eder. Rekabette sürekli temkinli olunması için güçlü uyarılar yaparken bu cesur yeni dünyada ABD ekonomisinin yaratıcı neoliberal gücünü tantanayla ilan eder. Friedman’a göre, “Küreselleşme 3.0” vaatlerde bulunmanın da ötesinde coğrafyanın sona ermesinden hiç de aşağı kalır yanı olmayan bir gelişmeye yol açmıştır.

Friedman kapitalizmin toplumsal üretim ve yeniden-üretim koşullarını ve seviyelerini eşitleme eğilimini çarpıcı bir dille anlatır. Marx’ın meşhur sözüyle belirttiği gibi, “sermaye bir eşitleyicidir.”

Ya da onun Engels'le birlikte daha önce *Komünist Manifesto*'da söylediği gibi:

Ürünleri için durmaksızın genişleyen bir pazar bulma ihtiyacı burjuvazi dünyanın her yanında takip eder. Her yere yuvalanmak, her yere yerleşmek ve her yerde bağlantılar kurmak zorundadır. Burjuvazi dünya piyasasını sömürerek her ülkede üretim ve tüketim kozmopolit karakter kazandırmıştır. (...) Eski yerel ve ulusal düzeydeki içe kapanma ve kendine yeterlilik yerine, şimdi her yönde karşılıklı ilişkiler, ülkeler-arasında evrensel karşılıklı bağımlılık var. Maddi üretimde olduğu kadar düşünsel üretimde de bu durum geçerli. Ülkelerin düşünsel yaratıları ortak mülk oluyor. Ulusal tek-tarafılık ve dar görüşlülük giderek imkânsızlaşıyor ve pek çok ulusal ve yerel edebiyattan bir dünya edebiyatı doğuyor. (...) Düşük mal fiyatları [burjuvazinin] bütün Çin Seddi'ni yıkmak için kullandığı ağır toplardır. (...) Tek kelimeyle, burjuvazi kendi suretinde bir dünya yaratır.

Friedman'ın kitabı bu sınıfsal projeyi geliştirir. Çince (Mandarin), Japonca ve Endonezya dili dahil pek çok dile çevrilen bu kitap “dünya edebiyatının” tipik bir örneği, coğrafi sınırları yıkan düşünsel “cephanenin” bir parçasıdır zaten. Marx ve Engels'in dediği gibi, “katı olan her şey buharlaşıyor” ise, o küreselleşen havanın hayat veren oksijeni dünya çapındaki kapitalist kâr arayışıdır. Doğanın üretimi açınsındansa bu durum şu anlama geliyor: Marx ve Engels'in zamanından farklı olarak doğanın sömürülmesi hammadde arayışını yalnızca yatay değil, aynı zamanda dikey olarak genişletme sorunudur. Basit bir jeofiziksel mesele –toprağın altında ya da dünya-dışı uzayda yeni kaynaklar arama meselesi– değil, bir ölçek meselesidir bu. Yağmur ormanlarının, okyanus diplerinin ve insan vücutlarının genetik malzeme için şirketler tarafından biyolojik korsanlıkla yağmalanması karbon salınım kotalarının ve başka birçok çevresel kotanın finansallaştırılmasıyla birleşince, doğanın büsbütün güçlü bir birikim stratejisine, biyolojik çeşitlilik bankasına dönüştürüldüğü bir dünya akla geliyor. Doğal süreçler tüm şiddetiyle devam etse de, doğa artık tabiri caizse doğal olmaktan çıktı.

Üretim koşullarının ve seviyelerinin eşitlenmesi eğilimi eşitsiz kapitalist gelişmenin hayati payandalarından biridir. Başka bir metinde Marx bunu “mekânın zaman yoluyla yok edilmesi” yönünde kapitalizme özgü bir eğilim olarak tespit etmişti. Saptanan bu eğilim eşitsiz gelişim teorisinin ana temalarından biri olmuştur. Daha yakın geçmişte Deleuze ve Guattari pürüzsüz mekândan bahsetmiş ve iktisadi coğrafyacıların ve siyasal iktisatçıların güncel tartışmalarıyla kıyaslandığında çok daha soyutlaştırılmış halde ve felsefi bağlamlarda olsa da yersiz-yurtsuzlaşma [*detrterritorialization*] meselesi üzerinde durmuştu. Her halükârda Friedman kendi geliştirdiği “düz ontolojilerin”, sermaye birikiminin, sermayenin mekânsallaşmış hırslının doğrudan ifadesi olduğuna muhtemelen itiraz etmeyecektir. Zaten Friedman *Komünist Manifesto*’dan alıntı yapar ve Marx’ın 19. yüzyıl ortaları kadar uzak bir geçmişte bu kadar öngörülü olabilmesini “inanılması güç” bulur. Marx’ı takdir etme konusunda Friedman yalnız değildir. 1990’ların sonlarında *Komünist Manifesto*’nun 150. yıldönümü dolayısıyla ve Soğuk Savaş sonrasında Marx’ın ve baş belası çocuklarının nihayet ehlileştirilmiş oldukları hissiyatıyla ve dahi ekonomik krizlerle birlikte, Wall Street kapitalistleri bile Marx’ın dehasını ve kapitalizmin işleyiş düzeneklerine ilişkin basiretli teşhisini yeniden keşfetmeye ve takdir etmeye başladılar. *London Times*’dan *Wall Street Journal*’a kadar, her yerde yeniden keşifleri konu alan bir sürü coşkulu yazı boy gösterdi. Ama bunlar kısa ömürlü oldu, zira 1997-98’deki yıkıcı Asya ekonomik krizinin her yanı saran çok derin ve acı sonuçlarıyla birlikte, Marx’ın canlandırılışına mahcup bir edayla son verildi ve kapitalist krizlere dair görüşleri konusundaki resmi suskunluk yeniden başladı. Bu krizin “Asya” ekonomik krizi veya daha da kötüsü, Avrupa ve Kuzey Amerika’ya “bulaşma” tehdidi sergileyen “Asya ekonomik gribi” diye adlandırılması dünyanın düz olmadığını, sözüm ona küresel eşitliğin aniden paramparça olduğunu ve New Yorklu, Tokyolu ve Londralı küreselleşmecilerin küreselleşme sürecini tersine çevirmek ve finansal güç merkezlerinin bu krizle bağını koparmak için didindiğini ele verir. Bu krizden on yıl son-

raki Tayland ve Endonezya krizlerini hatırlarken, Rusya ve Brezilya ekonomilerinin “Asya” krizinin başlıca mağdurlarından olduğunu da hatırlarız. Daha da önemlisi, 1997-98 küresel ekonomik krizi kısa sürede Marx’ı gölgede bıraktı, çünkü bu kriz kapitalist gelişmenin diyalektik “ötekisinin” somut örneğiydi: eşitlenmeye karşı sermaye birikimi toplumsal ve mekânsal farklılaşma yönünde eş derecede büyük bir kuvvet uygular – kriz, kargaşa, işsizlik, mekânsallaşmış yoksullaşma, savaş.

Kapitalist madalyonun bu öteki yüzü Friedman’ın dikkatinden büyük ölçüde kaçır ve Marx’ı kullanışını en iyi deyişle tek yanlı kılar. Marx’a ancak kapitalizmin bu baş belası karakterinin hakkından geldiğine kanaat getirilmesinden sonra hayranlık duyduğu kitabının cüretkâr alt başlığından açıkça anlaşılır: “21. yüzyılın kısa tarihi.” Friedman’ın ıskaladığı Marx kriz teorisinin, işbölümünün, toplumsal sınıfın, yoksulluk sonucu ölümün Marx’ıdır; rekabetin, özel mülkiyetin ve siyasi olarak onaylanıp yönetilen sınıfsal açgözlülüğün bir şekilde herkes için daha iyi bir dünya yaratacağı şeklindeki kerameti kendinden menkul kapitalist fantezileri acımasızca eleştiren Marx’tır. Friedman derinlere kök salmış toplumsal farklılaşma kuvvetlerini, eşitlenme eğilimlerine tamamen karşıt eğilimleri kapitalizmin işleyişi ve yaşaması açısından hayati sayan Marx’ı tamamen yok sayar. Bunun nedeni Friedman’ın kendisinin de itiraf ettiği üzere, teknolojinin tüm toplumsal marazların üstesinden gelebileceğine ve sınıfın bir “ruh hali” olduğuna iman etmiş bir teknolojik determinist olması olabilir. Bu ruh hali on bin metre yüksekte birinci sınıf uçak seyahatinin alabildiğine şımartan konforunda akıl çeliyor olabilir. Dünyanın çevresinde istediği gibi dolaşmaya gücü yeten biri için o yükseklikten dünya elbette düz görünür. Ama Zimbabwe’nin yüksek yörelerinde ya da Bangladeş deltalarında yaşayan aşağıdakiler için, böyle bir biletin fiyatı kendi yıllık gelirlerinin birkaç katına ulaşır ve milyonlarca dolarlık apartmanlarda sürdürülen, tek yatak odalı daireler için bile aylık 7.000 dolar kira ödenen New York yaşam tarzı tırmanılması imkânsız dağlar gibi görünür. Onlar için New York Everest kadar uzaktır.

Friedman kısa bir bölümde dünyanın henüz tümüyle düz olmadığını kabullenir gerçekten de, ama dünyayı düzleştirmekte olan güçlerin baskın çıkması gereğinde ısrar eder. Tamamen yoksulluğun hafifletilmesinden yanadır ve buna katkıda bulunmak için Microsoft servetiyle kurulmuş ve yardım kampanyası sloganı “El ele verelim” [“Let’s collaborate horizontally”] olan Gates Vakfı’nı destekler. Microsoft’un kendi sermaye stokunun gücü dikkate alındığında, iktidarın dikeyliğinin bu şekilde gizlenmesi kolaydır ve bu gizleme işini yapan tarafa hizmet eder. Friedman’ın düz ontolojinin Gates versiyonunu desteklemesi küresel eşitsizliği fiilen hasıraltı eder. Pratikte ise, eşitsiz coğrafi gelişme eşitlenme ve farklılaşma yönlerindeki karşıt eğilimlerin diyalektiğinden kaynaklanır.

Çin neoliberal çağın yeni kapitalist mucizesidir. Birçok muhafazakârın “komünist Çin” diye adlandırmakta ısrar ettiği bu devletin halihazırda kapitalist Amerika’yı kendi oyununda yenilgiye uğrattığı olması yüksek sesle dile getirilen endişelere yol açtı – eşitsiz gelişim dinamikleri başka hiçbir yerde daha görünür değildir. 1970’lerin jargonuyla tartışmasız bir Üçüncü Dünya ülkesi olan Çin 2005’e gelindiğinde dünyanın dördüncü büyük ekonomisiydi ve şimdilerde üçüncü sıradaki Almanya’nın yerini almaya hazırlanıyor. 1980 ile 2005 arasında Çin’in gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH) on kat artarak 187 milyar dolardan 1.938 trilyon dolara yükseldi. Küresel ölçekte eskinin az gelişmiş ekonomilerinin nasıl kapitalist gelişmenin ön saflarına sıçradıklarına ilişkin daha iyi bir örnek olamazdı herhalde. Çin’in muazzam ekonomik büyümesinin birincil nedeni Deng Xiaoping’in 1978 yılında ekonomide uyguladığı neoliberal reformlardır. Bu reformlar tarım, sanayi, bilim, eğitim ve savunmayı kapsıyor ve pek çok devlet teşebbüsünü rekabete, piyasa fiyatlamasına ve nihai olarak özel mülkiyete açıyordu. Toprak ve konut piyasaları da oluşturulmuştu. Bu arada devlet altyapısının gelişmesini teşvik etmeye devam ediyordu. Sanayi ihracatındaki muazzam gelişmeye devasa ve büyümekte olan bir iç piyasanın yaratılması eşlik etti. Ülke içinde uygulanan reformlara ilaveten, Çin’in küresel bir ekonomik güç olarak ortaya çıkması ABD ve Bri-

tanya ekonomilerinin aynı sırada neoliberalleşmesinden ve 1960'ların sonlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Asya'yı sarmakta olan endüstriyel büyümeden de teşvik aldı. Japonya ve Çin'in yanı sıra Güney Kore de şimdi dünyanın en büyük on iki ekonomisi arasında yer alıyor. Çin giderek küresel finansal sermaye yatırımları için bir hedef olurken, Çinli yatırımcılar (devlet dahil) ABD'ye kamu borcu olarak bir trilyon doları aşan borç vermiş durumdalar. Şu giderek kesinleşen bir gerçek: bir bütün olarak alındıklarında, 1960'lardan itibaren gerçekleşen Doğu Asya sanayi devriminin yanında daha önceki bu tür devrimlerin tümü devede kulak kalır. En azından bu bakımdan söz konusu ekonomilerin yükselişi bilhassa Doğu Asya ile Avrupa ve Kuzey Amerika'nın eski güç merkezleri arasındaki gelişme koşullarında ve düzeylerinde ciddi bir eşitlenmeyi temsil ediyor.

Ne var ki, bu ekonomik büyüme ülkenin eşitsizlik düzeyindeki patlama nedeniyle pahalıya mal oldu. 1980 yılında Çin'deki eşitsizlik sosyal demokrat Almanya'dakiyle (Gini katsayısı = 0,25) karşılaştırılabilir düzeydeyken, 2005'te Rusya'dan (Gini katsayısı = 0,45) daha az eşitti. Çin nüfusunun en zengin yüzde 10'luk dilimi 1980'lerde en yoksul yüzde 10'luk dilimdeki insanlardan yedi kat daha fazla kazanıyordu, ama 2005'te bu eşitsizlik 18 katına çıktı. Bugün en zengin yüzde 10'luk kesim ülke servetinin yüzde 45'ine, en yoksul yüzde 10'luk nüfus ise yalnızca yüzde 1,4'üne sahip olabiliyor. Ekonomide sermayeleşmenin artmasıyla birlikte büyüyen bu sosyoekonomik farklılaşma çeşitli ölçeklerdeki –şehir-içi, kent-kır ve bölgesel– coğrafi eşitsizlikle dışavuruluyor. Sosyalist idealin eşitlik vaadine bağlılık gereği, 1949'daki Maocu devrim “eşit” gelişmenin teşvikine büyük önem vermiş ve hatta Şanghay ve diğer şehirlerdeki makineleri söküp kırsal kesimde yeniden kuracak kadar ileri gitmişti, ama bunlar artık mazide kaldı. Kapitalist sanayileşme öncelikle ve en yoğun biçimde güneydoğuya, Guangzhou, İnci Nehri Deltası ve Hong Kong civarlarına yoğunlaştı ve böylece ekonomik güç odaklarını kuzeydoğudan uzaklaştırdı, ama sonra kuzeydeki yatırım ve gelişim Çin'in orta ve batı bölgeleri aleyhine tüm doğu kıyı bölgesinin gücünü artırdı. Fakat orta ve batıda da özellikle altyapı, kaynaklar, ve bi-

rincil emtia alanlarında yatırım yapıldı. Uluslararası düzeyde, Çin'in sermaye yatırımları Güney Amerika'ya ve daha az ölçüde Afrika'ya ve Asya'nın daha kapalı ekonomilerine aktı. Kentsel ölçekte, Şanghay ve Pekin artık dünyanın en büyük metropol bölgeleri arasında yer alıyor ve pekâlâ neoliberal şehirciliğin öncü modelleri olarak düşünülebilir. Yeni kentsel zenginlik gitgide zengin izole bölgelerde, banliyölerde ve alışveriş merkezlerinde yoğunlaşıyor. Devasa kentsel dönüşüm projeleri –özellikle de 2008 Pekin Olimpiyatları ve Şanghay'daki Dünya Fuarı– çerçevesinde yoksulların yaşadıkları semtlerden toptan tahliye edilmeleri inanılmaz boyutlara varıyor. Yüz binlerce işçi sınıfı mensubu sakinler büyük çaplı mutenalaştırma, altyapı ve bunlara bağlı projelerle yerlerinden edildiler. Aralarından sadece bir kısmı başka yerlere yerleştirildi, çoğu ise öylece bırakıldı.

Bunların hiçbirisi sorunsuz gerçekleşmedi. İngiliz sanayi devriminin beraberinde getirdiği aynı merhametsizlik, Dickens'ın romanlarında tasvir ettiği aynı koşullar Asya sanayi devrimine de damgasını vuruyor. Kentsel projelerin çoğuna gösterilerle tepki verildi. Yaygın kömür madeni felaketlerini şiddet içeren gösteriler izledi –yalnızca 2006'da 4.746 madenci öldü– ve kırsal kesimdeki iş ünitelerinin bölünmesi ya da özelleştirilmesi geniş çaplı protestoları tetikledi. Ülkede çoğalmakta olan fabrikalardaki ağır çalışma koşulları, ücret artışlarının baskılanmasıyla birlikte, yaygınlaşan huzursuzluğa yol açtı. Bu ayaklanmaların haberleri Batı, hatta Çin basınına bile nadiren ulaşıyor, ama 2005'te Çin hükümeti bir önceki yılda tahminen yetmiş dört bin “kitlesel olayın veya gösteri ve ayaklanmanın” gerçekleştiğini kabul etme noktasına geldi. Bu olgu Çin'i muhtemelen dünyanın sınıf mücadelesi merkezi konumuna getiriyor. Çin'in yeni girişimcilerden ve eski parti liderlerinden oluşan yeni yönetici sınıfı devletin ve ekonominin dümeni üzerinde güçlü kontrol sahibi. Yalpalayarak ilerleyen bu gemi Lenin'in meşhur bir sözünün yeniden yazılabileceğini akla getiriyor: kapitalizm komünizmin en yüksek aşamasıdır.

Hindistan'ın durumu aynı olmakla birlikte yine de büyük farklılıklar var. Hindistan ekonomisi 1990'ların ortasına gelene dek henüz neoliberalleşmemişti ve bu ülkede Çin'deki olağanüstü büyüme ger-

çekleşmedi, ama her şeye karşın Hindistan geride kalan yirmi yıl boyunca gayri safi yurtiçi hasılasını yılda ortalama yüzde 6'yı aşan oranda artırmayı başardı, böylece 2000 ile 2005 arasında neredeyse yüzde 10 büyüdü. Hindistan şu anda Güney Kore'yi toplam GSYİH bakımından aşmış durumda. Büyümenin büyük kısmı dünyanın en büyük bankalarının, menkul kıymetler şirketlerinin ve finans şirketlerinin merkez ofislerine ev sahipliği yapan küresel bağlantılı bir merkez olarak Mumbai'de odaklanmış durumda. Ama büyüme ileri teknoloji merkezi konumundaki Bangalore'a ve idari merkez Delhi'ye de odaklanıyor. Bu ve diğer metropol bölgelerindeki endüstriyel üretim çevredeki kırsal bölgelere de yayılıyor. Hindistan ve Çin ekonomilerinin hızlı büyümesinin birçok nedeni var. Geleneksel açıklamalarda telekomünikasyon araçları, ucuzlayan ulaştırma ve bilgisayar teknolojisi vurgulanıyor. Hiç kuşkusuz, tüm bu faktörler malların, sermayenin, fikirlerin, imgelerin ve hatta emeğin daha önce bahis konusu bile edilemeyecek mesafeler boyunca taşınmasını sağladı, ama Asya'nın 1960'lardan bu yana kaydettiği gelişim esas olarak Asya'daki ücret düzeyleriyle Japonya, Kuzey Amerika ve Avrupa'daki ücret düzeyleri arasındaki farklılıklara dayanmaktadır.

Eğitim verdiği pek çok kişi açısından New York veya Los Angeles kentlerindeki devlet okullarına göre daha üstün bir eğitim sistemine sahip 6 milyon nüfuslu Bangalore gibi bir şehir İngilizceye vâkıf, bilimsel eğitimden geçmiş, iş dünyasıyla haşır neşir ve çok daha ucuz ücretlerle çalışan pek çok işçi ortaya çıkardı. Bir zamanlar Britanya'nın el koyduğu –anavatandaki sanayi devriminin doruğundayken el koyması da tesadüf değil– Bangalore'un mevcut büyümesi, kısmen, bağımsızlık sonrasında devletin 1950'ler ve 1960'lar boyunca şehirdeki uçak ve elektronik endüstrilerini merkezileştirme kararlarıyla kamçılanmıştı. Yapılan ilave yatırımlarla benzersiz biçimde 1990'ların en eksiksiz neoliberal reformlarını gerçekleştirmeye hazırdı. 2007'ye gelindiğinde, Hindistan'ın en büyük bilişim teknolojisi şirketi Infosys'in genişleyen kurumsal yerleşkesinde yazılım mühendisliği dalında ilk kademe işi arayan bir fen bilimleri mezununun üç yüz bin rupi civarında (7.400 dolar)

yıllık maaş alma umudu vardı. Hindistan için çok yüksek ama Silicon Vadisi'ndeki ücret düzeyinin küçük bir oranına tekabül eden bir rakamdır bu. Söylentilere göre, Infosys'in eşbaşkanı Nandan Nilekani Friedman'ın bir an için aydınlanıp dünyanın düz olduğunu keşfetmesini sağlayan golf partneriydi.

Hindistan Asya ülkeleri içinde en çok milyardere sahip olmakla iftihar ediyor, en zengin yüzde 10'luk dilimi milli gelirin neredeyse yüzde 30'unu elinde tutuyor, en zengin yüzde 0,1'lik dilimdekiler ise 1990'lardaki neoliberalleşmeden en fazla çıkar sağlayanları kapsıyor. Ne var ki, Hindistan'daki yoksulluğun Çin'dekine göre çok daha derin ve yaygın olduğu iddia edilebilir. Nüfusun üçte birinden fazlası günde bir doların altında, yüzde 80'i ise iki dolardan az parayla geçiniyor. Avrupa ve Kuzey Amerika pazarları için pahalı moda ürünler ya da gıda ürünleri üreten, Gap, Marks & Spencer, Wal-Mart ve Tesco şirketlerine mal tedarik eden pek çok işçi saatte zar zor yirmi beş sent kazanırken, onların işverenleri uluslararası iş yasalarını yok sayıyorlar. Bu durum Çin'deki boyutlarda olmasa da, gelişmekte olan iç tüketim piyasasına sıçrayan yaygın işçi ayaklanmalarına yol açtı. Dolayısıyla, can düşmanı kadar küreselleşmekte olan Wal-Mart karşıtı kampanya Arkansas-merkezli bu şirketin (Bharti Grubu'yla ortaklaşa şekilde) Hindistan'ın dört bir yanında on beş yeni mağaza alanı kurarak genişlemesini aktif biçimde engellemeye çalışıyor. Küresel ileri teknoloji ekonomisinin ön cephesinde yer alan Bangalore emek isyanının beşiği olmadı, ama ülkenin çeşitli yerlerinde yalnızca çalışma koşulları için değil, çevre sorunları, devlet baskısı, şehirlerdeki gecekondu yıkımı, mutenalaştırma ve izinsiz yerleşimlerin yıkılmasıyla insanların yerlerinden edilmelerine karşı da protestolar patlak verdi. Piyasanın siyasi ve çevresel koşullarla birleşerek pek çok tarım işçisinin mahvına yol açtığı kırsal kesimde ise on binlerce küçük çiftçi intihar etti. Ülkenin büyük bölümünde daha yalıtılmış durumdaki yerlilerin ("kabile halinde") yaşadıkları bölgelerde yaygın Maocu ajitasyon Hindistan devletinin otoritesini aşındırdı.

Ekonomik kriz eşitsiz kapitalist gelişmenin ayrılmaz parçasıdır. İşçilerin örgütlenmesi ve devletin buna karşı tutumu Asya'nın "kap-

lan” ekonomilerinde –Singapur, Tayvan, Hong Kong ve Güney Kore– ücret düzeylerini yükseltti. Buralarda ücretler uzun süredir diğer Asya ülkelerindeki düzeyleri aşmış bulunuyor. Bu gelişme daha fazla artı değer üreten, daha yoğun ve üretken işlerin yapılması yönünde yeniden yapılanmayı zorladı. Aynı ikilem Çin ve Hindistan için de sinyal veriyor. 1997-98 ekonomik krizinde küresel kapitalistler son derece yıkıcı sonuçlar yaratan değer kaybını bazı yerlerle sınırlı tutmayı –Brezilya, Rusya ve kaplan ekonomiler dahil Asya– ve diğer yerlerde değeri korumayı amaçlayarak hareket ettiler. Uzun vadede, belki on yıl zarfında büyük ölçüde başarılı oldular, hatta kurban olarak seçilen ekonomilerde de toparlanma gözlemlendi. Ne var ki, ekonomik krizler gittikleri gibi gelirler. Marx’ın eserinde ziyadesiyle iyi biçimde açıklanan ama kapitalizme inanmış ütopyacı ekonomistlerin alerjik biçimde reddettiği bir sonraki dönemsel kriz uğrağında, krizin, gerilemenin, işsizliğin ve ölümün coğrafyası coğrafi açıdan yine eşitsiz olacak. Çin ya da Hindistan bu dramda kaybedenler mi yoksa yine kaplan ekonomiler mi olacak? 21. yüzyıl başlarında kapitalizmin kalbi olan mülkiyete dayalı ABD 2007’den beri yayılmakta olan finansal krizde kendi başarısının kurbanı mı olacak? Avrupa kendi genişlemesinin ağırlığı altında güç kaybına mı uğrayacak? Küresel sermayenin Dubai ve Körfez devletlerindeki yeni banliyöleri kriz yaşayacak ve bu nedenle yüz binlerce Güney ve Güneydoğu Asyalı işçi ülkelerine geri mi gönderilecek? Tüm bu soruların cevabını vermek hiç kolay değil. Ama şunu öngörmek mümkün: kurbanlar bütün bu yerlerdeki yoksul sınıflar, yani işçiler, kadınlar, ulusal, etnik ve ırksal azınlıklar olacak.

Jeo-Ekonominin Doğuşu

Bize durmaksızın neoliberal globalizmin dünyayı değiştirdiği söyleniyor ama neoliberalizmin en azından liberal kapitalizmin esaslarına yeniden itibar kazandırdığı kesin. Genelde kaygı duyulunan tersine, bunu devleti ve devlet düzenlemelerini ortadan kaldırarak yapmadı. Aksine, pek çok devlet kendilerini ülke nüfusunun top-

lumsal yeniden-üretimi sorumluluğundan kurtarırlarken, seçici bir yaklaşımla devlet aygıtını kendi girişimci birimi olarak, kapitalist büyümenin her zamankinden daha kusursuz katalizörü olarak da kendilerini çeşitli tarzlarda dönüştürdüler. Bu durum en net biçimde şirketlerin ve Pentagon'un kâr etmeleri için silah satışları düzenleyen ve neredeyse eşit sayıda asker ve paralı askerle ("bağımsız üstleniciler") Irak'a savaşa giden ABD ordusunda gözlemlenebilir. Küreselleşme teorisyenlerinin ve hatta küreselleşme karşıtı pek çok aktivistin de her derde deva diye ortaya attıkları fikirlerin aksine, devlet yeni küresel realiteler nedeniyle ortadan kaybolmuyor. Aksine Britanya'dan Meksika'ya, Çin'den ABD'ye kadar ulusal devletler çeşitli şekillerde globalizmin ebeleri oldu. Ayrıca ister ekonomi politikası isterse askeri maceracılık yoluyla olsun, yeni globalizmi devletin gücünü artırmak için kullanıyorlar. Her halükârda, 11 Eylül'e verilen askeri ve siyasi tepkinin de açıklığa kavuşturduğu üzere, küreselleşme nedeniyle devlet iktidarının aşınması bariz biçimde sınırlıydı. Ekonomik sınırlardaki yadsınamaz erozyon ulus-devletler arasındaki siyasi, kültürel ve tabii askeri sınırlarda da mutlaka aşınma yaşanmasını gerektirmedi. Bilakis, birçok yerde bu sınırlar güçlendirildi. Yine de bu durum küreselleşmenin bayatlamış olduğu ve hiçbir şeyin değişmediği anlamına gelmez.

20. yüzyıl dünya haritası her şeyden önce ulusal toprakları içine alan jeopolitik bir tabloydu ve bu yüzyılın büyük kısmını kapsayan Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ya da Soğuk Savaş gibi dönüm noktası niteliğindeki durumlar bu tablo olmaksızın anlaşılamazdı. Başka pek çok ekonomik, toplumsal ve kültürel peyzaj da bu haritaya giriyordu kuşkusuz ama bugün ulus-devletin gücüne rağmen, dünya haritası iktidar, devlet ve ülke [*territory*] arasında böylesine net bir eklemlenme sergilemiyor. Bir jeopolitik masa oyunu olan *Risk* 1970'lerin ve 1980'lerin atmosferini kavrar gibi görünüyordu, şimdiyse tuhaf biçimde modası geçmiştir. Ulusal devletlerden oluşan küresel yapboz bulmacası hepten havaya savruldu ve parçaları yeniden bir araya getirme işi küreselleşme sevdalılarına ve anti-kapitalist eleştirmenlere bırakıldı. Sorun şu ki havaya savrulan ve bü-

yük kısmı ulusal nitelikli olan parçalar düşmekte olanlarla aynı değil. Avrupa'dan Afrika'ya kadar bir yandan devletler parçalanırken, diğer yandan kıtasal ölçekli ticaret grupları –Mercosur, AESEAN, Avrupa Birliği, NAFTA ve, elbette, askeri bir aygıt olarak NATO– ön plana çıktı. Günümüzdeki dünya haritası ulusal devletlerin istikrarlı mozaiginden ziyade, dinsel farklılık, göç örüntüleri ve ekonomik akışlar, ani bölgesel istilalar ve post-kolonyal savaşlar haritasıdır.

Bu değişiklikler karmaşıktır, ama eşitsiz gelişim teorisinin merceğinden –bilhassa da ölçek sorunlarına bakıldığında– temel bir dinamik belirir. 1970'lere gelindiğinde dünyanın en zengin ekonomilerindeki sermaye birikiminin düzeyi bu ulusal devletlerin yerli ekonomik faaliyeti yönetme gücünü aşmıştı. Ekonomik faaliyet giderek ulusal sınırların ötesine yayıldı; ulusal düzlemde de-regülasyonu, uluslararası düzlemde ise regülasyonu gerektirdi. 1980'lere gelindiğinde, ulusal sınırlar arasındaki ekonomik ticaretin çok büyük kısmı firmalar-arası ticaretten oluşuyordu, yani şirketler *dahilinde* gerçekleşiyordu. Müstakil ulusal ekonomiler fikrinin kendisi giderek daha fazla yanlış bir adlandırma oldu. Kapitalizmin küresel çapta bütünleşme olasılığı önceden beklenen bir şeydi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Woodrow Wilson'ın önerdiği "küresel Monroe Doktrini" ABD'nin (kıtasala karşıt olarak) küresel ihtirasına ilişkin belki de ilk uygulanabilir bildirisiydi, ama yerli ve yabancı muhalefet ve ülke içindeki gerici milliyetçilik tarafından geçersiz kılındı. İkinci girişim İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Birleşmiş Milletler'in ve özellikle de Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve GATT'ın (daha sonraki adıyla Dünya Ticaret Örgütü'nün) kurulması oldu, ama bu girişim de yine geriye dönük ve kendi kendine zarar veren bir milliyetçilikten beslenen Soğuk Savaş tarafından akamete uğratıldı. Uzun süre hareketsiz kalan İkinci Dünya Savaşı kurumları 1970'lerin ardından ABD'nin küresel ihtirasının üçüncü evresinin ufukta görünmesiyle birlikte hayata döndü. Neoliberalizm adıyla ve bu kitabın ilk baskısında yer verilen, 1970'lerin krizlerine bir çözüm olarak yeniden keşfedilen, ABD'nin bu yeni küresel iktidar manevrası Soğuk Savaş'ın bitişinden önemli bir güç aldı ama Amerikanizasyon projesiyle hiç

örtüşmüyordu. Birbirleriyle nasıl rekabet edecekleri konusunda ağız dalaşı yaparken bile Washington'dan Pretoria'ya, Şanghay'dan Mexico City'ye kadar tüm yönetici grupları ortak bir çıkarda bağlayan sınıfsal bir projeydi. Keza bu proje Dakka ve Bangladeş'teki tekstil işçilerini New York'takilerle, Karayipler'deki muz toplayıcılarını Avrupa'daki sendikalarla giderek daha fazla birbirine bağladı. 1980'lerden bu yana emek hareketinin yenilgileri kazandığı zaferlerin sayıca çok üstündedir, fakat ulusal düzeydeki örgütlenmelerden ziyade uluslararası örgütlenmeler giderek daha fazla norm haline geliyor ve ara sıra ortaya çıkan savaş-karşıtı hareketler ve küresel adalet hareketinin çeşitli halkalarıyla birlikte bu örgütlenmeler en azından neoliberalizmi ve küreselleşmeyi sert eleştirilerin, protestoların ve siyasi muhalefetin hedefleri haline getirmeyi başarmakta.

Küresel çaptaki eşitsiz gelişime ulusal ekonomiler dahilindeki olağanüstü toplumsal ve coğrafi eşitsizlik eşlik etti. Sırf Çin ve Hindistan gibi yükselen ekonomilerde değil, 20. yüzyıl kapitalizminin can evinde de ekonomik eşitsizlik artan bir hızla yoğunlaşıyor. ABD her zaman büyük toplumsal eşitsizlik yatağı olmuştur, ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki çeyrek yüzyılda bu eşitsizlik nispeten istikrarını korumuş, hatta zaman zaman hafiflemiştir. Ne var ki, 1970'lerin başlarında sosyoekonomik eşitsizlik hızla yoğunlaştı. Geride kalan kırk yıl boyunca işçi ücretleri sabit kalırken, hatta gerilerken, en çok kazanan yüzde 1'in gelirleri üçe katlandı. Gini eşitsizlik katsayısı 1970'te 0,35 iken, düzenli olarak artarak 2001'de 0,47'ye kadar yükseldi – bu düzeyler Rusya, Çin ve Hindistan'daki eşitsizlik düzeylerinin üzerindeydi. ABD'de 1982 yılında CEO'ların kazancı ücretli işçilerinkinin 42 katıydı, ama bu oran sonraki çeyrek yüzyılda inanılmaz bir oranda artarak 364:1'e yükseldi. 2006'da daha komplike hale getirilen sermaye şirketlerinin ve hedge fonu şirketlerinin dört CEO'su 1 milyar dolardan fazla *gelir* sağladı, en tepedeki yirmi CEO'nun her birinin geliri ise ortalama 658 milyon dolar oldu – yılın her çalışma günü için hiç abartısız 2,75 milyon dolar. Servet eşitsizliği gelirdekine göre daha da yüksek ve İkinci Dünya Savaşı öncesi düzeylerine geri dönmüş durumda. Tüm bun-

ların coğrafyası kısmen tahmin edilebilir, kısmen edilemez. Texas-Florida arasındaki güney kuşağında eşitsizlik en yüksek düzeyinde, Kaliforniya ve Kuzeydoğu bölgesi de bu eyaletlere eşlik ediyor ve eşitsizliğin en hızlı artmakta olduğu yerler de bu son sayılanlarla birlikte Ortabatı'nın bazı kısımlarıdır.

Kent ölçeğinde, 1980'lerin başlarında henüz yeni doğmakta olan mutenalaştırma küresel bir kent stratejisi haline geldi. Artık merkezde böylesine olağanüstü yeniden yatırım faaliyetlerine tanıklık edenler yalnızca Londralar, Sydneyler, New Yorklar ve Amsterdamlar değil, dünyanın dört bir yanındaki şehirler de aynı durumda. Mutenalaştırma tüm kıtalardaki (tabii Antarktika hariç) şehirleri etkileyerek yatay olarak gelişti, ama dikey olarak da gelişerek kentsel hiyerarşinin aşağısındaki kentlere de ulaştı. Mutenalaştırma seçilmiş konut piyasalarındaki izole bir olgu olmaktan çıkarak kentsel planlama politikasının genel payandası oldu. Kentlerdeki küresel çaptaki alt-kentleşmeyle birleştirildiğinde, bu durum Henri Lefebvre'in 1970'te yaptığı, kentleşmenin artık toplumsal değişimin motoru olarak sanayileşmenin yerini aldığı şeklindeki tahmininin güçlü bir öngörü olduğunu gösteriyor. Şehirlerdeki inşaat faaliyeti sermaye birikiminin teşvik edici coğrafi gücü, devasa artı değer üretimi kaynağı haline geldi. Küresel ekonominin finansal kumanda ve denetim işlevleri hâlâ New York, Tokyo ve Londra'da yoğunlaşmış olabilir, ama Asya ve Latin Amerika'nın ve şimdilerde gitgide Afrika'nın yeni küresel şehirleri büyük ölçüde küresel sermayenin atölyeleri durumunda. Küresel kentleşme son derece çelişkili bir süreç olup esas olarak sanayileşmeyi besleyen kırsaldan kente göç hareketiyle de desteklenmektedir. Birleşmiş Milletler'e göre, 2006 yılı dünya kent nüfusu oranının ilk kez yüzde 50'yi aştığı yıl olmuştur. Mutenalaştırma şehri merkezileştirir; alt-kentleşme şehri ademimerkezileştirir; kırdan kente göç metropolü yeniden-merkezileştirir: bütün bunlar küresel bir dünyada eşitsiz kentsel gelişmenin ölçeklendirilmiş bir analizini gerekli kılıyor.

Ölçeği bükme yoluyla genellikle kıyaslanmaya uygun olmayan dünyalar arasındaki tezatları göstermek zahmete değer bir iş-

tir. Mesela tek bir ABD üniversitesinin (Harvard) toplam parasal varlığının –cari bütçesinin değil, bankadaki parasının– 2007’de 35 milyar doları aştığını keşfetmek çarpıcıdır. Üniversitenin şimdiye kadarki en yüksek maaşlı çalışanı ne rektörü ne de futbol antrenörüydü, maaşı 18 milyon doları bulan vakıf yöneticisiydi. (Daha yüksek maaşlı bir iş bulmak için istifa edecekti.) Bu vakıf arazi ve bina gibi varlıklarını, sermayesini ve cari bütçelerini kapsamadığı için, üniversitenin gerçek değerini hiçbir şekilde yansıtamaz. Fakat en yeni hesaba göre, vakıf tek başına otuz dokuz kadar ülkenin GSYİH’ini aşıyor. Bu para Güney Afrika ya da Peru’nun tüm ulusal borcunu ödemeye yeter. 1980’lerde mutenalaştırma-karşıtı aktivistlerin Columbia Üniversitesi hakkında söylediği gibi, belli başlı ABD üniversiteleri artık fiilen küresel hisse senedi piyasalarında ve yerel gayrimenkul iyileştirme faaliyetleri alanında büyük yatırımları olan milyarlarca dolarlık çokuluslu şirketlerdir ve bu arada her Mayıs’ta hasbalkader diploma da verirler. Başka bir örnek vermek gerekirse, ABD ordusu 2008 yılında 750 milyar dolara yaklaşan bütçesiyle dünyanın on beşinci büyük ekonomisi Avustralya ile yarışıyor.

Edward Luttwak gibi sağcı yorumcuların 1990’da devraldığı jeo-ekonomi terimi ilk olarak bir Fransız bölgesel coğrafyacı tarafından 1950’lerde geliştirilmişti ve 1970’lerde küresel siyasal iktisadın yeniden yapılandırılmasını inceleyen Marksist coğrafyacılar arasında da rağbet görmüştü. Bu güçlü bir vizyondur. Mesele jeopolitikanın bir şekilde vadesinin dolması değildir; gazete başlıklarına ve ABD’nin Ortadoğu’daki tutumuna şöyle bir göz atmak bu endişeyi hemen giderir. Aksine, jeopolitika küresel uyuşmazlıklar için ne ölçüde taktik gereği kullanılan silah olmaya devam ederse etsin –İsrail-Filistin-Suriye-Irak-İran’ın oluşturduğu ağ mükemmel bir örnektir bu konuda– bugünkü uyuşmazlığın temel mantığı gitgide jeopolitik olmaktan ziyade jeo-ekonomik mantıkla uyuşuyor. Bu tespit Irak’taki ya da daha genelde Ortadoğu’daki savaşın yalnızca petrol uğrunda yürütüldüğü anlamına gelmiyor. Böyle bir varsayım jeo-ekonomik olduğu kadar jeopolitik gerekçeyi de kabullenen siyasi solun temel bir yanlısını yansıtır. Aksine Ortadoğu’daki savaş, bü-

yük ölçüde, ABD'nin son kalan inatçı bölgeyi kendi küresel emelleri doğrultusunda hizaya sokmaya çalışarak küreselleşme stratejisini tamamlama amacını taşıyor. Dünyanın petrol rezervlerinin büyük bölümünün bu bölgede yer alması rastlantı değil, ama bu ne biricik ne de en temeldeki sorun. Siyasi sol Ortadoğu çatışmasını bir petrol savaşı olarak gördüğü ölçüde, demode bir jeopolitik zihniyete çakılı kalır. Bunların ışığında, 21. yüzyılın 20. yılına ilerlerken, ABD'nin coğrafyayı aşarak düz bir küresel dünya yaratma amacı güden (Wilson ve Roosevelt'in ardından gelen) üçüncü adımın başarısızlıkla sonuçlandığının belki de kanıtı olarak, jeopolitik hesapların gazetelerin ön sayfalarında yer alacağı kesin görünüyor.

Jeopolitika ve büyük ölçüde kendiliğinden oluşan bir milliyetçiliğe başvurma bu önceki hamlelerdeki küresel emelin çöküşüydü. Şimdiyse fiyaskoyu tekrarlama yoluna girmiş görünüyor. Mahvoluşun nasıl gerçekleşeceği açık değil, ama ABD ve Avrupa'nın küresel finans piyasalarındaki spekülative kredili konut yatırımlarının uzun geçmişinden kaynaklanan 2007 krizi, 1997-98 krizinin ekonomik ve coğrafi olarak göç ettiğini düşündürüyor. Bu kriz öncelikle Tayland'ın yarı-iletken sektöründeki aşırı-üretimde açığa çıktı, zamanla ülkenin para birimi baht'ın değerini etkiledi ve buradan yayıldı. On yıl sonra kriz en değerli girişimi olan ABD ipotekli kredilerini canavarın karnından ortalığa saçtı. Bu krizin ipotekli gayrimenkul kredileri sektörüyle sınırlı kalmayıp yaygınlaşması tam olarak küreselleşen kapitalizmin karakterinden kaynaklanır. Krizle başa çıkmak için bankaları millileştirmeye varan güçlü devlet müdahalesinin gerekiyor olması neoliberalizmin dogmalarıyla tümüyle çelişir.

Jürgen Habermas bir zamanlar modernizmin "baskın ama ölü" olduğu tespitinde bulunmuştu. Aynı şey, ekonomik bağlamda, "küreselleşmenin" yenilgiyle sonuçlanan "son oyununu" simgeleyen Irak Savaşı için de söylenebilir. 1999'daki Seattle çatışmasının ve ardından devletin olağanüstü sert müdahalesinin normal görülmesine sebep olan küreselleşme-karşıtı ve kapitalizm-karşıtı protestolardan ve birkaç yıl sonraki ekonomik durgunluk ve daralmadan sonra, neoliberalizm anlamlı bir toplumsal değişim kaynağı olmaktan çıktı.

21. yüzyılın ilk on yılının sonu olsa olsa yerleşmiş neoliberal siyasi ve coğrafi peyzajların doyma noktasına gelişini gördü; daha kötü bir ihtimalle, bu on yıllık dönem neoliberalizmin krizini simgeliyor. Neoliberalizm 1980'lerde baba Bush'un "vizyon meselesi" dediği şeyden yoksun artık. Habermas'ın terimleriyle söylersek, neoliberalizm şu anda baskın ama ölmüş olabilir.

Krizdeki neoliberalizm eşitsiz gelişimi sonlandırmayacak, bilakis onun yoğunlaşmasına yol açacaktır. Marx'ın uzun süre önce gözlemlediği gibi, kapitalizm krizle karşılaştığında kendisini dönüştürme konusunda harika bir yaratıcılığa sahiptir ve şunu söylemek gerekir ki, 1970'lerden bu yana en güçlü inisiyatif kapitalizm-karşıtlarının değil kapitalizmin elinde olmuştur. Ama bu artık doğru olmayabilir. Eşitsiz gelişimin gelecekteki örüntüleri ve deneyimleri büyük ölçüde kapitalizm muhaliflerinin "vizyon meselesinin" kendi versiyonunu geliştirmeyi ne ölçüde başaracağına bağlıdır. Ne var ki, dünyanın pek çok bölümünde toplumsal ayaklanmaları ve onun getirebileceği imkânları tasavvur edemiyoruz. En yaratıcı düşünürlerimizden biri olan Donna Haraway'ın 1990'ların ortalarında bir dinleyici grubuna onları hayrete düşürürcesine itiraf ettiği üzere, "Kendime karşı dürüst olmam gerekirse, kapitalizmin ötesinde bir dünyanın neye benzeyeceği konusunda düşünme yeteneğimi yitirdim." Haraway pek çoğumuzda en azından örtük bir biçimde var olan siyasi hayal gücü kaybını dile getiriyordu sadece. İyi ya da kötü, devrimler tarihin daimi çokseslilik anlarıdır. Bize daha iyi bir dünya sunduklarında onları alkışlarız ve çıkar ya da inanç olarak benimsediklerimizle ters düştüğünde şiddetle eleştiririz. İçinde bulunduğumuz döneme dair hayret verici şeylerden biri devrimci toplumsal değişim umudunun ve hissiyatının siyasi olabilirlik tahayyülünden ne kadar yoksunlaştığıdır. Devrimci hayal gücünü yeniden cesaretlendirmeye başlamak pek de iyimserlik sayılmayacaktır.

*Neil Smith
New York City
27 Eylül, 2007*

Giriş

- 1 İlk örneklerden biri için bkz. David Harvey, *Social Justice and the City* (Londra, 1973) [Türkçesi: *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. Mehmet Morali, İstanbul: Metis, 2016]. Ayrıca bkz. Henri Lefebvre, *The Survival of Capitalism* (Londra, 1976); David Harvey, *The Limits to Capital* (Oxford, 1982) [Türkçesi: *Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, İstanbul: Yazılama, 2015]; Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation* (Londra, 1979); Nigel Harris, *Of Bread and Guns* (Harmondsworth, 1983); J. Carney, R. Hudson ve J. Lewis (der.), *Regions in Crisis: New Perspectives in European Regional Theory* (Londra, 1980); Michael Dunford ve Diane Perrons, *The Arena of Capital* (Londra, 1983).
- 2 H. J. Mackinder, "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal* 23 (1904), s. 421-37.
- 3 Ernest Mandel, *Trotsky: A Study in the Dynamic of His Thought* (Londra, 1979), s. 34.
- 4 V. I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia* (Moskova, 1977 baskısı) [Türkçesi: *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol, 1988]. Ayrıca bkz. *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism* (Pekin, 1975 baskısı) [Türkçesi: *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol, 1969].
- 5 Örneğin bkz. Michael Löwy'nin *The Politics of Combined and Uneven Development* (Londra, 1981) [Türkçesi: *Sürekli Devrim Teorisi: Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti*, çev. Aslı Önal, İstanbul: Ayrıntı, 2016] çalışmasında siyasi düşünceyi yinlemesi ve modern bakış açısıyla olumlu değerlendirmesi.
- 6 Karl Marx, *Capital*, 3 cilt (New York, 1967), III, s. 175 [Türkçesi: *Kapital*, III, çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul: Yordam, 2015, s. 182. *Kapital* den ve *Grundriss*'den yapılan alıntılar, okuyucunun mukayeseli çalışma yapabilmesi amacıyla, bu metinlerin Türkçe çevirileri esas alınarak karşılanmıştır; fakat kimi yerlerde bu çevirilere çeşitli sebeplerle gerekli görülen editorial müdahalelerde de bulunulmuştur. (e.n.); *Theories of Surplus Value*, 3 cilt (Londra, 1969), I, s. 410 [Türkçesi: *Artı Değer Teorileri*, 2 cilt, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 1998].

I. Bölüm: Doğa İdeolojisi

- 1 Earl Finbar Murphy, *Governing Nature* (Chicago, 1967), s. 11; M. Horkheimer ve T. Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (New York, 1972) [Türkçesi: *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan, İstanbul: Kabalcı, 2014].

- 2 Yirmiahu Yovel, *Kant and the Philosophy of History* (Princeton, 1980), s. 181, çeşitli yerlerde; R. G. Collingwood, *The Idea of Nature* (Londra, 1945), s. 116-20 [Türkçesi: *Doğa Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: İmge, 1999].
- 3 Bu bağlamda bkz. Clarence Glacken'ın antik dönemlerden 18. yüzyıla kadar geliştirilen doğa anlayışlarının tarihini özellikle coğrafi açıdan inceleyen mü-kemmelle çalışması: *Traces on Rhodian Shore* (Berkeley, 1967).
- 4 Benjamin Farrington, *Francis Bacon: Philosopher of Industrial Science* (New York, 1961); Paolo Rossi, *Francis Bacon: From Magic to Science* (Londra, 1968); William Leiss, *The Domination of Nature* (Boston, 1974), 3. Bölüm.
- 5 "Of the Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Humane", aktaran Leiss, *Domination of Nature*, s. 56-57.
- 6 Örneğin: "Geometrinin temeli mekanik pratiktir ve kesin olarak ölçme yöntemi öneren ve kanıtlayan genel mekaniğin bir parçasından başka bir şey değildir", aktaran Max Jammer, *Concepts of Space* (Cambridge, Mass., 1969), s. 96.
- 7 Rossi, *Francis Bacon*, s. 26.
- 8 Newton hakkında ilginç bir tartışma için bkz. Jammer, *Concepts of Space*, 4. Bölüm. Mekân ve madde arasındaki bütün bu ilişki meselesi yeniden ve daha ayrıntılı olarak 3. bölümde incelendi.
- 9 Edward Wilson, *Sociobiology* (Cambridge, Mass., 1975); *On Human Nature* (Cambridge, Mass., 1978); Arthur Caplan, *The Sociobiology Debate* (New York, 1978).
- 10 Carl Friedrich von Weizsacker, *The Unity of Nature* (New York, 1980), s. 6-7.
- 11 Henry Nash Smith, *Virgin Land* (Cambridge, Mass., 1950), s. 260; Leo Marx, *The Machine in the Garden* (New York, 1964), s. 110.
- 12 Marx, *Machine in the Garden*, s. 72; Roderick Nash, *Wilderness and the American Mind* (New Haven, 1967), s. 8. Doğa ve milliyetçilik hakkında bkz. Perry Miller'ın *Nature's Nation* adlı çalışması (Cambridge, Mass., 1967), özellikle 1. Bölüm, "The Shaping of the American Character".
- 13 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, 2 cilt (New York, 1945 baskısı), 2, s. 78 [Türkçesi: *Amerika'da Demokrasi*, çev. Seçkin Sertdemir Özdemir, İletişim, 2016].
- 14 Nash, *Wilderness*, s. 28-43.
- 15 Sam Bass Warner, *The Urban Wilderness* (New York, 1972). "Kent sınırı" ve "kentli öncü yerleşimci" [*urban pioneer*] nispeten yeni terimlerdir ve şehir içlerindeki işçi sınıfı semtlerinin beyaz orta sınıf meslek sahipleri tarafından ele geçirilmesi için kullanılır: böylece şehrin "keşmekeşinin" kötülükleri ve korkulu hayaletleri zapt edilir ve medeniyet toplumsal ilerleme adına medeniyet herkese sunulur. Metafor kusursuzdur.
- 16 Barbara Novak, *Nature and Culture: American Landscape and Painting 1825-1875* (New York, 1980), s. 101-34.
- 17 Nash, *Wilderness*, s. 44.

- 18 Peter Schmitt, *Back to Nature* (New York, 1969).
- 19 Miller, *Nature's Nation*, s. 197; George Mowry, *The Urban Nation 1920-1960* (New York, 1965), s. 2. Ayrıca "kent-karşıtı ideoloji" hakkında bir tartışma için bkz. Morton ve Lucia White, *The Intellectual Versus the City* (Oxford, 1977).
- 20 Novak, *Nature and Culture*, s. 17; "Hristiyanlaştırılmış doğa" tabiri Perry Miller'a aittir. Ayrıca bkz. Albert K. Weinberg, *Manifest Destiny* (Gloucester, Mass., 1958).
- 21 Ralph Waldo Emerson, "Nature", *Selected Writings* içinde (New York, 1965), s. 186-223.
- 22 Marx, *Machine in the Garden*, s. 96.
- 23 Novak, *Nature and Culture*, s. 157. Bu çelişki o kadar köklüydü ki Frederick Jackson Turner'ın sınırın sonuna geldiği açıklamasını tedirgin etmeye devam eder. Bkz. *The Frontier in American History* (New York, 1920 baskısı); ve Smith, *Virgin Land*, 22. Bölüm.
- 24 Marx, *Machine in the Garden*, s. 195.
- 25 Agy, s. 93. Emeğin kendi şekillendirdiği peyzajlardan dışlanması konusunun en başarılı incelemesi için bkz. Raymond Williams, *The Country and the City* (St Alban's, 1975).
- 26 Joshua C. Taylor, *America as Art* (Washington, D.C., 1976), s. 178; Emerson, *Selected Writings*, s. 187. Emerson'a ait bu zorlu pasajı yorumlarken Morton ve Lucia White şunları söyler: "Emerson'ın belirttiği gibi 'doğa' sözcüğünün başlıca iki anlamı vardır. Birinci anlamında evrendeki şeylerin, süreçlerin ve olguların bütünlüğünü kasteder; diğerinde, hiçbir insan ona dokunmasaydı ve davranışlarına hiç müdahale etmeseydi ortaya çıkabilecek olan evreni kasteder." (*Intellectual Versus the City*, s. 233). Kuşkusuz bu evrensel ve dış doğa düalizminin doğru yorumudur, ama bence doğruluğu kısmen yorumun özgün ifadeye dayandırılmamasından kaynaklanır. Emerson iki "doğanın" varlığı konusunda asla böylesine emin değildir.
- 27 Miller, *Nature's Nation*, s. 199; Novak, *Nature and Culture*, s. 38.
- 28 Bkz. Annette Kolodny, *The Lay of the Land* (Chapel Hill, 1975); Carolyn Merchant, *The Death of Nature* (San Francisco, 1980); Sherry B. Ortner, "Is Female to Male as Nature Is to Culture?", Michelle Zimbalist Rosaldo ve Louise Lamphere (der.), *Woman, Culture, and Society*, içinde (Stanford, 1974), s. 67-87; Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State* (New York, 1972 baskısı) [Türkçesi: Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 2010].
- 29 Bernard Rosenthal, *The City of Nature* (Newark, De., 1980).
- 30 Henri Lefebvre, *The Sociology of Marx* (New York, 1968), s. 64 [Türkçesi: *Marx'ın Sosyolojisi*, çev. Selâhattin Hilâv, İstanbul: Sorun, 1996]. Ayrıca bkz. Jorge Larraín, *The Concept of Ideology* (Athens, Ga., 1979); ve Bhikhu Parekh, *Marx's Theory of Ideology* (Baltimore, 1982).

- 31 Milton Fisk, "The Human-Nature Argument", *Social Praxis* 5 (1980), s. 343-61.
- 32 Marx, *Machine in the Garden*, s. 32; ve Williams, *Country and the City*.
- 33 Ekonomik teoride doğa hakkında bkz. Dieter Groh ve Rolf-Peter Sieferle, "Experience of Nature in Bourgeois Society and Economic Theory: Outlines of an Interdisciplinary Research Project", *Social Research* 47 (1980), s. 557-81. 19. yüzyılda diğer sosyal bilimlerin gelişmesi hakkında bkz. Martin Shaw, *Marxism and Social Science* (Londra, 1975), s. 75-79.
- 34 Marx, *Capital*, I, s. 81 [Türkçesi: *Kapital*, I, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam, 2011, s. 90].
- 35 Alfred Schmidt, *The Concept of Nature in Marx* (Londra, 1971), s. 15. Bu bölümdeki tüm sayfa numaraları bu esere göndermedir.
- 36 Kuşku yok ki, Marx özellikle erken dönem eserlerinde fizyolojik işbölümünü de doğal bir olgu olarak anlatır, ama bu durum, Schmidt'in yorumunun aksine, toplumsala karşıtlık ya da ondan kopuş anlamına gelmez. Dolayısıyla, örneğin, mülkiyetin "çekirdek, ilk formu" "kadın ve çocukların kocanın köleleri olduğu ailedeki doğal işbölümünde" yer alır. Ailedeki bu örtük kölelik henüz çok ham olsa da, ilk mülkiyet formudur." Karl Marx ve Frederick Engels, *German Ideology* (New York: 1970 baskısı), s. 52 [Türkçesi: *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel, 2013].
- 37 Kant'ın bilgi nesnelerinin "bileşenleri" problemi Marx açısından böylece (nesnel olarak) yeniden gündeme taşınır; aşkınsal felsefeye basit bir geri dönüş olarak değil, Hegel'in Kant'a yönelik eleştirisinde kesinlikle elde ettiği temelde (s. 12).
- 38 Hegel *Doğa Felsefesi* kitabını şöyle bitirir: "Doğada Kavram [Begriff] Kavram ile konuşur ve (...) Doğa'nın dağınık ve sonsuz sayıdaki biçimlerinin altında gizlenen Kavramın hakiki formu kendini akla ifşa eder." *Philosophy of Nature* (Londra, 1970 baskısı), s. 445 [Türkçesi: *Doğa Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, 1997]. Burada sunulan büyük ölçüde basitleştirilmiş ama aslına uygun Kant yorumunun alternatifi için bkz. Richard Kroner, *Kant's Weltanschauung* (Chicago, 1956).
- 39 Schmidt "bir yanda/diğer yanda" ["on the one hand"/"on the other hand"] ifadesini çok sık kullanır. Bu semptomatik bir durumdur. Çünkü iki elini bir araya getirdiğinde her zamanki sonuca ulaşır: birlik için duaya.
- 40 Başlangıçtaki projesiyle uyumlu olarak, Schmidt Hegel'e nazaran Kant'tan daha çok yararlanmıştır, ikili doğa anlayışının düşünce sisteminde nihai zafere kazanmasının nedeni budur. "Marx ile Kant arasında henüz yeterince fark edilmemiş bir ilişki"nin varlığı şeklinde teorik bir kusurdan söz eder (s.120) ve bu kusuru pratikte Marx'ı Kant'ın bakış açısıyla düşünmeye zorlayarak onarmaya kalkışır: Hegel diyalektiğinde, der Schmidt, "sistemin sonunda zafer kazanan, idealist özdeşliktir. Marksist diyalektikte bunun tersi geçerlidir: son aşamada zafere ulaşan, özdeş olmama durumudur" (s.28).

- 41 Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour* (Londra, 1978), s. 15 [Türkçesi: *Zihin Emegi, Kol Emegi*, çev. Ayşe Deniz Temiz, Metis: İstanbul, 2011].
- 42 Karl Marx, *Grundrisse* (Londra, 1973), s. 646 [Türkçesi: *Grundrisse*, II, çev. Arif Gelen, Ankara: Sol, 2003, s. 126-27. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 43 “Kullanım değerlerinin emek sürecinde yaratılmasının incelenmesi başlangıçta emek sürecinin içinde yer aldığı üretim ilişkilerinin nitelendirilmesini gerektirmez” (s. 93). Schmidt ne başlangıçta ne de sonunda sınıf olgusunu ciddi biçimde dikkate alır. Tıpkı mübadele değerini göz ardı ettiği gibi sınıf olgusundan da uzak durur.
- 44 Schmidt’in felsefesi onu sosyalizmin de doğayı tahakküm altına alacağını düşünmeye yöneltirken, Althusser’in felsefesi kendisini ideolojinin sosyalizm ve komünizmde varlığını koruyacağı sonucuna vardırır. Althusser, *For Marx* (Londra, 1977), s. 223 [Türkçesi: *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki, 2015]; *Essays in Self-Criticism* (Londra, 1976), s. 121, çeşitli yerlerde [Türkçesi: *Özeleştirici Öğeleri*, çev. Levent Targu, İstanbul: Belge, 2000]. Bu nokta genellikle özünde karşıt gelenekleri temsil ettiklerini düşündüğümüz ama bazı şaşırtıcı sonuçları ve bakış açılarını paylaşan Althusser ile Frankfurt Okulu arasında çok ilginç bir paralelliktir. Aralarındaki ortak bağlantı felsefi idealizmdir.
- 45 Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy* (New York, 1945) [Türkçesi: *Batı Felsefesi Tarihi*, 3 cilt, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa, 2017].
- 46 Jürgen Habermas, *Toward a Rational Society* (Boston, 1970), s. 87 [Türkçesi: *Rasyonel Bir Topluma Doğru*, çev. Ahmet Çiğdem, İstanbul: Vadi, 1992]. “The Revolt of Nature” hakkında bkz. Max Horkheimer, *Eclipse of Reason* (New York, 1974 baskısı) [Türkçesi: *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis, 2016]. Krş. Marcuse’nin öğrencisi William Leiss’in “doğanın tahakküm altına alınması” tezi: “Doğanın üzerindeki tahakküm fikrinin bir manası varsa, o da böyle araçlarla –yani daha üstün teknolojik kapasitelere sahip olma yoluyla– bazı insanların diğer insanları tahakküm altına alarak yönetmeye kalkışmalarıdır. İnsan türünün dış doğa üzerinde ortak tahakkümü fikri saçmadır. (...) Böyle bir ‘insan’ kavramı sadece insanlar arasındaki şiddetli mücadelelerde teknolojik aletlerin rol oynadığı gerçeğini gizleyen bir soyutlamadır.” *Domination of Nature*, s. 122, 123. Ayrıca bkz. Jürgen Habermas, “Toward a Reconstruction of Historical Materialism”, *Theory and Society* 2 (1975), s. 287-300.
- 47 Martin Jay, *The Dialectical Imagination* (Londra, 1973), s. 256. [Türkçesi: *Diyalektik İmgelem*, çev. Sevgi Doğan, İstanbul: Ayrıntı, 2014].
- 48 Raymond Williams, “Problems of Materialism”, *New Left Review* 109 (1978), s. 3-17.
- 49 Boris Kamarov, *The Destruction of Nature in the Soviet Union* (Londra, 1980).

50 Sebastiano Timpanaro, *On Materialism* (Londra, 1975), s. 52. Althusser hakkında bkz. Neil Smith, "Symptomatic Silence in Althusser: The Concept of Nature and the Unity of Science", *Science and Society* 44 (1980), s. 58-81.

II. Bölüm: Doğanın Üretimi

- 1 Karl Marx, *Value, Price ve Profit* (Londra, 1899), s. 54.
- 2 Marx'ın eserinin bir süreklilik ya da öz olarak birbirini izleyen farklı dönemler şeklinde görülmesinin mümkün olup olmadığı sorunu yeni değildir. Bu sorun 20. yüzyıl başlarında Marx'ın daha önce basılmayan erken dönem eserlerinden bazılarının yayınlanmasıyla başladı. En yakın geçmişte Marx'ın eserinin ayrı dönemler halinde görülmesi fikrinin en ateşli savunucusu Louis Althusser oldu. Bkz. Althusser, *For Marx*. Genç ve olgun Marx arasındaki bu ayrım bazı yazarların itirazıyla karşılandı. Bilhassa bkz. Bertell Ollman, *Alienation: Marx's Concept of Man in Capitalist Society* (Cambridge, 1971) [Türkçesi: *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, çev. Ayşegül Kars, İstanbul: Yordam, 2015]. Ayrıca bkz. William LeoGrande, "An Investigation into the 'Young Marx' Controversy", *Science and Society* 41 (1977), s. 129-51.
- 3 Marx, *Grundrisse*, s. 10. *Kapital*'in birinci bölümündeki mantıksal-tarihsel yöntemin ilgi çekici ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Harry Cleaver, *Reading Capital Politically* (Austin, 1979) [Türkçesi: *Kapital'i Politik Olarak Okumak*, çev. Münevver Çelik, İstanbul: Otonom, 2008].
- 4 *Grundrisse*, s. 85 [*Grundrisse*, I, s. 23. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)] Ayrıca krş. Marx'ın "ilk önce genel olarak insan doğasının, sonra da her tarih çağında değişikliğe uğramış olan insan doğasının incelenmesi [ile uğraşmak zorundayız]" şeklindeki ifadesi. *Capital*, I, s. 609n [*Kapital*, I, s. 589n].
- 5 Marx ve Engels, *German Ideology*, s. 63.
- 6 *Capital*, I, s. 42-43, 71 [*Kapital*, I, s. 56, 81.] (*Kapital*'in bu çevirisinde [Neil Smith New York'taki International Publishers'ın yayınladığı 1967 tarihli İngilizce çeviriyi kastediyor. (e.n.)] "doğa" zaman zaman büyük harfle yazılır, ama diğer çevirilerle uyum sağlamak üzere ve Almanca orijinalinde öneminin artırılması için değil bir isim olarak her zaman büyük harfle yazıldığından, alıntı yaparken küçük harfle yazdım. Ayrıca Marx "insan" veya "insanlar" terimlerini insanlık veya insanlar anlamında kullanır. Alıntı yaparken, cinsiyetçi dil sorunundan kaçınmaktan ziyade basitlik adına özgün kullanıma bağlı kaldım.)
- 7 *Capital*, I, s. 177 [*Kapital*, I, s. 181-2].
- 8 Karl Marx, *Early Writings* (Harmondsworth, 1975), s. 355.
- 9 Agy, s. 389-90.
- 10 *German Ideology*, s. 47.
- 11 Agy, s. 51.
- 12 Agy, s. 42.

- 13 Frederick Engels, *Origin*, s. 251-52; Donna Haraway, "Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politic, Part II: The Past is the Contested Zone: Human Nature and Theories of Production and Reproduction in Private Behavior Studies", *Signs* 4(1) (1978), s. 38. Ayrıca bkz. Gordon Childe, *Man Makes Himself* (New York, 1939) [Türkçesi: *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul: Varlık, 2009]; ve Charles Woolfson, *The Labour Theory of Culture* (Londra, 1982).
- 14 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (New York, 1968), s. 77 [Türkçesi: *Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, Belge, 2004]; Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory* (Londra, 1962), s. 27-28. Kentsel kökenleri bağlamında artığın doğuşu ve işlevi hakkındaki özet tartışma için bkz. David Harvey, *Social Justice*, s. 216-23.
- 15 Engels, *Origin*, s. 220; Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 40, 44.
- 16 *Capital*, III, s. 883 [*Kapital*, III, s. 864].
- 17 *Grundrisse*, s. 146 [*Grundrisse*, I, s. 78].
- 18 *Capital*, I, s. 352 [*Kapital*, I, s. 341].
- 19 *Origin*, s. 232. Ayrıca bkz. Lawrence Krader, *Formation of the State* (Englewood Cliffs, N.J., 1968); Elman R. Service, *Origins of the State and Civilization* (New York, 1975).
- 20 *Origin*, s. 120-21. Ayrıca bkz. *German Ideology*, s. 52.
- 21 *German Ideology*, s. 122.
- 22 Agy, s. 52. Bir belirlenimci, indirgemeci ya da başka "bir şey-ci" olarak sunmak amacıyla Marx'ın sık sık bilincin "doğrudan" insani pratikten "kaynaklandığını" söylediği aktarılır. Marx'ın bu genel ve duruma bağlı ifadeyi açıkça kesinleştirdiği sonraki beş sayfadan neredeyse hiç alıntı yapılmaz. Marx'ı bu şekilde yanlış yorumlayanlar iddianın mantıksal-tarihsel karakterini kavrayamazlar.
- 23 *Grundrisse*, s. 247-48 [*Grundrisse*, I, s. 169. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 24 Karl Marx ve Frederick Engels, *The Communist Manifesto* (New York, 1955), s. 30.
- 25 Cicero, *De Natura Deorum*, II, 151-52. Bkz. *The Nature of Gods*, çev. Horace C.P. McGregor (Harmondsworth, 1972), s. 184-85 [Türkçesi: *Tanrıların Doğası*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Kalcı, 2012].
- 26 Count Buffon'dan aktaran Glacken, *Rhodian Shore*, s. 655, 663-64. Glacken'in Cicero tartışması için bkz. s. 144-46.
- 27 *Grundrisse*, s. 252 [*Grundrisse*, I, s. 173-74. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 28 Agy, s. 881 [*Grundrisse*, II, s. 338. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 29 *Capital*, I, s. 169 [*Kapital*, I, s. 171].
- 30 Agy, III, s. 880 [*agy*, III, s. 861].

- 31 Agy, I, s. 180, 181n [agy, I, s. 184n].
- 32 *Grundrisse*, s. 479 [Grundrisse, I, s. 375. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 33 Devlet analizine ilişkin karmaşıklıklar ve tartışmalar için bkz. Colin Barker, "The State as Capital", *International Socialism* 2(1) (1978), s. 16-42; J. Holloway ve S. Picciotto, *State and Capital* (Londra, 1978); James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State* (New York, 1973); Suzanne de Brunhoff, *The State, Capital and Economic Policy* (Londra, 1978) [Devlet ve Sermaye, çev. Kuvvet Lordoğlu, Ankara: İmge, 1992]. Devlet tartışmasını büyük ölçüde kristalleştiren Miliband-Poulantzas tartışması hakkında bkz. Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society* (Londra, 1969) [Türkçesi: *Kapitalist Devlet*, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Belge, 1989]; Nicos Poulantzas, "The Problem of the Capitalist State", *New Left Review* 58 (1969), s. 67-78; Ralph Miliband, "The Capitalist State: A Reply to Nicos Poulantzas", *New Left Review* 59 (1969), s. 53-60; Ernesto Laclau, "The Specificity of the Political: The Poulantzas-Miliband Debate", *Economy and Society* 4 (1975), s. 87-100; Ralph Miliband, "Poulantzas and the Capitalist State", *New Left Review* 82 (1973), s. 83-93; Nicos Poulantzas, "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review* 95 (1976), s. 63-83 [Miliband, Poulantzas ve Laclau arasında geçen tartışmanın Türkçesi için bkz. R. Miliband, N. Poulantzas ve E. Laclau, *Kapitalist Devlet Sorunu*, çev. Yasemin Berkman, İstanbul: Birikim, 1977].
- 34 *Grundrisse*, s. 706 [Grundrisse, II, s. 176. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)]; *Capital*, I, s. 384 [Kapital, I, s. 369].
- 35 *Capital*, I, s. 350, 360-61, 645 [Kapital, I, s. 340, 348-49, 623].
- 36 Engels, *Origin*, s. 223.
- 37 Joan Smith, "Women and the Family", *International Socialism* 100 (1977), s. 21-22. Ataerkillik ve sınıf hakkında farklı bakış açılarının eleştirisi ve bunlar üzerindeki bir araştırma için bkz. Joan Smith, "Women, Work, Family, and the Economic Recession", "Feminism and the Critique of Capitalism" sempozyumunda sunulan tebliğ, John Hopkins Üniversitesi (24-25 Nisan 1981). Marx ve Engels'in proleterleşmenin kadınları ezilmekten kurtaracağına ilişkin görüşün biraz iyimser olduğu sonradan anlaşıldı.
- 38 Kapitalizm açısından ailenin gerekliliği konusunda bkz. Barbara Winslow, "Women's Alienation and Revolutionary Politics", *International Socialism* 2(4) (1979), s. 1-14. Farklı bir görüş için bkz. Irene Bruegel, "What Keeps the Family Going?", *International Socialism* 2(1) (1978), s. 2-15.
- 39 *Capital*, I, s. 176 [Kapital, I, s. 177].
- 40 Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (Londra, 1971), s. 20-21 [Türkçesi: *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 2005.]

- 41 *Capital*, I, s. 181 [*Kapital*, I, s. 185].
- 42 *German Ideology*, s. 63.
- 43 *Grundrisse*, s. 646 [*Grundrisse*, II, s. 127. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 44 G. W. F. Hegel, *Philosophy of Right*, çev. T. M. Knox (Londra, 1967) [Türkçesi: *Tüze Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, 2013].
- 45 Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour*, s. 28, 56-57.
- 46 *Grundrisse*, s. 409-10 [*Grundrisse*, I, 310. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 47 *Capital*, I, s. 183 [*Kapital*, I, s. 187].
- 48 Marx şöyle yazar: “[T]oprağın yapılmış olan sermaye yatırımı sonrasında rant getirmesinin nedeni ona sermaye yatırılmış olması değil, sermaye yatırımının toprağı geçmiştekine göre daha verimli bir yatırım alanı haline getirmiş olmasıdır. (...) Yatırılan sermaye amorti edilir edilmez, faiz sayılabilecek olan bu rant da saf farklılık rantı olur.” *Capital*, III, s. 746 [*Kapital*, III, 735]. David Harvey *Sermayenin Sınırları*’nda bu konu üzerinde durur.
- 48 Frederick Engels, *Anti-Duhring* (Londra, 1975), s. 425 [Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 2003]; *Capital*, I, s. 10 [*Kapital*, I, s. 20]; Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (New York, 1963), s. 15 [Türkçesi: *Louis Bonaparte’nin On Sekiz Brumaire’i*, çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim, 2016].
- 50 Marx’tan Kugelman’a, 11 Temmuz 1868, Marx-Engels, *Selected Correspondence* (Londra, 1934), s. 246 [Türkçesi: *Seçme Yazışmalar*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 1995].
- 51 *Communist Manifesto*, s. 14.
- 52 Friedrich Engels, *Dialectics of Nature* (Moskova, 1954), s. 180 [Türkçesi: *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Ankara: Sol, 2002].
- 53 Kuşkusuz bu bilime hayati bir rol verir, ama eleştirel bir bilime; çünkü bilimin ideolojik işlevi genellikle özgül toplumsal ilişkilerin doğal, yani kaçınılmaz görünmesini sağlamak olmuştur. Marx’ın yazdığı gibi, siyasal iktisadın formülü “burjuva bilinci için, üretici emeğin kendisi kadar apaçık doğal zorunluluklardır” (*Capital*, I, s. 81 [*Kapital*, I, s. 90]). Doğa ve toplum bilimleri arasındaki ayrım bilimsel doğa araştırmasının konusu olarak bir “doğa” fetişizmine olanak yaratır ve toplumsal bilimin toplumu doğal araştırma konusu olarak alarak kendini doğa bilimi gibi tasarlamasını mümkün kılar. Marx ve Engels açısından yalnızca tek bir bilim vardır, doğanın ve toplumun ayrı bilimi olamaz. Ama bilimin birliği pratik bir süreçtir, yaratılması gereken bir birliktir. Marx’ın Engels’e yazdığı gibi, bilim “diyalektik olarak ortaya koyulabileceği noktaya kadar” revize edilmek zorundadır (*Selected Correspondence*, s. 123). Özellikle doğa bilimleri denilenler açısından bu zorunluluk haklı olarak bilime ait olan ama gasp edilen ve dışlanan bir si-

yasetin geri kazanılmasını gerektirir. Doğanın üretimi konusunda haklıysak, bilim siyaseti doğa yasalarının toplumsal icatlardan ayrılmasını gerekli kılıyor demektir, ama toplumsal bilime karşı doğa bilimi olarak değil, ideolojiye karşı bilim olarak. Bu bağlamda bkz. Valentine Gerratana'nın post-Darwinist evrimciliğe yönelttiği eleştiri: evrimle ilgilenen, "doğanın tarihselliğinin kanıtlanmasına herkesten daha çok katkı yapan bilimciler sonunda doğa tarihinin gerçek parçasındaki, yani insanlık tarihindeki tarihsel süreci inkâr ettiler ve dışladılar." "Metodolojik tersine-çevirmenin" işaretini veriyordu bu – "toplumsal gelişimin tarihsel yasalarının doğanın ebedi yasaları olarak onaylanması" şeklinde bir geri sıçramanın işaretini. Gerratana, "Marx and Darwin", *New Left Review* 82 (1973), s. 60-82.

54 *Grundrisse*, s. 410 [*Grundrisse*, I, s. 310-11. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].

55 Isaiah Bowman, *Geography in Relation to the Social Sciences* (New York, 1934).

56 Jean Gottmann, *Megalopolis* (New York, 1961), s. 79.

57 *Origin*, s. 253.

58 *Dialectics of Nature*, s. 180.

59 *Early Writings*, s. 348.

60 *Capital*, III, s. 820 [*Kapital*, III, s. 806-7].

61 Schmidt, *Nature in Marx*, s. 196.

III. Bölüm: Mekânın Üretimi

1 Albert Einstein, "Forward", Jammer, *Concepts of Space* içinde, s. xii.

2 Özel olarak, coğrafi mekânın ele alınışıyla kesışseler de, mekânın psikolojik ve antropolojik metinlerde ele alınışını tartışma girişiminde bulunmayacağız. Örneğin, bkz. Edward Hall, *The Hidden Dimension* (New York, 1966); Claude Levi-Strauss, *Structural Anthropology* (New York, 1963) [Türkçesi: *Yapısal Antropoloji*, çev. Adnan Kahiloğulları, Ankara: İmge, 2012]; J. Piaget, *The Principles of Genetic Epistemology* (Londra, 1972); Carl Jung, *Man and His Symbols* (Londra, 1964) [Türkçesi: *İnsan ve Sembolleri*, çev. Hatice Mukaddes, İstanbul: Kabalcı, 2016].

3 Fred Schaefer, "Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination", *Annals of the Association of American Geographers* 43 (1953), s. 226-40; William Bunge, *Theoretical Geography* (Lund, 1966, ikinci baskı); Peter Haggett, *Locational Analysis* (Londra, 1965); Ian Burton, "The Quantitative Revolution and Theoretical Geography", *Canadian Geographer* 7 (1963), s. 151-62. David Harvey mutlak ve görelî mekân kavramlarını coğrafi bağlamda açık olarak tartışan ilk kişidir: *Explanation in Geography* (Londra, 1969). *Sosyal Adalet*'te Harvey üçüncü mekân kavramını ilave eder –bağlantısal mekân– ama görelî ve bağlantısal mekân arasındaki ayrım yeterince netleştirilmemiştir.

4 Alfred North Whitehead, *The Concept of Nature* (Cambridge, 1920), s. 33.

- 5 *Principia*'dan aktaran Jammer, *Concepts of Space*, s. 99.
- 6 Görelî mekânın savunması için bkz. Ian Hinckfuss, *The Existence of Space and Time* (Oxford, 1975). Newton'un özgün kavramını koruması bakımından nadir, eski bir mutlakçılık savunusu için bkz. Graham Nerlich, *The Shape of Space* (Cambridge, 1976). Görelî kavramını reddetmeksizin mutlak mekan kavramının yeniden yerleştirilmesine katkıda bulunan klasik bir yaklaşım için bkz. Adolf Grünbaum, *Philosophical Problems of Space and Time* (New York, 1963).
- 7 Robert Sack, *Conceptions of Space in Social Thought* (Minneapolis, 1980), s. 22.
- 8 Ernst Cassirer, *An Essay on Man* (Londra, 1944), s. 45-46.
- 9 Jammer, *Concepts of Space*, s. 3-4. Ayrıca bkz. John G. Gunnell, *Political Philosophy and Time* (Middleton, Conn., 1968), s. 117.
- 10 Jammer, *Concepts of Space*, s. 22.
- 11 Hans Reichenbach, *The Philosophy of Space and Time* (New York, 1958), s. 217.
- 12 Jammer, *Concepts of Space*, s. 198. Einstein'ın iddiasının neredeyse aynı sözcüklerle anlatımı için bkz. Grünbaum, *Space and Time*, s. 421. "Epistemolojik" ve "ontolojik" önceliğin farklı, hatta karşıt olması ne anlama gelir? Gerçek diye bildiğimizin aslında gerçek olana (bu ne ölçüde bilinebilirse) çok karşı olabileceği anlamına gelmez mi?
- 13 Aktaran: Jammer, *Concepts of Space*, s. 96. Geometri genellikle mekânsal yapı ile karıştırılır, bu güçlü bir gerekçeye dayanır. Ama bunlar arasında fark vardır ve bunun netleştirilmesi gerekir. Modern yaklaşıma göre geometri bağımsız bir kavramsal sistem değildir. Gerçek maddî nesne ve olgulardan düzenli bir soyutlamayı temsil eder; dolayısıyla geometrinin dili çizgilerin ve noktaların, katı şeylerin ve yüzeylerin lisanıdır. Mekânsal yapıyı tasvir eden bir lisan olarak geometri ne kadar soyut olursa olsun, maddilikle bir ölçüde ilgisini korur. Kuşkusuz soyutlamanın artmasıyla, Öklid teorisinin rakipsizliği, n-boyutlarda geçerli olan çok sayıda daha soyut geometriler lehinde bozuldu. Bununla birlikte mekânsal yapı daima maddî nesne ve olguların düzenlenmesini ifade ederken, geometri böyle yapıları tasvir etmek için kullanılan dil veya dillerdir. Bkz. Jammer, *Concepts of Space*, s. 162-76.
- 14 Agy, s. 162.
- 15 Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour*, s. 48-49. George Thomson mekân kavramının izini antik Yunanistan'daki özgün para ekonomilerine kadar sürerek bu argümanın daha erken bir versiyonunu önerir. Bkz. *The First Philosophers* (Londra, 1972 baskısı) [Türkçesi: İlk Filozoflar, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel, 1997]. Bu noktada mutlak tarihsel bir uzlaş yoktur, ama önemli olan şudur ki ayrı bir dönem belirleyenler bu tür soyutlamanın katalizörü olarak toplumlar arasındaki alışverişe de dikkat çekerler. Mesela bkz. Otto Neugebauer'in Babil hakkındaki çalışması "Vorgriechische Mathematik", *Vorlesungen über die Geschichte der antiken Mathematischen Wissenschaften* içinde (Berlin, 1934).

- 16 Bu analiz rastlantısal olarak aynı zamanda mekânın bir kavram olarak zamana göre tarihsel önceliğine ilişkin ipuçları da verir. Kullanım için üretimden mübadele için üretime geçiş hiçbir şekilde üretimin ve dolaşımın zamansal düzeninde bir değişikliği gerektirmedi, ama mekânsal düzende açık bir değişikliği gerekli kıldığı kesindir. Daha önce bir topluluk tarafından verili bir yerde üretilip tüketilen nesneler bu yerin sınırlarının ötesinde mübadele edilmeye başladı. Tüketimin zamansallığı pekala bozulmadan devam edebilir ama mekânsallığı kaçınılmaz ve aleni olarak değişir. Üretimin ve tüketimin sosyal ayrışması mekânsal bir ayrılmaya dönüşür; üretim mekânı tüketim mekânından ayrılır. Aynı zamansal ayrılma ancak mal mübadelesinin daha sonraki bir evresinde, mübadele ilişkilerinin geriye, üretim cephesine uzanarak iş sürecinin zamansal örgütlenmesi üzerinde baskı yapmaya başladığı evrede gerçekleşmiştir.
- 17 Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society* (Glencoe, Ill., 1947 baskısı) [Türkçesi: *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem, 2006]. Ayrıca bkz. Anne Buttimer, "Social Space in Interdisciplinary Perspective", *Geographical Review* 59 (1969), s. 417-26.
- 18 Walter Christaller, *Central Places in Southern Germany* (Englewood Cliffs, N.J., 1966 baskısı); Bunge, *Theoretical Geography*; Haggert, *Locational Analysis*. August Losch'un çalışması *The Economics of Location* (New Haven, 1954) bu genel çizgide dikkat çekici bir istisnadır.
- 19 Yakın geçmişte toplumsal mekânın coğrafi versiyonunu geliştirenler arasında en önemlisi Fransız coğrafyacı Maximilian Sorre'dur, kitabı İngilizceye Anne Buttimer tarafından *Social Space* adıyla çevrilmiştir. Ayrıca bkz. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 6 (New York. 1968), s. 139-42'deki Buttimer'in yazdığı madde. Hümanist gelenek hakkında başkalarına ilaveten bkz. David Ley ve Marvin Samuel, *Humanistic Geography* (Chicago, 1978). Kısa eleştirel bir değerlendirme için bkz. Neil Smith, "Geography, Science, and Post-Positivist Modes of Explanation", *Progress in Human Geography* 3 (1979), s. 356-83.
- 20 Harvey, *Social Justice*, s. 32; "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory", *Antipode* 7(2) (1975), s. 9-21 (tekrar baskı: R. Peet (der.), *Radical Geography* içinde [Chicago, 1977], s. 263-92); "The Urban Process Under Capitalism; A Framework for Analysis", *International Journal of Urban and Regional Research* 2 (1978), s. 101-31.
- 22 Hümanist gelenek dahilinde bkz. Sack'ın "nesnel" ve "öznel" mekâna öz olarak ayrı yaklaşımları ve Richard Bernstein'in daha genel değerlendirmesi: *The Restructuring of Social and Political Theory* (Oxford, 1976), kısım III ve s. 232. Marksist yaklaşımlarda düalizmin uyum sağlaması için bkz. Richard Feet'in "mekânsal diyalektik" oluşturma girişi: "Spatial Dialectics and Marxist Geography", *Progress in Human Geography* 5 (1981), s.

105-10; bunun bir eleştirisi için bkz. Neil Smith, "Degeneracy in Theory and Practice: Spatial Interactionism and Radical Eclecticism", *Progress in Human Geography* 5 (1981), s. 111-18. Sohn-Rethel'e göre bu tür "verimsiz düalizmler" kapitalizmin gerçekliklerinin daha güvenilir yansımalarıdır ve kendilerini bunlardan kurtarmaya çalışan anlı şanlı post-Kantçıların çabalarında bulunabilir. (...) Burjuva dünyasının hakikati kendini düalizm dışında başka nasıl ortaya koyabilir?" *Intellectual and Manual Labour*, s. 15. O halde teorinin işlevi bu gerçekliği değiştirmeye çabalarken aynı zamanda bünyesine dahil etmek ve anlamaktır.

22 Feuerbach Üzerine Sekizinci Tez, *German Ideology*, s. 121.

23 Marx bilimin birliği üzerinde ısrarlıydı: "Yalnızca tek bir bilim biliyoruz, tarih bilimi. Tarihe iki taraftan bakılabilir ve doğa tarihi ve insanlık tarihi diye bölünebilir. Ne var ki bu iki taraf birbirinden ayrılmaz; doğanın tarihi ve insanlığın tarihi insanlık var oldukça bir birine bağımlıdır." Marx ve Engels, *Feuerbach* (Londra, 1973), s. 15. Coğrafi mekânın göreliliği ile ilgili bu formülasyon fizikte kastedilen mekânın göreliliği ile uyumludur. Coğrafi mekânın sosyal karakteri bir yana bırakılırsa aradaki fark sadece ölçektir. Kuşkusuz bu bakış mekâna-dayalı ama daha esaslı olarak doğaya-dayalı bir birleşik mekân imkânına kapıyı açık bırakır. Bu husus bu metinde daha fazla irdelenmeyecek. Bu konunun Louis Althusser'in felsefesiyle ilgili değerlendirilmesi için bkz. "Symptomatic Silence in Althusser" başlıklı makalem.

24 Sack, *Conceptions*, s. 170. Yazar "primitive" [ilk/ilkel/ilksel] sözcüğünü aşağılayıcı anlamında değil, tarihsel önceliği kastederek kullandığını vurgulamaya özen gösterir.

25 Engels, *Origin*, ayrıca bkz. Eleanor Leacock'un sunuşu, s. 33-34. Bu genellemenin sınırları için bkz. Nancy Tanner, *On Becoming Human* (New York, 1981).

26 Engels, *Origin*, s. 176, 179, 229.

27 Sack, *Conceptions*, s. 184.

28 *Capital*, I, s. 37 [*Kapital*, I, s. 51].

29 Bir mal olarak mekân hakkında bkz. Harvey, *Limits*, s. 337-39, 375-80.

30 *Surplus Value*, I, s. 412.

31 *Limits*, s. 375-76.

32 *Surplus Value*, III, s. 253.

33 Farklı formlarında sermayenin farklı hareket yeteneği hakkında derinlikli bir tartışma için bkz. Harvey, *Limits*, s. 376-95.

34 *Capital*, I, s. 180 [*Kapital*, I, s. 184].

35 Mekânın üretim araçlarıyla katı biçimde denkleştirilmesinin açmazları, bilhassa "mekânların" ve mekânın bağımsız bir nesne veya nesneler şeklinde somutlaştırılması hakkında mükemmel bir açıklama için bkz. G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History* (Princeton, 1978), s. 50-55 [Türkçesi: Gerald

- A. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplum-sal Dönüşüm, 1998]. Bu noktadaki problem aslında daha temel niteliktedir, genel olarak Marx'taki bir felsefi yaklaşımın sorunlarının açıklanmasıdır. Çünkü Cohen'in çalışması, esas olarak, Marx'ın tarih "teorisinin" adeta kazara yer aldığı bir analitik felsefe egzersizidir. Bu sayede tarih teorisi düpedüz analitik felsefenin neler yapabileceğini gösterdiği iyi donanımlı bir kavramsal spor salonuna dönüşür.
- 36 Peter Taylor, "A Materialist Framework for Political Geography", *Transactions of the Institute of British Geographers* 7 (1982), s. 15-34'te aynı noktaya değinir.
- 37 J. Scott-Keltie, *The Partitioning of Africa* (Londra, 1893); S. E. Crowe, *The Berlin West African Conference 1884-1885* (Londra, 1942).
- 38 Lenin, *Imperialism*, s. 90.
- 39 Sermayenin mekânsal hareketsizliği Harvey tarafından *Sosyal Aldalet*'ten itibaren sürekli vurgulanmıştır.
- 40 *Grundrisse*, s. 769 [*Grundrisse*, II, s. 231]; *Capital*, I, s. 621 [*Kapital*, I, s. 601].
- 41 Kentsel mekânla ilgili olarak, Melvin Webber "The Urban Place and the Non-Place Urban Realm", *Explorations into Urban Structure* içinde (Philadelphia, 1944)'te bir eşitleme süreci ileri sürer. Buna karşı Harvey, "Class Structure in a Capitalist Society and the Theory of Residential Differentiation", R. Peel, M. Chisholm ve P. Haggett (der.), *Processes in Physical and Human Geography* içinde (Edinburgh, 1975)'te kent mekanındaki farklılaşmayı vurgular. Bölgesel gelişimle ilgili olarak Kenneth Fox "Uneven Regional Development in the United States", *Review of Radical Political Economics* 10(3) (1978), s. 68-86'da yaklaşma tezini savunur. Stuart Holland ise *Capital Versus the Regions* (Londra, 1976) adlı eserinde farklılaşma tezini ileri sürer. Uluslararası ölçekte de, Bill Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism* (Londra, 1980)'de yaklaşma tezini, Samir Amin ise *Unequal Development* (New York, 1976) eserinde farklılaşma iddiasını savunur. Bunlar yalnızca örnekler; her tavrıla ilintili daha pek çok referans vermek mümkün.
- 42 *Social Justice*, s. 309; Manuel Castells, *The Urban Question* (Londra, 1977), s. 437-71.
- 43 Lefebvre, *Survival of Capitalism; La Revolution urbaine* (Paris, 1970) [Türkçesi: *Kentsel Devrim*, çev. Selim Sezer, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017, 5. baskı].
- 44 Ed Soja, "The Socio-Spatial Dialectic", *Annals of the Association of American Geographers* 70 (1980), s. 207-25.
- 45 *Urban Question*, s. 92.
- 46 Bu arada Lefebvre'in mekânın doğaya önceliğine ilişkin geleneksel varsayımı koruduğunu belirtmek gerek. Yani kendisi mekânsal sorunların temelinde "çevresel sorunları" görür, tersini değil (*Survival of Capitalism*, s. 27).

Daha da ilginç, Lefebvre'in perspektifi mekân-zaman ilişkisi konusunda Marx'inkine ters sonuca varmasına yol açar; mekân üretiminin yeniden-üretimci versiyonu "mekânın zaman yoluyla yok edilmesine" değil, zamanın mekân tarafından yok edilişine benzer bir durum yaratır.

47 Muhtemelen özgün yazar, Alexander Pope'tur. Marx'ın bu ifadeyi kullanışından bir buçuk asır önce yazdığı bir şiirinde şöyle demişti: "Ey Tanrılar! sadece mekânı ve zamanı yok edin / Ve aşkıları mutlu edin." Bu sözler 19. yüzyılda demiryolunun Amerikan peyzajına girmesinin çarpıcı sonucunu anlatmak amacıyla kullanıldı. "İlerleme jargonunda başka hiçbir ifade 'mekân ve zamanın yok edilmesi'nden daha sık kullanılmamıştır," Leo Marx'a göre. "Bu hassasiyetteki taşkınlık," diye devam eder, "belli ki teknolojik ilerlemenin muhteşemliğini karşılıyordu." *Machine in the Garden*, s. 194. Üst-orta sınıfın alt-kentleşmesi bağlamında 1848'de Andrew Jackson Downing, *Horticulture* dergisinde "eski mekân ve zaman kavramları neredeyse yarı yarıya yok oluyor" diye yazmıştı: "Hints to Rural Improvers", *Horticulture* (Temmuz 1848); yazarın *Rural Essays* (New York, 1857), s. 111'de çalışmasında yeniden basıldı. Diğer Marx'ın bu görüşle ilk kez karşılaştığı metin bu olsa gerek, ama kuşkusuz onun "zamanın ve mekânın yok edilmesi" yerine, "mekânın zaman yoluyla yok edilmesi" ifadesi tümüyle yeni bir anlam kazandırdı.

48 *Grundrisse*, s. 524, 539-40 [*Grundrisse*, II, s. 18, 31-2. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].

49 Karl Marx, "The Future Results of the British Rule in India", *Surveys from Exile* içinde (New York, 1974), s. 319-25.

50 Harvey, *Limits*, 13. Bölüm.

51 *Capital*, I, s. 581n [*Kapital*, I, s. 562n].

52 Luxemburg, *Accumulation of Capital*, s. 365.

53 Lenin, *Capitalism in Russia*. Ayrıca bkz. "New Data on the Laws Governing the Development of Capitalism in U.S. Agriculture", *Collected Works*, 22, s. 13-102.

54 *Imperialism*, s. 113.

55 Jeidels'ten aktaran: *agy*, s. 48.

56 "Mekân ve zaman gerçek mi yoksa hayal mi ve görelî mekân ve zaman anlayışlarımız varlığın nesnel olarak gerçek formlarına yakınlaştırmalar mı; ya da bunlar gelişmenin, örgütlenip ahenk kuran insan zihninin ürünleri mi sadece?" diye sormuştu Lenin. Yanıtı dolambaçsızdı: "Materyalizm, her şeyden önce, bu sorunda idealizmin yanında yer alan ve zamanı ve mekânı nesnel gerçeklikler değil, insan kavrayışının formları olarak gören tüm Kantçılığa karşıt olarak, mekânın ve zamanın nesnel gerçekliğini kabullenmek zorunda. (...) Dünyada hareket eden maddeden başka hiçbir şey yok, ve hareket halindeki madde yalnızca mekânda ve zamanda hareket edebi-

lir.” *Materialism and Empirio-Criticism* (New York, 1972 baskısı), s. 176-89 [Türkçesi: *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 1976]. Bu eserinde mekânı ve diğer hususları ele alırken Lenin felsefeye dalarak altüst eder ve asla bu durumdan kurtulamaz. Bu nedenle Marx açıkça uyardığı halde, Lenin bilim olarak Marksizmden ayrı bir Marksizm felsefesinin gelişmesini teşvik eder, oysa Marx bilimden kopuk felsefenin ulaşamayacak bir soyutlama olduğu uyarısında bulunmuştu. Bkz. Z. A. Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism* (Londra, 1967).

57 Nikolai Bukharin, *Imperialism and the World Economy* (Londra, 1972 baskısı) [Türkçesi: Nikolay Buharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Bağlam, 2005].

58 Bu görece yeni eser oluşurken, genel eğilimin istisnaları ortaya çıkıyor. Bkz. Richard Walker’ın mekânsal farklılaşma analizi: “A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States”, Michael Dear ve Alien Scott (der.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society* içinde (Londra, 1981), s. 383-429. Ayrıca bkz. Harvey’in özlü ve yenilikçi ama çok ihmal edilen “Geography” başlıklı makalesi.

IV Bölüm: Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru I

1 Bu genel kuralın önemli istisnaları arasında Enzo Mingione, *Social Conflict and the City* (Oxford, 1981); Harvey, *Limits*; Michael Dunford ve Diane Perrons, *The Arena of Capital* (Londra, 1983) yer alır.

2 *Grundrisse*, s. 109 [Grundrisse, I, s. 45].

3 Bu kuşkusuz “eşitsiz gelişim” ile bağlantılı siyasi bir gelenektir. Bu gelenek, en dolaysız biçimde, kendisine ait sürekli devrim teorisinin bir parçası olarak “eşitsiz ve bileşik gelişmeden” söz eden Troçki’ye bağlanabilir. Bu haliyle eşitsiz gelişim, esas olarak, “tek ülkede sosyalizmin olanaklılığı” üzerinde Troçki ve Stalin arasındaki polemikte şekillendi. Bkz. Leon Trotsky, *Permanent Revolution and Results and Prospects* (New York, 1969 baskısı) [Türkçesi: Lev Troçki, *Sürekli Devrim: Sonuçlar ve Olasılıklar*, çev. Ahmet Muhittin, İstanbul: Yazın, 2007], *The History of Russian Revolution* (Londra, 1977 baskısı) [Türkçesi: *Rus Devriminin Tarihi*, 3 cilt, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın, 1998-9] ve *The Third International After Lenin* (New York, 1970 baskısı) [Türkçesi: *Lenin’den Sonra Üçüncü Enternasyonal*, çev. Ufuk Demirsoy, İstanbul: Tarih Bilinci, 2000]; Joseph Stalin, *Dialectical and Historical Materialism* (New York, 1940 baskısı) [Türkçesi: *Diyalettik ve Tarihi Materyalizm*, çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter, 1992], *Economic Problems of Socialism in the USSR* (Pekin, 1971 baskısı) ve *Works* (Moskova, 1954), 8, s. 256-61 ve 326 [Türkçesi: *Eserler*, 8, çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter, 1991] ve 9, s.110-111 [Eserler, 9, çev. Saliha N. Kaya ve İsmail

Yarkin, İstanbul: İnter, 1992]. Ayrıca bkz. Tony Cliff, "Permanent Revolution", *International Socialism* 61 (1973), s. 18-29 ve Löwy, *Combined and Uneven Development*. Eşitsiz gelişime bu siyasi yaklaşım konuya çağdaş siyasal iktisadi yaklaşımdan kesinlikle kopuk değildir. Aslında, siyasi iddialar genellikle eşitsiz gelişimin kökenleri konusunda ekonomik mantığı verili alırlar. Örneğin Troçki Rusya'daki devrim durumundaki eşitsiz gelişimi ancak tüm devrim durumlarında olduğu gibi, toplumun ekonomik yasaları tarihin doğrudan siyasi olarak belirlenmesiyle gitgide askıya alınırken ciddiye alıp önemsemeye başladı. Bu metinde eşitsiz gelişimi esas olarak bir ekonomik sorun olarak ele alırken siyasi önemini kesinlikle reddetmiyorum, eşitsiz gelişimin siyasi gelenekte veri alınan ekonomik mantığı için bir çerçeve açıklama getirmeye çalışıyorum.

- 4 "Bazılarının yalnızca kapitalizmin tarihsel, hatta kapitalizmin emperyalist evresiyle sınırlı tutmak istediği eşitsiz gelişim yasası insanlık tarihinin evrensel kanunlarından biridir." Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 91. Sonraki eserlerinde, Mandel kapitalizmde eşitsiz gelişimle ilgili somut kavrayışlar geliştirmiş olmakla birlikte, eşitsiz gelişimin evrenselliği görüşünü korudu. Aslında anıtsal eseri *Geç Kapitalizm*'de bile kapitalist gelişme teorisini yakın geçmişle birleştirme vaadini yerine getirmede, bunun bir nedeni eşitsizliğin insanlık tarihinin evrensel bir kanunu olduğu şeklindeki ısrarının onun eşitsiz gelişim kavramının birleştirici gücünü tüketmiş olmasıydı. Ayrıca krş. Althusser, "eşitsiz gelişim yasası yalnızca emperyalizmle ilgili değildir, kesinlikle 'bu dünyadaki her şeyi ilgilendirir. (...) [E] şitsiz gelişme çelişkinin dışında değildir, bilakis onun en derin özünü oluşturur." Eşitsiz gelişim "bizatihi çelişkinin içinde yer alır." Louis Althusser, "On the Materialist Dialectic – On the Unevenness of Origins", *For Marx* içinde (Londra, 1977) [Türkçesi: *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki, 2015]. Bu formülasyon Mao'nun "On Contradiction", *Selected Readings* (Pekin, 1971), s. 85-133'ten türetilmiştir.
- 5 *Late Capitalism*, s. 23.
- 6 Rayna Reiter, "Men and Women in the South of France", R. Reiter (der.), *Toward an Anthropology of Women* içinde (New York), 1975), s. 273-75.
- 7 *Surplus Value*, I, s. 49.
- 8 Çevresel determinizmin en ilginç örneklerinden biri için bkz. Ellen Semple, *Influences of Geographic Environment* (New York, 1911). Ayrıca bkz. Carl Sauer, "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2 (1925), s. 19-53; ve Richard Hartshorne, *Perspective on the Nature of Geography* (Londra, 1959); ve *The Nature of Geography* (Lancaster, Pa., 1939).
- 9 Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality* (New York, 1942), s. 1-2. Bu Mackinder'e ait, Hitler'in de çok yararlandığı ünlü tabiri hatırlatı-

- yor. Bu tabir Mackinder'in "Kalbistan" [*Heartland*] (Doğu Avrupa) dediği bölgeyi ve "Dünya Adası"nı [*World Island*] (Avrupa-Asya Kıtası) ifade ediyor: "Doğu Avrupa'ya hâkim olan Kalbistan'a hükmeder: Kalbistan'a hâkim olan Dünya Adası'na da hükmeder: Dünya Adası'na hâkim olan Dünya'ya hükmeder." 19. yüzyılın bu "yeni coğrafyasının" Britanya emperyalizmine nasıl hizmet ettiğine ilişkin ilginç bir ipucu için bkz. Brian Hudson, "The New Geography and the New Imperialism: 1870-1918", *Antipode* 9(2) (1977), s. 12-19.
- 10 George G. Chisholm, *Handbook of Commercial Geography* (Londra, 1937 baskısı) (L. Dudley Stamp tarafından tümüyle yeniden yazıldı), s. 1, 7-9. Ayrıca bkz. Cyrus C. Adams, *A Textbook of Commercial Geography* (New York, 1901). Bu metnin 2 ila 4. Bölümleri ticari coğrafyanın temelindeki doğal ilkeleri iyice netleştirmeye çalışır.
- 11 Bukharin, *Imperialism*, s. 20.
- 12 Frederick Jackson Turner, "The Significance of the Frontier in American History", *Frontier* içinde, s. 14-15.
- 13 *Capital*, I, s. 351 [*Kapital*, I, s. 340]. Ayrıca bkz. Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital*, (New York, 1975), s. 70-84.
- 14 Bkz. Mike Kidron'un "sürekli silah ekonomisi" analizi, *Western Capitalism Since the War* içinde (Harmondsworth, 1970), 3. Bölüm; ve Chris Harman, "Marx's Theory of Crisis and its Critics", *International Socialism* 2 (11) (1981), s. 48-55.
- 15 Sermayenin şubeler ve sektörler halinde bölünmesi konusunda benzer bir yaklaşım için bkz. Christian Palloix, *L'Internationalisation du capital* (Paris, 1975). Bu eserin bazı kısımlarına "The Self-Expansion of Capital on a World Scale", *Review of Radical Political Economy* 9(2) (1977), s. 1-28'de çeviri olarak erişilebilir. Bu metinde özellikle bkz. s. 25-27.
- 16 *Capital*, I, s. 379, 381, 386 [*Kapital*, I, s. 365, 366, 371].
- 17 *Capital*, I, s. 352 [*Kapital*, I, s. 341].
- 18 *Grundrisse*, s. 479 [*Grundrisse*, I, s. 375. - Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)].
- 19 Sosyal bilimler alanında kent-kır bölünmesinin sona erdiği 1960'ların başlarında sosyoloji dahilindeki bir tartışmayla nihayet ilan edildi. Bkz. F. Benet, "Sociology Uncertain: The Ideology of the Rural-Urban Continuum", *Comparative Studies in Society and History* 6 (1963), s. 1-23. P. M. Hauser, "Observations on the Urban-Folk and Urban-Rural Dichotomies as Forms of Western Ethnocentrism", P. M. Hauser ve L. Schnore, *The Study of Urbanization* içinde (Londra, 1965), s. 503-18; Ray Pahl, "The Rural-Urban Continuum", *Readings in Urban Sociology* içinde (Oxford, 1968), s. 263-97.
- 20 Fakat Manuel Castells kentsel-bölgesel ayrımını yeniden-üretim ve üretim arasındaki ayrım ile ilişkilendirme girişiminde bulundu. Bu girişim ilk

bakışta görüldüğü kadar mantıksız olmayabilir, ama aşağıda göreceğimiz üzere Castells'in formülasyonu aşırı basitleştirilmiş ve fazla şekilcidir. *Urban Question*, s. 437-71.

- 21 *Capital*, I, s. 451 [*Kapital*, I, s. 430-1].
- 22 Mandel, *Late Capitalism*, s. 63, 370; az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesi hakkında, bkz. Nigel Harris, "The Asian Boom Economies and the 'Impossibility' of National Economic Development", *International Socialism* 2(3) (1979), s. 1-16; Bill Warren, "Imperialism and Capitalist Industrialization", *New Left Review* 81 (1973), s. 105-15.
- 23 Samir Amin, "Accumulation and Development: A Theoretical Model", *Review of African Political Economy* 1(1) (1974), s. 9-26; *Unequal Development*.
- 24 Harvey, *Limits*, s. 425-46.
- 25 *Grundrisse*, s. 533 [*Grundrisse*, II, s. 121]; *Communist Manifesto*, s. 13.
- 26 *Capital*, I, s. 397 [*Kapital*, I, s. 381].
- 27 Bu kapitalizm-öncesi toplumların artık var olmadıkları anlamına gelmez. Kesinlikle varlardır, ama bu tür toplumlar kapitalist dünya piyasasıyla bütünleşmelerinin parçası olarak dönüşmüşler ve bu halleriyle kalmışlardır; ayrıca, doğrudan üretim ilişkileri ücretli emek ilişkisi değilse, bu tür toplumlarda işbölümü de gelişmemiştir. Bkz. Ernesto Laclau, "Feudalism and Capitalism in Latin America", *New Left Review* 67 (1971), 19-38 (E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory* içinde [Londra, 1977], s. 15-40'ta yeniden yayınlandı).
- 28 *Social Justice*, s. 114.
- 29 *Capital*, I, s. 506-7 [*Kapital*, I, s. 482].
- 30 *Agy*, s. 383 [*agy*, s. 368].
- 31 *Grundrisse*, s. 694 [*Grundrisse*, II, s. 168. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)]
- 32 *Agy*, s. 706 [*agy*, II, s. 177. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)]
- 33 *Agy*, s. 705-6. [*agy*, II, s. 168, 176-7].
- 34 Örneğin bkz. Pierce Lewis, David Lowenthal ve Yi-Fu-Tuan, *Visual Blight in America* (Washington, D.C., 1973); Edward Relph, *Place and Placelessness* (Londra, 1976). Marcuse için bkz. *One Dimensional Man* (Londra, 1976), özellikle 2. Bölüm [Türkçesi: *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, 2008]. Ayrıca bkz. Habermas, *Rational Society*, 6. Bölüm.
- 35 *Grundrisse*, s. 701-2 [*Grundrisse*, II, s. 171]. Yine de, Marcuse kesinlikle bir tür teknolojik değer teorisi uğrunda emek değer teorisinin terk edilmesini ima eder, bu yadsıma Habermas'ta daha barizdir.
- 36 *Capital*, I, s. 322 [*Kapital*, I, 314].
- 37 *Capital*, I, s. 322-27 [*Kapital*, I, 314-20]. Marx'ın işbirliğine ilişkin genel iddiası önemlidir, ama bunu destekleyen bazı fikirleri –mesela "insanın ha-

letiruhiyesi (...) bireysel işçinin verimliliğini artırır” veya kolektif işçi “bir ölçüde aynı anda her yerdedir” – oldukça tartışma götürür. Belki bunların 19. yüzyılda bırakılması gerekir.

38 Agy, s. 384-86 [agy, s. 371], *Capital*, III, s. 79 [*Kapital*, III, s. 95].

39 *Capital*, I, s. 626-28 [*Kapital*, I, s. 606-7].

40 *Capital*, I, s. 627 [*Kapital*, I, s. 606]; *Grundrisse*, s. 508 [*Grundrisse*, II, s. 72].

Aşağıdaki tabloda içinde bulunduğumuz yüzyıl için rakamlar yer alıyor.

ABD ekonomisinde en büyük 100 ve en büyük 200 şirketin elindeki varlık payları		
	100 En Büyük 200	En büyük
1925	34,5	—
1929	38,2	45,8
1933	42,5	49,5
1939	41,9	48,7
1947	37,5	45,0
1954	41,9	50,4
1958	46,0	55,2
1962	45,5	55,1
1965	45,9	55,9
1968	48,4	60,4

Kaynak: Anti-Tröst Tekel Alt Komisyonu Görüşmeleri Hakkında Kongre'ye Sunulan Rapor (91. Kongre, 1969-70).

41 *Capital*, I, s. 625, 763 [*Kapital*, I, s. 604, 729].

42 Bkz. Walter Isard, *Location and Space Economy* (Cambridge, Mass., 1956).

43 *Capital*, III, s. 219 [*Kapital*, III, s. 225]; *Surplus Value*, III, s. 271.

44 Devalorizasyon ve devalüasyon arasındaki farkın önemi konusunda bkz. Neil Smith, “The Concepts of Devaluation, Valorization, and Depreciation in Marx: Toward a Clarification”, yayınlanmamış, Department of Geography and Environmental Engineering, The Johns Hopkins University, 1981.

45 Simon Kuznets, *Capital in the American Economy* (Princeton, 1960); Moses Abramowitz, “On the Nature and Significance of Building Cycles”, *Economic Development and Cultural Change* 9 (1961), s. 225-48; Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (Londra, 1973); Parry Lewis, *Building Cycles and Britain's Growth* (Londra, 1965); Ernest Mandel, *Long Waves of Capitalist Development* [Türkçesi: *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, İstanbul: Yazın, 1991].

46 Harvey, “Geography”; “Urban Process”; *Limits*, 12. ve 13. Bölümler.

47 Walter Isard, “A Neglected Cycle: The Transport Building Cycle”, *Review of Economics and Statistics* 24 (1942), s. 149-58; J. W. R. Whitehand, “Building Cycles and the Spatial Form of Urban Growth”, *Transactions of the Institute of British Geographers* 56 (1972), s. 39-55; Whitehand, “Fluctua-

tions in the Land – Use Composition of Urban Development During the Industrial Era”, *Erdkunde* 35 (1981), s. 129-40; R. Walker, “The Transformation of Urban Structure in the Nineteenth Century and the Beginnings of Suburbanization”, K. Cox (der.), *Urbanization and Conflict in Market Societies* içinde (Chicago, 1978), s. 165-211; Walker, “Suburbanization.”

48 Marksist kriz teorisini bu metinde ayrıntılı inceleyemeyiz. Bu konuda muazzam bir kaynakça mevcut ama bkz. Chris Harman’ın makale dizisi, “Theories of Crisis”; *International Socialism* 2(9) (1980), s. 45-80; “Marx’s Theory of Crisis”; “The Crisis Last Time”, *International Socialism* 2(13) (1981), s. 1-28; “State Capitalism, Armaments, and the General Form of the Current Crisis”; *International Socialism* 2(16) (1982), s. 37-38. Ayrıca bkz. Anwar Shaikh’in başarılı incelemesi: “An Introduction to the History of Crisis Theories”, Union of Radical Political Economics, *U.S. Capitalism in Crisis* içinde (New York, 1978). Ayrıca bkz. J. Weeks, “The Process of Accumulation and the ‘Profit Squeeze’ Hypothesis”, *Science and Society* 43 (1979), s. 259-80. *Sermayenin Sınırları*’nda Harvey yapıları çevre bakımından kriz hakkında yararlı bir tartışma yürütür; kriz teorisinde birinci badireden kalkarak ikincisi aracılığıyla üçüncü badireyi kurgular, her bir darbe giderek karmaşıklaşır ve üçüncü darbe açıkça coğrafi nitelik kazanır.

49 *Capital*, III, s. 212, 241, 254 [*Kapital*, III, s. 218, 246-7, 257, 259].

50 Agy, s. 255 [Agy, s. 259. – Buradaki çeviri İngilizce metinden yapılmıştır (e.n.)]; *Capital*, II, s. 186 [Türkçesi: *Kapital*, II, çev. Mehmet Selik, İstanbul: Yordam, 2012, s. 180].

51 *Capital*, I, s. 450 [*Kapital*, I, s. 430].

52 Mandel, *Late Capitalism*, 8. Bölüm; Doreen Massey, “The U.K. Electrical Engineering and Electronics Industry”, *Review of Radical Political Economics* 10(3) (1978), s. 39-54; Richard Walker ve Michael Storper, “Capital and Industrial Location”, *Progress in Human Geography* 5 (1981), s. 473-509.

53 *Capital*, II, s. 186 [*Kapital*, II, s. 179-80].

54 Ernest Mandel, *The Second Slump* (Londra, 1978); *Capital*, III, s. 253 [*Kapital*, III, s. 257].

55 *Capital*, III, s. 257 [*Kapital*, III, s. 261].

56 *Grundrisse*, s. 740, 694 [*Grundrisse*, II, s. 206-7, 170].

57 Harvey, *Limits*, s. 438.

V. Bölüm: Eşitsiz Gelişim Teorisine Doğru II

1 Harvey, *Limits*, s. 388-90.

2 Agy, s. 390, 393, 396. Kâr oranının eşitlenmesi üzerine bkz. *Capital*, III, 10. Bölüm.

3 *Limits*, s. 390, 426-45. Ayrıca bkz. Harvey, “The Spatial Fix-Hegel, Von Thunen, and Marx”, *Antipode*, 13(3) (1981), s. 1-12.

- 4 *The Condition of the Working Class in England* (Moskova, 1973 baskısı), s. 93.
- 5 *Capital*, I, s. 657 [*Kapital*, I, s. 635].
- 6 Walker, "Suburbanization"; "Transformation of Urban Structure."
- 7 Peter Taylor'ın isabetli biçimde saptadığı üzere, bu üçlü bölünmenin geçerliliği konusunda geniş bir yelpazeye yayılan araştırmacılar arasında örtülü bir uzlaş vardır, ama bu ölçeklerin kökenleri ve işlevlerini anlama yönünde hemen hiçbir girişim yoktur. Taylor "ölçeğin siyasal iktisadının" gerekli olduğunu ileri sürer ve bu mekânsal ölçekleri gerçeklik ölçeği (küresel mekân), ideoloji ölçeği (devlet) ve deneyim ölçeği (kent) ile ilişkilendirir. Taylor mekânsal ölçeği bu şekilde tanımlarken geliştirdiği dünya sistemi analiziyle, ulusal mekânın ve ulus-devletin önceliği şeklindeki geleneksel burjuva varsayımına oranla dünya mekânının bölünüşünün anlaşılması için daha iyi bir temel sağlayan Wallerstein'in çalışmalarına dayanır. Taylor ölçekle ilgili uzun süredir sorulmayı bekleyen sorular sorar, ama ben küresel ölçeğin kavranması için (üretim yerine) Wallerstein'in "mübadele mekânı" yaklaşımına başvurmak gerektiğini düşünmüyorum; ayrıca mekânsal ölçeğin toplumsal süreçteki köklerini bulmak için gerçeklik, ideoloji ve deneyim arasında yapılan epey soyut ayrıma da dayanmak da zorunlu değil. Taylor'ın çalışmasının özünde kapitalist düzendeki bu ayrı mekânsal ölçeklerin üretiminin anlaşılması için daha dolaysız bir "materialist çerçeve" var. Bkz. Taylor, "Materialist Framework"; "Geographical Scales Within the World Economy Approach", *Review* 5 (1981), s. 3-11. Wallerstein'a yönelik eleştiri için bkz. başkalarına ilaveten, Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review* 104 (1977), s. 25-92.
- 8 Bu konuda geniş ve çeşitli kaynakçalar vardır ama bkz. Edward J. Taaffe, Howard L. Gauthier, ve Thomas A. Marafla, "Extended Commuting and the Intermetropolitan Periphery", *Annals of the Association of American Geographers* 70 (1980), s. 313-39; B. J. L. Berry, "Commuting Patterns, Labour Market Participation, and Regional Potential", *Growth and Change* I (1970), s. 1-10; B. J. L. Berry ve Q. Gillard, *The Changing Shape of Metropolitan America* (Cambridge, Mass., 1977).
- 9 Bu ayrım en net şekilde *Urban Question*, s. 439-52'deki Sonsöz'de anlatılır.
- 10 William Alonso, *Location and Land Use* (Cambridge, Mass., 1964); "A Theory of the Urban Land Market", *Proceedings of the Regional Science Association* 6 (1960), s. 149-58; David Harvey ve Lata Chatterjee, "Absolute Rent and the Structuring of Space by Financial Institutions", *Antipode* 6(1) (1974), s. 22-36; Neil Smith, "Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital not People", *Journal of the American Planning Association* 45 (1979), s. 538-48.

- 11 Amerikan kentinde düzenin ve düzensizliğin böyle örtüşmesi konusunda bkz. Sam Bass Warner, *The Urban Wilderness* (New York, 1972), 2. Bölüm.
- 12 Harvey, *Limits*, 9. ve 11. Bölümler.
- 13 John Merrington, "Town and Country in the Transition to Capitalism", *New Left Review* 93 (1975) (tekrar baskı için bkz. R. Hilton [der.], *The Transition from Feudalism to Capitalism* [Londra, 1976], s. 170-95).
- 14 Emeğin biçimsel olarak ve gerçekten boyunduruk altına alınması konusunda bkz. *Capital*, I, s. 510 [*Kapital*, I, s. 485]; "Results of the Immediate Production Process", *Capital*'in Vintage baskısı içinde (New York, 1977), I, s. 1019-38. Bu konunun ABD ekonomisinin eşitsiz gelişimiyle ilgili olarak tartışılması için bkz. Aglietta, *Capital Regulation* (Londra, 1979).
- 15 Harvey, *Limits*, s. 429.
- 16 Bu konularda epeyce tartışma ve uyuşmazlık varsa da, ücret düzeylerinin önemi üzerinde pek uzlaşma yoktur. Bkz. Amin, *Unequal Development*; Mandel, *Late Capitalism*, 11. Bölüm.
- 17 Harris, "Asian Boom Economies." Dolayısıyla Warren'in *Imperialism* adlı eserinde yaptığı analize kesinlikle katılmıyorum.
- 18 Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York, 1967).
- 19 Bukharin, *Imperialism*. Ayrıca bkz. Colin Barker, "The State as Capital"; Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange* (New York, 1972); ve Anwar Shaikh, "Foreign Trade and the Law of Value: Part II", *Science and Society* 44 (1980), s. 27-57.
- 20 *Capital*, II, s. 162 [*Kapital*, II, s. 158]; Marx, *The Revolutions of 1848* (Harmondsworth, 1973), s. 69.
- 21 Aynı problem bir tarafta Jefferson diğer tarafta Hamilton ve Madison arasındaki Federalist münakaşa konuları arasında yer almıştı.
- 22 Bu kontrol milliyetçilik ideolojisini doğurduğu ölçüde Taylor'un ulus devlet ve ideoloji ölçeği arasında kurduğu eşitliğin maddi temeli barizleşir ("Geographical Scales," 64. dipnot). Krş. "O halde geleneksel önyargıların sürdürülmesi ve yeniden oluşturulması için, eşitsiz coğrafi gelişmenin evrilmekte olan çerçevesi dahilinde bölgesel ve ulusal rekabetler için maddi temel vardır." Harvey, *Limits*, s. 442.
- 23 *Capital*, I, s. 353 [*Kapital*, I, s. 342-3]; II, s. 249-51 [II, s. 244].
- 24 Doreen Massey, "In What Sense a Regional Problem?", *Regional Studies* 13 (1979), s. 233-43; "The U.K. Electrical and Electronics Industry", s. 39-54.
- 25 Gottman, *Megalopolis*, s. 218; Carney, Hudson, ve Lewis, *Regions in Crisis*; Frank Moulaert ve Patricia Wilson Salinas (der.), *Regional Analysis and the New International Division of Labour* (Boston, 1983).
- 26 *Capital*, III, s. 246 [*Kapital*, III, s. 251].
- 27 *Agy*, I, s. 626. [*agy*, I, s. 607].

- 28 *Communist Manifesto*, s. 14.
- 29 Mandel, *Late Capitalism*, s. 60-61.
- 30 Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour*, s. 15.
- 31 Smith, "Theory of Gentrification", dipnot 10; "Gentrification and Uneven Development", *Economic Geography* 58 (1982), s. 139-55. Kent ölçeğinin diğer ölçeklerden ilginç farkı şudur ki, ademimerkezileşme eşzamanlı olarak kent ölçeğinin kendisinin genişlemesidir, asla daha ötelerde biryerlerde etkinlikliklerin yeniden merkezileşmesi değil.
- 32 Carney, Hudson ve Lewis, *Regions in Crisis*.
- 33 Örneğin bkz. Brian Berry, "Inner City Futures: An American Dilemma Revisited", *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 5(1) (1980), s. 1-28.
- 34 Harris, "Asian Boom Economies", dipnot 17. Ayrıca bkz. Alain Lipietz, "Towards Global Fordism?", *New Left Review* 132 (1982), s. 33-47.
- 35 Nigel Harris, *Of Bread and Guns*.

VI. Bölüm: Sonuç

- 1 Lipietz, "Towards Global Fordism?" Ayrıca bkz. Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation* (Londra, 1979).
- 2 Lipietz, "Towards Global Fordism?" Harris, *Of Bread and Guns*. Karşıt bir görüş için bkz. Warren, *Imperialism*.
- 3 Barry Bluestone ve Bennett Harrison, *The Deindustrialization of America* (New York, 1982); Samuel Bowles, David Gordon ve Thomas Weisskopf, *Beyond the Wasteland* (New York, 1983).

İkinci Baskıya Sonsöz

- 1 Stephen Jay Gould, *Time's Arrow Time's Cycle: Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time* (Cambridge, Mass., 1987), s. 2-3; John McPhee, *Basin and Range* (New York, 1980); James Hutton, *Theory of the Earth: Transactions of the Royal Society of Edinburgh* I (Edinburgh, 1788), s. 304.
- 2 Doreen Massey, *Spatial Divisions of Labour* (Londra, 1984). Kuşkusuz Massey'in jeolojik metaforu aşırı mekanik olması nedeniyle eleştirilmiştir. Bu husus genel kabul görse de, ben yine de onun toplumsak süreçlerin doğurduğu ve bu süreçler dahilindeki mekân ve mekânların tarihsel yerleşimini genel anlamda kavradığını düşünüyorum.
- 3 Nathaniel C. Nash, "Mending Financial Safety Net", *New York Times* 7 Ekim 1986.
- 4 Edward P. Thompson, "Beyond the Cold War," Raoul Wallenberg Lecture, Rutgers University, New Brunswick, N. J. 15 Kasım 1989.
- 5 Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1918* (Londra, 1983).

- 6 İleri teknoloji sektörlerindeki yatırımın yeni coğrafi örüntüleri hakkında, bkz. Allen J. Scott, *New Industrial Spaces* (Londra, 1988); sanayisizleşmenin eski bölgesel biçimlenmeler üzerindeki parçalayıcı etkileri hakkında, bkz. Neil Smith ve Ward Dennis, "The Restructuring of Geographical Scale: Coalescence and Fragmentation of the Northern Core Region", *Economic Geography* 63 (1987), s. 160-82; mutenalaştırma ve evsizlik hakkında, bkz. Peter Marcuse, "Neutralizing Homelessness", *Socialist Review* 18(1) (1988); Rosalyn Deutsche, "Uneven Development: Public Art in New York City", *October* 47 (1988), s. 3-52; Büyük Düzlükler hakkında, bkz. Frank Popper ve Deborah Popper, "The Great Plains: From Dust to Dust", *Planning* 53(12) (1987), s. 12-18.
- 7 İfade Ed Soja'ya aittir: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Theory* (Londra, 1989) [Türkçesi: Edward W. Soja, *Postmodern Coğrafyalar: Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi*, çev. Yunus Çetin, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.]
- 8 John Berger, *The Look of Things* (New York, 1974), s. 40; Soja, *Postmodern Geographies*; ayrıca bkz. Sharon Zukin, *Landscapes of Economic Power* (Berkeley, 1991). Zukin'e göre "peyzaj zamanımızın en önemli kültürel ürünüdür"; ve Kristen Ross, *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune* (Minneapolis, 1988).
- 9 Frederic Jameson, "Postmodernism, or the Cultural Logic of late Capitalism", *New Left Review* 146 (1984), s. 53-92; Davis Harvey, "On the History and Present Condition of Geography: An Historical Materialist Manifesto", *Professional Geographer* 36 (1984), s. 11-18; Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford, 1989) [Türkçesi: *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis, 2014].
- 10 Frederic Jameson, "Marxism and Postmodernism", *New Left Review* 176 (1989), s. 44-45. Kültürün siyasete karşı kamuflaj olarak temellükü meselesine gelince, söylemeye hiç gerek yok ama bir yanlış anlamayı önlemek için bunun belirli bir söylemin çok özel bir temellükü olduğunu vurgulamak gerekir. Kültürel analizlerin doğası gereği apolitikleştirici etki yaptığını ya da muhafazakâr olduğunu ileri sürmek saçma olurdu.
- 11 Mike Davis, "Urban Renaissance and the Spirit of Postmodernism", *New Left Review* 151 (1985), s. 106-13; Douglas Kellner (der.), *Postmodernism/Jameson/Critique* (Washington D.C., 1989).
- 12 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford, 1991), çev. Donald Nicholson-Smith, s. 24, 87; *La Production de l'espace* (Paris, 1974) [Türkçesi: *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016, 4. Baskı, s. 54-5, 112] özgün adıyla yayınlandı. Lefebvre hakkında yakın geçmişte yapılan değerlendirmeler için bkz. Soja, *Postmodern Geographies*; ve M. Gottdiener, *The Production of Urban Space* (Austin, 1985). Potansiyel

- olarak “yarılmış, şizoid bilinç” hakkında Marx’ın soyut düşünce ve kavramsallaştırmanın gelişimiyle birlikte bilinç ilk kez “mevcut pratiğin bilinci olmaktan farklı bir şey oluşuyla kesinlikle böbürlenebilir” şeklindeki düşüncesini anımsamak gerekir (*German Ideology*, s. 52).
- 13 *The Production of Space*, s. 282 [*Mekânın Üretimi*, s. 290]; Jürgen Habermas, “Modernity – An Incomplete Project”, Hal Foster (der.), *The Anti-Aesthetic, Essays in Postmodern Culture* (Port Townsend, Wash., 1983), s. 6.
- 14 *Production of Space*, s. 55, 63 [*Mekânın Üretimi*, s. 83, 91].
- 15 Başlangıçta coğrafi mekân yelpazesinin alt ucunda bir kent ölçeği düşündüm, ama şimdi bunu gözden geçirerek biraz düzeltmek istiyorum. Birincisi, “kentsel” yerine “yerel”i tartışmayı tercih ediyorum; bunun açık nedeni ikincinin kırsal mekânın üretimini kapsaması. İkinci olarak, toplumsal yeniden üretim ilişkilerinin ve toplumsal cinsiyet inşasının sınırları ve iç farklılıkları belirlediği ev ölçeğini de ilave etmek istiyorum.
- 16 Mekânın üretimi konusunda daha gelişkin bir inceleme için bkz. Neil Smith, “Geography, Difference and the Politics of Scale”, J. Doherty, E. Graham, ve M. Malek (der.), *Postmodernism and the Social Sciences* içinde (Houndmills, 1992).
- 17 Bu öykünün daha uzun versiyonu için bkz. Neil Smith, “Tompkins Square Park: Rents, Riots and Redskins”, *Portable Lower East Side* 6 (1989), s. 1-36.
- 18 Francis Fukuyama, “The End of History?” *The National Interest* 16 (1989), s. 3-18.
- 19 *The Production of Space*, s. 21 [*Mekânın Üretimi*, s. 52].
- 20 *Agy*, s. 279 [*agy*, s. 287].
- 21 Marshal Berman, *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York, 1982), s. 123 [Türkçesi: *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, çev. Bülent Peker ve Ümit Altuğ, İstanbul: İletişim, 2016]; Soja, *Postmodern Geographies*, s. 35-37; Neil Smith, “Geography as Museum: Conservative Idealism and Private History in the ‘Nature of Geography’”, *Annals of the Association of American Geographers, Occasional Papers* I (1989), s. 91-120.
- 22 Casper W. Weinberger, “Bring Back Geography”, *Forbes* (1989, 25 Aralık), s. 31.
- 23 Bkz. James Clifford, *The Predicament of Culture* (Cambridge, Mass.: 1988).

- Abramowitz, Moses. "On the Nature and Significance of Building Cycles", *Economic Development and Cultural Change* 9 (1961), s. 225-38.
- Adams, Cyrus C. *A Textbook of Commercial Geography* (New York, 1901).
- Alonso, William. *Location and Land Use* (Cambridge, Mass., 1964).
- . "A Theory of the Urban Land Market", *Papers and Proceedings of the Regional Science Association* 6 (1960), s. 149-58.
- Althusser, Louis. *For Marx* (Londra, 1969) [Türkçesi: *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki, 2015].
- . *Essays in Self Criticism* (Londra, 1976) [Türkçesi: *Özeleştirici Öğeleri*, çev. Levent Targu, İstanbul: Belge, 2000].
- Amin, Samir. *Unequal Development* (New York, 1976) [Türkçesi: *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak, 1977].
- . "Accumulation and Development: A Theoretical Model", *Review of African Political Economy* 1(1) (1974), s. 9-26.
- Aglietta, M. *A Theory of Capitalist Regulation* (Londra, 1979).
- Barker, Colin. "The State as Capital", *International Socialism* 2(1) (1978), 16-42.
- Benet, F. "Sociology Uncertain: The Ideology of the Rural-Urban Continuum", *Comparative Studies on Society and History* (1963), s. 1-23.
- Berger, John. *The Look of Things* (New York, 1974).
- Berman, Marshall. *All that Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York: 1982) [Türkçesi: *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, çev. Bülent Peker-Ümit Altuğ, İstanbul: İletişim, 2016].
- Bernstein, Richard, *The Restructuring of Social and Political Theory* (Oxford, 1976).
- Berry, B. J. L. "Commuting Patterns, Labour Market Participation, and Regional Potential", *Growth and Change* 1 (1970), s. 1-10.
- . "Inner City Futures: An American Dilemma Revisited", *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 5(1) (1980), s. 1-28.
- Berry, B. J. L., ve Q. Gillard. *The Changing Shape of Metropolitan America* (Cambridge, Mass., 1977).
- Blustone, Barry ve Bennett Harrison. *The Deindustrialization of America* (New York, 1982).
- Bowles, Samuel, David Gordon ve Thomas Weisskopf. *Beyond the Wasteland* (New York, 1983).
- Bowman, Isaiah. *Geography in Relation to the Social Sciences* (New York, 1934).
- Braverman, Harry. *Labour and Monopoly Capital* (New York, 1975).
- Brenner, Robert. "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review* 104 (1977), s. 25-92.

- Bruegel, Irene. "What Keeps the Family Going?", *International Socialism* 1(1) (1978), s. 2-15.
- deBrunhoff, Suzanne. *The State, Capital, and Economic Policy* (Londra, 1978).
- Bukharin, Nikolai. *Imperialism and World Economy* (Londra, 1972) [Türkçesi: Buharin, Nikolay. *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Bağlam, 2005].
- Bunge, William. *Theoretical Geography* (Lund, 1966).
- Burton, Ian. "The Quantitative Revolution and Theoretical Geography", *Canadian Geographer* 7 (1963), s. 151-62.
- Buttimer, Anne. "Social Geography", *International Encyclopedia of the Social Sciences* 6 (New York, 1968), s. 139-42.
- . "Social Space in Interdisciplinary Perspective", *Geographical Review* 59 (1969), s. 417-26.
- Caplan, Arthur. *The Sociobiology Debate* (New York, 1978).
- Carney, J., R. Hudson, ve J. Lewis (der.) *Region in Crisis: New Perspectives in European Regional Theory* (Londra, 1980).
- Cassirer, Ernst. *An Essay on Man* (Londra, 1944).
- Castells, Manuel. *The Urban Question* (Londra, 1977).
- Childe, Gordon. *Man Makes Himself* (New York, 1939) [Türkçesi: Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi, çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul: Varlık, 2009].
- Chisholm, George G. *Chisholm's Handbook of Commercial Geography* (Londra, 1937) (L. Dudley Stamp tarafından yeniden yazıldı).
- Christaller, Walter. *Central Places in Southern Germany* (Englewood Cliffs, N.J., 1966).
- Cicero. *Tanrıların Doğası*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Kabalcı, 2012).
- Cleaver, Harry. *Reading Capital Politically* (Austin, 1979).
- Cliff, Tony. "Permanent Revolution", *International Socialism* 61 (1973), s. 18-29.
- Clifford, James. *The Predicament of Culture* (Cambridge, Mass, 1988).
- Cohen, G. A. *Karl Marx's Theory of History* (Princeton, 1978) [Türkçesi: Gerald A. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm, 1998].
- Collingwood, R. G. *The Idea of Nature* (Londra, 1946) [Türkçesi: Doğa Tasarımı, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: İmge, 1999].
- Crowe, S. E. *The Berlin West African Conference 1884-1885* (Londra, 1942).
- Davis, Mike. "Urban Renaissance and the Spirit of Postmodernism", *New Left Review* 151 (1985), s. 106-13.
- Deutsche, Rosalyn. "Uneven Development: Public Art in New York City", *Ekim* 47 (1988), s. 3-52.
- Doherty, J., E. Graham ve M. Malek (der.). *Postmodernism and the Social Sciences* (Houndmills, 1992).
- Downing, Andrew Jackson. "Hints to Rural Improvers", *Horticulture* (Temmuz, 1848) (yazara ait Rural Essays'de tekrar baskı [New York, 1857]).

- Dunford, Michael ve Diane Perrons. *The Arena of Capital* (Londra, 1983).
- Durkheim, Emile. *The Division of Labour in Society* (Glencoe, Ill., 1947) [Türkçesi: *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem, 2006].
- Emerson, Ralph Waldo. *Selected Writings* (New York, 1965).
- Emmanuel, Arghiri. *Unequal Exchange* (New York, 1972).
- Engels, Friedrich. *Anti-Duhring* (Londra, 1975) [Türkçesi: *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Sol, 2003].
- . *The Condition of the Working Class in England* (Moskova, 1973 baskısı) [Türkçesi: İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu, çev. Oktay Emre, İstanbul: Ayrıntı, 2013].
- . *Dialectics of Nature* (Moskova, 1954) [Türkçesi: *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol, 1996].
- . *The Origin of the Family, Private Property, and the State* (New York, 1972) [Türkçesi: *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Sol, 2012].
- Farrington, Benjamin. *Francis Bacon: Philosopher of Industrial Science* (New York, 1961).
- Fisk, Milton. “The Human-Nature Argument,” *Social Praxis* 5 (1980), s. 343-61.
- Fox, Kenneth. “Uneven Regional Development in the United States”, *Review of Radical Political Economics* 10(3) (1978), s. 68-86.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York, 1967).
- Fukuyama, Francis. “The End of History?”, *The National Interest* 16 (1989), s. 3-18.
- Gerratana, V. “Marx and Darwin”, *New Left Review* 82 (1973), s. 60-82.
- Glacken, Clarence. *Traces on the Rhodian Shore* (Berkeley, 1967).
- Gottdiener, M. *The Production of Urban Space* (Austin, 1985).
- Gottmann, Jean. *Megalopolis* (New York, 1961).
- Gould, Stephen Jay. *Time’s Arrow Time’s Cycle: Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time* (Cambridge, Mass., 1987).
- Groh, Dieter ve Rolf-Peter Sieferle. “Experience of Nature in Bourgeois Society and Economic Theory: Outlines of an Interdisciplinary Research Project”, *Social Research* 47 (1980), s. 577-81.
- Grünbaum, Adolf. *Philosophical Problems of Space and Time* (New York, 1963).
- Gunnell, Jürgen. *Toward a Rational Society* (Boston, 1970).
- . “Toward a Reconstruction of Historical Materialism,” *Theory and Society* 2 (1975), s. 287-300.
- . “Modernity –An Incomplete Project” Hal Foster (der.), *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture* içinde (Port Townsend, Wash., 1983).
- Haggett, Peter. *Locational Analysis* (Londra, 1965).
- Hall, Edward. *The Hidden Dimension* (New York, 1966).
- Haraway, Donna. “Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politic, Part II: The Past is the Contested Zone: Human Nature and Theories of Production and Reproduction in Private Behavior Studies”, *Signs* 4(1) (1978), s. 37-60.

- Harman, Chris. "Theories of the Crisis", *International Socialism* 2(9) (1980), s. 45-80.
- . "Marx's Theory of Crisis and Its Critics", *International Socialism* 2(11) (1981), s. 30-71.
- . "State Capitalism, Armaments, and the General Form of the Current Crisis", *International Socialism* 2(3) (1979), s. 1-16.
- Harris, Nigel. *Of Bread and Guns: The World Economy in Crisis* (Harmondsworth, 1983).
- . "The Asian Boom Economies and the 'Impossibility' of National Economic Development", *International Socialism* 2(3) (1979), s. 1-16.
- Hartshorne, Richard. *The Nature of Geography* (Lancaster, Pa., 1939).
- . *Perspective on the Nature of Geography* (Londra, 1959).
- Harvey, David. *Explanation in Geography* (Londra, 1969).
- . *Social Justice and the City* (Londra, 1973) [Türkçesi: *Sosyal Adalet ve Şehir* çev. Mehmet Morali, İstanbul: Metis, 2016].
- . *The Limits to Capital* (Oxford, 1982) [Türkçesi: *Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, İstanbul: Yazılama, 2015].
- . *The Condition of Postmodernity* (Oxford, 1989) [Türkçesi: *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis, 2014].
- . "Class Structure in a Capitalist Society and the Theory of Residential Differentiation," Peel v.d. (der.) *Processes in Physical and Human Geography* içinde (Edinburgh, 1975).
- . "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory", *Antipode* 7(2) (1975) (tekrar basım: Richard Peet [der.], *Radical Geography* [Chicago, 1977], s. 263-92).
- . "The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis", *International Journal of Urban and Regional Research* 2 (1978), s. 101-31.
- . "The Spatial Fix-Hegel, von Thunen, and Marx", *Antipode* 13(3) (1981), s. 1-12.
- . "On the History and Present Condition of Geography: An Historical Materialist Manifesto", *Professional Geographer* 36 (1984), s. 11-18.
- Harvey, David ve Lata Chatterjee. "Absolute Rent and the Structuring of Space by Financial Institutions", *Antipode* 6(1) (1974), s. 22-36.
- Hauser, P. M., ve L. Schnore. *The Study of Urbanization* (Londra, 1965).
- Hegel, G. W. F. *Philosophy of Right*, çev. T.M. Knox (Londra, 1967).
- Hinckfuss. *The Existence of Space and Time* (Oxford, 1975).
- Holland, Stuart. *Capital Versus the Regions* (Londra, 1976).
- Holloway, J. ve S. Picciotto. *State and Capital* (Londra, 1978).
- Horkheimer, *Eclipse of Reason* (New York, 1974) [Türkçesi: *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis, 2016].
- Horkheimer, Max ve Theodor Adorno. *Dialectic of Enlightenment* [Türkçesi: *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner-Elif Ö. Karadoğan, İstanbul: Kabcacı, 2016].

- Hudson, Brian. "The New Geography and the New Imperialism: 1870-1918", *Antipode* 9(2) (1977), s. 12-19.
- Hutton, James. *Theory of the Earth: Transactions of the Royal Society of Edinburgh University* (Edinburgh, 1788).
- Isard, Walter. *Location and Space Economy* (Cambridge, Mass., 1956).
- . "A Neglected Cycle: The Transport Building Cycle", *Review of Economics and Statistics* 24 (1942), s. 139-58.
- Jameson, Fredric. "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism," *New Left Review* 146(1984), s. 53-92.
- Jamner, Max. *Concepts of Space* (Cambridge, Mass., 1969).
- Jay, Martin. *The Dialectical Imagination* (Londra, 1973).
- Jordan, Z. A. *The Evolution of Dialectical Materialism* (Londra, 1967).
- Jung, Carl. *Man and His Symbols* (Londra, 1964) [Türkçesi: İnsan ve Sembolleri, çev. Hatice M. İlgin, İstanbul: Kabcacı, 2016].
- Kellner, Douglas (der.). *Postmodernism/Jameson/Critique* (Washington, D.C., 1989).
- Kern, Stephen. *The Culture of Times and Space 1880-1918* (Londra, 1983).
- Kidron, Mike. *Western Capitalism Since the War* (Harmondsworth, 1970).
- Kolodny, Annette. *The Lady of the Land* (Chapel Hill, 1975).
- Komarov, Boris. *The Destruction of Nature in the Soviet Union* (Londra, 1980).
- Krader, Lawrence. *Formation of the State* (Englewood Cliffs, N.J., 1968).
- Kroner, Richard. *Kant's Weltanschauung* (Chicago, 1956).
- Kuznets, Simon. *Capital in the American Economy* (Princeton, 1960).
- Laclau, Ernesto. "Feodalism and Capitalism in Latin America", *New Left Review* 67 (1971), s. 19-38. (yazar ait *Politics and Ideology in Marxist Theory* [Londra, 1977], s. 15-40'ta tekrar basıldı).
- . "The Specificity of the Political: The Poulantzas-Miliband Debate", *Economy and Society* 4 (1975), s. 87-110.
- Larrain, Jorge. *The Concept of Ideology* (Atina, Ga., 1979).
- Lefebvre, Henri. *The Sociology of Marx* (New York, 1968).
- . *La Revolution urbaine* (Paris, 1970) [Türkçesi: Kentsel Devrim, çev. Selim Sezer, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017, 5. baskı].
- . *The Survival of Capitalism* (Londra, 1976).
- . *The Production of Space* (Oxford, 1991) [Türkçesi: Mekânın Üretimi, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016, 4. Baskı].
- Leiss, William. *The Domination of Nature* (Boston, 1974).
- Lenin, V.I. *Materialism and Empirio-Criticism* (New York, 1972).
- . *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Pekin, 1975 baskısı) [Türkçesi: Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol, 1969].
- . *The Development of Capitalism in Russia* [Türkçesi: Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol, 1988].

- . "New Data on the Laws Governing the Development of Capitalism in U.S. Agriculture", *Collected Works*, 22, s. 13-102.
- Leogrande, William. "An Investigation into the 'Young Marx' Controversy", *Science and Society* 41 (1977), s. 129-51.
- Levi-Strauss, Claude. *Structural Anthropology* (New York, 1963).
- Lewis, Parry. *Building Cycles and Britain's Growth* (Londra, 1965).
- Lewis, Pierce, David Lowenthal ve Yi-Fu Tuan. *Visual Blight in America* (Washington, DC., 1973).
- Ley, David, ve Marwyn Samuels. *Humanistic Geography* (Chicago, 1978).
- Lipietz, Alain. "Towards Global Fordism?" *New Left Review* 132 (1982), s. 33-47.
- Lösch, August. *The Economics of Location* (New Haven, 1954).
- Löwy, Michael. *The Politics of Combined and Uneven Development* (Londra, 1981).
- Luxemburg, Rosa. *The Accumulation of Capital* (New York, 1968) [Türkçesi: *Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, İstanbul: Belge, 2004].
- Mackinder, Halford, J. *Democratic Ideals and Reality* (New York, 1942).
- . "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal* 23 (1904), s. 421-37.
- McPhee, John. *Basin and Range* (New York, 1980).
- Mandel, Ernest. *Late Capitalism* (1975) [Türkçesi: *Geç Kapitalizm*, çev. Candan Badem, İstanbul: Versus, 2013].
- . *Marxist Economic Theory* (Londra, 1975).
- . *The Second Slump* (Londra, 1978) [Türkçesi: *Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz* çev. Yavuz Alogan, Ankara: Koral, 1980].
- . *Trotsky: A Study in the Dynamic of His Thought* (Londra, 1979).
- . *Long Waves in Capitalist Development* [Türkçesi: *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, İstanbul: Yazın, 1991].
- Mao Tse-Tung. "On Contradiction", *Selected Readings* (Pekin, 1971), s. 85-133.
- Marcuse, Herbert. *One Dimensional Man* (Londra, 1964) [Türkçesi: *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, 2008].
- Marx, Karl. *Value, Price and Profit* (Londra, 1899).
- . *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (New York, 1963) [Türkçesi: *Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire'i*, çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim, 2010].
- . *Capital*, 3 cilt, (New York, 1967 baskısı).
- . *Theories of Surplus Value*, 3 cilt (Londra, 1969) [Türkçesi: *Artı Değer Teorileri*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 1998].
- . *A Contribution to the Critique of Political Economy* [Türkçesi: *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 2005].
- . *Grundrisse* (Londra, 1973).
- . *The Revolutions of 1848* (Harmondsworth, 1973).
- . *Surveys from Exile* (New York, 1974).
- . *Early Writings* (Harmondsworth, 1975).

- Marx, Karl, ve Friedrich Engels. *Selected Correspondence* (Londra, 1934) [Türkçesi: *Seçme Yazışmalar*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 1995].
- . *The Communist Manifesto* (New York, 1955 baskısı).
- . *The German Ideology* (New York, 1970) [Türkçesi: *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel, 2013].
- . *Feuerbach* (Londra, 1973) [Türkçesi: *Feuerbach Üzerine Tezler*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 2004].
- Marx, Leo. *The Machine in the Garden* (New York, 1964).
- Massey, Doreen. *Spatial Divisions of Labour* (Londra, 1984).
- . "The UK Electrical Engineering and Electronics Industry", *Review of Radical Political Economies* 10(3) (1978), s. 39-54.
- . "In What Sense a Regional Problem", *Regional Studies* 13 (1979), s. 233-43.
- Merchant, Carolyn. *The Death of Nature* (San Francisco, 1980).
- Merrington, John. "Town and Country in the Transition to Capitalism", *New Left Review* 93 (1975) (tekrar baskı R. Hiltony [der.], *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde [Londra, 1976], s. 170-95).
- Miliband, Ralph. *The State in Capitalist Society* (Londra, 1969).
- . "The Capitalist State: A Reply to Nicos Poulantzas", *New Left Review* 59 (1969), s. 53-60.
- . "Poulantzas and the Capitalist State", *New Left Review* 82 (1973).
- Miller, Perry. *Nature's Nation* (Cambridge, Mass., 1967).
- Mingione, Enzo. *Soical Conflict and the City* (Oxford, 1981).
- Moulaert, Frank ve Patricia Salinas (der.). *Regional Analysis and the New International Division of Labor* (Boston, 1983).
- Mowry, George. *The Urban Nation 1920-1960* (New York, 1965).
- Murphy, Earl Finbar. *Governing Nature* (Chicago, 1967).
- Nash, Roderick. *Wilderness and the American Mind* (New Haven, 1967).
- Nerlich, Graham. *The Shape of Space* (Cambridge, 1976).
- Neugebauer, Otto. "Vorgriechische Mathematik" *Vorlesungen über die Geschichte der Antiken Mathematischen Wissenschaften* (Berlin, 1934).
- Novak, Barbara. *Nature and Culture: American Landscape and Painting 1925-1975* (New York, 1980).
- O'Connor, James. *The Fiscal Crisis of the State* (New York, 1973).
- Ollman, Bertell. *Alienation: Marx's Concept of Man in Capitalist Society* (Cambridge, 1971) [Türkçesi: *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumda İnsan Anlayışı*, (çev. Ayşegül Kars, Yordam, 2015)].
- Ortner, Sherry B. "Is Female to Male as Nature Is to Culture?" Michelle Zimbalist Rosaldo ve Louise Lamphere (der.), *Woman, Culture, and Society* içinde (Stanford, 1974).
- Pahl, Ray. "The Rural-Urban Continuum", *Readings in Urban Sociology* (Oxford, 1968), s. 263-98.

- Palloix, Christian. *L'Internationalisation du capital* (Paris, 1975).
- . "The Self-Expansion of Capital on a World-Scale", *Review of Radical Political Economy* 9(2) (1977), s. 1-28.
- Parekh, Bhiku. *Marx's Theory of Ideology* (Baltimore, 1982).
- Peet, Richard. "Spatial Dialectics and Marxist Geography", *Progress in Human Geography* 5 (1981), s. 105-10.
- Piaget, J. *The Principles of Genetic Epistemology* (Londra, 1972).
- Popper, Frank ve Deborah Popper. "The Great Plains: From Dust to Dust", *Planning* 53(12) (1987), s. 12-18.
- Poulantzas, Nicos. "The Problem of the Capitalist State", *New Left Review* 58 (1969), s. 67-68.
- . "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review* 95 (1976).
- Reichenbach, Hans. *The Philosophy of Space and Time* (New York, 1958).
- Reiter, Rayna. "Men and Women in the South of France", R. Reiter (der.), *Toward an Anthropology of Women* içinde (New York, 1975).
- Relf, Edward. *Place and Placelessness* (Londra, 1976).
- Rosenthal, Bernard. *The City of Nature* (Newark, De., 1980).
- Ross, Kristen. *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune* (Minneapolis, 1988).
- Rossi, Paulo. *Francis Bacon: From Magic to Science* (Londra, 1968).
- Russell, Bertrand. *A History of Western Philosophy* (New York, 1945) [Türkçesi: *Batı Felsefesi Tarihi*. çev. Muammer Sencer, İstanbul: Say, 2000].
- Sack, Robert. *Conceptions of Space in Social Thought* (Minneapolis, 1980).
- Sauer, Carl. "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2 (1925), s. 19-55.
- Schaefer, Fred. "Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination", *Annals of the Association of American Geographers* 43 (1953), s. 226-40.
- Schmidt, Alfred. *The Concept of Nature in Marx* (Londra, 1971).
- Scmitt, Peter. *Back to Nature* (New York, 1969).
- Scott, Allen J. *New Industrial Spaces* (Londra, 1988).
- Scott-Keltie, J. *The Partitioning of Africa* (Londra, 1893).
- Semple, Ellen. *Influences of Geographic Environment* (New York, 1911).
- Service, Elman R. *Origins of the State and Civilization* (New York, 1975).
- Shaikh, Anwar. "An Introduction to the History of Crisis Theories", *Union of Radical Political Economies, U.S. Capitalism in Crisis* içinde (New York, 1978), s. 219-41.
- . "Foreign Trade and the Law of Value: Part II", *Science and Society* 44 (1980), s. 27-57.
- Shaw, Martin. *Marxism and Social Science* (Londra, 1975).
- Smith, Henry Nash. *Virgin Land* (Cambridge, Mass., 1950).
- Smith, Joan. "Women and the Family", *International Socialism* 100 (1977).

- , “Women, Work, Family, and the Economic Recession”, “Feminism and the Critique of Capitalism” sempozyumunda sunulan tebliğ. The Johns Hopkins University (24-25 Nisan 1981).
- Smith, Neil. “Geography, Science, and Post-Positivist Modes of Explanation”, *Progress in Human Geography* 3 (1979), s. 356-83.
- , “Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital not People”, *Journal of the American Planning Association* 45 (1979), s. 538-48.
- , “Symptomatic Silence in Althusser: The Concept of Nature and the Unity of Science”, *Science and Society*, 44(1) (1980), s. 58-81.
- , “Degeneracy in Theory and Practice: Spatial Interactionism and Radical Eclecticism”, *Progress in Human Geography* 5 (1981), s. 111-18.
- , “The Concepts of Devaluation, Valorization, and Depreciation in Marx: Toward a Clarification”, yayınlanmamış, Department of Geography and Environmental Engineering, The Johns Hopkins University (1981).
- , “Gentrification and Uneven Development”, *Economic Geography* 58 (1982), s. 119-55.
- , “Tompkins Square Park: Rents, Riots, and Redskins”, *Portable Lower East Side* 6 (1989), s. 1-36.
- , “Geography as Museum: Conservative Idealism and Private History in the ‘Nature of Geography’”, *Annals of the Association of the American Geographers, Occasional Papers* 1 (1989), s. 91-120.
- Smith, Neil, and Ward Dennis. “The Restructuring of Geographical Scale: Coalescence and Fragmentation of the Northern Core Region”, *Economic Geography* 63 (1987), s. 160-82.
- Sohn-Rethel, Alfred. *Intellectual and Manual Labour* (Londra, 1978).
- Soja, Ed. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (Londra, 1989) [Türkçesi: Edward W. Soja, *Postmodern Coğrafyalar: Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi*, çev. Yunus Çetin, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.].
- , “The Socio-Spatial Dialectic”, *Annals of the Association of American Geographers* 70 (1980), s. 207-25.
- Stalin, Joseph. *Dialectical and Historical Materialism* (New York, 1940) [Türkçesi: Türkçesi: *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter, 1992].
- , *Works* (Moskova, 1954).
- , *Economic Problems of Socialism in the USSR* (Pekin, 1971).
- Taaffe, Edward J., Howard L. Gauthier, ve Thomas A. Maraffa. “Extended Commuting and Intermetropolitan Periphery”, *Annals of the Association of American Geographers* 70 (1980), s. 313-39.
- Tanner, Nancy. *On Becoming Human* (New York, 1981).
- Taylor, Joshua C. *America as Art* (Washington, D.C., 1976).

- Taylor, Peter. "Geographical Scales in the World Systems Approach", *Review 5* (1981), s. 3-11.
- . "A Materialist Framework for Political Geography", *Transactions of the Institute of British Geographers 7* (1982), s. 15-34.
- Thomas, Brinley. *Migration and Economic Growth* (Londra, 1973).
- Thomson, George. *The First Philosophers* (Londra, 1972) [Türkçesi: *İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel, 1997].
- Timpanaro, Sebastiano. *On Materialism* (Londra, 1975).
- Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*, 2 cilt (New York, 1945) [Türkçesi: *Amerika'da Demokrasi*, çev. Seçkin S. Özdemir, İstanbul: İletişim, 2016].
- Trotsky, Leon. *Permanent Revolution and Results and Prospects* (New York, 1969) [Türkçesi: *Lev Troçki, Sürekli Devrim Sonuçları ve Olasılıklar*, çev. Ahmet Muhittin, İstanbul: Yazın, 2007].
- . *The Third International After Lenin* (New York, 1970) [Türkçesi: *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonal*, çev. Ufuk Demirsoy, İstanbul: Tarih Bilinci, 2000].
- . *The History of the Russian Revolution* (Londra, 1977) [Türkçesi: *Rus Devriminin Tarihi*, 3 cilt, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın, 1998-9].
- Turner, Frederic Jackson. *The Frontier in American History* (New York, 1920).
- Walker, R. "The Transformation of Urban Structure in the Nineteenth Century and the Beginnings of Suburbanization", K. Cox (ed). *Urbanization and Conflict in Market Societies* içinde (Chicago, 1978), s. 165-211.
- . "A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States", M. Dear ve A.J. Scott (ed.). *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies* içinde (Londra, 1981), s. 383-429.
- Walker, Richard, ve Michael Storper. "Capital and Industrial Location", *Progress in Human Geography 5* (1981), s. 473-509.
- Warner, Sam Bass. *The Urban Wilderness* (New York, 1972).
- Warren, Bill. *Imperialism: Pioneer of Capitalism* (Londra, 1980).
- . "Imperialism and Capitalist Industrialisation", *New Left Review 81* (1973), s. 105-15.
- Webber, Melvin. "The Urban Place and the Non-Place Urban Realm", *Exploration into Urban Structure* (Philadelphia, 1964).
- Weeks, J. "The Process of Accumulation and the 'Profit-Squeeze' Hypothesis", *Science and Society 43* (1979), s. 259-80.
- Weinberg, Albert K. *Manifest Destiny* (Gloucester, Mass., 1958).
- Weinberger, Casper W. "Bring Back Geography", *Forbes* 25 Aralık (1989), 31.
- Von Weizsäcker, Carl Friedrich. *The Unity of Nature* (New York, 1980).
- White, Morton ve Lucia. *The Intellectual Versus the City* (Oxford, 1977).
- Whitehand, J.W.R. "Building Cycles and the Spatial Form of Urban Growth", *Transactions of the Institute of British Geographers 56* (1972), s. 39-55.

- , "Fluctuations in the Land-Use Composition of Urban Development During the Industrial Era", *Erdkunde* 35 (1981), s. 129-40.
- Whitehead, Alfred North. *The Concept of Nature* (Cambridge, 1920).
- Williams, Raymond. *The Country and the City* (St. Alban's, 1975).
- , "Problems of Materialism", *New Left Review* 109 (1978), 3-17.
- Wilson, Edward. *Sociobiology* (Cambridge, Mass., 1978).
- , *On Human Nature* (Cambridge, Mass., 1978).
- Winslow, Barbara. "Women's Alienation and Revolutionary Politics", *International Socialism* 2(4) (1979), s. 1-14.
- Woolfson, Charles. *The Labour Theory of Culture* (Londra, 1982).
- Yovel, Yirmiahu. *Kant and the Philosophy of History* (Princeton, 1980).
- Zukin, Sharon. *Landscapes of Economic Power* (Berkeley, 1991).

11 Eylül (2001), 256, 278

A

ABD, 11, 22, 93, 163, 230, 233, 249, 250, 255, 256, 258, 260, 268, 272-3, 277-83

Abramowitz, Moses, 314n

Addison, Thomas, 41-2

Adorno, Theodore, 62, 295

Afrika, 137, 166, 257, 274, 279, 281-2, Sahra-altı, 233-4

aile, 82, 91-2, 298n, 302n; özelleşmiş aile, 79

Almanya, yeniden birleşme, 95, 230-1, 248, 273

alt-kentleşme, 185, 215, 281; hakkında Lenin, 146-7

Althusser, Louis, 234, 300n, 307n; doğanın ihmali, 65; sosyalizm hakkında, 299n; eşitsiz gelişme hakkında, 311n

Amin, Samir, 167-8, 308, 313, 317 antropoloji, 48

Aristoteles, 113-4, 124,

artı değer, 69, 87-9, 91-2, 107, 128, 186; birikimin kaldırıcı olarak göreliliği artı değer 104, 139, 171, 177-8, 191, 203, 205; mekân olarak göreliliği artı değer, 138

artık, 75-80, 166

asit yağmuru, 105

Asya ekonomik krizi, 270

aşırı-üretim, 231, 283

aşkınsalcılık, 41, 298

atomistler, 112-3

Audubon, J.J., 37

azgelişmişlik, 23, 166-8, 206-7, 208, 219, 222; ve geri kalmışlık, 147; ve gelişim, 214-217; gelişmesi, 202-4; şehir içinin, 215; ve eşitsiz gelişim, 214

azgelişmiş dünya, 167; dekolonizasyonu, 206-7; sanayileşmesi, 19, 139, 217, 224, 233, 313n; gelişim hak-

kında Marx, 145-6; ve hammadde-ler, 166-7

B

Bacon, Francis, 30-3, 296

bağımlılık teorisi, 24

Bangalore, 268, 275-6

Batlamyus, 116

Berger, John, 234, 236, 319

Berman, Marshall, 12, 250, 320

bilim, 15-6, 30-4, 37, 40, 42, 51, 63, 93, 109-10, 138, 172-4, 184, 219, 272, 303-4n, 307n, 310n; ve eşitleme, 173, 219; ve harici doğa, 28-9, 32, 36, 39, 65, 297n; ve sabit sermaye, 138-9, 173; ideoloji olarak, 93, 303n; toplum bilimlerine karşı doğa bilimler, 47, 303-4n; -de doğa, 30-7; pozitivist, 19, 34, 49, 121-2; -de mekân, 109-24; ve evrensel doğa, 28-9, 33-4, 36, 39, 42-8, 56-8, 65. Ayrıca bkz. biyoloji; sosyo-biyoloji; teknoloji

bilinç: burjuva, 48, 88, 92; doğal olarak, 74; ve felsefenin kökenleri, 113; -in oluşumu/üretimi, 73-4, 80-2, 92-3, 301n, 319n; mekân bilinci, 113, 124

Birleşmiş Milletler, 207, 230, 279, 281

biyoloji, 33-4, 74, 85, 96, 98, 120

Blair, Tony, 257

borç, 16, 223, 228, 231, 233, 273, 282

Bowman, Isaiah, 102, 304

bölgeler: yakınlaşma, 216; değer kaybıyla belirlenmesi, 188-90; doğal farklılaşmayla belirlenmesi, 153, 209; -in farklılaşması, 207-12, 216; ve küresel farklılaşma, 203-4; ve metropollerin büyümesi, 216; ve "bölgesel problem", 210; ulus-üstü, 210-1

bölgeselcilik, 245

Buffon, Count, 84, 95, 301

Buharin, Nikolay, 148, 157, 204, 310

Bush, George W., 230, 258

Bush, George, 284
Buttimer, Anne, 306

C

Cassirer, Ernst, 113, 305
Castells, Manuel, 140, 142, 198, 308, 313
Chisholm, George, 155, 159, 308, 3112
Church, Frederic Edwin, 37, 39
Cicero, 83, 95, 301
Clinton, Bill, 257
coğrafi genişleme, 127, 136, 145-6, 168, 202, 214; ve birikim, 127-8, 136-7, 176, 198; zorunluluğu, Luxemburg açısından, 146; ve yeni sermaye, 171; ekonomik genişleme için artık zorunlu olmaması, 127-8; toplumsal genişlemeyle eşanlımlı, 127-8
coğrafi mekân, 15, 19, 110, 119, 121-3, 130-3, 142-3, 169, 189, 192, 194, 214, 217, 244; -ın gündemde olması, 22, 121, 223, 238; -ın çelişkili üretimi, 138-40, 148, 169; -ın tanımı, 131; farklılaşması, 137-8, 145, 159, 168, 183, 211, 218; -dan azade olma/kurtulma, 125-8, 132-3; -ın eşitlenmesi, 140, 143-6, 147, 161, 165, 168-76, 181, 189-90, 191, 192, 194, 196, 218; Lenin'e göre, 146-7; Luxemburg'a göre, 146; Marx'a göre, 128-30, 143, 145; üretim aracı olarak, 134-5; -da sabit sermayenin hareketliliği, 139, 217; kapitalizm-öncesi, 196; -ın ilksel birikimi, 201-2; -ın yeniden yapılandırılması, 19-20, 199, 218, 223, 250; mekânsızlık, 127; ve kapitalizmin bekası, 136, 139-40; ülke/bölge [territory] olarak, 133, 211; mutlak'ın görelî'ye dönüşümü, 122, 130, 135, 307n; -ın eşitsiz gelişimi, 140, 147, 150-1, 191, 225; -ın bütünlüğü, 124. Ayrıca bkz. mekânın üretimi; mekân
coğrafya, 11-2, 19-20, 22, 48, 110, 121, 136, 153, 159, 174, 176, 198, 222, 226-7, 235-6, 239, 250, 259, 268, 279-80, 283; -nın başlangıcı, 11, 227-34; Britanya ekolü, 134, 154-6,

158; ve sermaye büyümesi, 127-8, 133-7; kapitalizmin coğrafyası, 17, 19-21, 24, 109-10, 138, 148, 151, 189, 201, 250, 255; ticari, 154-6, 158, 312n; ve mutlak mekânların (özel mülkiyet) yaratılması, 133-4; disiplinin ikili kimliği, 159; Alman ekolü, 153; hümanist, 122; -daki izolasyon, 235; ahlaki, 35-6; tek boyutlu, 174; siyasi, 155-6; -da niceliksel devrim, 110, 156, 159; radikal, 122; ve mekânın yeniden keşfi, 234-5; bölgesel, 154, 156, 158; şeytani, 227, 234, 249; imparatorluğa destek olarak, 154-7; Amerikan ekolü, 153; ve savaş, 222-3

Cohen, G. A., 308

Cole, Thomas, 39

Columbia Üniversitesi, 282

Ç

çelişki, 28, 35, 41, 46, 66, 85, 88, 101, 121, 125-6, 132, 141, 150, 159, 165, 186, 190, 193-6, 201, 203-4, 211, 214, 218, 224, 297n; mutlak ve görelî mekân çelişkisi, 121, 138; sermayenin çelişkisi, 21; merkezileşme ve ademimerkezileşme çelişkisi, 180; eşitleme ve farklılaşma eğilimlerinin çelişkisi, 143, 147, 170, 189, 204, 219, 258; dışsal ve evrensel doğa çelişkisi, 44, 47; üretici güçler ve üretim ilişkileri çelişkisi, 186; insan doğasının çelişkisi, 46-7; mekânsal hareketsizlik ve sermayenin hareketliliği çelişkisi, 24; ve eşitsiz gelişim, 88, 139-40, 148-9, 164-5, 170, 214, 311n; kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki, 24

çevresel determinizm, 102, 153, 311n
çevrecilik hareketi, 64, 73, 257, 259, 261, 266

çevresel türev piyasaları, 264

Çin, 255, 269, 272-80

çitlemeler, mutlak mekân yaratımı olarak, 133-4

D

Darwin, Charles, 33, 42, 304,
değer, 24-5, 47, 61, 86-7, 96, 106, 128-9,
139, 143-4, 173, 196-7, 200, 264-5,
277; ve toprak rantı, 200-1; emek
değer teorisi, 47, 175, 313n; ve eşit-
lenme eğilimi, 174-5, 220; soyut
emeğin evrensel formu olarak, 129-
30, 170, 176, 196, 198, 201
değer yasası, 87, 99-100, 201-2, 205;
ulusal ve uluslararası, 205; ve
mekânsal bütünleşme, 202, 204
Deleuze, Gilles ve Félix Guattari, 270
demiryolları, 38, 41, 89, 145, 176, 178-
9, 252, 309n; Ayrıca bkz. ulaşım
araçları
Deng Xiaoping, 257, 272
deniz gücü, 155
devlet: kapitalist, 88-92, 204-5, 302n;
ve sınıflı toplum, 126-7; girişimci
olarak, 257, 278; uluslararası, 207;
ve kan bağı, 126; -in kökenleri, 75,
78, 82, 126; ölçeği, 127; ve toplumsal
mekânsızlık, 127; toprağa dayalı
devlet tanımı, 126-7. Ayrıca bkz.
ulus-devlet
diyalektik, 56, 70, 85, 116, 124, 141,
244, 267; farklılaşma ve eşitlemenin
diyalektiği, 149-90, 191, 194, 196,
206, 272; Marx'ta, 51-3; doğanın
diyalektiği, 51-2, 104; toplumsal
mekânsal, 141, 258; mekânın ve
toplumun diyalektiği, 123; özne ve
nesne diyalektiği, 50. Ayrıca bkz.
çelişki; düalizm
doğa, 45; birikim stratejisi olarak, 265,
269; Amerikan peyzajı, 35-47; kıya-
met tellallığı [apocalypticism], 263-
4; sermayenin eklentisi olarak, 171;
burjuva doğa kavrayışı, 29, 56, 60-1;
ve kapitalizm, 46, 86-102, 208-9; ve
sınıf, 38-9, 45-7, 76, 78, 91-2, 102,
195; kavramı, 27-9, 35, 41-7, 48, 61,
85-6, 89, 100-1; ve bilinç, 72-4, 80;
üzerindeki kontrolün çelişkileri,
94, 104-6, 108; doğanın diyalektiği,
51-2, 104; özne ve nesne diyalek-

tiği olarak, 49-55, 59; farklılaşmış
birlik olarak, 49, 59, 68, 73, 82; ve
işbölümü, 69, 151-9; üzerindeki ta-
hakküm, 27, 32, 45, 53, 55, 57, 60,
62-3, 65-6, 103-4, 299n; ikili doğa
kavramı, 56, 58-9, 298n; doğadan
bağımsızlaşma/kurtulma, 30, 44-5,
76, 85, 159; öz olarak, 32-3; ve mü-
badele değeri, 60-1, 67, 77-8, 84-5,
94, 96-7; dışsal, 28-9, 32, 36, 37, 39,
41, 42-7, 49, 52, 55-7, 62, 84, 101,
297n, 299n; dışı olarak, 38, 43-4;
fetişizmi, 62-3, 303n; birinci doğa,
50, 83, 85, 89, 94-6, 100, 104, 115,
120-1, 157; bahçe olarak, 28, 35, 41;
tanrı olarak, 33, 39-40; ve tarih, 48,
52, 53, 58-9; ideolojisi, 25, 27-66,
104, 158, 214; içsel, 29, 30, 55, 62;
ve emek süreci, 42, 52, 61, 76, 85,
90, 96, 150, 152; eşitlenmesi, 100-2,
169-72, 195-6; ve mantıksal-tarihsel
yöntem, 26, 69-70, 146, 300n,
301n; Marx ve doğa, 47-66; başat
sembol olarak, 35; üzerindeki efen-
dililik, 27, 30, 51, 57, 60, 62-6, 94,
100, 103-5; -nın maddiliği, 28; -nın
metabolizması, 50-1, 52-4, 57, 59,
72; ve milliyetçilik, 36, 40, 43; üreti-
min nesnesi olarak, 42, 48, 71-2, 77,
87-8; ve felsefe, 25, 42, 45, 48, 49-
50, 56, 58, 63, 69; şiirsel, 29, 35-47;
insan-öncesi, 25, 48, 104; ve üretim,
48, 49-50, 52-3, 71-2, 89, 97; ham-
madde olarak, 28; harici ve evrensel
doğa ilişkisi, 44-6; ve din, 30-3,
40-1, 43; ve rant, 69; -nın intikamı,
62, 105; romantizmi, 39, 40, 42, 44;
ikinci doğa, 50-1, 83-6, 89, 94-6,
98-100, 104, 106, 115, 120, 125-7,
202; ve toplum, 25-30, 41, 44-5,
49-52, 56-7, 63-5, 67, 73, 83, 101,
121, 164-5; ve mekân, 67, 109-17,
120, 124, 142, 201; -nın yüceliği, 28,
37, 41; ve teknoloji, 62-3; -ya eşitsiz
erişim, 78; -nın birliği, 40, 48, 73-4,
98, 106; evrensel, 28-9, 33-4, 36, 39,
42-8, 56-8, 65; evrensel üretim aracı

olarak, 134; ve kullanım değeri, 51, 60, 67, 72, 74, 84-5, 94-5; ve ütopya, 52-66; değer olarak, 47; şehre karşı, 38; yaban olarak, 38, 39, 41, 43, 44, 97; -ya tapınma, 38. *Ayrıca bkz.* insan doğası; doğanın üretimi doğa araştırmaları, 37, 8, 303n doğa yasaları, 99, 100, 249, 304n doğa yıkımcılığı, 259-67 doğanın üretimi, 25, 66, 67-108, 109, 129, 143, 159, 170-1, 218, 233, 259-69, 304n; ve insanbiçimcilik, 25; kapitalist üretim içinde, 70, 86-102; -ndeki çelişkiler, 101-2; ve doğanın denetlenmesi, 104-8; krizler, 233; kültürel, 251; mübadele için, 70-1, 77-86; genel olarak, 71-6; düzleyici olarak, 170, 218; ve mekânın üretimi, 109; ve eşitsiz gelişim, 109, 169-70, 217; dünya ölçeğinde, 88, 94, 131, 169, 217. *Ayrıca bkz.* doğa doğaya dönüş hareketi, 37-9, 42, 73 Doğu Asya sanayi devrimi, 273 Doğu Avrupa, 11, 230-3, 248-9, 255, 312; aşağıdan yükselen devrim, 229 dolaşım maliyetleri, 143-4, 182 dolaşım süresi, 143-4, 182 Downing, Andrew Jackson, 309 Durant, A.B., 230 Durkheim, Emile, 120, 122, 306 düalizm, 60, 121-3, 214, 239. *Ayrıca bkz.* çelişki; diyalektik; doğa; mekân

E

Einstein, Albert, 31, 34, 109, 112, 115-8, 130, 133, 304; ve "Mach'ın ilkesi", 117 ekonomizm, 63, 232 emek, 53, 71-4, 78, 86, 103, 108, 131, 145, 182, 218, 241; tarımsal, 47, 85, 134; makinenin eklentisi, 90; merkezileşmesi, 182, 195; kolektif, 90, 178; evemeği, 90; formları, 150; küreselleşme, 231; hareket kabiliyeti, 130; -ğin aşırı-birikimi, 214; süreci, 32, 42, 51-2, 54, 60-1, 76, 85, 90, 96, 106, 129, 150, 157, 299n; -ğin yeni-

den üretimi, 74, 87-8, 91, 160, 182, 184, 205; öznesi ve nesnesi, 32, 44, 48, 80, 135; artık-emek, 80-1, 85, 152, 173, 175, 182; değer teorisi, 47, 175, 313n. *Ayrıca bkz.* işbölümü Emerson, Ralph Waldo, 40-2, 296-7 emperyalizm, 8, 146, 222, 258, 311n; -in coğrafyası, 147-8; gerçek mekânsal bütünleşme, 202. *Ayrıca bkz.* kolonyalizm. Engels, Friedrich, 12, 68, 74-5; 78-9, 82, 91, 100, 103-5, 126, 158, 169, 194, 214, 269, 297-8, 301, 302-3, 307; ve doğanın diyalektiği, 51 eşit gelişim, 21, 174, 226, 273 eşitlenme: ve sermaye dolaşımı, 169; ve yaratılmış kutluk, 171; ve sabit sermaye, 173-6, 218; ve küresel ölçek, 201-2; gelişim koşulları ve düzeyleri, 12, 151, 191, 203, 211, 224; Marx'ın vurgusu, 145, 203-4, 225; ve para, 181; ve tek boyutluluk, 174-6; -nin üretimdeki kökenleri, 175-6; ve kâr oranı, 161, 168, 188, 192, 213; dolaşımda gerçekleşen, 176; doğayla ilgili olarak, 171; ve sosyalizm, 219, 226; ve işçi sınıfı, 219, 226 eşitsiz gelişim, 12, 21-6, 67, 109, 140, 149-51, 216-22, 232, 234, 244, 256-9, 268-77, 280; ve üretim tarzlarının eklemelenmesi, 204, 222; ve sınıf mücadelesi, 23; -in çelişkileri, 191, 214, 218; ve azgelişmişliğin gelişmesi, 202-4; farklılaşma ve eşitleme diyalektiği olarak, 109, 170, 191, 214, 217-9; ve işbölümü, 164; ve kapitalizmin coğrafyası, 19, 150; küresel, 217; hakkında Lenin, 147; teorisinin sınırları, 217, 222; Marksizm'de, 19; metafizik olarak, 150; kapitalizm-öncesi toplumlar-da, 150; ve doğanın üretimi, 23, 67, 109, 217, 221-2; ve mekânın üretimi, 140, 147-9, 212-20; ve ölçek, 195-6, 203, 212-7; sektörler arasında, 150-1; tahterevallî hareketi,

212-7; eşitsiz ve bileşik gelişim ya-
sası, 23, 150; ve kapitalizmin beka-
sı, 136; teorisi, 21-4, 26, 212, 216-7,
222, 244, 270-279; ve eşitsiz müba-
dele, 205, ; kent ölçeğinde; 214-7
evsizlik, 232, 319n
ezilme, 43, 58, 79, 126, 302n *Ayrıca bkz.*
kadınlar

F

farklılaşma(sı); 22, 76, 176, 226; "alan-
sal", 153; biyolojik, 74; ve merkezi-
leşme, 180-3, 194, 196, 201; sınıfsal,
78, 82, 93; coğrafi mekânın, 145,
159, 168, 218; insan doğasının, 73-
4; emek sürecinin, 163; Marx'ın
(coğrafi) farklılaşmaya az önem
vermesi, 145-6; ve para, 181; doğa-
nın, 73, 151-9; toplumsal, 160, 162-
3, 168, 218, 271; mekânın, 115, 165,
241; ve kapitalizmin bekası, 189;
işyeri ile ikamet yerinin, 197-8;
feminizm, devrimci, 61
Feuerbach, Ludwig, 50, 70-1, 79, 307
finans sermayesi, 147, 231
fizik, 33, 34, 96, 99, 110, 112, 114, 118,
124, 130, 228, 262, 307n
fizikalizm, 34
fizyokratlar, 47,
fizyoloji, 34, 58, 74, 298n
Fordizm, 224
Foucault, Michel, 234-6, 240,
Frank, Andre Gunder, 204, 317
Frankfurt Okulu: doğa fetişizmi,
64-5; bilimin hegemonyası hak-
kında, 174, 175; doğa idealizmi,
299n; doğa hakkında, 49, 62-5;
Marksizm'den vazgeçme, 63-5
Friedman, Thomas, 268-72, 276
Fukuyama, Francis, 248-9, 320

G

Gauss, Karl, 118
geçinme araçları, 72, 74, 132, 160, 164,
183
gelişim. *Bkz.* azgelişme; eşitsiz gelişim

geometri, 114, 115, 118, 128; ve
mekânsal yapı, 305n
Gerratana, Valentine, 304
Gorbaçov, Mihail, 230
Gottmann, Jean, 211, 304
Gould, Stephen Jay, 227, 236, 318
görelilik teorisi, 31, 110, 112, 115-8
Grunbaum, Adolf, 305
Güney Kore, 273, 275, 277,

H

Habermas, Jürgen, 63, 234, 240, 283-4,
299, 313, 320
Hamilton, Alexander, 317
hammadde, 28, 84, 88, 94, 146, 153-
4, 157, 171-2, 185, 208, 264, 269;
olarak mutlak mekân, 130; -lerin
konumsal farklılaşmaları, 153, 209;
olarak mekân, 134; ve azgelişme,
166-7
Haraway, Donna, 16, 74, 263, 284, 301
Harris, Nigel, 218, 295, 301, 313, 318
Hartshorne, Richard, 311
Harvard Üniversitesi, 250, 282
Harvey, David, 122, 129, 235, 266,
295n, 301n, 303n, 306n, 307n,
308n, 309n, 310n, 313n, 314n,
315n; ve yaratılmış kıtlık hakkında,
171; ve yaratılmış mekân, 140; ya-
pılı çevrede döngüsel yatırım, 184;
görelilik mekân hakkında, 304-5n; ve
mekânsal denge, 191-6; mekânsal
entegrasyon hakkında; ve üç devre,
184
hayvanlar, 62, 83, 93; insanlardan fark-
lılaşması, 73, 108
Hegel, G.W.F., 50, 53-4, 59, 61, 68, 95,
165n, 241, 248-50, 303, 315; ve di-
yalektik, 58, 63, 116, 118, 124, 298
Heraklitos, 251
Herzog, Werner, 251
Hettner, Alfred, 153
Hindistan, 145, 166, 203, 257, 268, 274-
7, 280
Hiroşima, 62
Hitler, Adolf, 312
Horkheimer, Max, 62, 295n, 299

Humboldt, Alexander, 37
Hutton, James, 277

I

Irak, 258 282-3; ve ABD savaşı, 278
Isard, Walter, 185, 314

İ

idealizm, 39, 42, 70, 104, 147, 249, 265, 299n, 309n
ideoloji(si), 40, 62, 82, 206, 234, 241, 245, 299n, 303-4n; burjuva, 67, 92-3, 150, 220; kapitalist düzende, 62; -nin tanımı, 45; doğa, 25, 29, 33, 43, 45, 47, 65-6, 104, 158, 214; düalizm olarak, 45, 214; sosyalist düzende, 62
ihtiyaçlar, 71-3, 83, 94, 102, 104, 141, 161, 199
iklim değişikliği, 97, 259-61, 263-4, 267
insan doğası, 28, 31, 34, 48, 72, 74, 79-80, 87, 101, 102; kapitalist düzende, 90, 91; -nin işçi sınıfı tarafından belirlenmesi, 102, 219; yok olması, 71, 195; ideolojisi, 46; -nin alçaltılması, 170, 195; ve doğal yasalar, 100; ve ihtiyaçlar, 72; -nin üretimi, 74; -nin emek sürecinde gerçekleşmesi, 99. Ayrıca bkz. doğanın üretimi
işbirliği, 73, 81, 89, 177, 244, 260; ve kolektif işçi, 90, 178; coğrafi, 182
işbölümü, 47, 58, 62, 69, 74-5, 81-2, 85, 89-90, 103, 151-2, 170, 182, 190, 217, 271; kapitalist düzende, 93, 152, 158, 170, 177; ve merkezileşme; tekil, 160, 162-3, 165, 168-9, 178; ve sermayenin bölünmesi, 162; aile içinde, 79; genel, 160, 164-5; sanayi ve tarım sektörleri arasında, 77, 125, 152; zihinsel ve manüel, 80-1; doğal temeli, 58-9, 151-9; yeni uluslararası, 19, 166, 204, 211; özel, 160-1, 183, 186, 208, 210; fizyolojik, 58; ve bölgesel tanımı, 210; -nün ölçeği, 160; cinsiyete dayalı, 74, 79, 88, 125, 152, 155, 158; toprağa dayalı/bölgesel [*territorial*], 146, 151-

2, 159, 208-9; ve ücret düzeyleri, 203. Ayrıca bkz. emek
işçi sınıfı, 23, 78, 80-2, 101-2, 120, 132, 218-9, 243, 251, 274; ulus-devlet kontrolü ve ölçeği, 89, 207; -nün yadsınan tarihi, 30; -na işverenlerin hücumu, 205, 223; ve aile, 91-2; hakkında Marx, 243; hareketi, 226, 232. Ayrıca bkz. sınıf
işe gidiş-geliş, 133, 182, 200; ve kent ölçeğinin sınırları, 198
işsizlik, 193, 213, 223, 230, 271, 277

J

Jameson, Fredric, 235-8, 319
Jammer, Max, 114, 118, 296, 304,
Japonya, 231, 256, 273, 275
Jay, Martin, 64, 299
Jefferson, Thomas, 317
jeo-ekonomi, 277-84
jeopolitika, 19, 230-1, 278, 282-3,
Johnson, Thomas S., 228, 231

K

kaçınılmaz kader [*manifest destiny*], 40
Kant, Immanuel, 58-61, 68, 296, 298, 307, 310; ve mekân kavramı, 120, 240, 266-7; ve doğa düalizmi, 28-30
kâr, 24, 31, 46, 94, 97, 105, 107, 191, 212, 230, 259, 263, 278; oranının eşitlenmesi, 161, 168, 192; kâr oranının azalması, 185-6, 188, 192, 193, 207
karbon tutma, 264-5
Kautsky, Karl, 147
kent, 85; ve kır, 78, 164, 165, 170, 197, 273, 312n
kent formu: kapitalist, 123, 238; -nün farklılaşması, 199-200; -nda eşitlenme, 200, 201-2; ve toprak rantı, 200-1; -nda düzen ve düzensizlik, 201, 316n; ve eşitsiz gelişme, 214
kentleşme(si), 7-8, 102, 255, 281; kırsal kesimin, 88, 164-5
kentsel dönüşüm, 139, 185, 215, 223, 274
Kern, Stephen, 232, 318
kıtık, 75, 101, 171, 233, 261

kolonyalizm, 88, 132, 1367, 145, 193, 202, 206, 224, 257. *Ayrıca bkz. emperyalizm*
komünizm, 8, 107, 230, 248-9, 274, 299n; ve doğa, 54, 106. *Ayrıca bkz. sosyalizm*
konum, 121, 129, 176, 177, 191, 209; mutlak ve görelî, 131; burjuva teorisi, 176; görelî, 133. *Ayrıca bkz. mekân*
Kopernik, 116
Kore. Bkz. Kuzey Kore; Güney Kore,
Kugelman, Leo, 98, 303
kullanım değeri, 60-1, 74-5, 77, 94, 105, 160, 218, 220, 263-5; sabit sermayenin, 139; Marx'ın tanımlaması, 128-9; ve doğa, 25, 51, 61, 63, 67, 70, 72, 84-5, 94; ; ve mekân, 130, 180; ve eşitsiz gelişim, 24
Kuzey Kore, 258
Kuznets döngüleri, 184, 187,
Kuznets, Simon, 314
küresel ısınma, 255, 259-61, 263-4
küreselleşme, 8, 231, 255, 257-8, 268-70, 276, 278, 280, 283,

L

Latin Amerika, 257, 281,
Lefebvre, Henri, 7, 140-3, 148, 194, 265-6; eleştirisi, 141-2, 265-6; düalizmi, 141-2; tarih hakkında, 249; ve neokapitalizm, 141; mekânın önceliği, 267; "mekânın üretimi" hakkında, 228, 240, 243
Leibniz, 266,
Leiss, William, 296, 299
Lenin, V. I. 23, 137, 143; eleştirisi, 147, 224, 309-10n; coğrafi farklılaşma hakkında, 146-7; temel mekânsal çelişkiyi tanımlıyor, 147; emperyalizm hakkında, 146, 148, 202, 206; eşitsiz gelişim hakkında, 149, 224-5
Lewis, Parry, 183, 289, 295-6, 314, 317-8
Losch, August, 192, 306
Löwy, Michael, 295, 311
Luce, Henry, 231
Luxemburg, Rosa, 143, 146-7, 192, 301, 309

Lynch, Kevin, 235

M

Macaristan, 230-1
Mach, Ernst, 117, 147
Mackinder, Halford J., 22, 155-6, 295, 312,
Madison, James, 317
Malthus, Thomas, 47
Mandel, Ernest, 214; teknolojik determinizm, 187; eşitsiz gelişim hakkında, 22, 150, 311n
Marksizm, 12, 21-3, 61, 64-5, 122, 140, 149, 243, 310
Marx, Leo, 35-6, 40, 46 296, 309; mekânın zaman yoluyla yok edilmesi hakkında, 309n
Marx'ta mantıksal-tarihsel yöntem,
Massey, Doreen, 228, 315, 317-8
materyalizm, 51, 54, 59, 68-9, 98, 309-10n; tarihsel materyalizm, 235-6; Newton'cu materyalizm, 40
Mather, Cotton, 37
McPhee, John, 227, 318
Megalopolis, 103, 304, 317
mekân: mutlak, 19, 33, 110, 192, 195-6, 200-2, 205-6, 237, 246; kavramının soyutlanması, 112-20, 124, 240-1; soyut emek olarak, 130; -ın gündemde olması, 22, 138; -ın zaman yoluyla yok edilmesi, 143-4, 250, 270, 309n; ve sermaye, 128-40, 147, 188-9; derin, 227-9, 232, 239; -ın farklılaşması, 115, 145, 159, 165, 203, 218, 241; ideolojisi, 33; Marx'a göre, 128-30, 143-6, 164; matematiksel, 116-8, 120; zihinsel, 240; metaforik, 238, 240; doğal, 120-1, 124-5, 132-3, 136; fiziksel, 113-6, 119-21, 142, 147, 244; ve ölçeğin üretimi, 136; ilişkisel, 304-5n; dünyevi, 228; kullanım değeri olarak, 128-9. *Ayrıca bkz. coğrafi mekân; yer; mekânın üretimi; zaman*
mekânın üretimi, 7, 24, 109, 124, 129-30, 135-6, 138, 140-1, 143, 148, 195, 228, 232, 241, 243-4, 265, 267

mekânsal denge, 192, 195
mekânsal ilişkiler, 19, 113, 130-1
mekânsal çözüm/sabitlik/tehdavi [*spatial fix(ity)*], 132, 140, 190, 193-4, 196, 202-3, 211, 214-5, 217-8, 224, 231. *Ayrıca bkz.* sabit sermaye
Mill, John Stuart, 47,
modernleşme teorisi, 234
Mowry, George, 39, 41, 291
mutenalaştırma, 15, 19, 139, 215, 223, 245, 255, 274, 276, 281, 282, 319n
mübadele değeri, 24, 60-1, 63, 67, 69, 77, 81, 84-6, 94-6, 105, 128, 144, 170, 180, 200, 218, 264

N

Nash, Roderick, 36, 296
natüralizm, Hristiyanlaştırılmış, 40
neoliberalizm, 8, 257, 277, 280, 283-4
New York City, 157, 245, 284, 319
Newton, Isaac, 31, 34, 110, 114, 117-8, 121; -'un mutlak mekân kavramı, 33, 111-2 115, 119-20; ve doğa, 33
Newton'cu materyalizm, 40
Nietzsche, Friedrich, güç istenci, 54, 62
Novak, Barbara, 41, 43, 296

O-Ö

ölçek, 135, 160, 163, 190, 195, 208, 213, 224, 244-8, 256, 269, 279; ekonomi-leri, 182; küresel, 247; -ğin siyasal iktisadı, 316n; üretimi, 202; bölge-sel, 198; ve mekânsal denge; kent-sel, 197, 201, 281
özcülük, 230
özel mülkiyet, 8, 36, 46, 79, 82, 87, 89, 91, 126, 134, 180, 229, 271-2, ve mutlak mekân, 200, 201

P

para, 69, 78, 82, 86, 129, 137, 186, 193, 205, 223, 231, 276, 282-3, 305; ser-maye olarak, 144, 188
parçalanma, 11-2, 32, 91, 198, 241
peyzaj, 7, 12, 26, 35, 41, 44-6, 67, 97, 137, 149, 181, 183, 189, 190-1, 196, 206, 217-8, 221, 228, 238

Phelan, John, 228

Pisagor, 113

piyasa, 8, 20, 78, 82, 85, 93, 95, 96, 99, 103, 106-7, 144, 146, 155, 161, 166, 191-2, 196, 200-3, 209, 224, 230-1, 244, 258, 264-5, 276, 281-3; ve ya-ratılmış kıtlık, 171; emek piyasası, 84, 198, 205, 208; ve ulus-devlet ölçeği, 204, 208; kentsel gelişmede, 197; dünya piyasası, 70, 104, 127, 129, 131-2, 136, 145, 168, 175, 204, 224, 230, 269, 313

Platon, 83, 113-4

Politika/siyaset, 9, 11, 19, 55, 62, 64, 142, 229, 261, 266, 275, 304, 319; mekânsallaşmış, 237-9, 245, 247, 251

Pope, Alexander, 309

postmodernizm, 235

post-yapısalcılık, 237

pozitivizm, 19, 34, 49, 121-3

R

"radikal yeniden sanayileşme", 225

rant, 69, 215, 303; ve kent mekânının farklılaşması, 199, 200; toprak, 191, 199-201, 213, 215

rant farkı [*rent gap*], 215

Reagan, Ronald, 228, 245, 257

realizm, 42, 98, 221, 225, 231, 256, 258, 278

reformculuk, 38, 225

Reichenbach, Hans, 116, 118, 124, 305

rekabet, 20, 46, 81, 87, 89, 127, 160-1, 166, 171, 176, 188-9, 191-3, 200, 204, 206-7, 231, 244, 268, 271, 280, 317; ve krizler, 188, 225

Ricardo, David, 47

Riemann, G.F.B., 115, 118

romantizm, 39, 43, 56; ve doğa, 42, 44

Rosenthal, Bernard, 44, 297

Russell, Bertrand, 62, 299

S

sabit sermaye, 161, 169, 171, 175-6, 181-4, 188, 190, 214; ve mekânın önemi 139, 173, 181; birikimin kaldırıcı, 138-9; sermayenin en

tatminkâr formu olarak, 189; ve bölgesel gerileme 19, 139; ve bilim, 138, 172, 174, 219; devir süresi, 185, 187; kullanım değeri, 139. *Ayrıca bkz. sermaye; mekânsal çözüm*

Sack, Robert, 112, 124, 127, 305-7

Sahel kıtlığı, 233

sanayileşme, 129, 167, 172, 224, 281; Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesi, 19, 139

sanayisizleşme, 19, 139, 190, 211, 223, 232, 318

Sauer, Carl, 153, 311

savaş, 46, 155, 161, 195, 206, 223, 225, 233, 255, 271, 282; devalüasyon olarak, 194; nükleer, 106

Schmidt, Alfred, 48-65, 70, 99, 107, 298n, 299n, 304n

Schopenhauer, Arthur, 62

Shakespeare, William, 36

sera etkisi, 105, 261

sermaye, 7, 19, 21, 24-6, 61, 67, 70, 87-90, 93, 100, 102, 104, 108, 128, 131, 135, 138, 143-8, 154, 158, 160-2, 172-3, 244, 266, 268, 272, 275, 282

sermaye birikimi, 23, 26, 67, 87, 103, 123, 130, 133, 157, 170-1, 176, 179, 182-90, 193, 206, 213-4, 224, 263-4, 270-1, 279, 281

sermayenin bölünmesi: şubeler arasında, 160; ve işbölümü, 160, 162; bireysel sermayeler arasında, 160, 162; sektörler arasında, 160

sermayenin merkezileşmesi, 180, 209; ve ademimerkezileşmesi, 180, 215; üretken sermayenin, 197; mekânsal, 181. *Ayrıca bkz. sermaye birikimi; sermaye; sabit sermaye*

sınıf, ve küresel ölçeğin belirlenmesi, 202, 219; mücadelesi, 23, 93, 142, 218, 241-2, 246, 274. *Ayrıca bkz. işçi sınıfı*

sınır, 36-9, 45, 101, 103, 197-8

Smith, Adam, 47, 120,

Smith, Henry Nash, 35, 292, 296

Soğuk Savaş, 270, 278; sona ermesi, 230, 279

Sohn-Rethel, Alfred, 60, 95, 118-9, 214, 299, 303, 305, 307, 318

Soja, Ed, 12, 141, 234-6, 250, 308, 319-20

sosyalizm, 53-5, 60-2, 102, 108, 175, 219, 220, 299, 310; ya da barbarlık, 106; ve doğa üzerinde tahakküm, 60, 62-3 66, 299; Marx'ın vizyonu, 175; tek ülkede, 22, 310; ve doğanın üretimi, 66; devrimci, 61; uğrunda mücadele, 99, 106; ve doğanın birliği, 106. *Ayrıca bkz. komünizm*

sosyo-biyoloji, 33, 65

Sovyetler Birliği, 229, 255

sömürü, 17, 79, 92, 145, 234, 243

Stalin, Joseph, 22-3, 51, 310

Stamp, Dudley, 159, 312

Supan, Alexander, 137

sürekli devrim teorisi (Troçki), 23, 310

Ş

şehir, 37-8, 44, 78, 102

şer eksenini, 258

T

tarım, 57, 77, 79, 88, 152-3, 157, 160, 164-5, 272; sanayileşmesi; 164, 172; üretim aracı olarak toprak, 125, 134

tarihselcilik, 19, 235-6

Taylor, Joshua, 42, 297

Taylor, Peter, 308, 316-7

teknoloji, 63, 92, 101, 171-2, 174-5, 184, 188, 245, 271, 276 ve mekânın farklılaşması 163; ve eşitlenmesi 173; ve doğa, 54-5

Thatcher, Margaret, 230, 248, 256-7

Thomas, Brinley, 183, 314

Thompson, E. P., 232, 318

Thomson, George, 305

Thoreau, Henry David, 41

Timpanaro, Sebastiano, 65, 300

Tocqueville, Alexis de, 36, 38, 296

toplama ekonomileri, 182

toplumsal ilişkiler, 12, 43, 64, 70, 74, 76, 79-80, 85-6, 104, 132, 222, 241, 245, 258, 303; ve yer, 124; ve mekân, 112, 120

toplumsal olarak gerekli emek zamanı, 69, 86, 97, 182; *Ayrıca bkz.* emek toplumsal teori, 228, 234-5, 239, 250
Troçki, Leon, 22-3, 310-11
Turner, Frederick Jackson, 158-9, 297, 312
tüp bebek, 92

U

ulus-devlet, 127, 136, 196, 205-8, 217, 278, 316; ölçeğinin sınırları, 206; ve ulusal sermaye, 138; bölgesel bölünmeler, 210. *Ayrıca bkz.* devlet uzun dalgalar, 184

Ü

ücret düzeyleri, 213, 277, 317; farklılaşması, 231; ve küresel ölçekte coğrafi farklılaşması, 275
ücretli emek, 86, 88, 91-2, 94, 120, 131, 202, 208, 211, 313 evrenselliği, 132, 136, 170, 201, 203
Üçüncü Dünya, 19, 139, 224, 233, 255, 272
üretici güçler, 50,73, 81, 106, 135, 138, 158, 172, 185, 186, 205, 208, 210; ilerlemesi/gelişmesi, 89, 93-4, 99, 133,144, 152, 157, 170, 178-9, 182, 198, 209, 213, 218-9
üretim araçları, 43, 72, 78, 86, 87, 89, 91, 160-1, 163, 172, 177, 180, 195, 308; evrensel üretim araçları, 134
üretim tarzı, eklenmesi, 146, 204, 222; feodal, 158; kapitalizm-öncesi, 132, 158, 170, 222

V

vahşi doğa, 42
Vajpaye, Atal Bihari, 257
von Weizsäcker, Carl Friedrich, 34, 294, 296

W

Walker, Richard, 185, 310, 315-6
Wallerstein, Immanuel, 316
Warner, Sam Bass, 296, 316
Weinberger, Casper, 250, 320

White, Morton ve Lucia, 297
Whitehead, Alfred North, 7, 110, 116,118, 305
Williams, Raymond, 64-5, 294
Wilson, Woodrow, 279, 283, 296

Y

yabancılaşma, 80-2
yapılı çevre: -deki sermaye; 24, 157, 176, 184, -de döngüsel yatırım, 183-5
Yellowstone Parkı, 97
yeniden-üretim(i), 43, 92, 101, 200, 260, 270, 320; sermayenin, 160, 225; maliyetleri 91, 182; emek gücünün, 74, 86, 99, 91, 160, 182, 184, 205; mekânsal, 140, 198-9. *Ayrıca bkz.* sürekli devrim
yerelcilik, 12,126, 245,
Yosemite Parkı, 97

Z

zafer saplantısı, 64-5, 105
zaman, jeolojik, 227; emek, 91; devrimci 249; ve mekân 116, 236, 239, 309

Eleştirel coğrafyanın önde gelen isimlerinden Neil Smith'in *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi* başlıklı bu eseri tutkulu bir çalışmanın ürünü. Tezine Henri Lefebvre'in *Mekânın Üretimi*'nde bıraktığı yerden başlayan Smith, insan doğasından yapılı çevreye, kent ölçeğinden kolonyalizmin coğrafyasına ve emperyalizmin küreselliğine kadar uzanan soyut ve somut mekânlarda görülen, düşünülen, incelenen doğayı merkeze alıyor. Doğa, sermaye ve mekânı bir bütünsellik içerisinde inceleyerek, doğayı insana dışsal bir "nesne"ymiş gibi ele alan yaklaşımın metafizik karakterinden kurtarıp maddileştiriyor.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin savının aksine, doğanın insanın üretici eyleminin kapsamı olduğunu ve verili koşullar çerçevesinde onu kendisiyle birlikte dönüştürdüğünden kapitalist gelişim dinamiklerinin çeşitli ölçeklerdeki mekânlar üzerinde nasıl eşitsiz bir karakter taşıdığına işaret ediyor. Tarihi coğrafyayla, kenti kırla, şehrin yapılarını ormanlarla, Güney Asya'nın fabrikalarını Amerika'nın düzlükleriyle buluşturan Smith, eleştirel mekân teorisinin kapsamını genişletiyor. Bundan milli parklar da nasibini alıyor!

"Neil Smith'in *Eşitsiz Gelişim*'i entelektüel ve siyasi açıdan bir güç kazanma denemesi, insanlık durumunun hayati yönlerini dogmatik olmayan ve geniş kapsamlı bir çerçevede ele alan bir araştırma, gerçekten mümkün olan o başka dünya hakkında bize hâlâ ilham verip çok şey öğretebilen bir çalışma. Özenli okumayı ve tekrar okumayı hak ediyor. Pişman olmayacaksınız."

David Harvey

ISBN: 978-975-570-890-4

26 TL

📖 selyayincilik 📖 selyayin 📖 selyayincilik

www.selyayincilik.com